LUND UNIVERSITY

Efterkrigstidens samhällskontakter

Norén, Fredrik; Stjernholm, Emil

2019

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Norén, F., & Stjernholm, E. (Red.) (2019). *Efterkrigstidens samhällskontakter*. (Mediehistoriskt arkiv; Vol. 43). Mediehistoria, Lunds universitet.

Total number of authors:
2

Creative Commons License:
CC BY-NC-ND

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

EFTERKRIGSTIDENS SAMHÄLLSKONTAKTER

FREDRIK NORÉN & EMIL STJERNHOLM (RED.)

MEDIEHISTORISKT ARKIV 43

UPPLYSNINGSVERKSAMHET UPPLYSNING KONSULENT

PROPAGANDA STUDIECIRKEL RADIO FÖRELÄSARE

BROSCHYR TIDSKRIFT SAMARBETE FÖREDRAG SKOLA

FOLKBILDNINGSARBETE ÄMNE KURS BILDNINGSARBETE

PRESS FÖRELÄSNING SKOLÖVERSTYRELSEN ANSLAG

MEDIEHISTORISKT ARKIV 43

EFTERKRIGSTIDENS SAMHÄLLSKONTAKTER

FREDRIK NORÉN & EMIL STJERNHOLM (RED.)

MEDIEHISTORISKT ARKIV publicerar antologier, monografier – inklusive avhandlingar – och källsamlingar på både svenska och engelska. För att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet underkastas insända manus som regel dubbelblind granskning av oberoende sakkunniga.

Redaktionskommittén består av Elisabet Björklund (Linnéuniversitetet), Marie Cronqvist (Lunds universitet), Anna Dahlgren (Stockholms universitet), Johan Jarlbrink (Umeå universitet), Åsa Jernudd (Örebro universitet), Solveig Jülich (Uppsala universitet), Charlie Järpvall (Linnéuniversitetet), Mats Jönsson (Göteborgs universitet), Matts Lindström (Uppsala universitet), Andreas Nyblom (Linköpings universitet), Sonya Petersson (Stockholms universitet), Pelle Snickars (Umeå universitet) och Malin Wahlberg (Stockholms universitet).

Redaktör: Patrik Lundell (Örebro universitet)

I digital form är Mediehistoriskt arkiv en CC-licensierad bokserie – erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar 3.0. Böckerna kan fritt laddas ned i pdf-format från www.mediehistorisktarkiv.se Vi ser gärna att de används och sprids.

Fysiska böcker kan beställas via nätbokhandlare eller Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/mediehistorisktarkiv/.
E-post: skriftserier@ht.lu.se

Utgivare: Mediehistoria, Lunds universitet
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 43

Grafisk form: Johan Laserna
Bildredigering: David Laserna

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2019

ISSN 1654-6601
ISBN 978-91-985045-6-9 (tryck)
ISBN 978-91-985045-7-6 (pdf)

Innehåll

Efterkrigstidens samhällskontakter
EN INLEDNING 9
Fredrik Norén & Emil Stjernholm

1. Institutionella perspektiv

Ett filmbolag i samhällets tjänst?
SVENSK FILMINDUSTRI OCH SKOLFILMENS FLYTANDE GRÄNSER 41
Emil Stjernholm & Erik Florin Persson

Mediekunskaper och propagandaanalyser
BEREDSKAPSNÄMNDEN FÖR PSYKOLOGISKT FÖRSVAR OCH PROPAN-PROJEKTET 1970–1974 73
Marie Cronqvist

Kortfilm i kampen mot tuberkulos
MEDAN DET ÄNNU ÄR TID SOM TIDSTYPISK PROPAGANDAFILM OCH NATIONELL BERÄTTELSE 101
C. Claire Thomson

Dagen H
NÄR SAMHÄLLSINFORMATION INTE SKILDES FRÅN PROPAGANDA 125
Fredrik Norén

2. I offentligheten

Överlevnadsdebattörerna
HANS PALMSTIERNA, KARL-ERIK FICHTELIUS OCH MILJÖFRÅGORNAS GENOMBROTT I 1960-TALETS SVERIGE 157
David Larsson Heidenblad

Katastrofen i Barsebäck och radioaktivitet som informationsproblem 1952–1973 185
Peter Bennesved

Omstridd information
MAJ WECHSELMANNS *OMSTÄLLNINGEN* OCH KRITIK MOT KOMMERSIELLT MATERIAL OM ATT FÅ BARN PÅ 1970-TALET 217
Elisabet Björklund

3. Inom och utanför Sverige

Att närvara, verka och synas
RÄDDA BARNENS FILMISKA MEDIESTRATEGIER 1945–1951 247
Åsa Bergström

Staten, Organisationssverige och vidsynthetens förgätmigej
DET STRATEGISKA FRÄMJANDET AV SVENSK INTERNATIONALISM, 1945–1963 281
Nikolas Glover

”Att vidmakthålla och stärka allmänhetens intresse och stöd”
SIDA:S ATTITYDFÖRÄNDRANDE INFORMATIONSSTRATEGIER 317
Lars Diurlin

Litteratur i urval 361

Författarpresentationer 385

Bildregister 389

Personregister 391

Efterkrigstidens samhällskontakter

EN INLEDNING

Fredrik Norén & Emil Stjernholm

Vid andra världskrigets slut var det flera som kände sig manade att definiera framtidens kommunikationsbehov. Kriget hade på gott och ont påmint om vad som var möjligt att åstadkomma när medier mobiliserades som verktyg för påverkan. 1946 presenterade till exempel reklammannen Stig Arbman termen samhällskontakt, bland annat som ett inlägg i diskussionen om ”industriell demokrati”.[1] Det var också Arbmans försök att översätta *public relations* till svenska. Behovet av en aktiv och god samhällskontakt begränsades inte till privata företag och organisationer, utan Arbman menade att en sådan verksamhet var av lika stor betydelse för den offentliga sektorn. Andra talade vid denna tid om liknande aktiviteter i termer av *goodwill*.[2] Samtidigt menade Alva Myrdal, tillsammans med Kommittén för social upplysning (1946–1949) som hon ledde, att propaganda inte var något att oroa sig för, så länge avsikten var god.[3] Men det gällde att vara på sin vakt: ”ett högt uppdrivet reklamväsen, spelande på den moderna propagandans alla instrument, har vant nutidsmänniskan vid att bli bjuden på åskådlig och fantasieggande information i rikt varierad uppläggning.”[4]

Den terminologi som användes i dessa och i andra sammanhang var spretig. Inte sällan handlade det om termer som fortfarande är värdeladdade. Tidigt under arbetet med denna antologi uppenbarade sig utmaningen om hur kommunikativa praktiker ska beskrivas utifrån vår samtidsposition, utan att falla offer för en anakronistisk vokabulär. Titeln

på boken, *Efterkrigstidens samhällskontakter*, ska förstås som en lekfull kommentar till denna utmaning. Med denna brasklapp är det övergripande syftet med antologin att på olika sätt belysa den svenska efterkrigstidens kommunikationsbegrepp med tillhörande praktiker. Vilka var begreppen? Hur användes de, i vilka sammanhang, och vad för typ av aktiviteter praktiserades inom ramen för dessa begrepp?

Den här antologin behandlar perioden från krigsslutet till och med 1980-talet. Under efterkrigstiden skedde en expansion av det allmänna, vilket skapade nya krav på att informationsflödet mellan stat och medborgare – liksom mellan privatpersoner, företag och organisationer – skulle utökas.[5] Under de följande decennierna efter kriget kom den svenska välfärdsstaten, både som idé och konkret politiskt projekt, att konsolideras för att sedan bli allt mer ifrågasatt. Det råder ingen konsensus om definitionen av efterkrigstiden. Ibland åsyftar periodiseringen det första decenniet efter andra världskriget, medan andra menar att efterkrigstiden sträcker sig fram till 1990-talet. Föreliggande antologi fokuserar på den tid efter andra världskriget som också har beskrivits som välfärdsåren.[6]

I svensk kontext tenderar efterkrigsperioden att beskrivas som framgångsår. Detta har sedan länge varit ett medierat narrativ, något som också är tätt förknippat med arbetarrörelsens långvariga maktinnehav.[7] Under perioden framstod det svenska välfärdssamhället som en internationell föregångare inom allt från utbildning, kultur och levnadsstandard till social och ekonomisk jämlikhet.[8] Men tidigare forskning har också betraktat efterkrigsperioden som genomsyrad av en slags välviljans dubbelhet. Yvonne Hirdman menar att detta inte enbart handlade om att förklara och påvisa vilka dygder som var eftersträvansvärda utan också om att varsamt men bestämt knuffa människor i en sådan riktning, något som hon beskriver som konsten ”att lägga livet till rätta”.[9] Denna fostran och dessa knuffar hade som intention att förbättra människors liv, och praktiserades inte enbart av statliga aktörer.

Men fostranspolitiken var inte nödvändigtvis något som utgick från de enskildas perspektiv. Tvärtom visar historisk forskning att den typen av aktiviteter kunde ta paternalistiska och ibland rent av kränkande uttryck.[10]

I sådana sammanhang utgjorde användningen av medier ett mjukt maktmedel för att påverka och fostra människor. Senare, under 1970-talet, växte en maktkritik fram från både vänster och höger mot Välfärdssverige och dess upplevda paternalism. Sådana motrörelser kom att använda de medier som fanns till hands för att skapa alternativa berättelser om samhället. Det handlade bland annat om ett ifrågasättande av experternas förmåga att bedöma rimligheten i de dygder som förespråkades, eller om de praktiska konsekvenserna av den politik som kom att föras.[11] Här rymdes också en kritik mot sammanblandningen av privata och offentliga intressen.

Forskare har pekat på betydelsen av andra världskrigets offensiva medie-praktiker för de följande decenniernas medielandskap, såväl i Sverige som internationellt.[12] Snarare än omfattande nedmontering och ett markerat brott vid 1945, där olika aktörer tydligt distanserade sig från erfarenheterna före 1945, kan kontinuitet skönjas i kommunikationspraktikerna från andra världskriget och in i efterkrigstiden.[13] På så sätt menar vi, i likhet med andra, att andra världskriget bör betraktas som en katalysator för efterkrigstidens offentliga och privata kommunikationsaktiviteter för att påverka olika publiker, oavsett vilken etikett dessa aktiviteter tilldelades.[14] Medie- och informationslandskapets dynamiska förändring under decennierna efter 1945, med framväxten av olika medieplattformar, fungerar i föreliggande antologi också som en fond för att studera propaganda och information. Här handlar det både om hur begreppen användes och hur de praktiker såg ut som associerades med dessa begrepp.[15]

Samtidigt som det fanns kontinuitet i de kommunikativa praktikerna går det också att peka på semantiska förskjutningar efter 1945 vad gäller hur sådan kommunikation begripliggjordes. Under decenniet före andra världskriget fanns det till exempel ingen vedertagen distinktion mellan begrepp som propaganda, information, upplysning och reklam.[16] Vissa forskare menar att andra världskriget sedan utgjorde en period då definitionen av begrepp som propaganda och information delade på sig. Från att tidigare ha figurerat som synonymer blev de mer självständiga kategorier.[17] Med hjälp av digitala metoder går det i dag att kvantitativt synliggöra hur

Två *topics* ur Statens offentliga utredningar 1922–1991 (cirka 4 500 SOU:er)

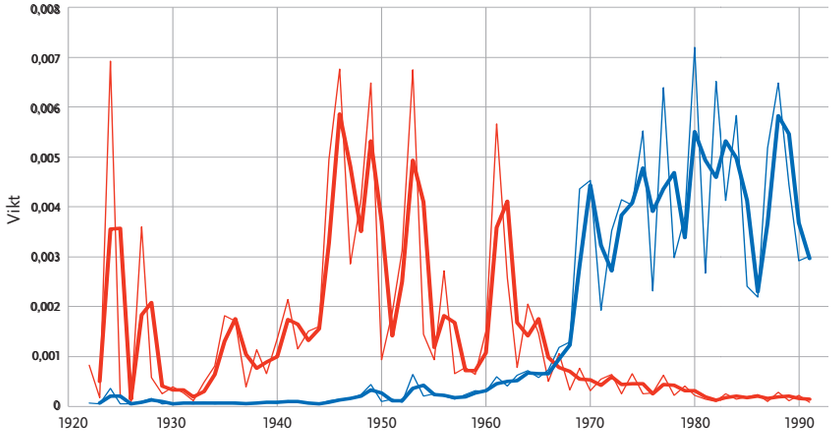

De 20 mest sannolikt förekommande substantiven i temat upplysning och propaganda:

upplysningverksamhet, upplysning, propaganda, föreläsning, studiecirkel, broschyr, tidskrift, samarbete, föredrag, skola, folkbildningarbete, kurs, bildningarbete, ämne, press, föreläsare, skolöverstyrelsen, anslag konsulent, radio

De 20 mest sannolikt förekommande substantiven i temat information:

information, kontakt, allmänhet, kunskap, material, massmedium, informationverksamhet, fråga, organisation, upplysning, person, broschyr, medborgare, målgrupp, rapport, innehåll, informationmaterial, typ, debatt, form

1. Två teman ur en topic-modellering av Statens offentliga utredningar (1922–1991). Under förberedelserna inför modelleringen lemmatiserades alla substantiv och skrevs om med gemener, vilket förklarar varför det till exempel står ”upplysningverksamhet” och inte ”upplysningsverksamhet” samt ”skolöverstyrelsen” och inte ”Skolöverstyrelsen”.

en sådan semantisk förändring ägde rum. Med *topic modeling* är det till exempel möjligt att – storskaligt – identifiera ord som har större sannolikhet att förekomma tillsammans. Sådana kluster av ord utgör tolkningsbara teman (det vill säga *topics*) med diskursivt centrum och periferi. Till denna inledning skapades en *topic*-modell av de första 70 årens betänkanden, 1922 till 1991, i serien Statens offentliga utredningar (SOU), en textsamling som lämpar sig väl för att studera det offentliga språkets innehåll

och karaktär.[18] I resultatet identifierades bland annat två teman: ett tema med upplysning och propaganda som till synes ersätts av ett generiskt tema med information. Skiftet i grafen, som visas i Illustration 1, är onekligen radikalt. Men det betyder givetvis inte att begreppens betydelser, eller de kommunikativa praktiker som associerades med begreppen, ändrades lika häftigt. Flera bidrag i antologin visar att temer som propaganda, pr, upplysning, information med flera, på olika sätt användes parallellt, ibland som synonymer och ibland som polemiska motparter.

Utvecklingen från andra världskrigets erfarenheter till efterkrigstidens ska inte heller förstås som en progressiv och linjär kunskapsutveckling. Det finns till exempel ingen anledning att anta att erfarenheter av medier och kommunikation ledde till avtagande problem. Tvärtom visar mediehistorisk forskning att många föreställningar om medier, både som ett problem och som en lösning, återkommer genom historien. Detta gäller även under efterkrigstiden, en period som ofta beskrivs som präglad av den sociala ingenjörskonstens problemlösnings- och expertmentalitet.

Under efterkrigstiden fanns till exempel en misstänksamhet gällande (vissa) mediers förmåga att förmedla korrekta budskap samt (vissa) människors möjlighet att begripa sig på eller värja sig mot sådana. Ett konkret exempel kan hämtas från verksamheten som bedrevs av Kommittén för social upplysningsfilm (1950–1959), som hade tagit över uppdraget från den tidigare nämnda Kommittén för social upplysning. Denna statliga kommitté skulle producera filmer med en socialpolitisk agenda för att upplysa medborgarna om nya reformer. Verksamheten var präglad av en sammanblandning av olika samhällsintressen som representerades av offentliga och privata aktörer.[19] Förutom att filmerna producerades av kommersiella företag och intresseorganisationer, tog kommittén också intryck av den rådande samhällsdebatten. Filmen *Vi och våra gamla* (Egil Holmsen, 1951) producerades till exempel som ett svar på en äldrevårdsdebatt om människors behov av ett anständigt liv på ålderns höst, och samhällets ansvar för att de äldre försågs med – och inrättades i – ett sådant. Debatten engagerade bland andra Ivar Lo-Johansson. Kommittén bjöd in författaren för att diskutera vad filmmediet kunde uppnå, men Lo-Johansson avfärdade filmens

förmåga att kommunicera komplexa skeenden och slog fast att det ligger ”inte i filmkonstens natur att skildra psykologiska skeenden. Det går ej att skildra ett brustet hjärta”.[20] Debatter om specifika mediers möjligheter att göra olika budskap mer attraktiva är även vanligt förekommande i de propaganda-, pr- och informationssammanhang som denna antologi studerar.

I ett historiskt perspektiv har medier omgärdats av utopiska löften och dystopiska varningar.[21] Under 1960-talet betraktades till exempel televisionen som ett möjligt medium för att skapa fred mellan länder eller för att krympa världen till en global by.[22] I Sverige hävdade även 1967 års informationsutredning att den tidens teknik för masskommunikation hade ”gjort människan oberoende av tid och plats”.[23] Genom att studera pessimistiska och optimistiska förhållningssätt till medier blir det, menar vi, möjligt att få syn på drömmar och farhågor som präglade förhållandet till sådant som propaganda och information – och som kanske fortfarande gör det.

Några utgångspunkter

Endast ett fåtal översiktsverk har tidigare publicerats om den här antologins tema och tidsperiod. Dessa verk har främst utgått från en statsvetenskaplig eller medie- och kommunikationsvetenskaplig utgångspunkt, där de mediehistoriska perspektiven ofta bara har behandlats i förbifarten. I boken *Upplysning och propaganda: Utvecklingen av svensk pr och information* tecknar kommunikationsvetaren Larsåke Larsson en historik över den svenska pr-branschen från 1940 till början av 2000-talet. Boken, som är ett slags historia inifrån branschen, erbjuder förvisso en lovande historisk ansats men av utrymmesskäl ger den få djupdykningar i – och problematiseringar av – den traditionella periodiseringen av pr- och informationsbranschen eller branschens språkbruk och praktiker. Hanna Kjellgrens *Staten som informatör eller propagandist? Om statssyners betydelse i svensk informationspolitik* är en statsvetenskaplig avhandling som belyser den svenska informationspolitikens organisering och politiska logik utifrån ett institutionellt perspektiv. Det mediehistoriska intresset är svagt – endast i

enstaka passager diskuteras det (svepande) om medier, och då främst om traditionella massmedier (press, radio och tv) – vilket leder till att man utelämnar frågor om hur myndigheterna och andra aktörers externa kommunikation faktiskt såg ut, bedrevs, spreds eller togs emot.[24] Däremot finns det ett antal kulturhistoriskt orienterade avhandlingar som är intressanta i relation till temat för denna bok. Dessa har bidragit till forskningsfältet genom avgränsade ämnen som till exempel radioupplysning, konsumentupplysning och sexualupplysning.[25] I sammanhanget kan även antologin *Medier & politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* nämnas.[26]

Det övergripande syftet med vår bok är att på olika sätt belysa den svenska efterkrigstidens kommunikationsbegrepp, hur de diskuterades och omsattes i praktik. Fokus ligger i huvudsak på produktion och spridning av information snarare än på mottagarnas reception. Vårt förhållningssätt till antologins tema är präglat av en övertygelse om att det finns ett behov av att komplicera den mediehistoriska utvecklingen snarare än att reducera den till en enkel, linjär berättelse.[27] För att förstå hur medier på olika sätt relaterar till, förstärker eller konkurrerar med varandra i spridningen av sådant som benämns som propaganda och information, bör uppmärksamhet riktas mot överlappande fält, institutioner och aktörer. Med dessa utgångspunkter gör föreliggande antologi anspråk på att bidra med ny kunskap. Det handlar i huvudsak om tre områden.

För det första är antologin ett försök att positionera tids- och platsspecifika mediehistorier om propaganda och information under svensk efterkrigstid mot en tidigare anglosaxiskt dominerad historieskrivning. Genom att lyfta fram för Sverige viktiga aktörer som som myndigheter och föreningar – snarare än företag – ämnar antologin nyansera det historiska arvet efter sådana verksamheter. På detta sätt kan antologin bland annat visa hur den svenska välfärdsstatens kommunikationsapparat präglades av en decentraliserad modell med kommersiella drag. Flera av kapitlen i boken ger exempel på ett nära samarbete mellan offentliga och kommersiella aktörer, och visar hur myndigheterna inte sällan lade ut kommunikationsuppdrag på entreprenad för att få större effekt.

För det andra belyser antologins olika bidrag att såväl en begreppslig som en medial rörlighet präglar de historiska praktikerna. Genom att utgå från de historiska aktörerna och kartlägga de förhållanden som genomsyrar propaganda- och informationsaktiviteterna – exempelvis vilka medier som ansågs viktiga och vilken terminologi som användes i olika sammanhang – finns det möjlighet att ifrågasätta vedertagna föreställningar och rådande historieskrivning. Med antologins utgångspunkt att bidra till dessa tre områden är målsättningen med boken att bidra till en historiografisk diskussion om propaganda och information.

För det tredje utgör antologin en möjlig jämförelsepunkt för vår tid. Poängen är här att kasta ett historiskt ljus över motsvarande praktiker i dag, exempelvis hur vissa kommunikationsrelaterade problem och teman tenderar att återkomma. Då antologin som helhet väljer att fokusera på dynamiska kategorier som just propaganda och information går det att både ta fasta på det tidsspecifika och peka mot sådant som går att generalisera genom historien.

Fortplanta, utbreda, sprida

I de senaste årens samhällsdebatt om falska nyheter, alternativa fakta och desinformation definieras termen propaganda nästan uteslutande i negativa ordalag. Till skillnad från i dessa snäva och ofta normativa diskussioner, brukar forskare inom *propaganda studies* i stället nyansera definitionen av propaganda och ge begreppet en bredare betydelse. I till exempel *The Oxford handbook of propaganda studies* ger redaktörerna Jonathan Auerbach och Ross Castronovo följande öppna och gränsöverskridande definition: ”As a cultural practice, propaganda concerns nothing less than the ways in which human beings communicate, particularly with respect to the creation and widespread dissemination of attitudes, images, and beliefs.”[28] Vi väljer att stanna vid detta öppna perspektiv och konstaterar kort att propaganda och information är svårinringade begrepp som kan spreta i olika riktningar. Deras historiska rötter sträcker sig långt tillbaka i tiden och deras mening omförhandlas hela tiden. Begreppsexerciser kan förvisso vara både intressanta och givande, och det finns relevanta studier som gör just detta.[29] Vi hyser emellertid uppfattningen att det är lika viktigt att historisera gränserna mellan dessa begrepp för att visa hur de i praktiken kan vara svåra att skilja åt. Det empiriska materialet erbjuder inte sällan en annan möjlighet att visa på verklighetens komplexitet än vad uppifrån och ner-orienterade begreppsmodeller gör. En ledstjärna har därför varit att följa de historiska aktörerna och på så sätt visa hur olika kommunikationspraktiker har bedrivits och språkliggjorts av dessa. Därför har vi i denna inledning valt att kortfattat sätta begreppen i en föränderlig historisk kontext.

Fenomenet propaganda har bibliska anor men dess moderna betydelse härrör från latinets *propagare* – fortplanta, utbreda, sprida – och förknippas med Vatikanens ambition att sprida den katolska tron.[30] I ett försök att motverka den protestantiska reformationen gav påve Gregorius XV ett antal kardinaler i uppdrag att sprida den katolska tron över världen. I dess ursprungliga betydelse beskrevs det inte som att sprida lögner eller falska budskap, utan som att propagera för den, enligt den katolska kyrkan, enda sanningen om den kristna religionen. På så vis konnoterar begreppet såväl erövring som missionering. Andra menar att propagandabegreppet har sina historiska rötter i retoriken, från grekiskans *retor* (utbildad talare) och är intimt förknippat med förmågan att kommunicera effektivt.[31] I grund och botten förknippas propaganda med just spridning och viljan att övertyga.

Från att ha haft en mer inkluderande betydelse fick propaganda från och med 1900-talet en delvis negativ innebörd, inte minst på grund av första världskrigets antagonistiska mediekampanjer som blev till bränsle för krigets fortsättning.[32] Senare, under andra världskriget, befästes de negativa konnotationerna, i synnerhet vid krigsslutet då nazisternas omfattande propagandaapparat kopplades samman med Förintelsen.[33] Under krigen stod informationsflödena högt på agendan. Redan under första världskriget försökte länder kontrollera och stoppa spridningen av vad som ansågs vara utländsk propaganda. I Sverige skedde det exempelvis via filmcensuren och Statens biografbyrå.[34] Under andra världskriget riktades

nazityska propagandakampanjer mot Sverige och en statlig utredning konstaterade 1946 att landet var ”föremål för en metodisk och synnerligen aktivt bedriven tysk propaganda”.[35] Dels etablerades konkreta tyska propagandaorgan som bildtidningen *Signal*, radioutsändningen *Radio Königsberg* och nyhetsjournalen *Ufa-journalen*, dels arbetades det för att skapa nätverk mellan tyska och svenska institutioner.[36] Vid krigsutbrottet 1939 gjordes omfattande insatser för att å ena sidan syna och kontrollera inhemsk och utländsk informationsspridning, och å andra sidan producera och sprida eget material för att fostra allmänheten. Ansvarig för denna uppgift i Sverige var då Statens informationsstyrelse.[37]

Till skillnad från i andra länder där Informationsstyrelsens motsvarigheter omvandlades efter kriget, som exempelvis i Storbritannien,[38] lades den svenska myndigheten ner, vilket sågs som en seger för motståndarna till en centraliserad statlig informationsverksamhet.[39] Men filmvetaren Mats Jönsson menar att ”fostringspolitiken” snarare än att monteras ner effektiviserades under välfärdsstatens uppbyggnad.[40] I takt med att allt fler reformer genomfördes under efterkrigstiden, uppfattades behovet av ”social upplysning” bli allt större. Medborgarna ansågs i för liten grad vara medvetna om såväl sina rättigheter och skyldigheter, som om expertisens rekommendationer för hur livet borde levas.

Begreppet upplysning har i likhet med propaganda en lång historia. I den begreppshistoriska studien *Reklam & propaganda under svenskt 1930-tal* påpekar Elin Gardeström att begreppet upplysning förekom frekvent under 1930-talet – inom såväl den kooperativa rörelsen som den parlamentariska politiken – men att dess ”precisa betydelse pendlar, beroende på var begreppet används och av vem”.[41] Ibland var till exempel upplysning synonymt med propaganda. Även under efterkrigstiden användes upplysning återkommande för att beskriva spridningen av information till medborgare och i dessa kontexter var det sammankopplat med ord som objektivitet och saklighet. Efter andra världskriget togs flera uttryckliga upplysningsinitiativ, inte minst i samband med den förnyade folkhälsopolitiken på 1940- och 1950-talen,[42] till exempel genom de två statliga kommittéer för social upplysning som tidigare berörts här i inledningen.

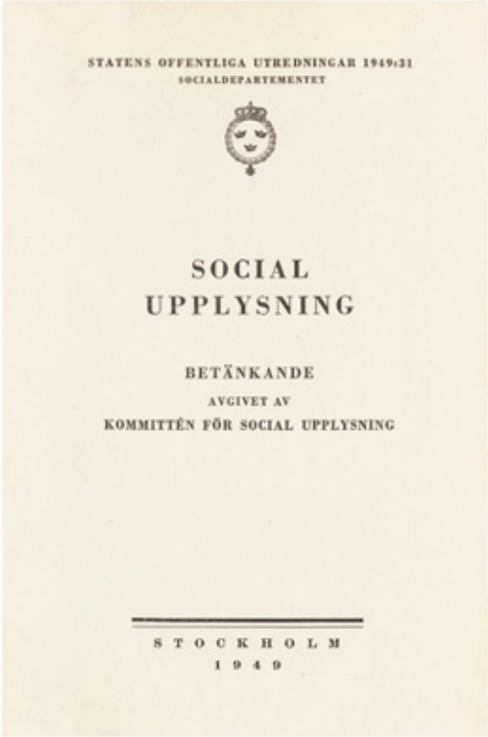
STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR 1949:31
SOCIALDEPARTEMENTET

SOCIAL UPPLYSNING

BETÄNKANDE
AVGIVET AV
KOMMITTÉN FÖR SOCIAL UPPLYSNING

STOCKHOLM
1949

2. Under 1940- och 1950-talen underströks vikten av social upplysning, SOU 1949:31 *Social upplysning*.

I Sverige var upplysning också kopplat till en stark folkbildningstradition, något som kom att prägla etermediernas innehåll och form när radio och television introducerades i landet. Mot slutet av 1940-talet hade 90 procent av de svenska hushållen radio, och mediet blev en central punkt i vardagsrummen även under den tidiga efterkrigstiden.[43] Redan när Radiotjänst påbörjade sina sändningar 1925, skriver Sofia Seifarth, var ”folkupplysnings- och folkbildningsarbetet” en betonad del av de skriftliga direktiven.[44] I slutet på 1950-talet fick televisionen sitt definitiva genombrott i Sverige och liksom radio hade televisionen i uppdrag att verka i allmänhetens tjänst. Som Anna Edin och Per Vesterlund konstaterar i

Sveriges television: En mediehistoria hamnade ”[k]lassiska upplysningsideal [...] i fokus och en viktig del i public service-mediernas uppdrag blev också att bidra till såväl kulturell och estetisk som moralisk fostran”.[45]

Efter kriget fick propagandabegreppet allt mer konkurrens av en annan vokabulär. I sin avhandling om Svenska institutet skriver Nikolas Glover att det i en svensk kontext skedde en språklig förskjutning under perioden 1945 till 1970 som liknar grafen i Illustration 1. I början använde Svenska institutet termen propaganda (i en neutral betydelse) för att beskriva sin verksamhet. Begreppet kom dock att långsamt fasas ut för att ordet information i stället skulle få en mer framträdande plats i myndighetens språkbruk, alltmedan termen upplysning användes genom hela perioden.[46] Ett annat tecken på den förändrade vokabulären är att så kallade *public relations*-avdelningar – ibland kallade informationsavdelningar – blev allt vanligare inom myndigheter, organisationer och företag, såväl i Sverige som internationellt.[47]

Propaganda som *public relations*

På 1920-talet sammanförde Sigmund Freuds brorson Edward L. Bernays samtidens teorier om masspsykologi med de om företags och politikers förmåga att övertyga sina publiker om produkter och idéer. Resultatet blev boken *Propaganda* i vilken Bernays lyfte fram *public relations* som ett viktigt instrument för en begränsad skara i samhällets elit: ”It was, of course, the astounding success of propaganda during the war that opened the eyes of the intelligent few in all departments of life to the possibilities of regimenting the public mind.”[48] *Public relations* har – föga förvånande – visat sig varit lika svårt att definiera som propaganda, vilket även gjort det svårt att peka ut dess historiska ursprung.[49] Detta hindrade dock inte att Bernays teorier banade väg för *public relations* som ett framväxande fält kopplat till en egen yrkeskategori.

Under 1920- och 1930-talen växte *public relations* som profession, i synnerhet i USA och Storbritannien, då massmedier började ses som allt viktigare instrument för att styra folkets vanor.[50] Under denna period

började den medie- och kommunikationsforskning växa fram som också skulle prägla en stor del av efterkrigsperioden. Vid andra världskrigets slut kunde denna västorienterade forskning delas in i några olika inriktningar. Frankfurtskolans kritiska orientering hade till exempel genererat en synnerligen pessimistisk syn på masskommunikationens roll i samhället, inte minst representerad i Theodor Adornos och Max Horkheimers *Upplysningens dialektik* från 1944.[51] Nästan lika skeptiska, om än på ett något annorlunda vis, var Harold Lasswell och Walter Lippmann i sin syn på massmediers förföriska inverkan på människor – och särskilt människor i grupp. Mer optimistiska – eller åtminstone bejakande vad gällde mediers möjligheter för människan och demokratin – var John Dewey och Charles Horton. Därtill fanns den framväxande inriktningen mot effektstudier, som representerades av bland andra Paul Lazarsfeld och Elihu Katz, och där även en sådan som Bernays kan insorteras.[52] Den sistnämnda traditionen var särskilt inriktad mot att forma sin verksamhet för att förse folket med bättre information och makthavarna med smartare politiska beslut.[53] Mycket av den medie- och kommunikationsforskning och informationspolitik som utvecklades i Sverige efter kriget blev också präglad av den behaviorist-orienterade inriktningen, vilket bland annat synliggörs i Marie Cronqvists och Fredrik Noréns kapitel i denna antologi.[54]

Bernays och andra ur första generationen uttryckliga pr-teoretiker och -praktiker gjorde ofta skillnad på positiv och negativ propaganda. De underströk – precis som det tidigare nämnda citatet från Kommittén för social upplysningen – att den goda propagandan var beroende av att den information som förmedlades var rätt och riktig.[55] Ur det perspektivet framstod en viss typ av propaganda, ibland synonym med *public relations*, som en central kraft *för* den moderna demokratin.[56] Genom att på detta vis betona skillnaderna mellan det goda och det onda, mellan *public relations* och propaganda, antyddes en moralisk och etisk progression, något som också påverkat fältets historieskrivning i en ensidigt normativ riktning.[57] Den linjära historieskrivningen – där propaganda ersätts av förment neutral pr och information – ifrågasattes dock under 1960- och

1970-talen av tänkare som Jacques Ellul och Tony Schwartz som betraktade de olika termerna, och praktikerna kopplade till dessa, som betydligt mer komplexa.[58] Senare pr-forskning har fortsatt detta ifrågasättande av skillnaden mellan propaganda och *public relations* i praktiken.[59]

På grund av den tidigare historieskrivningens inriktning framstår *public relations* ibland som ett amerikanskt fenomen som framför allt är inriktat mot näringslivet. Men det finns en lång tradition och historisk pluralitet knuten till termen och dess verksamhet som sträcker sig runt om i världen.[60] Larsson menar till exempel att utvecklingen av pr- och informationsbranschen i Sverige är intimt förknippad med maktförskjutningen mot det allmänna, framför allt efter första världskriget genom välfärdssamhällets expansion och den offentliga sektorns utbyggnad.[61] Att Arbman 1946 talade om *public relations* just som ”samhällskontakt” kan ses som en illustration av denna sammanlänkning.[62] I sin bok understryker Larsson det mönsterbildande Saltsjöbadsavtalet 1938 mellan Svenska arbetsgivareföreningen och Landsorganisationen, som ännu ett avgörande incitament för ökad informationsverksamhet i syfte att torgföra och driva idéer.[63] I sammanhanget är det även viktigt att understryka att civilsamhället och folkrörelserna sedan länge aktivt har bidragit till produktionen och spridningen av olika former av budskap. Som idéhistorikern Peder Aléx skriver i sin avhandling om Kooperativa förbundets verksamhet, fanns det vid 1800-talets slut ”en bred bildningsrörelse som på olika sätt normativt ville påverka medborgarnas livsmönster, som var intimt förknippat med deras konsumtionsmönster”.[64] I sitt kapitel i denna antologi beskriver Glover folkrörelsernas varierande bildningsaktiviteter under efterkrigstiden och hur dessa mobiliserades för att skapa kunniga samhälls- och världsmedborgare. På grund av landets rika organisations- och föreningsliv ansågs Sverige väl positionerat för att forma individer och deras intresse för omvärlden och internationella frågor. Som författaren poängterar, formulerades dessa ideal i symbios mellan statliga myndigheter och svenskt föreningsliv. Civilsamhället och folkrörelsernas upplysningsverksamhet satte således stark prägel på det svenska pr- och informationslandskapet under efterkrigstiden. Denna informationsverksamhet riktade sig inte enbart mot det egna landets medborgare, utan initiativ togs också för att påverka, hantera och sprida dess idéer om Sverige utomlands. Inrättandet av Svenska institutet 1945 – med avsikten att verka för kulturellt utbyte med utlandet – kan ses som ett konkret beslut i denna utveckling.[65]

Public relations som information och information som problem

Parallellt med pr-branschens framväxt, i skuggan av andra världskriget, fick information som massfenomen sitt stora publika genombrott. Vid det laget hade betydelsen av information genomgått en långvarig förändringsprocess. När ordet först dök upp i de historiska källorna var dess betydelse – liksom propagandabegreppet – präglad av antikens idévärld. Mediehistorikern John Durham Peters menar att information tidigt var associerat med sitt verb: det handlade helt enkelt om att informera om hur tingen var beskaffade.[66] Längre fram i tiden, med upplysningsepokens idéströmningar och framväxten av empirismen, föll idén om sakers inneboende mening ur modet. I stället skulle betydelsen av information allt mer förvandlas till en abstraktion, något som framför allt intensifierades i takt med att 1800-talets medielandskap förändrades.[67] Framväxande medieteknologier som den elektriska telegrafen och kamerafotografiet hjälpte till att skapa en föreställning om information som något kontextlöst, ett substantiv snarare än ett verb, något som i sig kunde förflyttas från en plats till en annan. Tillsammans med masspressens utveckling uppstod ett tidstypiskt problem, som också känns igen i dag, nämligen hur *mer* information kunde överföras *snabbare*. Information hade då blivit till en sak, och därmed en potentiell vara eller ett verktyg för att tjäna olika syften.[68] Talande är att först under det sena 1800-talet blir kommunikation en egen fråga i samhällsdebatten, skild från den om fysisk transport, och från och med 1920-talet klyvs den i en distinktion mellan masskommunikation och personlig kommunikation.[69]

Informationsbegreppets internationella genomslag, som intensifierades under andra halvan av 1900-talet, omfattade även Sverige. Under efterkrigstiden blev ”information” ett verktyg för att komma till rätta med samhällets olika frågor och utmaningar.[70] Många drog nytta av medieteknologiska landvinningar som gjorde det både enklare och billigare att driva opinion, som till exempel genom pocketboken och stencilhäftet under 1960-talet.[71] Hur debattpocketboken användes i samhällsdiskussioner om miljöfrågor är också ämnet för David Larsson Heidenblads kapitel i antologin. Med hjälp av detta lättillgängliga massmedium trädde allt fler forskare inom naturvetenskap in i den offentliga debatten om mänsklighetens ödesfrågor, och mediebruket bidrog till att omstöpa det rådande forskaridealet.

Men samtidigt som information ofta framställdes som en lösning på problem, gav den också, precis som i dag, upphov till egna samhällsproblem. Under 1960- och 1970-talen konkurrerade allt fler medieplattformar om människors uppmärksamhet, vilket genererade behov av ett nytt språkbruk för att kunna beskriva och förstå tidens skiftande medie- och informationslandskap.[72] ”Massmedium” var sedan tidigare ett etablerat modeord som tillsammans med ”information” gav upphov till olika debatter och stridigheter relaterade till samhället, kulturen och individen. Faktum är att aldrig tidigare eller senare – om man ska tro Ulla Carlsson – har frågor om informationsflöden och mediekoncentration debatterats så passionerat som under 1970-talet. Även då talades det till exempel om faran för *informationsöverflöd*, *ökade informationsklyftor*, *desinformation* och *informationsproblem* i största allmänhet. Och liksom i dag fanns det en normativ diskussion om vad som utgjorde god respektive dålig information.

Reklamens roll blev åter föremål för en sådan diskussion i Sverige från och med 1950-talet.[73] Den framväxande vänsterrörelsen bidrog senare till att reklam och marknadsföring allt mer kom att betraktas som något dåligt. I sin Guldäggshistorik beskriver reklamaren Lars Falk talande perioden från det sena 1960-talet till det tidiga 1970-talet på följande sätt: ”På den tiden var pappa inte copywriter utan textförfattare. Han sysslade med information, inte reklam.”[74] I sin avhandling om Guldäggsannonser beskriver språkvetaren och reklamaren Einar Korpus hur ”information”

3. Termen samhällsinformation nämndes första gången när televisionens införande utreddes på 1950-talet, men slog igenom brett under 1960- och 1970-talen. SOU 1969:48 *Vidgad samhällsinformation*.

och ”fakta” blev viktigare inslag än tidigare i 1960- och 1970-talens reklam, vilket också gjorde att gränsen mellan reklam och samhällsinformation i detta avseende blev mer otydlig.[75] Samtidigt inspirerades många myndigheter av den tidens reklam- och marknadsföringsbyråer, och de befruktade delvis varandra. Till exempel blev kampanjerna för högertrafik – som belyses i Noréns kapitel i antologin – förebilder för hur man kunde bedriva storskaliga kampanjer inom både offentlig och privat sektor.[76] Under samma period arbetade den långvariga Reklamutredningen (1966–1974) med sitt uppdrag att syna reklambranschens struktur och roll i samhället. Frågan om reklam i tv skulle särskilt utredas, men någon sådan reklam skulle det inte bli tal om – än.

Under 1970-talet slog termen samhällsinformation igenom i och med Informationsutredningens huvudbetänkande SOU 1969:48 *Vidgad samhällsinformation*. Förutom mer pengar till samhällsinformation resulterade utredningen i regeringens tillsättande av Nämnden för samhällsinformation (NSI, 1971–1981), med huvudsaklig uppgift att samordna myndigheternas publika informationsverksamhet. Även upprinnelsen till att tv2 1969 började sända i etern var delvis grundad i det upplevda behovet av att stärka medborgarnas kunskaper och på så sätt fördjupa demokratin. Med två kanaler kunde man sända dubbelt så många samhällsorienterade program. I kölvattnet av Informationsutredningens arbete fick Sveriges radio även i uppdrag att sända ”särskild samhällsinformation” i radio och tv, vilket resulterade i bildandet av Beredningsgruppen för myndighetsmeddelanden.

I *Vidgad samhällsinformation* vägdes olika medieformer och deras olika ”uppmärksamhetsvärde” emot varandra. Medan broschyrer lätt drunknar i all den reklam som kommer via posten, konstaterade Informationsutredningen, har tv ”lätt att fånga intresse och detta kan i viss mån uppväga dess låga dokumentationsförmåga”.[77] Av denna anledning var det angeläget att i tv låta myndigheterna sända korta filmer ”där meddelandet getts en tilltalande form”, och 1972 började tv2 sända *Anslagstavlan* som innehöll inslag om sådant som ansågs utgöra samhällsnyttiga spörsmål. Det har konstaterats att tittarna snabbt lärde sig att manövrera förbi de många samhällsprogrammen och vidare till andra som de fann mer underhållande.[78] För att maximera spridningen av samhällsinformationen visades därför *Anslagstavlan* ofta i anslutning till populära program som *M*A*S*H*, *Lödder* och *Sportspegeln*.[79]

1970-talet var också en period då information på olika sätt hamnade i debattens centrum. I Sverige handlade det till exempel om personlig integritet i samband med den nya datalagen 1973:289, datoriseringen av samhället och IB-affären.[80] En annan relaterad debatt utlöstes av Informationsutredningen och gällde samhällets informationsverksamhet. Samhällsinformationen anklagades bland annat för att både vara förklädd propaganda och manipulerande *public relations* – vilket återigen pekar på dessa termers gränsöverskridande natur. Inte sällan ropade etablissemangets

Från vinjetten till Sveriges televisions *Anslagstavlan* (1972–).

belackare efter mer ömsesidig ”kommunikation” – ett modeord vid denna tid – vilket många menade var en bristvara hos både myndigheter och företag. Kommunikation, snarare än information, var nämligen det som man menade skulle leda till ökad påverkan och medbestämmande, och det skulle på så sätt stärka individens situation i samhället.[81] I Sverige, liksom i andra länder, rådde under 1970-talet ett ideal om att vara samhällskritisk. Utvecklingen av framväxande motkulturer som drev opinion mot Sveriges officiella hållning i allt från Vietnamkriget och almarna i Kungsträdgården till kärnkraftsfrågan – som skildras i Peter Bennesveds kapitel – understöddes dock i vid mening av det offentliga Sverige, till exempel genom presstöd och offentligt finansierade museer. Men det skedde också genom att statliga myndigheter själva gav enskilda opinionsbildare och kulturarbetare medel för att skapa och sprida budskap om vissa ämnen. Så var till exempel fallet under 1970- och 1980-talen med de politiskt vänsterradikala filmerna som finansierades med stöd av Styrelsen för internationellt utvecklingssamarbete (SIDA), vilket skildras i Lars Diurlins kapitel. Men de alternativa budskapen som fördes fram i kontrast

till etablerade narrativ om Sverigebilden var något som också drevs av borgerligheten. Detta var något som bland annat växte fram i samband med den allmänna kritiken mot den svällande välfärdsstaten, och den kritiken betonades än mer under 1980-talet.[82]

Om boken

Propaganda, upplysning, pr och information är gränsöverskridande begrepp som beforskas inom såväl humaniora som samhällsvetenskap. Därför fordrar historiseringen av ämnet ett tvärvetenskapligt angreppssätt. Detta är också något som reflekteras av föreliggande antologis författarensemble. Idén till boken har sitt ursprung i ett symposium som arrangerades i Lund 2017 om mediehistoriska perspektiv på propaganda och information. Efter symposiet har olika arbetsmöten organiserats där överlappande tendenser i efterkrigstidens medielandskap har skisserats. Antologins ambition är att, i korthet, ta till vara på och lyfta fram några av de historiska skärningspunkter och konflikter som beskrivits ovan, både vad gäller sådant som möten mellan samhällssektorer och hur sådant som propaganda, upplysning, *public relations* och information på olika vis diskuterades och praktiserades. Som inledningen visar, och bokens kommande tio kapitel utvecklar, tenderar debatter om propagandans och informationens hot respektive möjligheter att återkommande blossa upp i samband med att medielandskapet och medietekniken förändras – eller upplevs göra det.

Antologin är uppdelad i tre teman: ”Institutionella perspektiv”, ”I offentligheten” samt ”Inom och utanför Sverige”. Det finns överlappningar mellan flera av kapitlen vad gäller tematik och tidsperiod, samtidigt som de presenterar olikartade mediehistoriska frågeställningar. På ett övergripande plan tar boken avstamp i andra världskrigets mediekultur och undersöker omdaningar och kontinuitet i bruket av medier under efterkrigstiden. Boken vill visa på behovet av att se komplexiteten i företeelser som propaganda och information – hur begrepp och praktiker förskjuts, förändras och återkommer – snarare än att konstruera en linjär

mediehistoria. En målsättning med boken är således att bidra till en historiografisk diskussion om propaganda och information.

De fyra kapitlen som ryms inom temat ”Institutionella perspektiv” utgår från olika institutioner – företag, organisationer, myndigheter och akademi – och belyser hur dessa har praktiserat, diskuterat och studerat olika aktiviteter för påverkan under efterkrigstiden. En sådan institution är Svensk filmindustri (SF) som under flera decennier var Sveriges ledande producent och distributör av film till landets skolor. I sitt kapitel analyserar Erik Florin Persson och Emil Stjernholm hur denna privata aktör positionerade sig gentemot samhället under decennierna efter andra världskriget. Genom att studera tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm* visar författarna på att gränserna mellan begrepp som ”skolfilm”, ”bildningsfilm” och ”propaganda” i många fall var flytande. Det faktum att SF:s skolfilmsavdelning vände sig till olika publiker – från näringslivet till lärarkåren – bidrog till denna begreppsliga rörlighet. Utöver detta kännetecknades även verksamheten av en medial pluralism där olika tekniker – från bildband till kommentarsblad – togs i bruk för att anpassa företaget till nya förutsättningar på skolfilmsmarknaden.

Akademins intresse för medier och kommunikation har på olika sätt varit med och format organisationers och aktörers idéer och praktiker vad gäller spridning av budskap och försök att påverka publiker. Men Marie Cronqvist visar i sitt kapitel hur förhållandet också gällt omvänt. I detta fall handlar det om hur Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (1954–1985) var med och påverkade medieforskningens utveckling. I analysens fokus står PROPAN och dess verksamhet under första halvan av 1970-talet. Detta projekt syftade till att studera utländsk informationsverksamhet i Sverige, bland annat genom att analysera innehållet i radiokanaler som Radio Moskva och Radio Berlin International. Cronqvist visar hur forskning om medier ansågs vara alltför viktig för att helt lämnas åt universiteten. I stället cirkulerade sådan kunskap mellan försvar, mediebransch och akademi.

Filmmediet har upprepade gånger tagits i bruk för att bekämpa tuberkulos i Sverige och i resten av Norden. Ett tidigt exempel är Victor Sjöströms

Körkarlen (1920), baserad på Selma Lagerlöfs roman, som på ett dramatiserat vis skildrar tuberkulosens spridning och dess konsekvenser. I sitt bidrag gör C. Claire Thomson en näranalys av Martin Söderhjelms kortfilm *Medan det ännu är tid* (1952) och kartlägger hur denna film mobiliserades inom ramen för Svenska nationalföreningen mot tuberkulos upplysningsverksamhet under 1950-talet. Thomson visar att kortfilmer likt denna spelade en viktig roll i den allmänna upplysningen som bidrog till att göra Sverige och Skandinavien världsledande i bekämpningen av sjukdomen. Genom att analysera det institutionella sammanhanget visar Thomson vidare att nationalföreningens uppgift komplicerades av att de behövde informera om helt nya medicinska praktiker.

Staten har spelat en viktig roll för utvecklingen av propaganda och information under den svenska efterkrigstiden. I sitt kapitel undersöker Fredrik Norén en av välfärdsstatens stora kommunikativa triumfer under 1900-talet: omläggningen till högertrafik 1967. I hans analys av de kommunikativa praktiker som präglade Högertrafikkommissionens arbete (1963–1967), och hur de historiska aktörerna beskrev dessa aktiviteter, visar Norén hur kampanjerna som föregick omläggningen både liknade och beskrevs som propaganda. Resultatet nyanserar på så sätt synen på begreppet propaganda i kontrast till tidigare forskning, i vilken det råder en vedertagen uppfattning om att det försvann som ett positivt laddat begrepp under 1960-talet. Därtill visar kapitlet att den kanske största och mest kända kommunikationssatsningen i svensk fredstid, som blev ett ideal för kommande generationers reklam- och *public relations*-folk i offentlig och privat sektor, både liknade och beskrevs som propaganda.

Efter de institutionella perspektiven följer ”I offentligheten” med tre kapitel som på olika sätt belyser debatter och diskussioner om de möjligheter och problem som förknippades med påverkan genom medier och kommunikation. Avsnittet inleds med miljöfrågorna som under 1960-talet fick ett genombrott i Sverige, samtidigt som forskare inom naturvetenskap allt mer började gripa in i samhällsdebatten. David Larsson Heidenblads kapitel utgör ett bidrag till vetenskapernas mediehistoria. Genom att studera två centrala aktörer – Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius – och deras inträde i den svenska samhällsdebatten, belyser författaren hur forskaridealen åter var stadda i förändring. Debattpocketböcker som *Plundring, svält, förgiftning* (1967) och antologin *Människans villkor* (1967) fick ett enormt publikt genomslag och de ägnades spaltmeter i pressen. Larsson Heidenblad konstaterar att Palmstierna och Fichtelius uppvisade en grundmurad och närmast okritisk tilltro till kunskapsspridningens möjligheter och de båda omfamnade en linjär spridningsmodell som dagens kunskapshistoriska och mediehistoriska forskning inte sällan lyfter fram som förenklad. Tidens förändrade villkor bidrog inte bara till Palmstiernas och Fichtelius genombrott i offentligheten utan banade även vägen för andra aktörer.

I ett radioreportage från 1973 skildrades hur kärnkraftverket i Barsebäck hade havererat, och skräckslagna människor intervjuades. Radioinslaget var dock ingen riktig nyhet utan iscensatt av Sveriges radios ungdomsredaktion, vilken kom att skapa debatt om kärnkraftsfrågan. Vissa lyssnare greps av panik vilket fick försvarsmyndigheterna att gå ut och varna för skrämselpropaganda. Peter Bennesved visar i sitt kapitel hur två offentliga narrativ om radioaktivitet – uppbyggda av försvarsmaktens myndigheter – tidigare hade präglat bilden av radioaktivitet och hur dessa gjorde det möjligt för oppositionella att föra fram en ny form av offentlig kritik mot kärnkraft under 1970-talets början. Bennesved resonerar om dessa två tidigare narrativ i termer av *söndra* och *härska*. Det tidigare handlade om att bryta ner katastrofscenerier till isolerade och lätthanterliga komponenter och det senare om myndigheternas försök att visa hur dessa alltid var under kontroll. De två berättelserna krockade med det uppdiktade nyhetsinslaget från 1973 som i stället presenterade ett helhetsperspektiv på en radioaktivitetskatastrof som inte var under myndigheternas kontroll.

Alternativa budskap i debatter som ställs i kontrast till etablerade berättelser är också temat i Elisabet Björklunds kapitel om 1970-talets graviditetsinformation. Analysen kretsar kring Maj Wechselmanns tvdokumentär *Omställningen* från 1974 som var en reaktion på den tidens sätt att informera om graviditet. I dokumentären framförde Wechselmann

en polemisk kritik mot hur företag försökte kapitalisera på barnafödandet och hur moderniteten hade skapat alienerade kvinnor som indoktrinerades att köpa mjölkersättning i stället för att amma. Hon kritiserade även den kvalitetsbrist som hon menade fanns i Socialstyrelsens graviditetsinformation. I stället förespråkade Wechselmann att erfarenheter av graviditet skulle delas av och mellan de berörda individerna. Kapitlet tecknar också en bredare bild av decenniets graviditetsinformation. Detta var en period då möjligheterna att planera, kontrollera och övervaka reproduktionen utökades. På så vis ger Björklund våra samtida motsvarigheter – och debatterna om dessa – ett historiskt sammanhang.

I antologins avslutande del, ”Inom och utanför Sverige” riktas uppmärksamheten mot internationella perspektiv. Eller snarare: mot svenska försök att informera om internationella händelser och tillstånd. I sitt kapitel om svenska Rädda barnens upplysningsverksamhet visar Åsa Bergström att organisationen gav uttryck för en explicit mediestrategisk medvetenhet – inte minst avseende filmmediets propagandistiska verkanskraft – i syfte att sprida *goodwill* både om den egna organisationen och om Sverige generellt. Behovet av att propagera för den egna hjälpverksamheten var stort under den omedelbara efterkrigstiden, något som resulterade i att Rädda barnen blev allt mer synliga i filmsammanhang. Med utgångspunkt i Rädda barnens styrelse- och arbetsutskottsprotokoll, samt i de kortfilmer som skildrar den faktiska hjälpverksamheten, analyserar denna studie bakgrunden till och konsekvenserna av organisationens filmpropaganda.

Nikolas Glover studerar folkrörelsernas strategiska främjande av svensk internationalism under 1940- och 1950-talen. Kapitlet tar sin utgångspunkt i ett antal viktiga aktörer som Kooperativa förbundet och Brevskolan och fokuserar på de folkbildningsaktiviteter som dessa organisationer lanserade. Glover menar att de internationalistiska idealen formulerades i samförstånd mellan statliga myndigheter och det ledande skiktet av svenskt föreningsliv, något som resulterade i oklara gränser mellan folkbildning och opinionsbildning. Olika medier togs i bruk på ett kreativt sätt och trots ett upplevt ointresse bland nya och gamla publiker, bidrog

folkrörelsernas ansträngningar till att förskjuta debatten om den svenska internationalismen. Under efterkrigstiden utvecklades nya retoriska grepp som bidrog till att göra omvärlden mer relevant i folkbildningen, bland annat kom omvärlden att personifieras och emotionaliseras genom att större fokus lades på enskilda individers berättelser och öden.

I det sista kapitlet i antologin undersöker Lars Diurlin förutsättningarna för och de politiska motiven bakom SIDA:s opinionsbildande informationsverksamhet i allmänhet och deras stöd till filmproduktioner under 1970- och 1980-talen i synnerhet. Under 1960-talet drevs en ny biståndspolitik fram där en procent av BNP skulle gå till bistånd. Uppdraget gick till den nybildade myndigheten SIDA, som också fick i uppdrag att skapa och upprätthålla opinion för den nya politiken. Diurlin visar hur forskning om SIDA:s informationsverksamhet har kretsat kring två olika utgångspunkter: vissa hävdar att verksamheten var politiskt initierad medan andra menar att den drevs på underifrån. I sitt kapitel presenterar Diurlin en tredje utgångspunkt: myndighetens opinionsbildande produkter skapades ur en symbios mellan, å ena sidan, myndighetens direktiv och resurser och, å andra sidan, fristående opinionsbildare och kulturarbetares idéer och kreativitet. De senare utgjorde ”vidareinformatörer” som SIDA utnyttjade i syfte att lägga ut sitt informationsuppdrag på entreprenad och på så sätt – liksom Statens högertrafikkommission hade gjort – underlätta att budskapen fick ett mer slagkraftigt tilltal.

*

För generösa tryckbidrag tackar vi Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Kungliga patriotiska sällskapet, Stiftelsen Karl Staaffs fond och Stiftelsen Längmanska kulturfonden. Vi vill också tacka Helge Ax:son Johnson stiftelse, Holger och Thyra Lauritzens stiftelse, Stiftelsen Lars Hiertas minne samt Sven och Dagmar Saléns stiftelse för deras givmilda bidrag som gjorde det möjligt att inom ramen för antologiprojektet arrangera två arbetsmöten i Stockholm respektive i Lund under 2018. Stort tack också till Pelle Snickars som ställde upp som kommentator.

Noter

1. Stig Arbman, *Om samhällskontakt: Några synpunkter i diskussionen kring industriell demokrati* (Stockholm: Esselte, 1946).

2. Arne Sjöberg, ”Goodwill: Ett viktigt led i företagspolitiken vid de amerikanska järnvägarna”, *Affärsekonomi*, nr 10 1947.

3. SOU 1949:31 *Social upplysning*, 11.

4. SOU 1949:31, 3.

5. Larsåke Larsson, *Upplysning och propaganda: Utvecklingen av svensk pr och information* (Lund: Studentlitteratur, 2005); jämför även med Edward Higgs, *The information state in England: The central collection of information on citizens since 1500* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).

6. Periodiseringen av välfärdsåren är förvisso också omdiskuterad. Här bygger vi på den tidsperiod som används i Göran Hägg, *Välfärdsåren*: *Svensk historia 1945–1986* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2005).

7. Jämför Mats Jönsson & Pelle Snickars, red., *Medier & politik: Arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007).

8. Yvonne Hirdman, Urban Lundberg & Jenny Björkman, red., *Sveriges historia: 1920–1965* (Stockholm, Norstedts, 2012).

9. Se till exempel Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta: Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlsson, 1990).

10. Mattias Tydén, *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002).

11. Se till exempel i Gunnar Inghe & Maj-Britt Inghe, *Den ofärdiga välfärden* (Stockholm: Tiden, 1967).

12. Larsson; Jacquie L’Etang, *Public relations in Britain: A history of professional practice in the twentieth century* (Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2004).

13. John Tulloch, ”Policing the public sphere: The British machinery of news management”, *Media, Culture & Society*, vol. 15, nr 3 1993.

14. Mariel Grant, ”Towards a Central Office of Information: Continuity and change in British government information policy, 1939–51”, *Journal of Contemporary History*, vol. 34, nr 1 1999; Jönsson, 204.

15. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, *Massmedieproblem: Massmediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

16. Elin Gardeström, *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal* (Huddinge: Södertörns högskola 2018).

17. Mats Jönsson, *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel, 2011).

18. Totalt utgjorde vår korpus cirka 420 miljoner tokens (sammansatta tecken särskilda med mellanslag), utspridda över cirka 4 500 SOU:er. *Topic*-modellen genererades av det fria verktyget Mallet (http://mallet.cs.umass.edu/) som bygger på implementeringen av David Bleis modell *latent Dirichlet allocation*, se David Blei Andrew Y. Ng & Michael I. Jordan, ”Latent Dirichlet Allocation”, *The Journal of Machine Learning Research*, vol. 3, nr 3 2003. För att representera materialets rika ämnesbredd genererades en *topic*-modell med 500 teman, endast baserade på substantiven i korpusen (vilket är en bra ordklass för att studera teman i text). För en fördjupad diskussion om *topic modeling* och SOU-materialet, se Fredrik Norén, ”Information som lösning, information som problem: En digital läsning av tusentals statliga utredningar”, *Nordicom Information*, vol. 38, nr 3 2016.

19. Fredrik Norén, ”Statens informationslogik och den audiovisuella upplysningen 1945–1960”, *Scandia*, vol. 80, nr 2 2014.

20. Protokoll 4/5 1950, protokoll 1950–1959, Kommittén för social upplysningsfilm, Riksarkivet, Marieberg.

21. Jämför Geoffrey Pingree & Lisa Gitelman, ”Introduction: What’s new about new media?”, *New media 1740–1915*, red. Lisa Gitelman & Geoffrey Pingree (Cambridge: MIT Press, 2003); Johan Jarlbrink & Eric Carlsson, ”All-seeing eyes: Metaphors of surveillance in the media monitoring industry”, *Northern Lights*, vol. 16, nr 1 2018.

22. Marshall McLuhan, *Understanding media: The extension of man* (Cambridge: MIT Press, 1994), 39.

23. SOU 1969:48 *Vidgad samhällsinformation*, 50.

24. Hanna Kjellgren, *Staten som informatör eller propagandist? Om statssyners betydelse i svensk informationspolitik* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 2002).

25. Sofia Seifarth, *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939–1968* (Stockholm: Carlsson, 2007); Sophie Elsässer, *Att skapa en konsument: Råd & rön och den statliga konsumentupplysningen* (Göteborg: Makadam, 2012); Elisabet Björklund, *The most delicate subject: A history of sex education films in Sweden* (Lund: Språk- och litteraturcentrum, 2012).

26. Jönsson & Snickars, 18.

27. Jämför Hyvönen, Snickars & Vesterlund, 18.

28. Jonathan Auerbach & Russ Castronovo, ”Introduction: Thirteen propositions

about propaganda", *The Oxford handbook of propaganda studies*, red. Jonathan Auerbach & Russ Castronovo (Oxford: Oxford University Press, 2013), 2.

29. Se till exempel Garth Jowett & Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (London: Sage, 2012) och David Welch, "Propaganda, definitions of", *Propaganda and mass persuasion: A historical encyclopedia, 1500 to the present*, red. Nicholas John Cull, David Culbert & David Welch (Santa Barbara: ABC-Clio, 2003).

30. Maria Teresa Prendergast & Thomas A. Prendergast, "The invention of propaganda: A critical commentary on the translation of *Inscrutabili divinae providentiae arcano*", *The Oxford handbook of propaganda studies*, red. Jonathan Auerbach & Ross Castronovo (Oxford: Oxford University Press, 2013).

31. Marshall Soules, *Media, persuasion and propaganda* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 3.

32. Gary S. Messinger, *British propaganda and the state in the First World War* (Manchester: Manchester University Press, 1992); David Welch, *Germany and propaganda in World War I: Pacifism, mobilization and total war,* (London: IB Tauris, 2014); Troy R. E. Paddock, red., *World War I and propaganda* (Leiden: Brill, 2014).

33. David Welch, *The Third Reich: Politics and propaganda*, andra utgåvan (London: Routledge, 2002). Peter Zimmermann & Kay Hoffmann, red., *Geschichte des dokumentarischen Films in Deutschland: Bd 3, "Drittes Reich", 1933–1945* (Stuttgart: Reclam, 2005).

34. Arne Svensson, *Den politiska saxen: En studie i Statens biografbyrås tillämpning av den utrikespolitiska censurnormen sedan 1914* (Stockholm: Stockholms universitet, 1976).

35. SOU 1946:86 *Den tyska propagandan i Sverige under krigsåren 1939–1945*, 9.

36. Om den nazistiska propagandan i Sverige, se exempelvis Åke Thulstrup, *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45* (Stockholm: Bonnier, 1962); Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm: Carlsson, 2005); Emil Stjernholm, *Gösta Werner och filmen som konst och propaganda* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2018). Om nazisternas offensiva propaganda på ett internationellt plan, se exempelvis Welch 2002; Benjamin G. Martin, *The Nazi-fascist new order for European culture* (Cambridge: Harvard University Press, 2016).

37. Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, andra utgåvan (Stockholm: Bonnier, 2016), 223–268; Thulstrup; Jönsson.

38. Se till exempel Brendan Maartens, "From propaganda to 'information': Reforming government communications in Britain", *Contemporary British History*, vol. 30, nr 4 2016.

39. Kjellgren, 129.

40. Jönsson, 204.

41. Gardeström, 209–210.

42. Eva Palmblad & Bengt Erik Eriksson, *Kropp och politik: Hälsoupplysning som samhällsspegel* (Stockholm: Carlsson, 2014); Norén, "Statens informationslogik och den audiovisuella upplysningen 1945–1960".

43. Göran Elgemyr, *Får jag be om en kommentar? Yttrandefriheten i svensk radio 1925–1960* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2005).

44. Seifarth, 21. Se vidare Karin Nordberg om radion som folkbildare mellan 1925–1950, *Folkhemmets röst: Radion som folkbildare* (Eslöv: Symposion, 1998).

45. Anna Edin & Per Vesterlund, red., *Sveriges television: En mediehistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008), 10.

46. Nikolas Glover, *National relations: Public diplomacy, national identity and the Swedish Institute, 1945–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2011), 26.

47. Se till exempel Larsson; Maartens.

48. Edward L. Bernays, *Propaganda* (New York: Ig Publishing, 1928), 27.

49. Günter Bentele, "Problems of public relations historiography and perspectives of a functional-integrative stratification model", *Perspectives on public relations historiography and historical theorization*, red. Tom Watson (New York: Palgrave MacMillan, 2015).

50. Stuart Ewen, *Pr!: A social history of spin* (New York: Basic Books, 1996), 175–190.

51. Theodor Adorno & Max Horkheimer, *Upplysningens dialektik: Filosofiska fragment* (Göteborg: Daidalos, 1997).

52. Peter Simonson, "Introduction", i Robert K. Merton, *Mass persuasion: The social psychology of a war bond drive* (New York: Howard Fertig, 2004).

53. J. Michael Sproule, *Propaganda and democracy: The American experience of media and mass persuasion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 239.

54. Hyvönen, Snickars & Vesterlund.

55. Bernays, 20.

56. Se till exempel Jacquie L'Etang, "State propaganda and bureaucratic intelligence: The creation of public relations in 20th century Britain", *Public Relations Review*, vol. 24, nr 4 1998.

57. Margot Opdycke Lamme & Karen Miller Russell, "Removing the spin: Toward a new theory of public relations history", *Journalism and Communication Monographs*, vol. 11, nr 4 2010.

58. Se till exempel Jacques Ellul, *Propaganda: The formation of men's attitudes* (New York: 1968); Tony Schwartz, *The responsive chord* (Miami: Mango Media Inc, 2017).

59. Kevin Moloney, *Rethinking public relations: Pr propaganda and democracy* (Lon-

don: Routledge, 2006).

60. Se till exempel Tom Watson, red., *Perspectives on public relations historiography and historical theorization* (New York: Palgrave MacMillan, 2015).

61. Larsson.

62. Arbman, 12.

63. Larsson, 52–53.

64. Peder Aléx, *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899–1939* (Stockholm: Symposion, 1994), 167.

65. Glover.

66. John Durham Peters, ”Information: Notes toward a critical history”, *Journal of Communication Inquiry*, vol. 12, nr 2 1988.

67. Peters, ”Information”.

68. Se till exempel Neil Postman, *Building a bridge to the 18th century: How the past can improve our future* (New York: Alfred A. Knopf, 2000) och James Mussell, ”Elemental forms: The newspaper as a popular genre in the nineteenth century”, *Media History*, vol. 20, nr 1 2014.

69. John Durham Peters, *Speaking into the air: A history of the idea of communication* (Chicago: University of Chicago Press, 1999).

70. Fredrik Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”: Samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975* (Umeå: Umeå universitet, 2019).

71. Östberg.

72. Hyvönen, Snickars & Vesterlund.

73. Se till exempel Sven Lindqvist, *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift* (Stockholm: Bonnier, 1957).

74. I Hans Wigstrand, *50 år med svensk reklam: En resumé* (Stockholm: Resumé, 1999), 81–82.

75. Einar Korpus, *Reklamiska: Guldäggsannonser 1975–2007* (Örebro: Örebro universitet, 2008), 34.

76. SOU 1984:68 *Samordnad samhällsinformation: Stat, landsting, kommun*, 18.

77. SOU 1968:48, 52.

78. Henrik Örnebring, *Tv-parlamentet: Debattprogram i svensk tv 1956–1996* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 2001), 162–163.

79. Se tablåer i *Röster i radio-tv* 1978.

80. Åsa Söderlind, *Personlig integritet som informationspolitik: Debatt och diskussion i samband med tillkomst av datalag (1973:289)* (Borås: Valfrid, 2009).

81. Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”*.

82. Östberg.

1. *Institutionella perspektiv*

Ett filmbolag i samhällets tjänst?

SVENSK FILMINDUSTRI OCH SKOLFILMENS FLYTANDE GRÄNSER

Emil Stjernholm & Erik Florin Persson

Svensk filmindustri (SF) har under nästan ett sekel varit en av de dominerande aktörerna inom den svenska filmbranschen. Bolaget bildades 1919 genom en fusion av AB Svenska Biografteatern och Filmindustri AB Skandia och tog snabbt steg mot att bli ett så kallat vertikalt integrerat filmbolag med egen produktion, egen distribution, egna biografer och egna filmlaboratorier. Men bolaget har inte bara producerat, distribuerat och visat spelfilm. Under perioden från början av 1920-talet till mitten av 1960-talet producerade bolaget också filmer på beställning av såväl privata som offentliga aktörer för visning inom föreningar, folkbildning och näringsliv. Genom sin skolfilmsavdelning[1] var bolaget också landets ledande producent och distributör av film till landets skolor. Trots att denna produktion vid sidan av spelfilmen, som ofta benämndes med begreppet beställningsfilm, var en viktig verksamhet för många svenska filmbolag, inte minst Svensk filmindustri, har det gjorts få försök att kartlägga hur produktions- och distributionskulturen såg ut och fungerade. Flera forskare har belyst SF:s framträdande roll i den mediala lanseringen av den svenska välfärdsstaten före och under andra världskriget.[2] Mindre uppmärksamhet har däremot ägnats den roll bolaget spelade i den svenska välfärdsstatens informations- och upplysningsarbete efter andra världskriget, där inte minst produktionen av film för visning i skolmiljö intog en central plats.

Under åren efter andra världskriget stod den svenska skolan inför stora

utmaningar och förändringar, med ökat intresse för och expansion av skolutbildningen samtidigt som bristen på lärare och lokaler var skriande. Filmens roll i skolundervisningen var också ett hett debattämne och frågan ägnas ett eget delbetänkande i 1940 års skolutredning som presenterades efter krigsslutet.[3] Därutöver innebar medieteknologiska förändringar, såsom ökad tillgänglighet på projektorer och ljudfilmens bredare etablering, till en intensifierad debatt både om mediebruket i skolan och i det bredare samhälleliga upplysningsarbetet under andra hälften av 1940-talet.[4] I det här kapitlet intresserar vi oss för hur Svensk filmindustri som privat aktör positionerade sig gentemot samhället i rollen som producent och distributör av filmer för visning i skolmiljö under decennierna efter andra världskriget.

I kapitlet tar vi avstamp i tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm* som SF gav ut mellan åren 1943 och 1964 och som när den startade var en nylansering av *Tidskrift för svensk skolfilm och bildningsfilm* som bolaget börjat ge ut redan 1924. I det första numret av den nylanserade tidskriften fastslås att den skulle vara ”en förmedlande länk mellan Svensk filmindustris skolfilmavdelning och regelbundna förbrukare av film för undervisning, föreningsliv, bildningsintresse samt allmännyttig propaganda”.[5] Redan i detta citat och i titlarna till de båda tidskrifterna framträder ett antal olika termer, syften med och benämningar på olika typer av filmer. I föreliggande kapitel följer vi hur diskussionen om skolfilmen utvecklades inom ramen för tidskriftens spalter under dryga tjugo år. Vi utgår från hypotesen att gränserna mellan sådant som beskrivs som skolfilm, bildningsfilm och propaganda i många fall är flytande. Vår ambition är således inte att fastslå en definition av skol- och bildningsfilm, utan snarare att studera hur de olika termerna användes och om, och i så fall hur, de särskildes åt inom ramen för tidskriftens spalter. Därigenom hoppas vi kunna visa hur gränserna mellan olika privata och offentliga aktörer och deras intressen förhandlades och omförhandlades under den studerade perioden.

En studie av bolagets skolfilmsverksamhet hade kunnat se annorlunda ut. Forskningen kring bolagets roll i såväl den svenska filmhistorien som den bredare samhälleliga utvecklingen är dock behäftad med begränsningar. SF:s arkiv är sedan 1980-talet deponerat på Centrum för näringslivshistoria och omfattar 110 hyllmeter. Bland annat återfanns vid tiden för deponeringen översikter över SF:s filmproduktion, inspelningsförlopp, ekonomiska kalkyler och handlingar om filmernas efterarbete och distribution.[6] Många svenska filmforskare har under det senaste decenniet rapporterat att de nekats tillträde till arkivet, något som även gäller författarna till detta kapitel.[7] Eftersom arkivet inte står till forskningens förfogande har vi varit tvungna att företrädesvis använda oss av tryckt, publicerat material för att besvara våra frågeställningar. På ett plan innebär det en begränsning, men vi argumenterar för att *Svensk skolfilm och bildningsfilm* ger en koncentrerad bild av hur SF vill presentera skolfilmsavdelningens verksamhet utåt. Genom att närläsa tidskriften blir det möjligt att få syn på hur diskussionen om filmbruket i skolan och SF:s relation till den svenska välfärdsstaten förändrades under decennierna närmast efter andra världskriget.

Kapitlet inleds med en diskussion om de film- och mediehistoriska perspektiv som ligger till grund för kapitlet. Därefter presenteras Svensk filmindustris plats inom det svenska skolfilms- och beställningsfilmslandskapet. Härnäst följer en diskussion om det sätt på vilket bolaget försökte legitimera både skolfilmen i sig och det egna bolaget i tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm* under andra halvan av 1940-talet. Här intresserar vi oss särskilt för den begreppsliga rörlighet som vi argumenterar för är kännetecknande för tidskriften.[8] Därefter diskuterar vi den mediala och materiella rörlighet och mångfald som vi menar framträder i tidskriften och hur framväxten av (ny-)gamla medier som bildbandet kom att påverka skolfilmsavdelningens inriktning under 1950-talet. Kapitlet avslutas med en diskussion om tidskriftens förändrade inriktning och SF:s förändrade position och nedgång som skolfilmsproducent och -distributör under början av 1960-talet.

Film- och mediehistoriska nyorienteringar

Trots att filmmediet redan från sina allra första år användes för att göra reklam, undervisa och instruera har forskningen om bruket av film inom skolor, organisationer och företag länge varit begränsad. Ja, hela det brokiga och komplexa filmlandskapet vid sidan av biografen och spelfilmen i långfilmsformat var under lång tid ett i det närmaste outforskat område. Sedan början av 2000-talet har emellertid ett växande antal studier publicerats om film utanför biografen, däribland om privatpersoners samt offentliga och kommersiella aktörers film- och mediebruk. I en svensk kontext har flera av dessa studier publicerats inom ramen för bokserien Mediehistoriskt arkiv.[9] Internationellt har begreppet *useful cinema*, lanserat 2011 i en antologi med samma namn, blivit något av ett paraplybegrepp för att ringa in det breda fält av filmer som producerades för att fylla ett syfte och på olika sätt vara användbara (*useful*) för en beställande aktör.[10] En central poäng inom fältet och en viktig utgångspunkt för föreliggande kapitel är att många filmer kunde produceras med flera syften och röra sig mellan olika visningskontexter: visas i skolor och filmstudior, på biografer och arbetsplatser och etiketteras olika utifrån den kontext den visades inom vid ett givet tillfälle.[11]

När det gäller audiovisuellt mediebruk i skolmiljö i Sverige kan till exempel historikern Martin Karlssons avhandling *Att projicera det förflutna – Historiebruk och historieförmedling i svensk skolfilm 1970–2000 utifrån de regionala AV-centralernas utbud* och filmvetaren Margareta Borgs avhandling *Skol-tv – traditioner, visioner och former: En studie av Skol-tv:s förutsättningar, framväxt och utveckling under 1960-talet* nämnas.[12] De två studierna ligger utanför den tidsperiod vi studerar, även om Karlsson gör en relativt bred historisk genomgång kring synen på film i skolan och hur den har organiserats. Medan Karlsson och Borg lägger stor vikt vid att analysera det audiovisuella materialet i sig, argumenterar vi för att de filmer som visades i skolmiljö inte kan förstås isolerat. De måste tvärtom föras in i en bredare kontext och i relation till filmer som producerats med olika syften och som rört sig mellan olika visningsfönster. Skolfilm, menar vi, måste

också placeras i relation till andra mediala tekniker som också användes i skolmiljö. Film- och mediehistorikern Annika Wickmans avhandling om det svenska försvarets användning av undervisningsfilm i den militära utbildningen under mellankrigstiden bör också lyftas fram.[13] Även om Wickmans studieperiod föregår vår, och den militära undervisningsfilm hon studerar framstår som ett mer slutet system än den filmkultur i skolmiljö som vi intresserar oss för, finns det viktiga beröringspunkter. Wickman lyfter till exempel fram just det sätt på vilket undervisningsfilmerna användes i samspel med andra mediala tekniker i undervisningssalen.[14] Hon visar också hur bolaget Arme- marin- och flygfilm (AMF) ägnade stort arbete åt att särskilja den militära undervisningsfilmen från såväl spelfilm som från bildande filmer av mer allmän karaktär, som också visades inom det militära.[15] Detta skedde bland annat genom att AMF skiljde undervisningsfilmen rumsligt från alla andra förekommande filmer; medan de förra endast visades i speciella lektionssalar visades de senare i militära biografer.

Den internationella forskningen om filmbruk vid sidan av spelfilmen har lyft fram att filmlandskapet historiskt kännetecknats av diversitet och mångfald, inte bara under den tidiga stumfilmseran och under de senaste decenniernas digitala omvandlingar av det audiovisuella landskapet utan även under den långa mellanperioden där spelfilmen och biografen framstått som mediets själva essens.[16] Här knyter fältet på många sätt an till den löst sammansatta forskningsinriktning som i en svensk kontext kommit att kallas kulturhistorisk medieforskning. Denna mediehistoriska nyorientering understryker att forskare bör skifta fokus från mediala representationer till mediala tekniker och praktiker och hur mediala objekt har producerats, distribuerats och kommit till användning i olika kontexter. Inriktningen historiserar dagens diversifierade mediala landskap, utmanar tidigare monomediala historieskrivningar och betonar att olika medieformer alltid har samexisterat och utvecklats i relation till varandra.[17]

Svensk filmindustris skolfilmsverksamhet har i begränsad utsträckning belysts av andra forskare. I sin översiktsartikel ”Non-fiction film culture

in Sweden circa 1920–1960: Pragmatic governance and consensual solidarity" kartlägger Mats Jönsson bland annat Svensk filmindustris centrala roll som producent och distributör av icke-fiktiv film (*non-fiction film*) under sagda tidsperiod. I avsnittet om skolfilm lyfts SF:s skolfilmsavdelning fram som en särskilt viktig aktör men bolagets verksamhet inom detta område under efterkrigstiden berörs inte. Vidare intar Svensk filmindustri en central position i Karlssons redogörelse för den historiska debatten om skolfilmen fram till 1970-talet där han konstaterar att två centrala syner ofta ställdes emot varandra: medan vissa debattörer underströk filmens enorma potential som undervisningsverktyg beskrev andra samhällsdebattörer mediets hotande och potentiellt destruktiva effekt, i synnerhet ur ett moraliskt perspektiv.[18] Svensk filmindustri var en stark röst i denna debatt. Detta väcker frågor om hur den privata aktören SF positionerade sig i det föränderliga medielandskapet och vilka strategier företaget använde sig av för att skapa och forma opinion kring filmmediets roll i samhällets tjänst.

Svensk filmindustri och det svenska skol- och beställningsfilmslandskapet

Redan hösten 1921 inrättades SF:s skolfilmsavdelning och under 1920- och 1930-talen var SF:s produktionsenhet uppdelad i två sektioner: långfilmssektionen och andra produktioner. Under den senare rubriken verkade en rad avdelningar med olika inriktningar som förutom skolfilm inkluderade journalfilm, kortfilm, skolfilm och beställningsfilm.[19] Även om bolagets olika produktionsenheter hade egen fast anställd personal samarbetade avdelningarna med varandra och delade bland annat på den tekniska utrustning som fanns tillgänglig vid filmateljén i Råsunda.[20] Skolfilmsavdelningen hade således nära band till SF:s andra produktionsavdelningar och till en början var avdelningen för beställningsfilm underställd skolfilmsavdelningen.[21] Avdelningen för skolfilm presenterade sitt utbud i de kataloger över tillgängliga filmproduktioner som bolaget

publicerade från 1922 och framåt. Parallellt med dessa kataloger blev bolagets tidskrifter om skol- och bildningsfilm viktiga röster i debatten om filmens roll i skolundervisningen.

För att förstå SF:s position som producent och distributör av olika former av beställningsfilm framstår den mediepolitik som staten förde som särskilt viktig då den formade förutsättningarna för filmproduktionen i stor utsträckning. Till skillnad från grannländerna Norge och Danmark, samt länder som Storbritannien och Kanada, skapade den svenska staten varken ett eget filmproduktionsbolag eller andra praktiska och ekonomiska stödåtgärder för produktionen av så kallad upplysningfilm.[22] I stället var det privata filmbolag, med Svensk filmindustri i spetsen, som stod för en stor del av produktionen medan statligt ägda företag, enskilda kommuner, folkrörelser och privata företag var flitiga beställare, ett förhållande som exempelvis noterades i Filmutredningen 1942.[23] I SF:s årsbok från 1944 betonar Christian A. Tenow att produktionen av skolfilm sker "utan hopp om ekonomisk vinning" och att bolaget i första hand "vill ställa filmen till folkbildningens förfogande".[24] Produktionen av upplysningsfilm, skolfilm och journalfilm var dock också viktig för bilden av SF i offentligheten. Efter Saltsjöbadsavtalet 1938 var många företag inom det privata näringslivet noggranna med att understryka sina verksamheters bredare samhällsnytta.[25] Redan från mediets unga år och under de därpå följande decennierna hade kulturellt erkännande stått högt på agendan inom filmbranschen. SF var en särskilt framträdande röst i den svenska debatten och företagets representanter argumenterade livligt för att filmens främsta användningsområde var som bildningsmedium. Exempelvis förekommer SF:s olika chefer, däribland Gustaf Berg, Christian A. Tenow och Bertil Lauritzen, återkommande som språkrör för den svenska filmbranschen i frågor om filmens samhällsnytta – i filmtidskrifter som *Biografbladet* och *Biografägaren,* i pedagogiska tidskrifter som *Social tidskrift* och *Folkskolan: Svensk lärartidning* och i andra skrifter.[26]

I Sverige användes ofta just termen beställningsfilm inom filmbranschen för att beskriva de kortfilmer som beställdes av myndigheter, företag och organisationer, det vill säga en motsvarighet till det som i engelsk-

talande länder kallas för *sponsored film* eller *commissioned film*. Fram till åtminstone 1950-talet nådde olika slags beställningsfilmer stora publiker då de ofta var del av de filmprogram som visades på biograf. Särskilt i samband med kvällsprogrammen, som började klockan sju och nio på kvällen, var de en nästintill obligatorisk programpunkt av den pragmatiska anledningen att många av filmerna var kortare än två timmar och på så vis uppstod ett utrymme som kunde fyllas med kortare filmer.[27] Men att filmerna alltså ofta var producerade på beställning av företag, myndigheter eller organisationer framgick sällan explicit och i stället kallades de i denna kontext oftast kort och gott för kortfilm eller fyllnadsfilm, till vilken även journalfilmsinslagen räknades.[28] Medan de korta annonssketcher som vanligtvis föregick filmprogrammen hade tydligt riktad reklam tenderade kortfilmerna att vara längre (oftast mellan 10 och 20 minuter långa) och med ett mer eller mindre väl maskerat reklambudskap och ett ofta didaktiskt eller fostrande anslag. Därutöver fanns det specialbiografer dedikerade till kortfilmer av olika slag, som Spegeln och Hollywood i Stockholm och Boulevard i Göteborg, och vissa program distribuerades även till mindre städer runt om i landet.[29] Dessa skiljde sig inte nödvändigtvis i anslag och form från statligt producerade dokumentärer och kortfilmer i exempelvis Storbritannien och Danmark, däremot påverkade det faktum att de producerades av SF och andra privata och kommersiella företag förhållandet till intressenter och beställare.

Även om SF var den största producenten av beställningsfilm i Sverige fanns det också flera andra mindre bolag som ägnade sig åt liknande produktion, och bland dessa kan bland annat Sandrew-Ateljéerna, Europafilm, Nordisk Tonefilm, Svensk Talfilm, Minerva Film och Artfilm nämnas. Specifikt på skolfilmsområdet framstod P.A. Norstedts & söner som en av de största konkurrenterna. 1930 inrättade företaget, under ledning av Gunnar Dyhlén som också var en förgrundsgestalt inom föreningen Armé-, Marin- och Flygfilm (AMF), en skolfilmsavdelning jämte den redan aktiva skolmateriellavdelningen.[30] En annan stor konkurrent var tidigare nämnda Europafilm som både hyrde ut egenproducerad och från utlandet införskaffad skolfilm. Deras stora affischnamn var Lennart

Bernadotte, son till den berömda filmaren Prins Wilhelm, som under 1930- och 1940-talen regisserade ett stort antal filmer för bolaget.[31]

En begreppslig djungel: Tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm*

> Filmen av i dag klandras ofta, den sägs vara en folkets förförare. Utan att vilja taga ställning till detta påstående vilja vi peka på det faktum att filmen också är en av de största folkuppfostrare samtiden känner. Kulturella filmer av olika format ha haft stor betydelse när det gällt sund opinionsbildning och smakuppfostran. Kortfilmer ha snabbt och effektivt spritt värdefull upplysning i de vidaste kretsar. Instruktiva filmer, ofta möjliggjorda genom viss reklamkaraktär, ha infört nya metoder och ändamålsenliga arbetssätt. Tidskriften vill även upptaga dylika filmer och filmproblem till behandling. Vi tro oss därmed på ett riktigt sätt stödja strävandena att genom filmen främja folkbildningen.[32]

I detta citat från ledaren i det första numret efter nystarten av *Svensk skolfilm och bildningsfilm* finns flera exempel på de olika sätt som vi menar att Svensk filmindustri genom tidskriften försökte positionera och legitimera såväl filmmediet i sig som bolaget och dess skolfilmsavdelning. Ledaren skrevs av Christian A. Tenow, vid denna tidpunkt chef för skolfilmsavdelningen och redaktör för tidskriften ifråga. Tonen är återhållsam. Tenow säger sig å ena sidan inte vilja agitera mot dem som klandrar filmen. Å andra sidan framhåller han snabbt filmens kulturella möjligheter och beskriver med positivt laddade adjektiv, som ”värdefull” och ”sund”, dess möjligheter till upplysning, opinionsbildning och smakuppfostran. Genom att påpeka att många av de instruktiva filmerna tillkommit genom att de tillåtits ha ”viss reklamkaraktär” tillerkänner författaren även värdet av ett samarbete med näringslivet och industrin. Här blir SF en aktör som genom sin produktion och distribution av filmer bidrar till samhällets bästa i en gemensam samhällelig strävan. I tidskriften betonade redaktionen ofta SF:s insatser inom fältet – exempelvis rapporter från konferenser,

skrivelser, debattinlägg och förändringar i företagets organisation. Ledarsidan gjorde ofta inlägg i skolfilmsdebatten och tonen i inläggen var för det mesta återhållsam och konsensusinriktad, samtidigt som bolagets egna förtjänster och erfarenhet inom området gärna framhölls på ett mer eller mindre explicit sätt. Från nylanseringen och framåt bestod tidskriften vanligtvis av två eller tre längre artiklar om aktuella frågor inom den svenska skol- och bildningsfilmens värld ur ett pedagogiskt, tekniskt eller ekonomiskt perspektiv, en handfull kortare notiser med skolfilmsnyheter från utlandet, ett antal kortare beskrivningar av nya filmer i avdelningens katalog. Därtill annonser från andra filmbyråer med liknande inriktning (exempelvis Kyrkliga filmbyrån) eller de olika avdelningarna inom SF (exempelvis beställningsfilmsavdelningen). I tidskriftens längre artiklar delade dels skolfilmsavdelningens företrädare med sig av sina erfarenheter och dels fick folkskollärare, pedagoger, psykologer med flera uttala sig om sin syn på filmen som bildningsmedium. Under nylanseringsåret kostade en prenumeration på tidningen två kronor per år men personer, skolor, institutioner och föreningar som disponerade över en projektor, och som var ”särskilt intresserade av filmen i kulturell tjänst”, tog emot tidskriften gratis.[33]

I och med nystarten av tidskriften 1943 fick ordet ”bildningsfilm” också ett större och mer markerat utrymme i tidskriftens logotyp. I det första numrets ledare motiverade Tenow denna förändring med att tidskriften vill diskutera ”andra kulturella filmproblem, än de som tillhöra den egentliga skolfilmen”.[34] Han förklarade också att allt fler skolor runt om i landet utrustats med filmprojektorer och i och med detta skulle de också kunna visa ett bredare spektrum av filmer än den mer snävt hållna skolfilmen. Även om den vidare definitionen av termen bildningsfilm kunde te sig självklar ur ett branschperspektiv, där SF gynnades av stor spridning och att filmerna uppfattades som användbara (*useful*) på olika sätt och i en rad olika sammanhang, är det tydligt att den nya inriktningen behövde motiveras i förhållande till skolvärlden som var avdelningens främsta kund. En återkommande fråga i tidskriften under följande år var också just hur begreppen skol- respektive bildningsfilm skulle särskiljas från varandra.

Första numret av tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1943.

Ett område där gränserna mellan de två termerna framstår som flytande rör filmer producerade på beställning av det privata näringslivet. Här framträder också något av en motsättning i bolagets ambitioner att producera och distribuera å ena sidan ett brett spektrum av beställningsfilmer och mer allmänt hållna bildningsfilmer och å andra sidan mer specialiserade filmer för visning i skolan.

Den stora majoriteten av artiklarna i de undersökta tidskriftsnumren riktar sig mot skolan och offentliga aktörer, men i det tredje och sista numret av tidskriften 1944 vänder sig SF direkt till landets industrier. I numret med specialtemat ”Filmen och näringslivet” presenterades vad som beskrevs som ”Ett erbjudande till Sveriges industrier” där företag runt om i landet erbjöds att få sina filmer av ”propaganda- och dokumentärtyp” distribuerade via skolfilmsavdelningen.[35] I de fall det rådde tvivel om i vilken mån filmerna lämpade sig för uthyrning genom avdelningen skulle de kunna granskas och eventuell redigeras om. I numrets ledare betonas vikten av att sprida upplysning om landets industrier och näringsliv, inte minst till ungdomen, och filmens möjligheter i detta arbete:

> Varje kunskap om hur vårt näringsliv arbetar är i dessa tider av stor betydelse. Vår industri har under de gångna krigsåren gjort erfarenheter av värde för omställningen till fredsproduktion. Det är av vikt för näringslivet att dessa erfarenheter kommer till en större allmänhets kännedom. Vi tro att sådan kunskap bäst kan spridas – icke minst till ungdomarna i skolorna och inom föreningsrörelsen – genom de industriella företagens sanningsenligt framställda dokumentärfilmer med eller utan propaganda. Svensk Filmindustri vill, genom sin organisation för filmdistribution utanför biografernas ordinarie program, möjliggöra att skolor och bildningsanstalter, föreningar, framför allt ungdomens organisationer, får tillgång till dokumentära filmer om svenskt näringsliv och industriella problem.[36]

Återigen framträder SF som en närmast filantropisk aktör som utan egen vinning bidrar till landets bästa genom att ställa sina distributionskanaler till förfogande för att sprida kännedom om landets industrier. Att de av

företagen ”sanningsenligt framställda dokumentärfilmer” som SF ville distribuera kunde tänkas ha vissa inslag av propaganda framstår inte som något större problem. I en ledare med rubriken ”Vad är skolfilmen” redan ett år senare framhålls det tvärtom viktigt just att särskilja mellan den mer specialiserade skolfilmen och den mer brett definierade bildningsfilmen. ”Det händer allt oftare att industriföretag rekommenderas att ’genom skolfilmen påverka det uppväxande släktet’ och att skolorna tillställs propagandamaterial om dessa filmer ’i undervisningens tjänst’.” Sedan fastslås det att:

> Att svenskt näringsliv effektiviserar sin upplysningsverksamhet genom att i samarbete med vederhäftiga filmproducenter framställa dokumentära filmer av karaktär ”bildningsfilm” är rätt, riktigt och rekommendabelt. Också skolan kan ha glädje av dem. Men de få inte utan vidare presenteras som skolfilmer. Den benämningen måste förbehållas de filmer som är framställda eller utredigerade direkt för att ge skolans *undervisning* ett visuellt hjälpmedel. En lärare som rekvirerar en skolfilm skall veta att han får en film som lämpar sig för hans undervisning och ingenting annat. Annars hamnar vi i en djungel och skolfilmens sak skadas.[37]

Här framläggs alltså en definition av skolfilm som filmer som producerats med uttalat syfte att visas i skolan och där kunna ingå som en direkt del av undervisningen. Visserligen uppmuntras det att näringslivet framställer ”dokumentära filmer av karaktär ’bildningsfilm’”, men det understryks också att dessa inte utan vidare får presenteras som skolfilmer. Även om det framstår som att bolaget självt är det på det klara med gränsen mellan skolfilm och andra typer av bildningsfilmer, har man i praktiken svårt att upprätthålla dessa gränser och att vara konsekvent i frågan. I jämförelse med bolaget AMF:s arbete med att särskilja undervisningsfilmen från andra filmtyper, som Annika Wickman diskuterar i sin avhandling om militär undervisningsfilm i Sverige under mellankrigstiden, förefaller inte heller SF:s argumentation för att skilja skolfilmen från andra filmtyper som särskilt pregnant.[38]

I såväl den tidskrift som står i fokus för det här kapitlet som i SF:s officiella kommunikation överlag är det uppenbart att erfarenheterna från kriget var centrala för den fortsatta produktionen av såväl skol- och bildningsfilm som ett bredare spektrum av beställningsfilmer efter kriget, inte sällan uttryckt just som ett arbete för nationens bästa. Som Mats Jönsson har visat var bolaget en central aktör i den svenska medieoffentligheten under andra världskriget och en av få privata aktörer som var representerad i Statens informationsstyrelse under kriget.[39] I bolagets jubileumsskrift från 1944 betonades också filmmediets betydelse som ”instruktör och propagandör för nationellt viktiga problem” under krigsåren, men också hur det ”med freden kommer nya uppgifter, som också effektivt kan lösas med filmens hjälp”.[40] Även i diskussionen om att distribuera näringslivets filmer genom skolfilmavdelningen framträdde denna diskurs. Efter andra världskrigets slut förändrades skolfilmsdebatten. Medan kritiken på 1920- och 1930-talen enligt Martin Karlsson primärt handlade om bristen på filmprojektorer och goda skolfilmer, började nu allt fler kritiska röster att höras om själva mediets sätt att förmedla kunskap och om skolfilmens relation till propaganda.[41] Kritiska debattörer, som exempelvis folkskolläraren Sven Holmstrand, menade att filmbaserad inlärning och bildtänkande gjorde eleverna mottagliga för suggestion och politisk propaganda och själva undervisningsmomentet sågs som passiviserande.[42] Företrädare för SF försvarade sig mot denna sorts angrepp och pekade i stället på vikten av ”högkvalitativa” filmer.[43]

I *Svensk skolfilm och bildningsfilm* förekommer ofta ordet propaganda under 1940-talet. Återkommande används termen propagandafilm för att beskriva framför allt näringslivets filmer och gränserna mot begrepp som bildnings- eller upplysningsfilm framstår ofta som otydliga. Debatten kring skolfilmens förhållande till propaganda går det dock bara att se sporadiska spår av. En av de gånger frågan lyfts fram är i det första numret efter krigsslutet 1945 där det listas ett antal ledande principer för produktionen av skolfilm och det fastslås att ”[s]kolfilm skall förmedla kunskap icke propaganda”.[44] Däremot är det tydligt att bolaget genom tidskriften försöker visa upp de sätt på vilka bolaget arbetade i direkt samarbete med skolväsendets företrädare för att säkerställa filmernas kvalité och därigenom kunna garantera att filmerna var anpassade till undervisningen och att skolfilm snarare än propaganda var det som nådde eleverna. *Svensk skolfilm och bildningsfilm* öppnade exempelvis sina spalter för lärare och välkomnade texter där konkreta erfarenheter från skolvärlden behandlades och lärare i olika ämnen, som exempelvis Karl-Erik Näsmark, fil. dr. i biologi, gavs tillfälle att recensera filmer ur katalogen. I tidningen betonades även vikten av att sammanlänka skolfilmerna med skolans kursplaner, något som SF anförde som ett argument mot importen av utländsk skolfilm: ”Där så ske kan bör därför skolfilmerna spelas in i Sverige. Och i varje fall måste de utredigeras med direkt tanke på skolornas kursplaner, inte utformas efter utländska filmproducenters idéer.”[45] Att pedagogisk expertis lånade sin kunskap åt skolfilmsavdelningen när urvalet till skolfilmskatalogen skulle göras var också något som betonades i tidskriften.[46]

SF sträckte även ut handen till skolvärlden på andra sätt. För att bistå lärarna vid skolfilmsvisningar erbjöd SF så kallade kommentarsblad där de kunskaper som filmen förmedlade lyftes fram. Målet med kommentarsbladen var att de skulle fungera som hjälpmedel för lärare – med olika uppslag på teman eller diskussionsfrågor att ta upp under lektionen – och de fanns tillgängliga till alla SF:s skolfilmer i smalfilmsformat och erhölls gratis.[47] I *Svensk skolfilm och bildningsfilm* publicerades vissa enskilda kommentarsblad för att marknadsföra särskilt värdefulla filmer i deras katalog.

Ett sådant exempel är regissören Arne Sucksdorffs Oscarsvinnande kortfilm *Människor i stad* (1947).[48] Under 1940- och 1950-talen uppmärksammades Sucksdorff stort för sina naturfilmer. Han var framförallt berömd för sitt poetiska bildberättande och internationellt framstod han som Sveriges mest berömda kort- och dokumentärfilmare.[49] Svensk Filmindustri var Sucksdorffs huvudsakliga arbetsgivare vid denna tidpunkt och hans framgångar gjorde att han och hans filmer ägnades mycket utrymme i *Svensk skolfilm och bildningsfilm*: ”Alla de filmer Sucksdorff under årens lopp gjort hos SF, har också kommit att tillhöra de populäraste och mest använda i skola och föreningsliv.”[50] I *Människor i stad* byter regissören

8 SVENSK SKOLFILM OCH BILDNINGSFILM

Utöver filmupptagning på ort och ställe presenterar »Sveriges geografi» varje landskap i en reliefkarta, utskuren i treetex. Att redaktionskommittén speciellt intresserar sig för denna detalj framgår av bilden härovan. Det är licentiaten Weinhagen och skolfilmsavdelningens chef redaktör Chr. A. Tenow, som ser på, bar Sven Ryberg på S. F:s ritkontor gör en sista retusch av Skåne innan kameran går.

En skolfilm blir till

S. F:s Skolfilmsavdelning arbetar ständigt med nya projekt. Vad man för all nyupptagning och redigering lägger sig vinn om är, att låta filmerna anknyta till undervisningsplanen, så att de ingår som ett led i denna. Detta förutsätter givetvis att manuskripten utformas i intimt samarbete med lärarexpertis. — Den stort upplagda geografiska filmen »Sveriges geografi», för att ta det aktuellaste exemplet, har en redaktionskommitté med Lunda-geografen, professor Helge Nelson, fröken Elvi Rydefält vid Stockholms folkskoleseminarium och fil. lic. Allan Weinhagen. Avsnittet om Skåne föreligger nu klart och meningen är, att hela geografiserien skall hinna färdigfilmas i år.

Professor Helge Nelson, filmens inspektor, kontrollerar med hjälp av kartan att allt stämmer i minsta detalj.

"En skolfilm blir till", *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1944.

naturbilder mot stadsliv och i en impressionistisk anda fångar han stadens puls. Likt flera andra Sucksdorff-filmer som figurerar i *Svensk skolfilm och bildningsfilm* – som exempelvis *Den drömda dalen: Soria Moria* (1947), som beställdes av turistorganisationen Landslaget for reiselivet i Norge och *Indisk by* (1951), som beställdes av Kooperativa förbundet – gjordes *Människor i stad* på beställning, denna gång med Svenska institutet, Stockholms turisttrafikförening och Stockholms stad som uppdragsgivare.[51] *Människor i stad* visades först som förfilm på biograf och därefter fick den spridning på den framväxande internationella filmfestivalsscenen.[52] I sitt kommentarsblad argumenterar Bertil Lauritzen för att den konstnärliga upplevelsen som *Människor i stad* ger också är relevant för skolungdomen: ”En målning, ett musikverk, en dikt rymmer många detaljer, men för att verket ska höja sig till konst fordras att detaljerna samlar sig till en enhet [...] Staden sover, den stad en fullödig filmkonstnär har låtit oss inte bara se utan uppleva.”[53] *Människor i stad* bidrog alltså inte bara till att tillskansa bolaget kulturell prestige – med festivalpriser och deltagande vid filmfestivaler – utan filmen fick ytterligare ett viktigt användningsområde i skolans värld. På så vis bidrog också Sucksdorffs filmkatalog till att höja skolfilmsavdelningens anseende.

Medial och materiell rörlighet

Genom de nedslag vi hittills har gjort i *Svensk skolfilm och bildningsfilm* är det tydligt att det råder en begreppslig rörlighet, där termer som bildningsfilm, skolfilm, beställningsfilm och propaganda inte är helt lätta att ringa in, även om försök stundtals görs inom ramen för tidskriftens spalter. Parallellt med denna begreppsliga rörlighet, eller kanske tätt sammanbunden och som en direkt konsekvens av den, kännetecknas skolfilmens och beställningsfilmens landskap också av en medial och materiell rörlighet. En inte helt ovanlig procedur var att filmer klipptes om för att passa olika visningskontexter. Så föreslogs till exempel att industrins filmer skulle inspekteras och eventuellt omredigeras innan de kunde vara aktuella för distribution genom skolfilmsavdelningen. Omredigeringen blev

Annons ur *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 3–4 1946.

därmed ett sätt att visa att en viss film var skräddarsydd för den kontext den visades inom. När det gällde importerade skolfilmer förklarades det att dessa så gott som alltid måste klippas om för att anpassas för den svenska undervisningen och inte sällan kompletteras med nyinspelat material.[54] Många gånger återanvändes också material mellan olika filmer. I en diskussion om hur bolagets storsatsning ”Sveriges geografi” i arton delar kom till beskrivs just hur material från äldre filmer återanvändes i projektet.[55] Både material från äldre geografiska filmer producerade av SF och material från upplysnings- och propagandafilmer, producerade på beställning av företag och myndigheter, kunde komma ifråga för återanvändning i projektet. Det betonades dock att manuset först hade utarbetats i linje med undervisningens behov och inte utifrån tillgängligt filmmaterial. Först med ett färdigt manus i hand kunde en inventering av lämpligt filmmaterial börja. Samma filmtitel kunde alltså förekomma i flera olika versioner, omredigerade för olika kontexter och målgrupper och samma filmmaterial användes och återanvändes i filmer av skilda slag. På ett annat sätt än spelfilmen kan alltså många skol- och beställningsfilmer förstås som rörliga och instabila objekt, som på ett pragmatiskt sätt redigerades om för att kunna passa olika målgrupper och visningskontexter.[56] I vår genomgång av tidskriften är det också uppenbart att skolfilmen även när det gäller bruket av ljud på ett tydligt sätt skiljer sig från spelfilmen. Långt in på 1950-talet diskuterades de pedagogiska för- och nackdelarna med ljud till skolfilmen. I relation till spelfilmen, för vilken det synkroniserade ljudet blivit standard under 1930-talet, kan dessa diskussioner ses som föråldrade men det pekar just på att skolfilmen måste förstås i en annan medial kontext än spelfilmen visad på biograf.[57]

Medial positionering och heterogenitet under 1950-talet

Under 1950-talet förändrades tidskriften: såväl dess format som omfång blev mindre och antalet långa texter blev färre. Behovet av en grundläggande

legitimering av filmmediet och bruket av film i skolan framträder inte längre som lika starkt. Däremot går det att se ett växande behov av att positionera skolfilmsavdelningen i relation till decenniets mediala förändringar. Under hela decenniet återkommer artiklar och notiser om den framväxande skol-tv:n, i vilka det upprepade gånger betonas att den ska ses som ett komplement till skolfilmen snarare än en konkurrent. Några år in på decenniet annonseras det i tidskriften att skolfilmsavdelning framgent även skulle komma att distribuera bildband och skioptikonbilder och att tidskriften framöver skulle ”behandla alla frågor som rör undervisning med projicerad bild”.[58] Nyorienteringen motiverades av ett ökat pedagogiskt intresse för projicerade stillbilder inte minst på grund av introduktionen av såväl skioptikonbilder i mindre format som de billigare och mindre otympliga bildbandsserierna.[59] Något år senare presenterade tidskriften även det nya audiovisuella mediet ljudbildbandet, också det ett format som bolaget framöver skulle distribuera. Tekniken rör sig alltså om att ett bildband eller en serie bilder kombineras med ljud från ett magnetband eller en grammofonskiva.[60] Under de följande åren presenterades således nya bildbandsserier, såväl med som utan ljud, parallellt med nya skolfilmer i tidskriften.

Att skolfilmsavdelningen kompletterade sin distribution av skolfilm med olika former av bildband och stillbilder kan förstås som ett sätt för bolaget att befästa sin marknadsposition genom att kunna erbjuda båda teknikerna. Samtidigt som avdelningen vidgade sitt utbud introducerade den även en ny teknik där såväl en film som projicerade stillbilder hade sammanställts från samma material.[61] Med hjälp av stillbilderna, som belyste centrala delar av filmen, kunde eleverna förberedas inför den kommande visningen och efter visningen kunde centrala moment repeteras och elevernas kunskaper testas. Den engelska termen för denna kombination av film och bildbandsserie, *visual unit*, kom efter en tävling bland tidskriftens läsare att översättas till filmsats.[62] Om kommentarsbladet kan ses som ett med skolfilmen tätt sammanknutet medium för att förbättra filmens funktion i undervisningen, kan filmsatsen ses som en variant av denna mediala konstellation. Det är alltså – återigen – uppenbart

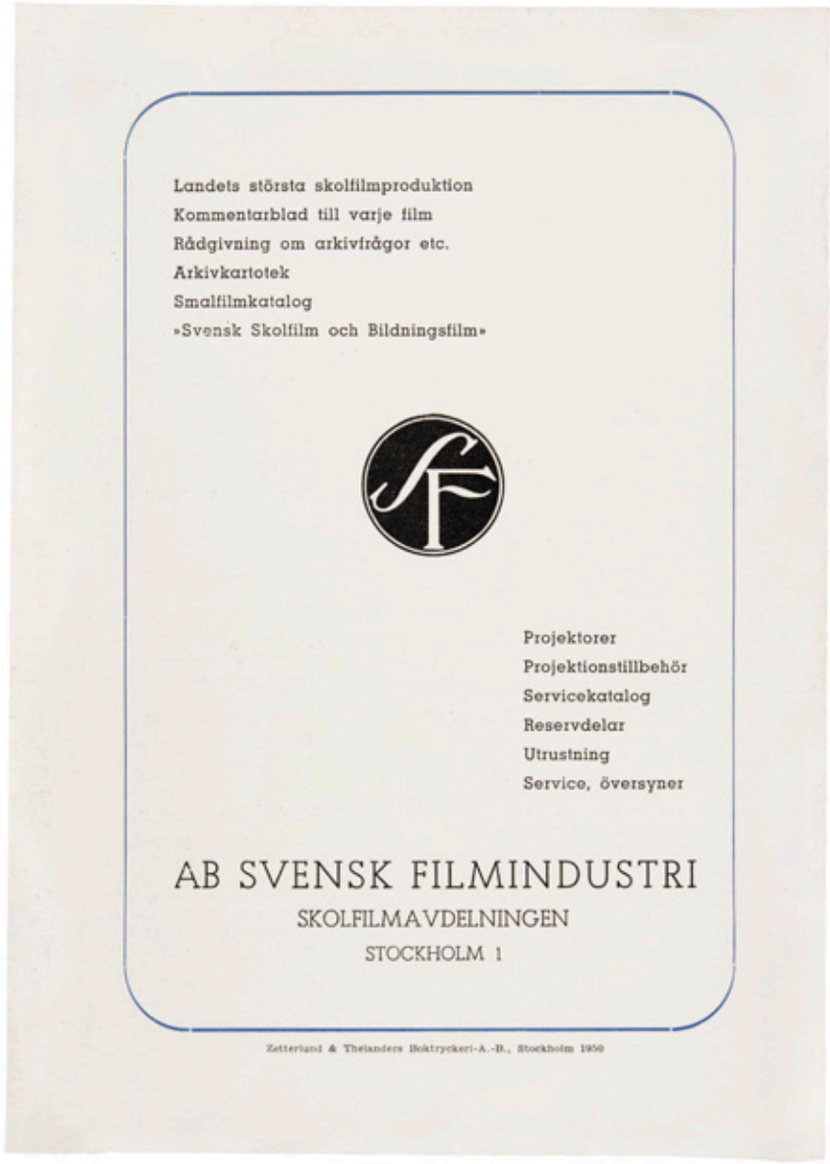
Landets största skolfilmproduktion
Kommentarblad till varje film
Rådgivning om arkivfrågor etc.
Arkivkartotek
Smalfilmkatalog
»Svensk Skolfilm och Bildningsfilm»

Projektorer
Projektionstillbehör
Servicekatalog
Reservdelar
Utrustning
Service, översyner

AB SVENSK FILMINDUSTRI
SKOLFILMAVDELNINGEN
STOCKHOLM 1

Zetterlund & Thelanders Boktryckeri-A.-B., Stockholm 1950

Annons ur *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 4 1950.

att klassrummet utgjorde annan medial kontext än biografen och att skolfilmen måste förstås i direkt relation till medier som användes i det sammanhanget, både gällande vilka mediala tekniker som läraren hade att välja på och hur de olika teknikerna kombinerades.

Ett nytt medielandskap: Förändrad inriktning och nedgång under 1960-talet

Under 1960-talet genomgick det svenska film- och medielandskapet genomgripande förändringar. Televisionens breda genomslag innebar att biografbesöken minskade dramatiskt under slutet 1950- och början av 1960-talet.[63] Därtill innebar filmreformen 1963 och grundandet av Svenska filminstitutet genomgripande förändringar för den svenska filmbranschen och dess former för produktion, distribution och visning.[64] Till följd av televisionens genomslag och ett minskat behov att utfyllnadsmaterial på biograferna när spelfilmerna blev längre försvann beställningsfilmerna från biografernas förfilmsprogram.[65] För SF:s del hade 1960-talet förändringar inte minst stor inverkan just på den del av bolaget som var inriktat mot annat än långfilm, däribland avdelningarna för skolfilm, journalfilm och beställningsfilm. 1960 lades den tidigare inflytelserika *SF-journalen* ner, beställningsfilmsavdelningen slogs ihop med Sandrews dito 1963 och företagets stora journal- och kortfilmsarkiv såldes till Sveriges radio 1964.[66] Även skolfilmsavdelningens verksamhet förändrades och anpassades till ett medielandskap i förändring. Hösten 1961 startade SF företaget AB Informativ film som tog över bolagets verksamhet kring skol- och bildningsfilmer och bildserier. Företaget syftade också till att söka upp och distribuera filmer producerade av andra bolag på beställning av näringsliv, föreningar och offentliga institutioner. Tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm* omstöptes också till att även omfatta Informativ films vidgade område. Återigen öppnade tidskriften och den tidigare skolfilmsavdelningen alltså för ett bredare fält av filmer än den snävt hållna skolfilmen. I en ledare från hösten 1961 redogjorde SF för konceptet informativ film:

> Filmens snabba frammarsch som kulturellt medium tycks emellertid numera ha gjort även denna terminologi för trång. Å ena sidan används film i informativt syfte numera av många institutioner och i många grenar av föreningslivet där man inte sällan tror att begreppet skol- och bildningsfilm avser material som tillkommit för andra preciserade ändamål än dem man själv sysslar med. Å andra sidan har medvetandet om filmens effektivitet som uttrycksmedel skapat ett alltmer ökande flöde av värdefulla filmer som fyller informativa uppgifter utan att i egentlig bemärkelse kunna föras in under begreppet ”skol- och bildningsfilm”. Här tänker man kanske främst på den stora kategorin av upplysningsfilmer som emanerar från offentliga institutioner eller från den privata industrin.[67]

I ledaren i det första numret under nylanseringsåret 1943 talades det om filmens betydelse när det gäller sådant som smakuppfostran, upplysning och folkbildning. Tjugo år senare menar man att termerna skol- och bildningsfilm blivit för snäva för att täcka in ett en allt bredare produktion av filmer inom näringsliv, föreningar och offentliga organ. Från och med hösten 1961 bytte också den tidigare skolfilmskatalogen namn till *Informativ film*. Grundandet av Informativ film kan ses som en del av det växande intresset för offentlig information som växte fram i Sverige under 1960-talet, vilket flera bidrag i den här antologin ger exempel på. Begreppet information är dock tvetydigt och konnoterar i sin grund något neutralt och värderingsfritt, samtidigt som gränsen mot reklam och pr sällan är tydlig, en kritik som från vänsterhåll också riktades mot det växande intresset för statlig och kommunal information.[68] Bolaget Informativ film verkar i hög grad också inriktat mot distribution av pr-filmer. I ett reklamblad riktat mot det privata näringslivet, snarare än offentliga institutioner, förklaras att ”[f]å pr-media kan konkurrera med filmen i fråga om möjlighet att nå många kontakter eller om effekt per kontakt”.[69] Här förklaras också att ”det finns en miljonpublik för 16 mm” och att företaget specialiserat sig på att hjälpa sina kunder att nå ut till den breda smalfilmspubliken.[70] Snarare än att som tidigare argumentera för att bolaget genom sin filmdistribution bidrog till samhällets bästa, handlar

det här om effektiv kommunikation och att genom företagets distributionskanaler nå så många åskådare/kunder som möjligt. Bolaget skulle emellertid bli kortlivat och redan efter den andra katalogen döptes katalogerna kort och gott om till AB Svensk filmindustri.[71] Ett år senare, 1964, upphörde också tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm*. I och med den nya läroplanen 1969 blev film, ljudband och bildband viktigare hjälpmedel i den svenska skolan och 1970 grundades de regionala AV-centralerna som kom att få stort inflytande över distributionen av audiovisuellt material till de svenska skolorna under de kommande 30 åren.[72] I början av 1970-talet försvann också begreppet skolfilm helt från SF:s kataloger över bolagets utbud av filmer på 16 mm.

1960-talet blev alltså början till slutet för SF:s roll som producent och distributör av film till landets skolor. Med de regionala AV-centralerna fick filmen en institutionaliserad plats i det svenska skolsystemet vilket bidrog till att det fanns mindre utrymme för en privat aktör som SF. Att bolaget i det närmaste helt upphörde med sin produktion av såväl skolfilm som andra beställningsfilmer under 1960-talet måste också förstås i relation till de större förändringar som filmbranschen och det svenska medielandskapet genomgick under årtiondet. Förändringarna innebar framför allt att det skedde en allt tydligare uppdelning av filmkulturen mellan biografen, spelfilmen och en konstnärligt syftande ”fri kortfilm” å ena sidan och olika former av beställningsfilm å andra sidan.[73] Med billigare och enklare utrustning för filmproduktion och filmvisning blev beställningsbranschen under slutet av 1960- och början av 1970-talet allt mer oöverskådligt, med många små och specialiserade bolag. I detta diversifierade filmlandskap kan det tänkas att det var svårare för SF att inta en marknadsledande position som producent och distributör av både spelfilm och beställningsfilm. Det blev också svårare att vidhålla de stordriftsfördelar som bolaget tidigare utnyttjat genom att producera filmer för flera olika målgrupper, där filmer och filmmaterial med olika beteckningar kunde användas och återanvändas för visning såväl på biograf som i skolor och andra visningskontexter. Företaget Informativ film kan ses som ett försök att svara mot ett ökat intresse för beställningsfilm bortom

biografen där SF:s försökte vidhålla sin position som en av landets ledande aktör. Även om Informativ film blev kortlivat och försöket till anpassning misslyckades kan det ses som ett exempel på den förändringsbenägenhet som vi menar kännetecknar bolaget under den period som vi studerat i det här kapitlet.

*

I vår genomgång av tidskriften *Svensk skolfilm och bildningsfilm* mellan 1943 och 1964 går det alltså att se att SF under 1940-talet betonade sitt samhällsengagemang och främst försökte positionera bolaget och filmmediet för bruk inom offentliga institutioner och inte minst i skolans undervisning. Under 1950- och 1960-talen skedde alltså en förskjutning mot en mer kommersiell verksamhet, något som manifesteras av att det nya bolaget Informativ film fick ta över delar av skolfilmsavdelningens ansvarsområden. På ett övergripande plan går det också att se en rörelse från begrepp som propaganda, upplysning och bildning till pr och information. Samtidigt är denna rörelse inte entydig, tidskriftens spalter kännetecknas genomgående av både en begreppslig rörlighet och av en ambivalent inställning till filmer producerade på beställning av privata aktörer. Ibland lyfts med självklarhet en snäv definition av begreppet skolfilm fram, som något som producerats med direkt syfte att kunna användas i skolans undervisning. Ibland framstår begreppet som mer flytande, inkluderande även filmer som ursprungligen producerats med andra syften och med andra målgrupper i åtanke. Utöver den begreppsliga rörligheten framträder i tidskriften även en medial rörlighet i det sätt som filmer redigerades om för att passa olika visningkontexter och i relationen till andra mediala tekniker, inte minst de bildband som skolfilmsavdelningen började distribuera under 1950-talet. Att skolfilmsavdelningen började distribuera bildband kan även det ses som ett exempel på hur bolaget genomgående verkar anpassa sig till nya förutsättningar för att behålla sin marknadsposition. Denna begreppsliga och mediala rörlighet och dynamik skulle kunna ses som ett uttryck för den flexibla, föränderliga inställning till

filmmediet som vi menar är kännetecknande för SF och dess relation till den svenska välfärdsstaten.

Detta kapitel väcker även nya forskningsfrågor. Inom såväl svensk som internationell filmvetenskaplig forskning kring beställningsfilm har 1960- och 1970-talens diversifierade medielandskap ägnats betydligt mindre intresse än tidigare decennier då biografen fortfarande var det mest inflytelserika distributionsfönstret. Ett centralt spår att undersöka vidare är SF:s nedgång som ledande aktör inom skolfilmsproduktion- och distribution. Tidskriftens spalter ger vissa svar, men avslöjar inte hela historien om omdaningarna i skolans medielandskap. Under de kommande decennierna tar nya medier plats i skolmiljön och ett annat intressant spår vore att undersöka några av de nya aktörernas agerande – från de regionala AV-centralerna till de många småskaliga en- och tvåmansbolag som tog större andel av produktionen. Med detta som utgångspunkt skulle nytt ljus kunna kastas på den svenska skolans allt mer diversifierade mediala miljöer.

Noter

1. Svensk filmindustri stavade avdelningen för skolfilm utan foge-s (”Skolfilmavdelningen”), i föreliggande text kommer vi dock att i den löpande texten stava avdelningen med foges-s och endast använda SF:s äldre stavning i direkta citat.

2. Ylva Habel, *Modern media, modern audiences: Mass media and social engineering in the 1930s Swedish welfare state* (Stockholm: Aura, 2002); Mats Jönsson, *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel, 2011); Mats Jönsson, ”Non-fiction film culture in Sweden circa 1920–1960: Pragmatic governance and consensual solidarity in a welfare state”, *A companion to Nordic cinema*, red. Mette Hjort & Ursula Lindqvist (Malden: Wiley Blackwell, 2016).

3. SOU 1946:72 *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: VII, radio och film i skolundervisningen*.

4. I en offentlig utredning om social upplysning från slutet av decenniet ägnas exempelvis ett närmare 70 sidor lång kapitel åt ”Filmen i socialupplysningens tjänst”, SOU 1949:31 *Social upplysning*, 34–99.

5. *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1943, 1.

6. Gösta Werner, ”Biografer och filmbolag i Stockholm under 90 år”, *Årsmeddelande 1987* (Bromma: Föreningen Stockholms företagsminnen, 1987), 6–15.

7. Deponenten (SF) hävdar att inget material av intresse för föreliggande forskningsuppgift finns i arkivet. Anna Karin Eldvik, e-mail till Emil Stjernholm 9/3 2018.

8. För en diskussion om den begreppsliga rörlighet som karaktäriserade flera filmbolag som var inriktade mot olika former av beställningsfilm, se till exempel C. Claire Thomsons studie av bolaget Dansk kulturfilm: C. Claire Thomson ”’Education, enlightenment and general propaganda: Dansk Kulturfilm and Carl Th. Dreyer’s short films”, *A companion to Nordic cinema*, red. Mette Hjort & Ursula Lindqvist (Malden: Wiley Blackwell, 2016); Claire Thomson, *Short films from a small nation: Danish informational cinema 1935–1965* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018).

9. Mats Jönsson & Pelle Snickars, red., *Medier & politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007); Erik Hedling & Mats Jönsson, red., *Välfärdsbilder: Svensk film utanför biografen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008); Mats Jönsson & Pelle Snickars. red., *”Skosmörja eller arkivdokument?”: Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012).

10. Charles R. Acland & Haidee Wasson, red., *Useful cinema* (Durham: Duke University Press, 2011). Se även C. Claire Thomsons bidrag i föreliggande antologi.

11. Charles R. Acland & Haidee Wasson, ”Introduction”, *Useful cinema*, red. Acland & Wasson (Durham: Duke University Press, 2011), 4. Detta är också en poäng som Erik Florin Persson lyfter fram i en artikel om kommunalt finansierad så kallade stadsfilm i Göteborg under decennierna efter andra världskriget: Erik Florin Persson, ”Useful cinema and the dynamic film history beyond the national archive: Locating municipally sponsored Swedish city films in local archives”, *Journal of Scandinavian Cinema*, vol. 7, nr 2 2017.

12. Martin Karlsson, *Att projicera det förflutna: Historiebruk och historieförmedling i svensk skolfilm 1970–2000 utifrån de regionala AV-centralernas utbud* (Härnösand: Sisyfos, 2011); Margareta Borg, *Skol-tv – traditioner, visioner och former: En studie av Skoltv:s förutsättningar, framväxt och utveckling under 1960-talet* (Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2006).

13. Annika Wickman, *Filmen i försvarets tjänst: Undervisningsfilm i svensk militär utbildning 1920–1939* (Stockholm: Institutionen för mediestudier, Stockholms universitet, 2018).

14. Wickman, 133–139.

15. Wickman, 72–74.

16. Acland & Wasson, 4–5; Yvonne Zimmermann, ”Advertising and film: A topological approach”, i *Films that sell: Moving pictures and advertising*, red. Bo Florin, Nico de Klerk & Patrick Vonderau (London: British Film Institute, 2016), 32–34. Se även Vinzenz Hediger & Patrick Vonderau, red., *Films that work: Industrial film and the productivity of media* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009); Devin Orgeron, Marsha Orgeron & Dan Streible, red., *Learning with the lights off: Educational film in the United States* (New York: Oxford University Press, 2012); Bo Florin, Nico de Klerk & Patrick Vonderau, red., *Films that sell: Moving pictures and advertising* (London: British Film Institute, 2016).

17. Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, red., *1897: Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006); Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars, red., *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).

18. Karlsson, 111.

19. Birger Juberg, ”SF i data och fakta”, *Svensk filmindustri tjugufem år: En bok om filmproduktion och biografrörelse,* red. Bengt Idestam-Almquist (Stockholm: Zetterlund & Thelanders boktryckeri, 1944), 25.

20. Juberg, 25.

21. Christian A. Tenow, ”Film i propagandatjänst”, *Svensk filmindustri tjugufem år: En bok om filmproduktion och biografrörelse,* red. Bengt Idestam-Almquist (Stockholm: Zetterlund & Thelanders boktryckeri, 1944), 172.

22. Jan Anders Diesen, *Film som statlig folkeopplyser: Statens filmsentral i 50 år* (Oslo: Norsk filminstitutt, 1998); Thomson, *Short films from a small nation*; 2018; Zöe Druick, *Projecting Canada: Government policy and documentary film at the National Film Board* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2007); Scott Anthony & James G. Mansell, *The projection of Britain: A history of the GPO Film Unit* (London: British Film Institute, 2011).

23. SOU 1942:36, 27–28. För en diskussion om användningen filmmediet inom det statliga upplysningsarbetet i Sverige under perioden 1945–1960 se även: Fredrik Norén, ”Statens informationslogik och den audiovisuella upplysningen 1945–1960”, *Scandia*, vol. 80, nr 2 2014.

24. Christian A. Tenow, ”Filmen i skol- och bildningsarbete”, *Svensk filmindustri tjugufem år: En bok om filmproduktion och biografrörelse,* red. Bengt Idestam-Almquist (Stockholm: Zetterlund & Thelanders boktryckeri, 1944), 163.

25. Larsåke Larsson, *Upplysning och propaganda: Utvecklingen av svensk pr och information* (Lund: Studentlitteratur, 2005), 52–53.

26. Se exempelvis Gustaf Berg, *Filmen och folkundervisningen: En blick på skolfilmens läge i Sverige sommaren 1922* (Stockholm: Zetterlund & Thelander, 1922); *Skolfilmens historia och förutsättningar i aktuell svensk belysning* (Stockholm: Zetterlund & Thelander, 1938); *Den svenska skolfilmen och bildningsfilmen: Vad är det? Hur står det till? Vart bär det hän?: Föredrag hos Uppsala studenters filmstudio* (Stockholm: Svensk filmindustri, 1942).

27. Intervju med Bengt Forslund (producent, Svensk filmindustri 1960–1972) gjord av Emil Stjernholm 18/11 2014.

28. Se exempelvis SOU 1942:36 *Betänkande med förslag rörande statligt stöd åt svensk filmproduktion*, 24–31.

29. Carl Anders Dymling, Daniel Engdahl & Vilhelm Bryde, ”SF-biograferna, deras utveckling och repertoar”, *Svensk filmindustri tjugufem år: En bok om filmproduktion och biografrörelse*, red. Bengt Idestam-Almquist (Stockholm: Zetterlund & Thelanders boktryckeri, 1944), 33.

30. ”P.A. Norstedts & söner”, *Svensk läraretidning*, nr 12 1930, 278. För mer om Dyhlén, se Emil Stjernholm, *Gösta Werner och filmen som konst och propaganda* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2018), 105–108; Wickman.

31. Bertil Edgren, red., *Filmen i skolans tjänst* (Stockholm: AB Europafilm, 1949), 3–4.

32. Christian A. Tenow, ”Anmälan”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1943, 3.

33. *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1943, 2.

34. *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1943, 2.

35. ”Näringslivets dokumentärfilmer distribueras genom SF:s skolfilmavdelning: Ett erbjudande till Sveriges industrier”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 3 1944, 2.

36. Christian A. Tenow, ”Industriell upplysning genom film”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 3 1944, 3.

37. Christian A. Tenow, ”Vad är skolfilm”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 2 1945, 3. Emfas i orginal.

38. Wickman, 72–73.

39. Jönsson, *Visuell fostran*, 13.

40. Tenow, ”Filmen i skol- och bildningsarbete”, 170–174.

41. Karlsson, 94.

42. Sven Holmstrand,”Filmen och skolan”, *Folkskolan: Svensk lärartidning*, februari 1950, 60.

43. Bertil Lauritzen, ”Skolfilm och aktivitet”, *Folkskolan: Svensk lärartidning*, juni–juli 1950, 209–212.

44. Christian A. Tenow, ”Internationellt”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1945, 3.

45. Christian A. Tenow, ”Skolfilmens historia och organisation: Sammandrag ur ett anförande vid Skolfilmavdelningens kurs ’Skolfilmens pedagogik och metodik’”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 2 1945, 11.

46. ”En skolfilm blir till”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1944, 13.

47. Christian A. Tenow, ”Ny SF-katalog”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 2 1948, 4–5.

48. Bertil Lauritzen, ”Människor i stad: Kommentarblad till film nr 429”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 4 1950, 7.

49. För mer om Arne Sucksdorff som kortfilmare, se Mauritz Edström, *Sucksdorff: Främlingen i hemmaskogen* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968); Emil Stjernholm, ”Visions of Post-Independence India in Arne Sucksdorff’s Documentaries”, *BioScope: South Asian Screen Studies*, vol. 8, nr 1 2017.

50. ”Oscar till SF-film”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1949, 6.

51. ”Den drömda dalen”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 1 1949, 9; ”Indisk by”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 1 1952, 5.

52. Filmen visades exempelvis under den mytomspunna experimentfilmsfestivalen *Festival international du cinéma expérimental* i Knokke-le-Zoute i Belgien sommaren 1949, vilket rönte en del uppmärksamhet i svensk press, se Olle H, ”Fin svensk kortfilm bör få belgienpris”, *Aftontidningen* 16/7 1949. För mer om framväxten av filmfestivalscenen i Europa, se Marijke de Valck, *Film festivals: From European geopolitics to global cinephilia* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007).

53. Lauritzen, ”Människor i stad”, 7.

54. Christian A. Tenow, ”Skolfilmproducentens problem och politik”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 3–4 1948, 7.

55. Allan Weinhagen, ”Hur filmen ’Sveriges geografi’ kommer till”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 3–4 1943, 5–7.

56. I ett stort forskningsprojekt kring olika former av *useful cinema* och beställningsfilm i Schweiz pekar Yvonne Zimmermann just på att denna typ av textuella instabilitet är ett centralt kännetecken för många beställningsfilmer. Se till exempel Yvonne Zimmermann, ”Dokumentarischer Film: Auftragsfilm und Gebrauchsfilm”, i Zimmermann, *Schaufenster Schweiz: Dokumentarische Gebrauchsfilme 1896–1964* (Zürich: Limmat Verlag, 2011), 79–81. Även Annika Wickman lyfter i sin studie av undervisningsfilmen i svensk militär utbildning fram filmernas öppna och fragmentariska karaktär, se Wickman, 166.

57. Att många beställningsfilmer kan upplevas som föråldrade i relation till spelfilmer från samma tid är även det något som Yvonne Zimmermann lyfter fram, se Zimmermann, ”Dokumentarischer Film”, 82–83.

58. ”Ny giv”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 2 1953, 3

59. Se exempelvis Bengt Cullert, ”Om bildband och Skioptikonbilder i undervisningen”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 3 1953, 4–7; Carl Erman, ”Skioptikonbildens renässans”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* 4–6.

60. ”Ljudbildband”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 1 1955, 3.

61. ”Visual unit?”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm,* nr 3 1952, 10.

62. ”Visual unit blev filmsats”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 3 1953, 12.

63. SOU 1973:53 *Samhället och filmen* 4, 97.

64. Se exempelvis: Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund, red., *Citizen Schein* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).

65. Mats Björkin, ”Industrifilm som dokument och kommunikationsmedium”, *Det förflutna som film och vice versa: Om medierade historiebruk*, red. Pelle Snickars & Cecilia Trenter (Lund: Studentlitteratur, 2004), 245.

66. För mer om AB Filmkontakt, se Stjernholm, *Gösta Werner,* 277–282. Se mer om försäljningen av SF:s journalfilmsarkiv i Per Vesterlund, ”Arkivvärde, programvärde, marknadsvärde”, *”Skosmörja eller arkivdokument?”: Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012), 51–55.

67. Bertil Lauritzen, ”Informativ film”, *Svensk skolfilm och bildningsfilm*, nr 3 1961, 3

68. Se exempelvis Jan Ekecrantz, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975).

69. *Blir Er smalfilm visad? Distribution på nytt sätt genom Informativ film* (Stockholm: Informativ film, 1961), Vardagstryck Affärstryck 1920–1970, Kungliga biblioteket (KB), 2.

70. *Blir Er smalfilm visad?*, 2.

71. Se kataloger från AB Svensk filmindustri för åren 1964–1965, 1966–1967, 1969–1970, ”Svensk filmindustri – samling av trycksaker, Svensk filmindustris skolfilmsarkiv: Smalfilmer, Katalog 1957–1970”, Vardagstryck Affärstryck 1920–1970 (KB).

72. Karlsson, 45–47.

73. Uppdelningen mellan ”fri kortfilm” och olika former av beställningsfilm lyfts fram i Harry Schein och Gösta Larssons utredning *Smalfilmsutredning* från 1972. Här fanns även ambitiösa planer på att skapa ett enhetligt och lättfattligt distributionssystem för kort- och beställningsfilm för att råda bot på den oöverskådlighet som man menade kännetckande beställningsfilmsbranschen, planerna kom dock aldrig att förverkligas. Se Harry Schein & Gösta Larsson, *Smalfilmsdistribution* (Stockholm: Utbildningsdepartementet, 1972).

Mediekunskaper och propagandaanalyser

BEREDSKAPSNÄMNDEN FÖR PSYKOLOGISKT FÖRSVAR OCH PROPAN-PROJEKTET 1970–1974

Marie Cronqvist

I sitt tal med rubriken ”Sveriges säkerhet i en ny värld” vid Folk och Försvars årliga rikskonferens i januari 2018 presenterade statsminister Stefan Löfven regeringens planer på att grunda en ny svensk myndighet för psykologiskt försvar. Denna viktiga del av det svenska totalförsvaret, betonade Löfven, ”syftar till att säkerställa befolkningens försvarsvilja i fred och motståndsvilja i krig, att säkerställa att saklig offentlig information snabbt och effektivt kan förmedlas även under störda förhållanden, samt att identifiera, analysera och möta påverkanskampanjer”.[1] Bland dem som i efterhand kommenterade statsministerns tal fanns Mats Ekdahl, tidigare generaldirektören för Styrelsen för psykologiskt försvar, den myndighet som lades ned 2008. Beskedet var förstås glädjande, menade Ekdahl, men samtidigt betonade han hur sorgligt eftersatt forskningen på området påverkan, informationskrig och propaganda var efter de tio år som det svenska psykologiska försvaret saknat en organisatorisk förankring. En explosion av framför allt digitala påverkanskampanjer har skapat vår tids informationsproblem – och svaret är inte fler tekniker eller fler tjänstemän utan fler forskare, menade Ekdahl.[2]

Att understryka medieforskningens betydelse för formeringen av psykologiskt försvar är ingen ny tanke utan tvärtom en djupt integrerad del av efterkrigstidens medie- och informationsdiskurs. Men det förhåller sig

också omvänt så att formeringen av psykologiskt försvar har haft påtaglig betydelse för medieforskningens utveckling. Gränserna mellan akademi och försvar har på många sätt varit diffusa; kunskap har skapats och omsatts i ett ömsesidigt samhälleligt utbyte, något som Sheila Jasanoff har benämnt *co-production of knowledge*. Och precis som Jasanoff och många andra forskare på STS-fältet ständigt har lyft fram, så handlar det om en samproduktion av kunskap med såväl politiska, ekonomiska och sociala som vetenskapliga och teknologiska facetter.[3] Syftet med detta kapitel är att diskutera denna ömsesidighet eller samproduktion mot bakgrund av de historiska krafter som var i rörelse under den samhällsvetenskapliga medie- och kommunikationsforskningens formativa decennier. Kapitlet synliggör aktiviteterna kring Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (1954–1985) genom att studera ett av dess forskningsinitiativ under tidigt 1970-tal.

Även om ett avstamp här tas i dagens diskussion är det alltså inte 2010-talet som står i centrum, utan snarare de formativa decennier då medieforskning och medieteorier aktivt kom att tas i bruk inom svenskt totalförsvar, en period som ungefär sammanfaller med Beredskapsnämndens verksamhetsår. Den empiriska utgångspunkten är efterlämnade dokument från nämnden, och en ambition är att utforska det konkreta samarbete som ägde rum mellan psykologiskt försvar och den framväxande akademiska medieforskningen.[4] Efter en inledande beskrivning av den jordmån i vilken totalförsvarsrelaterad medieforskning fick fäste decennierna efter andra världskriget kommer jag att lyfta fram ett särskilt forskningsinitiativ, nämligen det så kallade Propagandaanalysprojektet (PROPAN). Detta igångsattes 1970 och drevs under ett antal år som ett forskningsprogram inom ramen för Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet med extern finansiering från Beredskapsnämnden. Projektet hade som övergripande syfte att kartlägga och övervaka den utländska radiopropagandan i Sverige. Vilka svar gav PROPAN i sin tid på frågan om hur medier och propaganda kan och bör analyseras? Och hur bör detta ses i relation till de kunskapsmässigt relevanta sammanhang i vilka projektet ingick?

Medieforskningens historia

Ett grundläggande problem med historieskrivningen om medie- och kommunikationsforskningen är att den till absolut övervägande del skrivits inifrån disciplinen själv och att den så sällan belysts utifrån andra perspektiv.[5] Ett resultat av detta har varit att mer problematiska aspekter kring fältets formering, framväxt och utveckling inte riktigt har luftats. En blind fläck är en djupare historisering av de betydelseförskjutningar som under hela 1900-talet har förelegat mellan begrepp som propaganda, information, utbildning, kommunikation, pr, reklam och upplysning – men också medier och massmedier.[6] I synnerhet mediehistorikerna Mats Hyvönen, Pelle Snickars och Per Vesterlund har i boken *Massmedieproblem* blottlagt denna brist för svenskt vidkommande och med eftertryck argumenterat för behovet av en bredare historisering.[7]

En dimension som dock är i stort sett frånvarande i tidigare texter om den svenska medievetenskapens historia[8] – men faktiskt också i Hyvönen, Snickars och Vesterlunds annars så kontextualiserande och perspektivrika antologi – är den som rör säkerhetspolitik och försvar. Det är en besvärande lakun med tanke på att inte minst aktörer i denna samhällssektor tidigt gav pregnanta bud på de definitioner av begrepp som propaganda, information och påverkan som kom att stå i centrum för diskussionen under hela 1900-talet.

För att få perspektiv på utvecklingen behöver man vidga synfältet från Sverige till internationella förhållanden. Inte minst i en amerikansk forskningskontext har ett ansenligt antal historievetenskapliga och statsvetenskapliga studier, däribland Timothy Glanders *Origins of mass communications research during the American Cold War* (2000) och Christopher Simpsons *Science of coercion* (1994), lyft fram världskrigens och försvarssektorns helt centrala roll i institutionaliseringen av kommunikationsstudier och i skapandet av massmedieforskningens dominerande paradigm under efterkrigstiden. Amerikansk kommunikationsforskning var inte bara ett paradigm som framgångsrikt exporterades till framför allt Västeuropa, den var också till en övervägande del designad som en tillämpad

forskning med ett allt annat överskuggande syfte att leverera systematisk kunskap för politiska och förvaltningsmässiga ändamål. Det tydligaste exemplet var det krigstida så kallade Office of War Information (1942–1945), en institution som enrollerade ett stort antal kommunikationsforskare, däribland samtidens mest inflytelserika namn som Harold Lasswell och Walter Lippman. Den senare var också, som Dominique Trudel har visat, aktiv inom det amerikanska psykförsvarets Committee for National Morale och krigsdepartementets avdelning för psykologisk krigföring och var som sådan ett huvudmål för sovjetiska KGB-spioner.[9]

Världskrigsepoken och dess föreställning om hur masskommunikation opererade i samhället är alltså en viktig fond då efterkrigstidens kunskapshistoriska landskap ska ritas upp – och det gäller såväl Sverige som USA, i all synnerhet då det gäller försvarsfrågor. Det bredare forskningsfält som kartlagt relationerna mellan samtidspolitiska ambitioner och samhällsvetenskapernas utveckling efter 1945 har av Mark Solovey och Hamilton Cravens benämnts *Cold War social science*. Begreppet har haft en viss genomslagskraft i vetenskapshistorisk forskning eftersom det synliggör den djupa förankring i efterkrigstidens politiska utveckling och ett bipolärt kallakrigstänkande som präglade amerikansk samhällsvetenskap från andra världskriget och framåt.[10]

Det som följer i detta kapitel anknyter dock med viss återhållsamhet till ett sådant perspektiv. Dels måste det betecknas som en öppen fråga i vilken utsträckning det kan sägas ha existerat en kalla krigets samhällsvetenskap också i Sverige. Dels bör en historikers utgångspunkt vara att såväl samhällsvetenskapernas utveckling som storpolitiken är utsatt för betydande konjunkturer under efterkrigstiden. Förändringarna kan inte förutsättas ha gått i takt; mitten av 1970-talet är exempelvis en period av politisk avspänning och då blir det svårare att leda i bevis att vetenskapen var marinerad i ett kallakrigstänkande på samma sätt eller i samma grad som under 1950-talet. Därför är det rimligare att som David Engerman undvika den kvalitativa bestämningen *Cold War social science* och snarare tala om ”samhällsvetenskaperna under kalla kriget”.[11]

Kunskap om medier mellan akademi och sektor

Det var först under 1900-talets allra sista decennium som akademiseringen av mediestudier i Sverige ledde fram till grundandet av en egen disciplin: medie- och kommunikationsvetenskap. Själva studiet av masskommunikation inklusive medieforskning hade inletts ett antal decennier tidigare, och det dominerande paradigmet hade sin hemvist i första hand i ämnen som sociologi och statskunskap, men till dels också i psykologi och pedagogik. Även om det hela tiden parallellt existerade en humanistisk tradition av studier kring den svenska pressen inom ramen för ämnen som litteraturvetenskap och historia,[12] så var det svenska samhällsvetare som under senare delen av 1960- och framför allt 1970-talet i allt stigande grad kom att intressera sig för mediers koppling till formandet av politiska opinioner. Medier sågs nu som en del i en samhällelig kommunikationsprocess bestående av sändare och mottagare. Inspirationen och modellerna kom uteslutande från USA och från inflytelserika verk som Claude Shannons och Warren Weavers *The mathematical theory of communication* (1949), Carl Hovland med fleras *Communication and persuasion* (1953), Wilbur Schramms *The process and effects of mass communication* (1954), och slutligen Elihu Katz och Paul Lazarsfelds *Personal influence* (1955).[13]

Särskilt betydelsefull blev Katz och Lazarsfelds bok i vilken de utvecklade den så kallade tvåstegshypotesen (*two-step flow hypothesis*), även om de grundläggande tankarna fanns redan i en tidigare text av Lazarsfeld där denne undersökt det amerikanska presidentvalet 1940.[14] Tvåstegshypotesen betonade att opinionsbildning sker i två steg – från massmedier till opinionsförmedlare och från opinionsförmedlare till folket. Personliga nätverk och små gruppers betydelse för masskommunikationens effekter stod i fokus. Opinionsförmedlare var den medierande kraft som stod mellan medier och mottagare. I sin tid var teorin revolutionerande eftersom den ansågs kunna förklara varför budskap i medierna inte alltid ledde till förändrade beteenden hos folket. På det viset reviderade och komplicerade

den tidigare modeller och idéer om direkt mediepåverkan fångade i begrepp som *the hypodermic needle*, *the magic bullet* och *injection theory*.[15]

Helt avgörande för den medieteoretiska diskussion som formades i Sverige under 1950- och 1960-talen, och som speglade den amerikanska kommunikationsforskningen, var alltså föreställningar om effekt och funktion. Tidstypiskt ansågs surveyundersökningar och stora kvantitativa innehållsanalyser vara de viktigaste redskapen för att komma åt dessa samhälleliga medieeffekter och studierna formulerades utifrån en kunskapsteoretiskt positivistisk ram.[16] Med naturvetenskaperna som förebild blev exempelvis ämnet statskunskap i stället till en statsvetenskap, där metodfrågorna hamnade i centrum och analyserna skulle bygga på systematiska mätningar av stora materialmängder och strikt observerbara förhållanden.

I Sverige manifesterades denna vetenskapliga kunskapsformation kring press och medier bland annat i den första stora pressutredningen i början av 1970-talet, som lade upp riktlinjerna för en ny mediepolitik och som fastställde pressens fyra funktioner till information, kommentar, granskning och gruppkommunikation.[17] Tydligt är att både pressutredningen och den samtida diskussionen grep in i mer generella, samhälleliga problemformuleringar och en samtidsorientering som sökte en ny begreppsvärld. Det fanns vid denna tid, som redaktörerna för boken *Massmedieproblem* träffande beskriver det, ”ett uppenbart behov av ett språk som beskrev den moderna välfärdsstatens mångskiftande medielandskap – liksom metoder genom vilka det bäst kunde studeras”.[18] Fältets vilja att vid denna tid reflektera över sig självt synliggjordes i den så kallade massmedieforskningsutredningen under andra hälften av 1970-talet, vilken renderade en undersökningsrapport 1976 och därefter 1977 slutbetänkandet *Forskning om massmedier*. I detta betänkande, liksom i en rad andra rapporter, sammanställningar och utredningar vid denna tid framställdes samtida medier och kommunikation som impregnerade i en lång rad problem. Problemdiskursen styrde diskussionen om massmedier under 1960- och 1970-talen.[19]

Massmedieproblem var något som kunde utredas – och kanske rent av lösas – med hjälp av vetenskapliga undersökningar, men det rörde sig om

en särskild form av vetenskaplig medieforskning. Ett annat ord som cirkulerade i den svenska forskningspolitiska debatten under 1960- och 1970-talen var nämligen *sektorsforskning*. Det definierades vanligen som beställningar av forskning som myndigheter gjorde för att forma och upprätthålla en kunskapsbas inom sina respektive politikområden och på så sätt ingick sektorsforskningen som ett tydligt led i samhällsplaneringen. I första hand kom det att bli samhällsvetare som ansågs viktiga att rekrytera i arbetet att stärka kunskap och kompetens inom svenska myndigheter, även om själva forskningen med fördel kunde bedrivas vid lärosätena. Generellt speglade idéerna om sektorsforskning en djup tilltro till statens möjligheter att styra samhällsutvecklingen, en tilltro som genomsyrade 1960- och 1970-talen men som senare kom att ifrågasättas under 1900-talets sista två decennier.[20]

Tanken om sektorsforskning blev inte minst betydelsefull för svenska totalförsvaret, och den myndighet som kom att spela stor roll för stödet till och samarbetet med just samhällsvetenskapliga studier av massmedier och masskommunikation var Beredskapsnämnden. Inomvetenskapliga hänsyn och frågeställningar skulle kompletteras med utomvetenskapliga dito med en tydlig blick mot såväl massmediebransch som offentlig sektor. Aningen tillspetsat kan man uttrycka det som att forskning om medier ansågs vara alltför viktig för att helt och hållet lämnas till universitetsforskarna. Mot bakgrund av världskrigserfarenheterna ansågs det angeläget att försvarssektorn var inblandad i formulerandet av relevanta forskningsfrågor – inte minst när det gällde propaganda och påverkan. På det hela taget var mediestudier något som beställdes, snarare än att det växte fram som ett fritt akademiskt kunskapssökande vid lärosätena.[21]

Totalförsvarets mediala begreppsvärld växer fram

För att se hur detta behov av medieforskning växte fram i totalförsvarssektorn och hur det senare kom till uttryck i 1970-talets PROPAN bör man

backa till perioden strax efter 1945. Beredskapsnämnden skummade fram i kölvattnet av diskussionen efter andra världskriget. Den under kriget verksamma men hårt kritiserade Statens informationsstyrelse (SIS) upplöstes efter krigsslutet, och det fanns ett stort behov av nya och bättre institutionella former för mental beredskap, motståndsanda och totalförsvar.[22] Den klåfingriga censur som SIS hade uppvisat under kriget ville man från politiskt håll inte ha. Det tog dock några år innan dess att den utredning tillsattes, som fick i uppdrag att genomlysa och dra upp linjerna för det efterkrigstida svenska psykologiska försvaret. Utredningsarbetet kom igång 1950 och fick i folkmun namnet Mossbergska utredningen efter ordförande Eije Mossberg, tidigare inrikesminister men vid denna tid landshövding i Kopparbergs län och vid sidan av Herbert Tingsten en av SIS skarpaste kritiker.[23]

Den definition som gavs av begreppet psykologiskt försvar i betänkandet från 1953 fokuserade på åtgärder för att bevara och stärka befolkningens försvarsvilja och motståndsanda i krig eller vid krigsfara. Propaganda definierades, med hänvisning till amerikanen Paul Linebarger, kort och gott som ”organiserat övertalande utan användande av våld”.[24] Men ännu saknades någon egentlig teoretisk diskussion om propaganda och påverkan. I stället var det kartläggningen av de historiska erfarenheterna från första och andra världskriget, och vilka slutsatser som kunde dras utifrån dessa för nutidens behov, som stod i fokus. Det mediebegrepp som brukades i utredningen var annars anmärkningsvärt brett: flygblad, broschyrer, rykten, press, rundradio och film diskuterades särskilt utförligt, men också den gryende televisionen som propagandamedium togs upp i betänkandet, även om dess ”verkningsmöjligheter dock ännu inte helt kunna överblickas”.[25]

De forskningsbehov som så smått började identifieras i betänkandet *Psykologiskt försvar* fick sin form under de kommande två decennierna. På direkt förslag från utredningen inrättades alltså en särskild beredskapsnämnd 1954, där mediefrågorna skrevs fram som centrala. Statsvetaren och högermannen Gunnar Heckscher valdes till nämndens första ordförande och satt fram till 1959. Under 1950-talet växte det också parallellt

fram en flora av mer specialiserade beredskapskommittéer för särskilda mediesfärer. Det fanns en beredskapskommitté för pressen redan 1952, och därefter följde kommittéer för filmen, för fackpressen, för bokmarknaden etcetera. Samordningen av dessa föll senare på den nyinrättade Beredskapsnämnden.[26]

En av nämndens allra viktigaste uppgifter från och med mitten av 1950-talet var just att initiera, finansiera och stimulera kunskapstillväxten på totalförsvarsområdet. I linje med detta upparbetades, etablerades och befästes kontakter med universitet och högskolor. Till dessa kontakter hörde exempelvis så småningom ett samarbete med Sociologiska institutionen vid Lunds universitet, inom ramen för vilket ett ansenligt antal survey- och opinionsundersökningar bedrevs under en följd av år i Malmö. Dessa och andra opinionsundersökningar bildade fond för en omfattande verksamhet under 1960-, 1970- och 1980-talen av kontinuerliga mätningar av försvarsviljan i Sverige. Opinionsforskningen blev tidigt ett prioriterat område för nämnden.[27]

Vid en tillbakablick på Beredskapsnämndens aktiviteter under 1950- och 1960-talen är det annars slående hur angeläget det tycks ha varit att etablera ett språk att tala om medier på. Spanandet efter modeller och teorier letade sig över Atlanten i takt med en stegrande amerikaorientering i den svenska samhällssfären. Den ovan beskrivna tvåstegshypotesen kom att spela stor roll för hur Beredskapsnämnden från mitten av 1950-talet och framåt kom att börja formulera sig kring begrepp som propaganda, påverkan, upplysning och information. Lazarsfelds teori kartlades och diskuterades också utförligt i ett antal av Beredskapsnämndens rapporter under 1960- och 1970-talen, författade av nämndens egna forskare. En av de mest utförliga var Karl Marosis *Tvåstegshypotesen och utrikespolitiska händelser* från 1970, men redan 1957 publicerade nämnden en första rapport om teorin, signerad Bo Andersson och Ola Melén.[28]

Ett annat amerikanskt begrepp under stark uppsegling var *gatekeeper*, ett begrepp vilket diskuterades i flera andra rapporter som fokuserade på analys av utrikestelegram eller nyhetsjournalistik. Också här var det *gatekeeper* som *funktion* som stod i centrum, och överhuvudtaget var det just

de medierande funktionerna, *gatekeepers* och opinonsförmedlare, som var forskningsmässigt intressanta för nämnden.[29]

PROPAN grundas

Det mest omfattande av Beredskapsnämndens samarbeten med akademisk forskning under 1970-talet skedde så inom ramen för det så kallade propagandaanalysprojektet, eller PROPAN som det kom att förkortas till. Det jag beskrivit hittills är det politiska, historiska och vetenskapliga landskap mot bakgrund av vilket detta projekt avtecknade sig.

PROPAN inleddes 1970 och kom att löpa över flera decennier. Dess akademiska hemvist var Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, och det stod under formell ledning av professor Jörgen Westerståhl (professor i statsvetenskap 1952–1982), som redan då befäst sin position som en av pionjärerna inom svensk samhällsvetenskaplig medie- och opinionsforskning. Under 1950-talet initierade Westerståhl exempelvis de väljarundersökningar som sedermera kom att lägga grunden till det långsiktiga valforskningsprogram som blev ett signum för ämnet statsvetenskap i Göteborg. Som barnbarn till Hjalmar och Anna Branting, och som elev till Herbert Tingsten i Stockholm, hade Westerståhl en fast förankring i svensk socialdemokrati och dess idétradition, men var aldrig själv partipolitiskt aktiv utan valde tidigt den akademiska banan.[30]

Det amerikanska inflytandet syns också i Jörgen Westerståhls personliga intellektuella utveckling. Olof Petersson skildrar i sin biografi över Westerståhl hur denne i början av 1950-talet genom Rockefeller Foundation fick ett stipendium för att åka till USA. Under sin vistelse kom Westerståhl i kontakt med och tog intryck av de allra mest inflytelserika masskommunikationsforskarna, däribland Harold Lasswell vid Yale och Paul Lazarsfeld vid Bureau of Applied Social Research vid Columbia. Båda bearbetade de medieforskningens grundfråga om mediers påverkan på mottagarna och deras politiska åskådning, en fråga som självklart även intresserade den unge Westerståhl.[31] Lazarsfeld studerade exempelvis vid denna tid hur det mediala spektakel som gick under namnet

mccarthyism påverkade en särskild typ av opinionsförmedlare eller kunskapsaktörer, nämligen samhällsforskare och sociologiprofessorer. I boken *The American mind: Social scientists in a time of crisis* från 1958 konstaterades att denna kategori upplevde sin intellektuella frihet som begränsad och även att de tenderade att ha en liberal politisk åskådning och rösta demokratiskt.[32]

Intresset för massmediekommunikation, påverkan och propaganda i relation till säkerhet och försvar fortsatte Westerståhl sedan att utveckla efter sin hemkomst till Sverige. 1957 genomförde han tillsammans med kollegorna Bo Särlvik och Esbjörn Janson en intervjuundersökning av försvarsviljan relaterad till frågor om civilförsvar och psykologiskt försvar, och några år senare kom också en artikel i den ansedda amerikanska tidskriften *Public Opinion Quarterly* om utfallet av distributionen av två olika civilförsvarsbroschyrer, en om radioaktivt nedfall och en om utrymning. Forskarteamet kunde konstatera en kunskaps- eller informationsmässig stegring hos broschyrläsarna, men att de läsare som tillägnat sig information i stor utsträckning redan hade en positiv inställning till civilförsvaret.[33]

Ett närmare samarbete mellan Westerståhl och Beredskapsnämnden inleddes i början av 1960-talet, då han anlitades för att författa nämndens första forskningsrapporter om pressens beskrivningar av internationella politiska skeenden. Mer specifikt rörde det sig om ett par tematiskt avgränsade rapporter som utkom 1962 och 1963, vilka handlade om den svenska pressens rapportering av FN:s aktioner i Kongo.[34] Men eftersom dessa rapporter tog upp den i en kallakrigskontext angelägna diskussionen om psykologisk krigföring, så rönte de viss uppmärksamhet.[35] Westerståhl involverades gradvis allt mer i Beredskapsnämndens verksamhet under 1960-talet. Han blev tidigt suppleant för militärpsykologen Torsten Husén i styrelsen och var från 1971 ordinarie styrelseledamot. På hans inrådan fick nämndens analyssektion en instruktion som tog formen av ett forskningsprogram. Uppgiften var att studera den propaganda som kunde relateras till internationell politik, och etermedierna ägnades särskilt intresse.[36]

Redan under Beredskapsnämndens första verksamhetsår 1954, uppger psykförsvarsexperten Eino Tubin i sin historik över myndigheten, hade dåvarande forskningssekreterare Sten Henryson faktiskt tagit upp frågan om att nämnden borde initiera studier av utländsk radiopropaganda i Sverige.[37] Någon form av initiativ togs också redan vid denna tid, för 1956 kom en rapport som på uppdrag av nämnden var författad av Birger Elmér, mellan 1965 och 1975 chef för den beryktade underrättelseorganisationen IB men vid den aktuella tidpunkten i mitten av 1950-talet verksam som arkivchef för Dokumentationscentralen vid Försvarsstabens utrikesavdelning. Elmérs skrift hade just titeln *Propagandaanalys* och var en hundrasidig kartläggning av sovjetiska radiosändningar på svenska och finska med en omfattande bilaga full med tabeller.[38]

Det var emellertid först i slutet av 1960-talet som tankar om ett större projekt började ta form. Förslaget kom denna gång från Jörgen Westerståhl, som nu hade hunnit bli styrelseledamot i Beredskapsnämnden.[39] Projektet fick samma namn som Elmérs tidigare skrift, Propagandaanalys, men kom att förkortas till PROPAN. Westerståhl själv var alltså initiativtagare, men det operativa ansvaret att driva verksamheten lades omgående på hans yngre kollega, universitetslektorn Rutger Lindahl, som till sin hjälp hade forskningsassistent Claes Lundgren. Dessa båda stod för lejonparten av de publikationer som utgavs inom ramen för projektet.[40] Projektet hade också ett par inplockade ytterligare assistenter. Då Lindahl avvecklade sin aktivitet inom PROPAN i början av 1980-talet drevs verksamheten vidare av Lundgren fram till mitten av 1990-talet.[41]

PROPAN var endast ett av flera medieforskningsprojekt vid Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg under dessa år. I det svenska medieforskningslandskapet var institutionen under 1960- och 1970-talen en betydelsefull aktör. Enligt medieforskningsutredningen 1977 fanns det i mitten av 1970-talet mellan 200 och 300 medieforskare knutna till någon institution inom eller utom universitet och högskolor.[42] Övriga huvudkluster identifierades vid Sociologiska institutionen i Lund, Ekonomiska forskningsinstitutet på Handelshögskolan i Stockholm, och Litteraturvetenskapliga institutionen i Lund som 1965 grundade en egen avdelning

Ungefär samtidigt som den statliga utredningen *Forskning om massmedier* 1977, gav Beredskapsnämnden ut en egen historik över den egna massmedieforskningen mellan 1965 och 1975. Författare till skriften var Kai Kronvall och nämndens forskningschef Kurt Törnqvist.

för pressforskning. För Göteborgs del var det även betydelsefullt att den svenska avdelningen av den nordiska dokumentationscentralen för masskommunikationsforskning Nordicom grundades 1973 och kom att arbeta i nära anslutning till Statsvetenskapliga institutionen.[43]

En modell för propagandaanalys

Syftet med PROPAN var att studera utländsk informationsverksamhet i Sverige, med andra ord följa det kalla propagandakriget i radio. Fokus låg på de utländska stationer som genom reguljära rundradiosändningar på svenska sökte direktkontakt med den svenska allmänheten. Materialmässigt var underlaget sammanlagt 14 utländska radiostationer som regelbundet

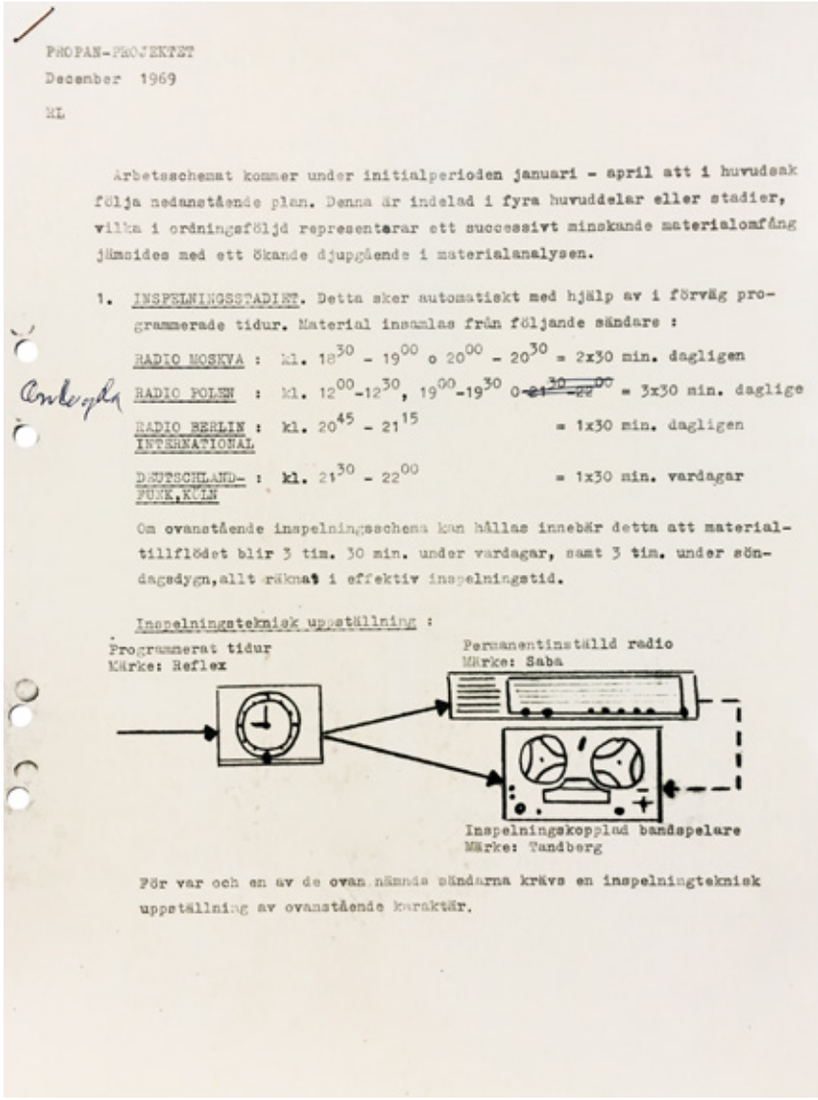

PROPAN-PROJEKTET
December 1969
KL

Arbetsschemat kommer under initialperioden januari - april att i huvudsak följa nedanstående plan. Denna är indelad i fyra huvuddelar eller stadier, vilka i ordningsföljd representerar ett successivt minskande materialomfång jämnides med ett ökande djupgående i materialanalysen.

1. INSPELNINGSSTADIET. Detta sker automatiskt med hjälp av i förväg programmerade tidur. Material insamlas från följande sändare :

RADIO MOSKVA : kl. 18^{30} - 19^{00} o 20^{00} - 20^{30} = 2x30 min. dagligen

Ändrad RADIO POLEN : kl. 12^{00}-12^{30}, 19^{00}-19^{30} o ~~21^{30}-22^{00}~~ = 3x30 min. daglige

RADIO BERLIN INTERNATIONAL : kl. 20^{45} - 21^{15} = 1x30 min. dagligen

DEUTSCHLAND-FUNK,KÖLN : kl. 21^{30} - 22^{00} = 1x30 min. vardagar

Om ovanstående inspelningsschema kan hållas innebär detta att materialtillflödet blir 3 tim. 30 min. under vardagar, samt 3 tim. under söndagsdygn,allt räknat i effektiv inspelningstid.

Inspelningsteknisk uppställning :

För var och en av de ovan nämnda sändarna krävs en inspelningteknisk uppställning av ovanstående karaktär.

Pm inför Propan:s start, daterat december 1969, inklusive beskrivning av inspelningsstadiet med teknisk apparatur.

sände på svenska i sammanlagt 70 timmar per vecka. Särskilt viktiga stationer som avlyssnades var bland andra Radio Moskva, Radio Warszawa och Radio Berlin International. Några av dem hade bedrivit sändningar på svenska i flera decennier, den sistnämnda östtyska stationen exempelvis ända sedan 1956.[44] Även stationer från väst ingick dock i materialet, exempelvis västtyska Deutschlandfunk, som sände från Köln.

Eftersom det handlade om förhållandevis stora datamängder skedde materialinsamlingen genom automatiserad avlyssning med hjälp av bandspelare och i förväg programmerade tidur, vilket tidigare inte prövats i Sverige. Materialet spelades alltså in automatiskt, eftersom de utländska radiostationernas program sändes på regelbundna tider ungefär tre timmar om dagen, och analyserades sedan med hjälp av kvantitativ innehållsanalys. Ett inledande inspelningsstadium avlöstes först av ett manuellt grovredigerings- och överspelningsstadium, där man särskilt letade efter värderande ord enligt ett på förhand upprättat kodschema med bestämda sakområden. Därefter följde ett så kallat perspektivbearbetningsstadium, där en assistent analyserade de cirka två timmar av inspelningstiden som återstod efter redigeringsfasen. Analysen av sakinnehållet gjordes i detta steg utifrån i förväg valda teman såsom ”svensk politik” eller ”tysklandsfrågan”, varav åtminstone den senare särskilt intresserade Lindahl själv. Apparaturen (se illustration) var placerad i en källarvåning i närheten av Statsvetenskapliga institutionen och hyreskostnaden stod Beredskapsnämnden för. Projektets medlemmar hade närmast dagliga avstämningsmöten då materialet gicks igenom, och forskarna stod i ständig kontakt med Beredskapsnämnden, framför allt i form av månatliga rapporter och återkoppling på dessa rapporter.[45]

Den inledande fasen av systematisk insamling och registrering av material i Propan löpte från 1970 fram till början av april 1974. Beredskapsnämnden hade då finansierat projektet i några år, men ansåg sig till slut inte ha tillräckliga medel att fortsätta fullfinansiera verksamheten.[46] Forskningsaktiviteten i Propan fortsatte dock och resulterade ändå i ett försvarligt antal publikationer under två decennier. Lundgren gjorde ett antal kortare sammanställningar över hur östliga radiostationer reagerade

på politiska skeenden och händelser av vikt, exempelvis *Här är Moskva* från 1976.[47] Lindahl färdigställde sin rapport *Internationell radiokommunikation* inom projektet, vilket senare utgjorde stommen i doktorsavhandlingen *Broadcasting across borders*, som publicerades 1978 och utkom i en svensk version i Beredskapsnämndens publikationsserie året därpå.[48] PROPAN utgav också under projektets mest intensiva analysfas i början av 1970-talet varje vecka så kallade ”Meddelanden” för vidare distribution till olika medier och opinionsledare, där sändningarnas innehåll den gångna veckan redovisades.[49]

PROPAN hade, i likhet med många andra samhällsvetenskapliga medieprojekt vid denna tid, såväl inom- som utomvetenskapliga målsättningar. Inomvetenskapligt kunde de kontinuerliga observationerna och erfarenheterna inom PROPAN diskuteras och nagelfaras vid statsvetenskapliga metodseminarier.[50] För Beredskapsnämnden var ett viktigt resultat av PROPAN att projektet hade fungerat som en pilot för en tänkbar utvidgad form för nämndens verksamhet och framför allt pekat på behovet av en tydligare integrering av krigs- och fredsorganisationen kring svenskt psykologiskt försvar. Själva analysmetoderna kom också dessa till användning, och såväl Westerståhl som Lindahl och Lundgren deltog i övningar inom ramen för krigsorganisationen vid vilka man tränade analytiker, översättare och tekniker i PROPAN:s vetenskapliga tillvägagångssätt för avlyssning av radio- och sedermera tv-material.[51]

Beredskapsnämndens forskningschef i början av 1970-talet hette Kurt Törnqvist. Han var själv författare till ett stort antal skrifter, bland annat en serie rapporter som gavs ut under 1960-, 1970- och 1980-talen och som kartlade försvarsviljan i Sverige med hjälp av opinionsundersökningar.[52] Det var Törnqvist som skötte merparten av PROPAN-kommunikationen brevledes med Lindahl och sedermera Lundgren. I nämndens arkiv finns en del av denna kontinuerliga korrespondens bevarad och vittnar om Törnqvists explicita uppmaningar om kontakt med forskningen, bland annat i form av ständiga, månatliga återrapporteringar. Enligt Lindahl själv så var dock Beredskapsnämnden knappast någon klåfingrig beställare av forskningen utan lät projektet utformas till stor del av forskarna

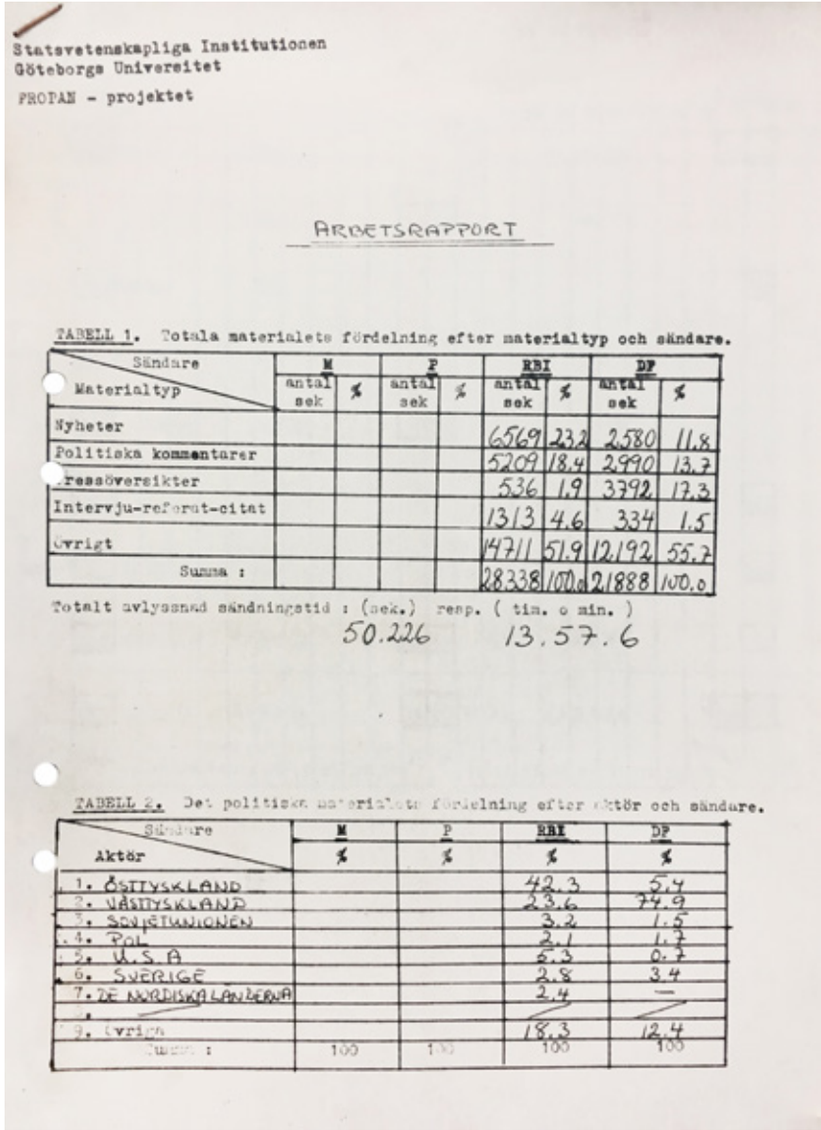

Statsvetenskapliga Institutionen
Göteborgs Universitet

PROPAN - projektet

ARBETSRAPPORT

TABELL 1. Totala materialets fördelning efter materialtyp och sändare.

Materialtyp \ Sändare	M antal sek	M %	P antal sek	P %	RBI antal sek	RBI %	DP antal sek	DP %
Nyheter					6569	23.2	2.580	11.8
Politiska kommentarer					5209	18.4	2990	13.7
Pressöversikter					536	1.9	3792	17.3
Intervju-referat-citat					1313	4.6	334	1.5
Övrigt					14711	51.9	12.192	55.7
Summa :					28338	100.0	21888	100.0

Totalt avlyssnad sändningstid : (sek.) resp. (tim. o min.)
50.226 13.57.6

TABELL 2. Det politiska materialets fördelning efter aktör och sändare.

Aktör \ Sändare	M %	P %	RBI %	DP %
1. ÖSTTYSKLAND			42.3	5.4
2. VÄSTTYSKLAND			23.6	74.9
3. SOVJETUNIONEN			3.2	1.5
4. POL			2.1	1.7
5. U.S.A			5.3	0.7
6. SVERIGE			2.8	3.4
7. DE NORDISKA LANDERNA			2.4	—
8.				
9. Övrigt			18.3	12.4
Summa :	100	100	100	100

Arbetsrapport från PROPAN.

själva.[53] Kanske berodde detta på att det just fanns ett syfte med PROPAN som ansågs vara än viktigare och avsevärt mer långsiktigt än det systematiserade kartläggningsarbetet av utlandspropagandan i Sverige, nämligen att låta forskare utveckla och pröva metoder för propagandaanalys av etermedier.

Att balansen mellan dessa syften inte var helt självklar ur en kallakrigssynvinkel blev ibland tydligt, särskilt när politiken trängde sig på. ”Det kan kanske inte undvikas”, noterade exempelvis Törnqvist i ett pm angående PROPAN i september 1971, ”att en avlyssning som främst riktar sig mot Sovjet och Östeuropa av en del kan tolkas som ett slags underrättelseverksamhet”.[54] Situationen var en smula känslig vid denna tid eftersom Beredskapsnämnden just arrangerat den omfattande psykförsvarsövning som gick under namnet Operation Jonas och som hade en tydlig tonvikt på medieberedskap i form av deltagare från bland annat Statens upplysningscentral, TT och Sveriges radio. Operation Jonas hade omgående lett till en konflikt med Svenska journalistförbundet, som kritiserade Beredskapsnämnden för att ha varit onödigt antikommunistisk i upplägget av övningen och utmålade alla former av vänsterpolitiska hållningar som potentiellt landsförräderi. Ärendet ledde också till en JO-anmälan av kommunistiska *Ny Dags* ansvarige utgivare Per Francke som i sin tur hänvisade till ett kritiskt reportage i herrtidningen *FiB-Aktuellt*.[55] Törnqvist betonade dock att det alls inte var fråga om någon form av spionforskning. Beredskapsnämnden var i huvudsak intresserad av ”de avlyssningstekniska och innehållsanalytiska aspekterna” medan innehållet var av strikt underordnad betydelse. Det var framför allt analysmetoden som var viktig att utveckla.[56]

I radioprogrammet *Vår grundade mening* ett par år senare lät det förvisso en smula annorlunda. I den del av programmet som behandlade PROPAN intervjuades Rutger Lindahl, som fick beskriva arbetet i projektet, varpå Olle Svensson, redaktör, riksdagsman och dåvarande ordförande i Beredskapsnämnden, fick svara på frågor om vad resultaten egentligen skulle användas till. Programledare Susanne Björkman pressade Svensson på just punkten om varför han menade att PROPAN skulle skicka ut

material till press och allmänhet och varför alla medborgare borde vara intresserade:

> OLLE SVENSSON: Ja, alltså dels har vi ju då möjligheten för att just pröva, som jag sade, tekniker och metoder, alltså använda det som en ren studie. Men vidare så har vi också ansett att det man får fram här och som ska rapporteras från dom här avlyssningarna kan distribueras regelbundet till allmänheten och ställas till dess förfogande. Vi skickar ut den till tidningar och opinionsbildare. En gång var 14:e dag till att börja med, numera en gång per vecka.
> SUSANNE BJÖRKMAN: Vad är då syftet med att skicka ut det till allmänheten?
> OLLE SVENSSON: Ja, då får dom…, vi tycker att det är intressant att man får reda på hur sådana här sändningar läggs upp.
> SUSANNE BJÖRKMAN: Och på vad sätt är det intressant?
> OLLE SVENSSON: Ja, man kan väl då bedöma om vi blir utsatta för en viss propaganda och då får man försöka att tolka rätt och kanske hitta ett mönster för hur den kan vara upplagd.[57]

Tillsammans med Kai Kronvall, som också stod bakom 1976 års rapport från massmedieforskningsutredningen, sammanfattade Törnqvist nämndens massmedieforskning i en skrift 1977. Här konstaterades inledningsvis inget mindre än att ”massmedierna bildar grundvalen för vårt psykologiska försvar”. Törnqvist och Kronvall hänvisade också till den statliga utredningens rapport om att de externa anslagen till massmedieforskning uppgått till 12,5 miljoner kronor under decenniet, varav Beredskapsnämnden stod för cirka 0,7 miljoner eller 5,5 procent av alla externa anslag. Nämndens betydande ställning som forskningsfinansiär berodde främst på PROPAN, som fått drygt en halv miljon i anslag.[58]

Även om PROPAN:s mest intensiva empiriska insamlingsfas skedde 1970–1974 så fortsatte projektet alltså att löpa, om än i mindre skala, fram till mitten av 1990-talet. Under 1980-talet skrev Lindahl och Lundgren också några mer avgränsade rapporter för Beredskapsnämnden (efter 1985 Styrelsen för psykologiskt försvar), tillsammans eller enskilt, om hur Radio Moskva presenterade olika händelser såsom ubåtsjakten i Hårsfjärden

1982, nedskjutningen av ett sydkoreanskt plan 1983 och Tjernobylkatastrofen 1986.[59] Vid denna tid hade en ny generation samhällsvetenskapliga medieforskare äntrat scenen och kom under senare delen av 1980-talet och under 1990-talet att utföra andra typer av analyser om kris- och riskkommunikation på uppdrag av Styrelsen för psykologiskt försvar, bland andra Stig Arne Nohrstedt, Lars Nord, Karl Erik Rosengren och Gunilla Jarlbro.

*

Under decennierna efter andra världskrigets slut formade sig både det svenska totalförsvarets konturer och den svenska medie- och kommunikationsforskningen i ett gränsland mellan försvar, mediebransch och akademi. I centrum för diskussionen om propaganda, information, påverkan och motståndsanda i en försvarspolitisk kallakrigskontext stod Beredskapsnämnden som särskild ansvarig myndighet. Nämnden var en viktig aktör på det gryende mediestudiefältet eftersom i dess uppgift att samordna den svenska psykologiska beredskapen låg att initiera, finansiera och stödja forskning på masskommunikationsområdet. Dess samarbeten med universitetssfären var många och nära, och tilltron till forskningens möjligheter stor.

Förutom att teckna ett bredare historiskt sammanhang har detta kapitel zoomat in på ett av de projekt som Beredskapsnämnden finansierade och följde under ett antal år. PROPAN utmärker sig kanske inte som Sveriges mest resursstarka samhällsvetenskapliga forskningsprogram, men definitivt som ett av de mest seglivade. Det löpte över ett kvarts sekel, från slutet av 1960-talet fram till 1990-talet, även om dess mest intensiva datainsamling ägde rum under första hälften av 1970-talet. Fonden för projektet var kallt krig i det att det handlade om övervakning och kartläggning av utländska, företrädesvis sovjetiska och östeuropeiska, radiosändningar på svenska, men huvudpoängen sades inte vara att bedriva underrättelseanalys utan snarare att formulera aktuella behov för svensk masskommunikationsforskning av metodisk och teknisk art. *State-of-the-art* teknisk apparatur för avlyssning och inspelning av radioprogram i kombination med inflytelserika amerikanska kommunikationsteorier lade grunden för ny kunskap om information och propaganda, men lika viktig för denna nya kunskap var projektets samverkan med Beredskapsnämnden och med medieindustrin.

Historien om PROPAN och dess relation till Beredskapsnämnden är på så sätt endast ett utsnitt – men ett belysande sådant – av samhällsvetenskapernas historia under kalla kriget på svensk mark. För inspiration till såväl Beredskapsnämnden i sig som till propagandaanalysernas modeller, teorier och metoder vändes blickar mot USA. Intressant är emellertid också hur de inblandade aktörerna navigerade på detta politiska fält. Ett sätt att navigera var att genomgående hävda massmediestudiets teori- och metodutveckling som sitt egentliga fokus. PROPAN och den formativa period för svensk och nordisk medieforskning som kännetecknade början av 1970-talet bör därmed ses inte bara i ett strikt vetenskapshistoriskt, utan i ett betydligt bredare sammanhang, där den samhälleliga samproduktionen av kunskap, för att använda Jasanoffs begrepp, var omfattande. Massmedieforskningen var i mycket snabb tillväxt, i likhet med det moderna massuniversitetet, samtidigt som en lång rad konferenser och nordiska samarbetsprojekt – stundom inomakademiska men oftare i djupgående samverkan med mediebranschen – sökte ställa frågor om medier och kommunikation av mer existentiell natur: Var står vi? Vilka är vi? Vart är vi på väg? Vad vill vi? Ett centralt begrepp eller, som Ulla Carlsson har uttryckt det, närmast ett mantra i detta sökande var ”information”. Hur bör samhället hantera medie- och informationsexplosionen? Hur bör den analyseras? Vilka redskap – tekniska såväl som teoretiska – står till buds?[60]

Mediestudiets formering under dessa år är därför, som Hyvönen, Snickars och Vesterlund understryker i boken *Massmedieproblem*, så oändligt mycket mer än en (vetenskaps-)historia om medie- och kommunikationsvetenskapens framväxt. Att studera denna formering är en fråga om att skissera ”hur ett medielandskap i förändring uppbådar en bred samhällelig och diskursiv aktivitet – inom myndigheter, i politiken, i mediebransch

och i den offentliga debatten, samt på universiteten".[61] Kunskapen om medier, medieeffekter och medier som funktion strålade inte ut från forskarnas kammare, den samproducerades på en samhällelig cirkulationsplats där olika samhälleliga aktörer från försvar, mediebransch och akademi var närvarande.[62]

I vår egen tid kan vi se en likartad och intensifierad diskursiv aktivitet i försvarsfrågor om hybridkrig, informationsoperationer, cyberkrig och asymmetriska hot. Diskussionen flyter även in i samtalet om sociala medier och propaganda, alternativa fakta och filterbubblor. Hur ska nu dessa analyseras? För att parafrasera bokhistorikern Robert Darntons reflektion att varje tid är en informationsålder[63], så tycks varje tid också vara en propagandaålder med sin särskilda uppsättning frågor, teorier, idéer, metoder, sina identifierade problem och sin strävan efter – gärna vetenskapligt förankrad – kontroll över det ständiga medieflödet.

Noter

1. "Sveriges säkerhet i en ny värld", Regeringen.se, https://www.regeringen.se/tal/2018/01/sveriges-sakerhet-i-en-ny-varld (hämtad 10/10 2018).

2. "Forskning runt psykologiskt försvar har inte hängt med", *Svenska Dagbladet* 14/1 2018, https://www.svd.se/forskningen-runt-psykologiskt-forsvar-har-inte-hangt-med (hämtad 10/10 2018).

3. Sheila Jasanoff, red., *States of knowledge: The co-production of science and social order* (London: Routledge, 2004).

4. Beredskapsnämnden ersattes 1985 av Styrelsen för psykologiskt försvar, som senare kom att hamna organisatoriskt under Krisberedskapsmyndigheten, innan den slutligen lades ned 2008.

5. Det internationella forskningsläget består exempelvis av Peter Simonson & David W. Park, *The international history of communication study* (New York: Routledge, 2016); David W. Park & Jefferson Pooley, red., *The history of media and communication research: Contested memories* (New York: Peter Lang, 2008); Peter Simonson & John Durham Peters, "Communication and media studies: History to 1968", *The international encyclopedia of communication*, red. Wolfgang Donsbach (Malden: Blackwell, 2008). Se diskussion i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, red., *Massmedieproblem: Massmediestudiets formering* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

6. Se diskussion i inledningen av föreliggande antologi.

7. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, red., *Massmedieproblem: Massmediestudiets formering* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

8. Se till exempel Lennart Weibull, "Medieämnets etablering i Sverige", *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Hyvönen, Snickars & Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015); Lennart Weibull, "Mediebransch och medieforskning 1965–1980: Några erfarenheter och perspektiv", *Nordicom-Information*, vol 39, nr 1 2017, 12–23; Ulla Carlsson, "Media and mass communication research: Past, present and future: Reflections from a Nordic horizon", *Media, structures and practices. As time goes by…: Studies and reflections from a Scandinavian horizon*, red. Ulla Carlsson & Knut Helland (Göteborg: Nordicom, 2007); och Per Vesterlund, "När medier blev vetenskap: om tre nordiska massmediekonferenser 1972–1974", *Återkopplingar*, Cronqvist, Lundell & Snickars, red., (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2014).

9. Timothy Glander, *Origins of mass communications research during the American Cold War: Educational effects and contemporary implications* (Mahwah: Erlbaum, 2000); Benno Nietzel, "Propaganda, psychological warfare and communication research in the USA and the Soviet Union during the Cold War", *History of the human sciences*, vol. 29, nr 4–5 2016; Dominique Trudel, "Revisiting the origins of communication research: Walter Lippmann's WWII adventure in propaganda and psychological warfare", *International Journal of Communication*, vol. 11, nr 19 2017; Christopher Simpson, *Science of coercion: Communication research and psychological warfare 1945–1960* (New York: Oxford University Press, 1994); Allan M. Winkler, *The politics of propaganda: The Office of War Information 1942–1945* (New Haven: Yale University Press, 1978); Nicholas J. Cull, *The Cold War and the United States Information Agency: American propaganda and public diplomacy 1945–1989* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

10. Mark Solovey & Hamilton Cravens, red., *Cold War social science: Knowledge production, liberal democracy, and human nature* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014).

11. David C. Engerman, "Social science in the Cold War", *Isis*, vol. 101, nr 2 2010.

12. För en beskrivning av presstudier från en litteraturvetenskaplig infallsvinkel och formeringen av Avdelningen för pressforskning i Lund, se Per Rydén, *Nerskrivning: Egensinniga sidor, kvarglömda dagar* (Stockholm: Carlsson, 2015); och för historieämnet, se Johan Jarlbrink, "Historievetenskapens mediehantering", *Massmedie-*

problem: Mediestudiets formering, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

13. Weibull, ”Medieämnets etablering i Sverige”; Weibull, ”Mediebransch och medieforskning 1965–1980”.

14. Elihu Katz & Paul F. Lazarsfeld, *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communication* (New Brunswick: Transaction publishers, 2006); Paul F. Lazarsfeld, Bernard Berelson & Hazel Gaudet, *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign* (New York: Columbia University Press, 1944).

15. Peter Simonson & David W. Park, *The international history of communication study* (New York: Routledge, 2016); David W. Park & Jefferson Pooley, red., *The history of media and communication research: Contested memories* (New York: Peter Lang, 2008); Peter Simonson & John Durham Peters, 764–771.

16. Weibull, ”Medieämnets etablering i Sverige”.

17. SOU 1975:78 *Svensk press: Pressens funktioner i samhället*.

18. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015), 15.

19. SOU 1977:11 *Forskning om massmedier*.

20. Mats Benner, *Forskning, samhälle och stat: En studie av nya forskningsområden och samhälleliga kunskapsnätverk* (Lund: Lunds universitet, Forskningspolitiska institutet, 1993); Carl-Gustaf Andrén, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitetens utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press, 2014), 126–128. Se även Weibull, ”Medieämnets etablering i Sverige”.

21. Hyvönen, Snickars & Vesterlund, 16.

22. Marie Cronqvist, ”Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur”, *Fred i realpolitikens skugga*, red. Magnus Jerneck (Lund: Studentlitteratur, 2009).

23. SOU 1953:27 *Psykologiskt försvar: Betänkande avgivet av Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret*. Se även diskussionen om kriget som en katalysator för informationsaktiviteter i föreliggande antologis inledningskapitel.

24. SOU 1953:27, 16.

25. SOU 1953:27, 18.

26. 0965/Ö/B1c/4 i Krigsarkivet (KrA). Se även SOU 1953:27, 88.

27. Eino Tubin, *Förfäras ej: 50 år med det psykologiska försvaret: en biografi om en svensk myndighet* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2003), 103.

28. Karl Marosi, *Tvåstegshypotesen och utrikespolitiska händelser: En opinionsundersökning i Stockholm våren 1969* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1970); Bo Andersson & Ola Melén, *Studier över Lazarsfelds tvåstegshypotes: Data från några svenska surveys I–II* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1957). Se även Ola Melén, *Opinionsbildning: Strukturella och funktionella drag i kommunikationsprocessen* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1962).

29. Anders Broström, *Urval av utrikestelegram: En case-study av en gatekeeperfunktion på Svenska Dagbladet* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1969); Peeter-Jaan Kask, *Mr Gates och urvalet av utrikestelegram: En ”gatekeeper”-studie av utrikesmaterialets redigering på en stor svensk morgontidning* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1967).

30. Olof Petersson, *Statsvetaren: Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade* (Stockholm: SNS förlag, 2011).

31. Petersson, 138–141.

32. Paul F. Lazarsfeld & Wagner Thielens, *The American mind: Social scientists in a time of crisis* (Glencoe: The Free Press, 1958).

33. Jörgen Westerståhl, Bo Särlvik & Esbjörn Janson, *Intervjuundersökning hösten 1957: Frågor rörande civilförsvar och psykologiskt försvar* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1958); Jörgen Westerståhl, Bo Särlvik & Esbjörn Janson, ”An experiment with information pamphlets on civil defense”, *Public Opinon Quarterly*, vol. 25, nr 2 1961.

34. Jörgen Westerståhl & Bo Särlvik, *FN-aktionen i Katanga under september 1961: En studie rörande nyhetsförmedlingen i svensk press* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1962); Jörgen Westerståhl & Bo Särlvik, *FN-aktionen i Katanga under november 1961: En studie rörande nyhetsförmedlingen i svensk press* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1963).

35. Tubin, 104.

36. Petersson, 137.

37. Tubin, 106.

38. Birger Elmér, *Propagandaanalys: En studie av sovjetiska radioutsändningar på svenska och finska språken åren 1952–1954* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1956).

39. Tubin.

40. ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA).

41. Intervju med Rutger Lindahl 19/10 2018.

42. SOU 1977:11, 51. Vid Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg drev

Westerståhl exempelvis även ett omfattande projekt som han kallade Världsbildsundersökningen, vars syfte var att kartlägga världsbilder i svenskt nyhetsmaterial. Se Clas-Olof Olsson, ”Nordicom och massmedieforskningens framväxt i Göteborg under 1970-talet”, *Norden och världen: Perspektiv på forskningen om medier och kommunikation: En bok tillägnad Ulla Carlsson* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2010).

43. Olsson; Carlsson; Weibull, ”Medieämnets etablering i Sverige”.

44. Marie Cronqvist, ”Between scripts: Radio Berlin International and its Swedish audience in November 1989”, *Remapping Cold War media: Institutions, infrastructures, networks, exchanges*, red. Alice Lovejoy & Mari Pajala (Bloomington: Indiana University Press, kommande 2019).

45. Intervju med Rutger Lindahl 19/10 2018.

46. Överenskommelse daterad 4/4 1974, se ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA).

47. Claes Lundgren, *Här är Moskva* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1976).

48. Rutger Lindahl, *Internationell radiokommunikation: En fallstudie på Sverige* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1974); Rutger Lindahl, *Broadcasting across borders: A study on the role of propaganda in external broadcasts* (Lund: LiberLäromedel/Gleerups, 1978); Rutger Lindahl, *Internationella radiosändningar som propagandainstrument: En studie av utländska radiostationers svenskspråkiga sändningar till Sverige* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1979).

49. ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA).

50. Intervju med Rutger Lindahl 19/10 2018.

51. Petersson, 146–147.

52. Se förteckning i Tubin, 250–259.

53. ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA); Intervju med Rutger Lindahl 19/10 2018.

54. ”Några synpunkter på Propanprojektets fortsättning”, pm signerad Kurt Törnqvist 3/9 1971, ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA).

55. Tubin, 81–83. Se även ”Handlingar rörande Operation Jonas”, 0965/H/F9 (KrA); ”Det här gäller dig: Kriget har kommit till Sverige”, *FiB-Aktuellt*, nr 31 1971.

56. ”Några synpunkter på Propanprojektets fortsättning”, pm signerad Kurt Törnqvist 3/9 1971, ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA).

57. Utskrift från radioprogrammet *Vår grundade mening: Ett magasin om press, radio och TV* daterat 10/3 1973, ”Undersökning U71”, 0965/Ö/F2a/49 (KrA).

58. Kurt Törnqvist & Kai Kronvall, *Massmedieforskning vid Beredskapsnämnden* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1977), 2.

59. Rutger Lindahl & Claes Lundgren, *Ett gåtfullt oidentifierat undervattensobjekt: Moskvaradions syn på ubåtsjakten i Stockholms skärgård* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1982); Rutger Lindahl & Claes Lundgren, *Sovjets syn på nedskjutningen av det sydkoreanska planet: En studie av innehållet i Moskvaradions svenskspråkiga program* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1983); Claes Lundgren, *Tjernobylolyckan i Moskvas belysning: En studie av sovjetisk information till svensk publik om en nationell katastrof* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 1987).

60. Ulla Carlsson, ”Nordmedia: A vital venue, then as now: Reflections on media research 1973–2013”, *Nordicom Review*, vol. 35, nr 2 2014, 265–271; Vesterlund, 2014. För informationsbegreppets historiografi, se även Fredrik Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”: Samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975* (Umeå: Umeå universitet, 2019).

61. Hyvönen, Snickars & Vesterlund, 17.

62. Om kunskapscirkulation som forskningsfält, se Johan Östling med flera red., *Circulation of knowledge: Explorations in the history of knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2017).

63. Robert Darnton, ”An early information society: News and the media in eighteenth-century Paris”, *The American Historical Review*, vol. 105, nr 1 2000.

Kortfilm i kampen mot tuberkulos

MEDAN DET ÄNNU ÄR TID SOM TIDSTYPISK PROPAGANDAFILM OCH NATIONELL BERÄTTELSE*

C. Claire Thomson

Selma Lagerlöfs engagemang i kampen mot tuberkulos är vida känd. Under 1904 var hon med och grundade Svenska nationalföreningen mot tuberkulos, tillsammans med den dåvarande kronprinsen Gustav och andra svenska kulturpersonligheter.[1] Ett par år senare skrev hon, på uppmaning av nationalföreningen, novellen *Körkarlen*, publicerad 1912. Den filmatiserades sedan 1920 av Victor Sjöström och dramatiserar tuberkulosens spridning och hur den orsakade sjukdom, fattigdom och elände. Utöver denna välkända, fiktiva skildring av sjukdomens symptom och förebyggande har Lagerlöfs författarskap satt sina spår i en annan film, beställd i tuberkuloskampens tjänst: *Medan det ännu är tid*, en slags propagandafilm regisserad av Martin Söderhjelm 1952 för samma organisation som Lagerlöf var med att stifta, Svenska nationalföreningen mot tuberkulos.

Genom att fokusera på *Medan det ännu är tid* gör detta kapitel ett nedslag i den rika traditionen att använda kortfilm för att bekämpa tuberkulos i Norden. Denna kortfilm är ett särskilt intressant exempel eftersom den lanserades vid en tidpunkt då efterkrigstidens massundersökningar höll på att bli väletablerade i Sverige och ansträngningarna intensifierades. Filmen ska både propagera för medborgarnas deltagande i programmet på ett nationellt plan och samtidigt informera om framsteg och strategier i kampen mot tuberkulos. Genom att undersöka filmens livscykel –

* Jag vill tacka Anna Karlsson som översatte detta kapitel från danska.

föreningens strategiska insats i förbindelse med beställningen, filmens berättartekniska och visuella strategier, och dess reception i ett bestämt socialt och filmhistoriskt sammanhang – kan man belysa de spänningar som uppstår mellan de medicinsk-politiska behoven bakom filmen å ena sidan och filmmediets möjligheter å den andra. För att övertyga och informera folket ska filmen fungera i ett fält som omfattar nationella berättelser och en tidstypisk visuell repertoar, tuberkulosfilmen som blivande genre samt ett tidsbestämt film-teknologiskt ramverk. Med andra ord fungerar *Medan det ännu är tid* som ett exempel på hur den här sortens upplysningsfilmer genomförde sitt upplysningsarbete i samklang med den svenska allmänhetens kunskap, smak och beteende.

Mediernas viktiga roll i läkekonstens historia är välkänd. Solveig Jülich påpekar att forskning om medier och medicin kan delas upp i tre tendenser: *medicinen i medier*, där till exempel visuella föreställningar av medicin analyseras, *medierna i medicin*, där det forskas om användning av visuella tekniker kopplat till medicinska instrument och klinisk praxis, samt *interaktionen mellan medier och medicin*, nämligen professionella, institutionella och organisatoriska relationer.[2] Användning av visuella medier i diagnostisering och behandling har bidragit till att förändra hur kroppen representeras både inom en specifikt medicinsk kontext och i den allmänna kulturen.[3] Samtidigt har medierna använts på andra sätt i medicinens historia, däribland för att förmedla och övertyga, till exempel när teknologiska genombrott måste förklaras eller när man vill förändra folkopinionen.[4] När det gäller det sistnämnda utgör tuberkuloskampanjerna ett särskilt intressant ämne för vidare forskning, just eftersom sjukdomens behandling och prevention utvecklades under samma tidsålder som det var möjligt att använda massmedier, som radio och film, för att uppmuntra befolkningen att röntgas och vaccineras. Jülich har till exempel visat hur massmedierna, såväl som ”röntgenbussen”, möjliggjorde ett preventionsprogram som i Sverige täckte nästan hela befolkningen under perioden mellan 1940 och 1970.[5] Henrik Harthug har skrivit om användning av en rad mediala strategier i samband med BCG-vaccinering i Norge mellan 1947 och 1994.[6] Och Danmarks ledande roll i UNICEF:s internationella

tuberkuloskampanj under efterkrigstiden har skildrats i – och stöttats av – flera kortfilmer samt i andra slags medier.[7]

Hittills har däremot inte kortfilmerna lockat forskarnas uppmärksamhet, även om de kan betraktas som ett exempel på *useful cinema*, ett växande forskningsfält inom filmvetenskap.[8] Detta kapitel analyserar kortfilmen *Medan det ännu är tid* i detta kritiska sammanhang. Begreppet *useful cinema* används om film som inte produceras som underhållning utan som beställs för ett bestämt ändamål. Under efterkrigstiden beskrevs den här sortens filmer, såväl i en svensk som i en bredare nordisk kontext, som propagandafilm och upplysningsfilm, vilket avslöjar själva syftet: att upplysa befolkningen om ett brett spektrum av ämnen, vare sig det är kulturhistoria, lagstiftning eller vetenskap. Tuberkulosfilmer har ett särskilt komplext syfte under efterkrigstiden, när de stora tuberkulosprogrammen på allvar startade, både i Skandinavien och i resten av världen. Å ena sidan måste filmerna *propagera* för deltagande i tuberkulinprovtagning och röntgenfotografering (skärmbildsfotografering), å andra sidan måste filmerna *informera* befolkningen om ett helt nytt begrepp och en ny praxis: medicinsk röntgning.

Med avseende på Jülichs tre kategorier kan man konstatera att tuberkulosfilmerna först och främst är ett exempel på medicin i medier. De sätt på vilka tuberkulosprogrammets tekniker iscensätts i filmerna är därför en central fråga i föreliggande kapitel: hur framställs vaccinationsprocessen, inklusive tuberkulosprov, röntgenfotografering och BCG-vaccination, och hur förmedlas dessa visuellt och berättarmässigt till en bred befolkning, förstått både som demografisk data och nationell gemenskap? Med detta berörs också Jülichs andra kategori, medierna i medicin, eftersom filmernas genomslagskraft i stor utsträckning beror på deras skildring av röntgenfotograferingen i programmen. Den tredje kategorin, interaktionen mellan medier och medicin, exemplifieras här av spänningen mellan propaganda och information i filmernas syfte och utveckling. Exemplet *Medan det ännu är tid* beställdes och distribuerades vid en tidpunkt när beteckningen propagandafilm fortfarande var i administrativ användning, men denna beteckning är inte tillräcklig för att beskriva filmens komplexa

uppgift och *dispositif*. Filmen kan därför belysa hur upplysningsfilm fungerade inom det spänningsfält eller spektrum som ligger mellan propaganda och information i efterkrigstidens skiftande medielandskap.

Medier, medicin och upplysningsfilm

Från 1930-talet till och med 1960-talet var upplysningsfilmen en ledande kommunikationsform i den offentliga sektorn, och kortfilm beställd av regeringar, föreningar och andra intressegrupper cirkulerade i ett internationellt nätverk. För det mesta visades filmerna i 16 mm-format (smalfilm) utanför biografen, det vill säga i bibliotek, föreningshus, skolor och på en rad andra platser. Sådana filmer kan betraktas som en undanskymd, eller parallell, filmhistoria eller ”annan” filmhistoria.[9]

Forskning om *useful cinema*, industrifilm och liknande, har tenderat att fokusera på vad Thomas Elsaesser kallar ”de tre A:na”: *Auftrag* (sammanhang), *Anlass* (syfte) och *Adressat* (den tilltalade publiken).[10] Man kan lära sig mycket genom att studera filmernas produktionshistoria i statliga eller institutionella arkiv. Särskilt intressanta är de spänningar som uppstår när filmens tekniska eller estetiska möjligheter inte är på samma nivå som de detaljer som beställaren vill framhäva. Fakta, verklighet, statistik och prioriteringar ser ofta mycket annorlunda ut på duken än de gör i en kommittés önskelista.

I sin antologi om den besläktade genren industrifilm betonar Vinzenz Hediger och Patrick Vonderau att forskare ska undersöka både filmernas ursprung (dess rekvirering, finansiering, produktion), men också deras *dispositif*, det vill säga ”the situation or constellation that the film produces”, som omfattar ”media, technology, forms of knowledge, discourse, and social organization”.[11] En films *dispositif* förvandlas med tiden och i och med utveckling av nya teknologier, och kan ofta utvecklas i oväntade riktningar – inklusive nutidens digitala möjligheter.

I praktiken kan det vara svårt att låta bli att analysera film på det estetiska planet och att studera filmerna utan att ta hänsyn till regissörernas rykte, inte minst i ett skandinaviskt sammanhang, där statens roll som

beställare och ibland även producent bidrar till att en viss estetisk ambitionsnivå vidmakthålls. För att kunna förstå hur filmerna fungerar – hur de ”do their work” – menar jag att man måste läsa dem som texter, och i många fall som verk skapade av en regissör. Detta gjorde samtida kritiker.

Alla dessa övervägningar är intressanta i relation till hur kortfilmen användes vid bekämpning av tuberkulos. Det finns flera olika skäl för detta. För det första utgjorde tuberkulosen en överväldigande utmaning för knappt ett halvt sekel sedan och det även i Norden. I förhållande till exempelvis Norge påpekar Harthug att ”[t]uberkulosedødeligheten var på sitt høyeste her i landet rundt år 1900. Da var det 31 døde per 10 000 innbyggere, omtrent 7 000 personer av en befolkning på litt over 2,2 millioner”.[12] Det var först under 1960-talet som man vågade tala om en seger över tuberkulosen, åtminstone i västvärlden.[13] För det andra har tuberkulos alltid varit en sjukdom som betraktats som orsakad av både sociala problem och individuella svagheter[14] – och därmed en sjukdom det sågs som meningsfullt att bekämpa med film och andra massmedier. För det tredje innebar tuberkulosbekämpningen en revolution i och med att det var den första sjukdom som bekämpades med det vi nu kallar screening eller massundersökningar. Från och med andra världskriget var landets befolkning, inte minst i Norden, tvungen att vänja sig vid ett nytt slags kollektivt och individuellt engagemang, det vill säga deltagande i medicinska massundersökningar, i första hand mot tuberkulos. Medicinsk screening innebar en rad nya organisatoriska och konceptuella principer:

> Screening programmes are social interventions as much as they are medical interventions, and they can pose challenging ethical, legal and social dilemmas [...] One of the central tenets of public health strategies, such as population-based screening, is that non-symptomatic individuals should make their bodies available to health professionals for regular inspection, and that this process needs to be routinised if it is to protect the health of citizens.[15]

När upplysningsfilm propagerar för massundersökningar, röntgenfotografering och BCG-vaccinationer ska de ge medborgarna information om de praktiska steg som människorna måste ta. Men genom att konstruera individen som statistik och som potentiellt sjuk, skildrar filmerna en speciell form av medborgare och patient som var helt ny under 1940-talet när massundersökningarna startade. Med andra ord deltog personer i massundersökningar för att få konstaterat att de hade en sjukdom som var latent, men som med tiden kunde påverka individens liv, eller infektera andra.[16] Den nya screeningpraktiken påverkade också medicinens temporalitet.[17] För det första handlar det om hur massundersökningar endast är meningsfulla i relation till sjukdomar som utvecklas under längre perioder: de flesta undersökningsprogrammen mättes i år, inte veckor, i linje med tuberkulosens epidemiologi. För det andra är programmets diskurs präglad av ett tidsmässigt mönster: det är bråttom. Utöver titeln *Medan det ännu är tid* kan ett intresse för tid utrönas i många andra kortfilmstitlar och -manus, exempelvis *Hvert syvende sekund!*, en av flera kortfilmer regisserade av Hagen Hasselbalch för UNICEF år 1948, som betonade att tuberkulos i genomsnitt dödar en människa var sjunde sekund.[18] Dödlighetsstatistiken är ett uttryck för en global temporalitet i kampanjerna. Ett annat återkommande budskap är att medborgarna ska testas *nu* och att testet bara stjäl ett par minuter från det industriella dygnets stress.

Slutligen är det värt att kort diskutera ordet screening i språklig mening. På de skandinaviska språken hålls undersökningen och undersökningsprogrammet semantiskt åtskilda från skärm i visuella sammanhang, till exempel att titta på röntgen- eller skärmbildsfotografering på en skärm, och filmvisningar (också på skärm). På engelska har ordet *screen* flera betydelser. Därför kan till exempel *screening program* hänvisa till både en medicinsk massundersökning och till en filmvisning.[19] Detta pekar även på hur medicinsk historia och mediehistoria är sammanvävda på flera sätt.

Medieanvändning hos Svenska nationalföreningen mot tuberkulos

Arkivet för Svenska nationalföreningen mot tuberkulos finns förvarat i Riksarkivet i Arninge. I föreningens samlingar återfinns bland annat deras årsberättelser och dessa ger en god överblick över organisationens stöd till såväl medicinsk forskning som upplysande aktiviteter. Två initiativ gör att årsberättelserna är utsmyckade med färgglada illustrationer: årets majblomma, en konstgjord blomma som såldes för första gången 1907 efter ett initiativ av Beda Hallberg,[20] och årets julfrimärken. Det är uppenbart att nationalföreningen från dess tidigaste år använt sig av en rad olika medier, både i pengainsamlingar och för folkupplysning. Denna bild kompliceras både genom föreningens samarbete med Kungliga medicinalstyrelsen med hänsyn till affischer med mera och av en viss spänning i förhållande till den populära pressen, särskilt rörande nationalföreningens röntgenbussar.[21] Årsberättelserna framhäver för övrigt en central och mer tidlös form av medieanvändning för nationalföreningens folkupplysande ansträngningar: föreläsningar runt om i landet. Under till exempel 1939 hölls det 105 ”populära föredrag i tuberkulosfrågan”, som totalt lockade 7 993 åhörare. Sedan nationalföreningen stiftades 1904 och fram till 1939 hölls det 4 145 föredrag, med 494 409 åhörare.[22]

Från och med mitten av 1940-talet intensifierades ansträngningarna mot tuberkulos i Sverige. Sedan 1930-talet hade röntgenfotografering haft en snabb utveckling, först i Brasilien, senare i Tyskland och sen i Norge under ockupationen.[23] I Sverige skedde de första massundersökningarna i armén under 1942, och programmet utvecklades till att omfatta den vanliga befolkningen från och med 1945.[24] Nationalföreningens medieanvändning i detta sammanhang var både ambitiöst och omfattande. I mars 1945, till exempel, diskuterar styrelsen ett ”[f]örslag till intensifierad propaganda för Nationalföreningens skärmbildsundersökningar i Stockholm”.[25] Olika befolkningsgrupper identifierades och strategier för att nå dem planerades av reklamkonsulent Sigvard Kjareboe. 10 900 kronor skulle användas för 10 000 tryckta brev till företag i huvudstaden: ”Enligt

preliminära undersökningar finnas i Stockholm med omnejd drygt 8.000 kontor och ungefär 1.200 större industriföretag. Av dessa äro i runt tal 500 skärmbildsundersökta." För att nå ut till de cirka 280 000 hushåll, inklusive dess pigor och andra anställda, skulle det tryckas en broschyr i 300 000 exemplar till en kostnad på 29 850 kronor.

Styrelsen godkände broschyrens utformning i oktober månad samma år, och med sin användning av färger och modern grafik – liksom majblomman och frimärkena i årsberättelserna – utmärker den sig bland arkivets tusentals maskinskrivna dokument. Tryckt i rött och blått och med en vacker sjuksköterska på framsidan är häftet riktat "[t]ill husmor och husmors hjälpreda". Den innehåller skisser av mödrar och barn, läkare med mikroskop och en man som blir röntgad. Den uppmuntrar läsaren: "Gå till Skärmbildsbyrån – ett ärende, som är klart på en kvart!" Broschyren understryker dessutom att det är fördelaktigt att göra det nu: "I dag är bättre än i morgon".[26] Här ser vi upptagenheten vid tidsaspekten som kännetecknar tuberkulosens masskampanjer och som särskilt kommer till sin rätt i filmmediet.

Propagandafilm och upplysningsfilm i bekämpningen av tuberkulos

Det framgår av nationalföreningens årsberättelse att smalfilm användes i samband med föredrag så tidigt som på 1930-talet. I en årsberättelse står följande att läsa om föredragsverksamheten: "Vid åtskilliga av dessa föreläsningar har Nationalföreningens upplysningsfilm kommit till användning".[27] Denna film var troligtvis Einar Forsbergs *Folksjukdomen tuberkulos*, inspelad under 1933. Filmen rosades i pressen: "Just så åskådlig skall en idealistisk upplysningsfilm vara", noterade en journalist i *Svenska Dagbladet*, som såg filmen när den visades i samband med ett föredrag av doktor Gustaf Neander vid Allmänna valmansförbundet för Stockholms Kvinnoklubb i maj 1933. En komponent i filmen som gjorde stort intryck var dess visualisering av de 10 000 människor, huvudsakligen mellan 18

och 35 år som vartannat år dog i Sverige, genom att visa en stor publik på Stockholm stadion en sommarsöndag. En annan komponent var dess genomgång av de senaste behandlingarna, som förutspådde "enorma framsteg" i kampen mot tuberkulos.[28]

I december 1945, kort före att massundersökningarna intensifierades, diskuterade nationalföreningen ett nytt filmprojekt under ett styrelsemöte. Detta korta referat ger en inblick i hur film beställdes, finansierades, diskuterades och godkändes, och visar dessutom att ordet "propaganda" användes i neutrala eller positiva ordalag:

> AB Europafilm hade i samråd med sekreteraren utarbetat förslag till en 15 min. kortfilm med syfte att driva propaganda för antituberkuloskampen. Det ursprungliga förslaget hade granskats av v. ordföranden, skattmästaren samt herrar Höjer, Berg och sekreteraren. Efter vid granskningen framställda anmärkningar hade bolaget nu inkommit med ett omarbetat förslag. Det meddelades, att AB Europafilm vore villig att anslå kr. 7.500:-, samt ett bidrag med c:a kr. 10.000:- torde kunna påräknas från olika röntgenfirmor. Nationalföreningens andel i kostnaden för nu föreliggande förslag kunna beräknas till högst kr. 15.000. Styrelsen beslöt bordlägga ärendet och att förslaget skulle utsändas till styrelsens medlemmar.[29]

Detta projekt realiserades inte med detsamma. Det återkom igen i februari 1946, denna gång hade valet av filmgenre reviderats. Inte desto mindre var det fortfarande sekreteraren som hade ansvar för att utveckla ett förslag:

> På förslag av skattmästaren beslöt styrelsen, att i stället för tidigare diskuterade propagandakortfilm (para 117/1945) låta utföra två annonsfilmer för visning inom de län, där den statliga skärmbildsundersökningen komma att bedrivas. Ett belopp av kr. 15.000:- anslogs för ändamålet och sekreteraren fick i uppdrag att utarbeta förslag till dylika filmer.[30]

Det preciseras i ett brev från Sandrew ateljéerna AB att de två annonsfilmerna troligtvis ska ha en längd på 33 meter eller 72 sekunder, och är

därmed avsedda att användas med upp till sex liknande filmer på biograferna. För att skära ner på kostnaderna avtalades ”att vi få använda oss av Edra lokaler för de olika ändamålen och även Eder apparatur samt redan tagna journalbilder”.[31] Det var ganska vanligt att upplysande filmer som dessa, med begränsade estetiska ambitioner, använde sig av redan existerande filmmaterial. Det var också typiskt att styrelsen fick möjlighet att redigera och godkänna den färdiga filmen (i detta fall ”med smärre ändringar”) och detta skedde i oktober 1946 – dock utan att ange några detaljer om ändringarna eller motiveringen. Återigen använde nationalföreningen termen ”propagandafilmerna” för att beskriva produktionen.[32]

I motsats till tidigare tuberkulosfilmer som distribuerades tillsammans med omkringresande föreläsare, fungerade den ena av de två nya filmerna som förfilm, det vill säga, de visades i vanliga biografer innan spelfilmen. Distributionen samordnades så att de visades i det geografiska område i vilket röntgenfotograferingen genomfördes. Denna distribution koordinerades av Sandrew. Företaget erbjöd en så kallad slätsättning, som innebar att föreningen skulle välja vilka städer som filmen skulle visas i, i minst en vecka, och de betalade per biograf. Sandrew skickade en lista med cirka 45 biografer och städer som tillhörde de län som föreningen hade angivit i förväg.[33]

Filmerna omnämns inte mer i styrelseprotokollen. Men från och med 1946 lades det till en ny rubrik i årsberättelserna, ett avsnitt om ”Upplysningsfilmer”, under vilken de två nya filmerna samt det nya distributionssystemet nämndes. Det förklaras att ”Nationalföreningen har under året låtit utföra två kortfilmer, en om Calmettevaccination och en om skärmbildsundersökning. Den senare har visats som förfilm i biografer i trakter där allmän skärmbildsundersökning pågått, den förra har visats i olika delar av landet.”[34]

Men redan fem år senare, i juni 1951, meddelades det att Svensk filmindustri hade lämnat in ett förslag till ännu en ”tuberkulosfilm”.[35] Samma år beskriver årsberättelsen utförligare filmens natur: ”under året har Svensk Filmindustri på NF:s uppdrag spelat in en upplysningsfilm om tuberkulosen, byggd på ett motiv ur Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa*”.[36] Denna film blev *Medan det ännu är tid*, och dess innehåll och kontext ska nu diskuteras närmare.

Medan det ännu är tid som tidstypisk tuberkulosfilm

På många sätt är *Medan det ännu är tid* en typisk tuberkulosfilm och den har likheter med många andra samtida filmer i genren. Runt 1950 kretsar dessa filmer kring i huvudsak tre uppgifter: att förklara undersökningsprogrammen och vad som sker när man går till röntgenfotograferingen med mera, att kommunicera information om medicinsk statistik i förhållande till tuberkulos på det nationella och globala planet, samt att ge en överblick över framsteg som gjorts rörande behandling och prevention av tuberkulos. Genom att fokusera på dessa tre teman uppmanade filmerna befolkningen att delta i tuberkuloskampanjerna.

Många tuberkulosfilmer använde bilder av folk som står i kö och blir röntgenfotograferade, den ena efter den andra. Det är värt att betona att röntgenbilderna i sig inte var ovanliga. Lisa Cartwright har till exempel visat att sådana bilder ända sedan 1890-talet fungerat i spänningsfältet mellan ”specialized knowledge and popular fantasy; and scientific discourse, high art, and popular culture”.[37] I tuberkulosfilmerna har röntgenbilderna en betydande roll att spela: de ger intryck av en process som är modern, effektiv, vetenskaplig och, som Jülich har diskuterat, mobil.[38] Bilderna fungerar för övrigt som ett slags visuellt spektakel och som underhållning. Lika viktigt, vill jag påstå, är röntgenbildernas förvandling av såväl anonyma individer som filmernas fiktiva huvudpersoner till identiska människokroppar, och därmed till kollektivet eller massan. Episoder med liknande skildringar av *Mantoux*-prover och BCG-vaccinationer fungerar på liknande sätt: närbilder av huden, injektioner och *Mantoux*-reaktioner förvandlar individer till kroppar, som fyller hela skärmen på ett haptiskt sätt.

Medan det ännu är tid gör flitigt bruk av sådana igenkänningsbara bilder från screeningprogrammet, inklusive ett spädbarn som blir vaccinerat

samt män och kvinnor som tar av skjortor och rockar och går in i röntgenmaskinen. Men filmen förvandlar ofta sådana bilder till mänskliga historier. Tuberkulosprogrammet var till exempel så väletablerat i Sverige år 1952 att det är troligt att en flicka som vi i filmen ser bli vaccinerad skulle överleva och återvända till samma läkare för att berätta om sina ambitioner att bli sjuksköterska. Det är en viktig episod i filmen som bekräftar Cartwrights påstående om publikens kännedom om röntgenbilder. Scenen har redan noterats av Jülich,[39] genom att den iscensätter röntgenbussens arbete ute på landet, och uppmanar en bestämd social gruppering (de äldre) att bli undersökta. En äldre man vägrar skeptiskt att bli röntgenfotograferad, och en läkare överbevisar honom genom att visa hur ett äpple kan vara ruttet inuti. Detta motiv är beroende av åskådarens kännedom om röntgenbilder av bröstkorgen: äpplets två delar liknar lungorna. Men att åskådaren får lov att se att läkaren har bytt ett gott äpple till ett ruttet är i sig övertygande: att få åskådaren att känna sig smartare än den naiva eller dumma personen på skärmen är också en narrativ – för att inte tala om propagandistisk – strategi. I äpplets två delar kan man nästan se spänningen mellan propaganda och information. Filmen bygger på allmän kunskap för att propagera för tuberkulosprogrammet samtidigt som den informerar för att öka den allmänna kunskapen.

Liksom andra filmer i genren överför *Medan det ännu är tid* de mänskliga företeelserna till tal och försöker att hitta ett grepp som är både dramatiskt och begripligt. Filmen har en tydlig tidsperiod att brottas med: berättarrösten förklarar att under halvseklet sedan 1900 har en halv miljon svenskar dött av tuberkulos. Samtidigt har det under denna tidsperiod skett stora framsteg i kampen mot sjukdomen. I en rad historiska dramatiseringar berättar en professor om vetenskapliga landvinningar och om statistik: under de 50 åren har dödligheten sjunkit från 14 000 år 1900 till 1 500 år 1951. Ett fallande träd tecknar en linje på himlen, vilket ska illustrera denna utveckling. Men 1 500 är för många säger berättarrösten, och filmen lånar här ett motiv från Einar Forsbergs film från 1933: den visar 1 500 människor på en arena som långsamt försvinner ur bilden.

Dessa strategiska förmedlingar av statistik, oftast med enkla diagram på

Skärmbildsbussar med inmonterad röntgenanläggning åkte runt i landet i samband med anmälningsplikten av tbc 1939.

skärmen, var också tidstypiska. Ett par år tidigare hade dansken Theodor Christensen gjort statistiken personlig genom att jämföra dödligheten med 1 337 människor i ett slumpmässigt utvalt tåg (*1337 Mennesker*, 1946). Samma logik användes i ett annat syfte i två reklamfilmer under Danmarks stora UNICEF-insamling 1948. Vid detta tillfälle skulle den danska allmänheten uppmanas att donera pengar till tuberkulosprevention i Östeuropa. Också här ska statistiken – någon dör av tuberkulos var sjunde sekund! – göras personlig, här genom en ung flicka vid namn Maria.[40]

Statistiken visualiserar individerna som en del av en ofattbar stor och abstrakt demografisk enhet, medan den fiktiva berättelsen länkar medicinska fakta med individen, som fungerar som metonymi för massan. I den norska filmen *Alle i fare!* (Lauritz Falk, 1950) är det, till exempel, en läkare som berättar i en berättarröst om sin egen roll i en historisk tuberkulos-

epidemi medan han försöker lugna en patient som ska vaccineras. Filmens åskådare uppmanas att ge staten tillgång till deras kroppar för att för nationens skull bekämpa tuberkulosen, på samma sätt som filmens huvudperson gör. I Falks film blir statistiska upplysningar om dödsfall och sjukdom bokstavligen projicerade över bilder på folkmassan.[41]

I *Medan det ännu är tid* läggs det också vikt vid forskning på och prevention av tuberkulos. De tidiga vetenskapliga försöken i Sverige vid sekelskiftet dramatiseras med historiska scener, i vilka en heroisk professor arbetar natten lång. Detta understryker filmens tidsmässiga perspektiv: den rotar sig i en nutid, 50 år efter de första ”milstolparna” i kampen mot tuberkulos – men den blickar också fram mot en framtid som bygger på ständiga framsteg. Också här mänskliggörs de abstrakta begreppen genom att koppla samman vetenskapliga och institutionella framsteg till människoliv. Det intensiva forskningsarbetet kontrasteras mot bilder av patienter som ligger i sängen ”medan dagar och timmar rullar förbi”, enligt berättarrösten. Senare visas en utskriven patient tillsammans med familj och vänner – patienter under dispensärkontroll är i princip ofarliga, förklarar berättarrösten – som kan fortsätta med sitt liv, men ”dagligen och stundligen förs kampen vidare”. Vetenskapens temporalitet sätts således i relation till människolivets, en förbindelse som också slås fast av filmens titel.

De 50 årens medicinska framsteg understöds visuellt i filmen genom återkommande allusioner till föreningens medieanvändning och, ännu viktigare, medieanvändningens plats i kampens kretslopp. Mitt i ett montage som börjar med Stockholms stads centraldispensär och slutar med ett sanatorium där patienter får ”sysselsättningsterapi” ser vi, bokstavligt talat, staplar av föreningens telegram, julfrimärken och majblommor. På andra ställen i filmen görs panoreringar över informationsaffischer. Föreningens pengainsamlingar iscensätts därigenom, men sådana montage utgör också ett effektivt sätt för att visualisera befolkningens olika ansträngningar. Utan kollektivets köp av majblomman kommer inga vetenskapliga framsteg att ske, slås det fast.

Filmens sista budskap är att befolkningen måste kämpa tillsammans mot tuberkulos. Budskapet betonas av ett montage med närbilder på

ansikten med människor av olika kön, klass och ålder, för det mesta med moderna byggnader i bakgrunden. Några bilder i detta montage är tagna från Arne Sucksdorffs Oscarsbelönade kortfilm om Stockholm, *Människor i stad* från 1947. Det var inte ovanligt att upplysningsfilm återanvände inspelat material från andra filmer. Till exempel återanvände fyra korta tuberkulosfilmer, gjorda av dansken Hagen Hasselbach för UNICEF 1948, samma bilder på olika sätt.[42] Jag har inte kunnat hitta någon recension av *Medan det ännu är tid* som kommenterar återanvändningen. Oavsett om åskådarna var bekanta med Sucksdorffs film kan de återanvända bilderna betraktas som ett exempel på en tidstypisk visuell repertoar: ett uttryck för kollektiva förhoppningar och förväntningar om vetenskapliga framsteg genom att poängtera unga människoansikten i en modern stad.

Sammantaget bygger *Medan det ännu är tid* på tidstypiska mönster för tuberkulosfilm för att skapa en berättelse som uppmanar åskådaren att känna sig delaktig i en historisk och kollektiv kamp – en kamp som sträcker sig tillbaka i historien och in i framtiden. Filmen propagerar för åskådarnas engagemang genom att informera om kampens historiska bakgrund, landvinningarnas omfång och systemets komplexitet. Som en del av denna strategi använder sig *Medan det ännu är tid* av ett litterärt motiv, Selma Lagerlöfs skolbok *Nils Holgersson underbara resa genom Sverige*.

Historien om Åsa gåsapiga och lille Mats

Medan det ännu är tid börjar med en längre dramatisering av ett avsnitt från Lagerlöfs *Nils Holgersson*.[43] Som bekant omfattar detta stora, tudelade arbete en rad korta berättelser invävda i huvudpersonen Nils reseskildring. I kapitel XLIV, som berättar om Åsa gåsapiga och lille Mats, hålls det ett föredrag om tuberkulos och därefter ges detaljerade råd om hygien. Därmed synliggörs och tematiseras det folkupplysande arbete som nationalföreningens föreläsare gjorde redan under 1900-talet, dock nämns inte Svenska nationalföreningen mot tuberkulos explicit i Lagerlöfs text. Detta dokumentära inslag förvandlas i Lagerlöfs berättelse till en bokstavlig vandringshistoria, där information om tuberkulosens bekämpande sprids

vidare av kapitlets huvudpersoner, Åsa och Mats, på ett mer personligt sätt. Motivet från Lagerlöfs roman användes i Söderhjelms film på olika sätt.

Det är anmärkningsvärt att Söderhjelms film återberättar historien om Åsa och Mats i sin helhet. Den fiktiva texten dramatiseras under loppet av filmens fem första minuter, alltså cirka en fjärdedel av hela filmen. Filmen börjar med en närbild av skolbokens titelsida och det bläddras i boken medan berättarrösten läser högt direkt ur texten. Därefter redigeras Lagerlöfs text för att passa in i den dramaturgiska rekonstruktionen i filmen. Barnens historia är tragisk: deras generösa men fattiga föräldrar ger en sjuk tiggarkvinna husrum. Ett filmiskt montage visar hur de många syskonen ligger hela natten och lyssnar till gästens förfärliga hosta, och snart ber hon dem att bära henne ut till ängen så att hon kan dö där. Nästan hela familjen blir sedan smittad av en mystisk sjukdom och de dör, den ena efter den andra. Fadern flyr och modern blir kvar med två överlevande barn, Åsa och Mats, och snart dör modern också. De överlevande barnen måste försörja sig själva genom att ta hand om gäss och sälja ägg och andra småsaker. En kväll närvarar de vid ett föredrag och får där reda på vilken sjukdom som har drabbat deras familj. Lagerlöfs text skildrar arrangemanget på detta sätt: ”När barnen hade varit vid Jordberga ett år, hölls en kväll en föreläsning i skolhuset. [...] Föreläsaren hade talat om den svåra sjukdomen tuberkulosen, som vart år dödar så många människor i Sverige. Han hade talade mycket redigt och klart, och barnen hade förstått vartenda ord.”[44]

I filmen dramatiseras detta arrangemang. Kameran panorerar över rader av sittande människor som lyssnar till föreläsaren, och efter föredraget går Åsa och Mats fram till honom för att fråga om deras familjs öde. Efter att ha talat med föreläsaren beslutar barnen sig för att gå ut och vandra, med syfte att hitta deras försvunna fader. De vill gärna förklara för honom att dödsfallen i familjen orsakades av tuberkulos och brist på hygien och inte på grund av övernaturliga händelser, som de alla hade trott.

Barnens vandring skildras på ett explicit sätt i filmen. De visas bakifrån, gående över heden med bara ben i blåsigt väder. Därefter visas en bild av

en tredimensionell karta över Sverige med dubbelexponering av Åsa och Mats på marsch norrut, och de framstår som väldigt stora i proportion till kartan, vilket ger ett perspektiv som påminner om Nils Holgerssons egna förhållande till kartan. Under deras vandring genom Sverige får Åsa och Mats lov att övernatta och äta hos många vänliga människor och de berättar återkommande om vad de har upplevt och lärt sig om tuberkulos. Lagerlöf skriver att hos varje hushåll skickas barnen vidare med en uppmaning om vart de ska gå härnäst, antingen till en släkting eller en bekant. Med detta narrativa grepp betonar författaren de sociala och familjemässiga förhållanden som möjliggör den kollektiva kunskapen och informationsutvecklingen i ett samhälle. Barnen skildras dessutom som figurer i äldre folksagor, där två barn med räfsor och kvastar besöker hemstaden och varnar om pesten. Men som berättarrösten kommenterar, blir deras råd mycket mer praktiska:

> Det var ju märkvärdigt, att i våra dagar ett par barn skulle komma att vandra genom landet för en svår och farlig sjukdoms skull. Men de barnen skrämde inte folk med räfsan och kvasten, utan de sade i stället: ”Vi ska inte nöja oss med att bara räfsa gården och sopa golven. Vi ska också ta till tvagan och borsten och såpan och tvålen. Vi ska hålla rent utanför vår dörr, rent innanför den, och rena ska vi vara själva. På så sätt ska vi till sist bli herrar över sjukdomen.”[45]

På samma sätt som texten fungerar som en slags ”litterär landvinning”[46] som kartlägger en sammanhängande nation för svenska skolbarn, synliggör Åsa och Mats nationens sociala väv. Men texten själv tillåter sig också att förklara hur man minskar risken för att bli smittad eller för att sprida sjukdomen – inte minst genom att hålla sig själv och hemmet rent. I filmen betonas det praktiska, med ett montage i vilket det tvättas, sopas och bränns kontaminerade kläder. Både i skolboken och i filmen skildras det hur information distribueras, och båda texterna fungerar som en slags propaganda i tuberkuloskampens tjänst.

Det hade gått ett halvt sekel mellan Lagerlöfs skolbok och Söderhjelms film. Detta avstånd iscensätts i filmen som narrativa ramar: berättarrösten

anmärker att under de 50 år som gått mellan att Lagerlöf skrev om Nils Holgersson och samtiden har en halv miljon svenskar dött av tuberkulos, men samtidigt har det också gjorts stora framsteg. Montagen med de gamla teknikerna för prevention, såsom att skura golv och bränna kläder, framhävs som primitiva i förhållande till nutidens undersökningsprogram, behandlingar och vaccinationer.

Vid filmens slut betonas den litterära textens överordnade betydelse för kampen, då den här också fungerar som retorisk – ja, didaktisk – ram. Efter det ovan nämnda montaget med porträtt av flera medborgare, dras bilden över i samma bild av vatten som filmen började med. Berättarrösten säger: ”likt Åsa och Mats måste alla göra en insats och sprida kunskapen för att bekämpa denna folksjukdom. Var och en av oss måste göra sin insats, medan det ännu är tid.” Betydelsen av brådska och begränsad tid, som det också ges uttryck för i filmens titel, intensifieras av Åsas och Mats tragiska historia och deras ansträngningar att informera så många medborgare som möjligt.

Filmen nöjer sig alltså inte med att använda de traditionella metonymiska schablonerna för att skildra individens roll i nationens kamp, den filmatiserar också ett kapitel i en skolbok. På detta sätt kan filmen luta sig mot rådande visuella och narrativa mönster rörande kollektivets föreställningar om nationen och folket för att förklara massundersökningarnas organisation och uppgift samt för att uppmana till deltagande i programmet.

Distribution och reception

Nationalföreningens årsberättelse från 1952 bekräftar att ”NF:s upplysningsfilm ’Medan det ännu är tid’ har visats på ett stort antal biografier över hela landet och ställts till förfogande för sanatorier och konvalescentföreningar m.fl.”[47] Filmen står på listan över ”Dagens spegelbilder” på Stockholms biografer under september 1952. Den visades under tidsrummet mellan klockan 12.00 och 18.00, tillsammans med *SF-journalen*, *Fox-journalen*, *Paramount-journalen* och dokumentära och upplysande filmer som *Världen genom kameraöget* och *Vattenballet* (regissör och år anges ej).[48] Filmen blev recenserad tillsammans med de andra filmerna och fick positiv uppmärksamhet. Till exempel beskrivs den som ”en klar, redig upplysningsfilm som belyser både tuberkulosens årliga härjningar bland folk i sina bästa år och de vapen, i form av sanatorier, vaccin och skärmbildsundersökningar, som vetenskapen under de senaste 50 åren med allt lyckligare resultat börjat använda i kampen mot denna folksjukdom”.[49] Samma skribent var mindre imponerad över *Vattenballet*, som handlade om ”amerikanska akrobater på vattenskidor”, vilket antyder de höga krav som det ställdes på upplysningsfilm.[50] Några få år senare diskuterades Martin Söderhjelms karriär som kortfilmsregissör i en artikelserie i *Aftonbladet*, och också där fick *Medan det ännu är tid* beröm, nämligen som ”en film om tbc som till sin uppläggning *kontrasterade* mot tidigare alster i genren. [Regissören] vägrade att frossa i några sjukdomsbilder utan lät i stället filmen få en genomgående ljus och hoppfull prägel”.[51] Söderhjelm beskrevs i artikeln som en kortfilmsregissör med konstnärliga ambitioner som satte värde på den frihet som det gick att använda för att påverka kortfilmsproduktionen i egenskap av manusförfattare och regissör.[52]

I nationalföreningens årsberättelse för 1952 bekräftas det att de två kortfilmerna från 1946 fortfarande användes, liksom den nya filmen. Alla dessa tre filmer var del av ett bredare nätverk med medicinska och upplysande filmer runt 1950. Talande för upplysningsfilmens vidsträckta användning under den tidiga efterkrigstiden är ett brev från juni 1952 från Societas Medica Scandinavica som bjuder in nationalföreningen att bidra till ett nytt nordiskt, medicinskt filmbibliotek. Med bas vid Medicinska högskolan i Göteborg var det blivande biblioteket i besittning av cirka 300 utbildnings- och upplysningsfilmer om olika medicinska ämnen. Filmerna hade anskaffats av lån, gåvor och inköp och genom internationella institutioner som den amerikanska ambassaden och British Council i Stockholm. Anslutna organisationer kunde låna filmer för användning i föredrag och liknande mot en årlig avgift. Biblioteket ville etablera en egen kategori för tuberkulos, av samma dignitet som laryngologi och psykiatri.[53] I detta inbjudningsbrev framgår också spänningen mellan kategorier som propaganda och information i nationalföreningens filmarbete.

Slutligen orsakade användningen av Lagerlöfs text ett unikt problem för filmprojektet eftersom nationalföreningen var tvungen att be om tillåtelse från Lagerlöfs dödsbo. Ett specifikt brev i korrespondensen med dödsboets advokat, Eva Andén, är särskilt intressant. För det första används ”propaganda” rikligt i brevet som beteckning för filmen och projektet: ”Filmen är avsedd att framföra uteslutande såsom propaganda för tuberkulosens bekämpande och är icke avsedd att utnyttjas i ekonomiskt avseende.” För det andra betraktas inledningsscenens motiv – eller som det heter i brevet, ”ingressen” – som ett närmast självständigt element i filmen, som möjligtvis kunde klippas ut och användas i andra sammanhang eller andra verk. Detta vittnar om den ofta förekommande återanvändningen av filmklipp inom genren upplysningsfilm: ”Ingressen får icke användas separat utan endast i förbindelse med ifrågavarande propagandafilm i övrigt och får icke utnyttjas i ekonomiskt syfte utan endast som ren propaganda för tuberkulosens bekämpande [. . .] Nationalföreningen skall garantera att den i filmen inkluderade ingressen kommer till användning på ett sätt, som icke strider mot innehållet i ovannämnda villkor.”[54]

För det tredje är det intressant att rättigheterna till att använda ingressen anges falla bort i slutet av 1958, såvida dödsboet inte lyckas sälja rättigheterna för filmatisering av romanen som helhet. I så fall skulle nationalföreningens rättigheter upphöra så snart som i slutet av 1954.[55] Det ligger i sakens natur att upplysningsfilmer ofta hade en kort livscykel, eftersom de inte sällan handlade om aktuella situationer, nya teknologier och kulturaspekter som snabbt blev föråldrade. Beslutet om att använda Lagerlöfs roman i denna upplysningsfilm gjorde att *Medan det ännu är tid* fick en ovanligt kort distributionsperiod, vilket också klingade väl med filmens titel.

⋆

Även om tuberkulos fortfarande härjar i vissa delar av världen, kan det vara svårt för oss i dag att begripa hur skrämmande denna sjukdom var i Europa fram till andra halvan av 1900-talet. Den period där de skandinaviska länderna lyckades göra stora framsteg i förebyggande, diagnostisering och behandling av sjukdomen var också en tidsålder då kortfilmen spelade en särskilt betydande roll i upplysning av allmänheten. Därför är det inte överraskande att upplysningsfilmen användes i de stora undersökningsprogrammen i Norden. Kortfilmerna var endast en del i ett bredare mediefält, och som sådana har de inte tidigare belysts av forskare.

Just på grund av komplexiteten i medieanvändningen i tuberkuloskampanjerna är det väldigt svårt att isolera eller utvärdera effekten av kortfilmerna. Inte desto mindre erbjuder filmerna ett antal olika analysmöjligheter: som texter i ett fält av andra (litterära, filmiska och andra texter), och som medieobjekt som distribueras och mottogs i kulturella, historiska, politiska och tekniska sammanhang som kan undersökas på ett diakront eller synkront sätt. *Medan det ännu är tid* ska förstås i ljuset av historiska och samtida tendenser gällande användningen av kortfilm och andra medier i prevention av tuberkulos. Sådana mönster kan också kartläggas på ett internationellt plan: upplysningsfilm cirkulerade i stora nätverk och de skandinaviska länderna hade ledande roller i tuberkulosens bekämpande på världsplanet under efterkrigstiden.[56] Men *Medan det ännu är tid* påminner oss också om att upplysningsfilmer ofta bygger på nationell kunskap och nationellt kulturarv.

Medan det ännu är tid – och tuberkulosfilm från efterkrigstiden – utgör ett särskilt intressant exempel på medieobjekt som springer ur en teknologisk (i detta fall medicinsk) övergång. Medicinska screeningprogram var en nyhet under 1940-talet, en nyhet som krävde dramatiska ändringar i individens och kollektivets förhållande till statens medicinska ansvarsområde. Filmerna kallades ”propagandafilm” och de beställdes och producerades i väletablerade institutionella och mediespecifika sammanhang. Men då deras uppgift blev betydligt mer komplex än att *propagera* för renlighet och andra preventiva metoder, var de samtidigt tvungna *informera* befolkningen om en helt ny medicinsk praxis. Det är denna förvandling som görs synlig och förståelig på hundratals biodukar över hela Sverige när Åsa gåsapiga och lille Mats karta sätts i samspel med tuberkuloskampanjens landstäckande mediala och medicinska nätverk under 1952.

Noter

1. ”Om tuberkulos (TBC)” (Sydsvenska medicinhistoriska sällskapet, 2012), http://www.medicinhistoriskasyd.se/Bildspel/Sanatorier/SanatSet07_OmTBC.html (hämtad 27/4 2018).

2. Solveig Jülich, ”Transdisciplinära varianter och strategier: Mediehistoria möter medicinhistoria”, *Återkopplingar*, red. Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2014).

3. Se till exempel Lisa Cartwright, *Screening the body: Tracing medicine's visual culture* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995).

4. Se till exempel Kirsten Ostherr, *Medical visions: Producing the patient through film, television, and imaging technologies* (Oxford: Oxford University Press, 2013); José van Dijck, ”Bodies without borders: The endoscopic gaze”, *International Journal of Cultural Studies*, vol. 4, nr 2 2001.

5. Solveig Jülich, ”In the light of media: Mass miniature radiography surveys for tuberculosis in Sweden, c. 1940–1970”, *Media History*, vol. 22, nr 2 2016.

6. Henrik Harthug, ”Strategier for BCG-vaksinasjon 1947–94”, *Medisinsk historie*, vol. 10, nr 136 2016.

7. George W. Comstock, ”The international tuberculosis campaign: A pioneering venture in mass vaccination and research”, *Clinical Infectious Diseases*, vol. 19, nr 3 1994; C. Claire Thomson, ”Screening the population: Public information films in Scandinavian tuberculosis campaigns around 1950”, *Journal of Scandinavian Cinema*, vol. 9, nr 1 2019.

8. Charles Acland & Haidee Wasson, red., *Useful cinema* (Chicago: Duke University Press, 2011).

9. Haidee Wasson & Charles R. Acland, ”Cinema and utility”, *Useful cinema*, red. Charles R. Acland & Haidee Wasson (Durham: Duke University Press, 2011), 1–3.

10. Thomas Elsaesser, ”Archives and archaeologies: The place of non-fiction film in contemporary media”, *Films that work: Industrial film and the productivity of media*, red. Vinzenz Hediger & Patrick Vonderau (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009).

11. Vinzenz Hediger & Patrick Vonderau, ”Introduction”, *Films that work: Industrial film and the productivity of media*, red. Hediger & Vonderau (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 11.

12. Harthug, 930.

13. Linda Bryder, Flurin Condrau & Michael Worboys, ”Tuberculosis and its histories: Then and now”, *Tuberculosis then and now: Perspectives on the history of an infectious disease*, red. Flurin, Condrau & Worboys (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2010), 4.

14. Flurin, Condrau & Worboys, 5–6.

15. Natalie Armstrong & Helen Eborall, ”The sociology of medical screening: Past, present and future”, *The sociology of medical screening*, red. Armstrong & Eborall (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 3–5.

16. Se till exempel Ostherr, *Medical visions*; Jülich, ”In the light of media”.

17. David Armstrong, ”Screening: Mapping medicine's temporal spaces”, *The sociology of medical screening*, red. Natalie Armstrong & Helen Eborall (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 29.

18. Thomson, 66–68.

19. Armstrong, 17–18.

20. Stig Tornehed, ”Beda S Hallberg”, Svenskt biografiskt lexikon, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12409 (hämtad 30/4 2018).

21. Jülich, ”In the light of media”, 206–208.

22. *Svenska nationalföreningen mot tuberkulos: Berättelse för år 1939*, protokoll från huvudmannamöten och allmänna möten, A I vol. 5 (1940–54), Svenska nationalföreningen mot tuberkulos (SNT), Riksarkivet (RA), Arninge, 2–3. Under 1940-talet varierar statistik om föreläsningsaktiviteten väldigt: 1940 ägde 86 föreläsningar rum med en relativt stor publik på 10 659 personer, och år 1941 hölls 50 föreläsningar med 4 850 åhörare.

23. Harthug, 4.

24. Jülich,”In the light of media”, 203

25. § 22, bilaga 50, styrelseprotokoll, 16/3 1945, A II vol. 26 (SNT RA).

26. § 92, bilaga 41, styrelseprotokoll, 18/10 1945, A II vol. 26 (SNT RA).

27. *Svenska nationalföreningen mot tuberkulos: Berättelse för år 1939*, 3. Det är oklart när nationalföreningen började använda filmer på detta sätt, vilka filmer de använde och huruvida de använde film tidigare än 1933, vilket är möjligt.

28. ”Befrielse från tbc present på milliarden: Enorma framsteg i behandlingen”, *Svenska Dagbladet* 4/5 1933.

29. § 117 styrelseprotokoll 15/12 1945, A II vol. 26 (SNT RA).

30. § 25 styrelseprotokoll 26/2 1946, A II vol. 27 (SNT RA).

31. Signerat Per Önner, Sandrew Ateljéerna AB, bilaga 42, styrelseprotokoll 25/2 1946, A II vol. 27 (SNT RA).

32. § 98, bilaga 42, styrelseprotokoll 8/10 1946, A II vol. 27 (SNT RA).

33. Önner.

34. *Svenska nationalföreningen mot tuberkulos: Berättelse för år 1946*, protokoll från

huvudmannamöten och allmänna möten, A I vol. 5 (1940–54) (SNT RA), 3. Samma årsberättelse meddelar att filmen har kostat 9 732,75 kronor. Det ska jämföras med det totala beloppet för årets föreläsningar (2 926 kronor) och på forskning (203 933,69 kronor) och summan som användes för skärmbildsanalys i Göteborg 1945 (18 216 kronor).

35. § 65, hänvisar till bilaga 168, styrelseprotokoll 5/6 1951, A II vol. 32 (SNT RA). Bilagan var tydligen det nämnda förslaget som tyvärr saknas.

36. *Svenska nationalföreningen mot tuberkulos: Berättelse för år 1951*, protokoll från huvudmannamöten och allmänna möten, A I vol. 5 (SNT RA), 3.

37. Cartwright, 107.

38. Jülich, ”In the light of media”.

39. Jülich, ”In the light of media”, 210.

40. Thomson, 67–68.

41. Thomson, 64–66.

42. Thomson, 67.

43. Selma Lagerlöf, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (1906–07). http://runeberg.org/nilsholg/ (hämtad 26/4 2018), kapitel XLIV.

44. Lagerlöf, XLIV.

45. Lagerlöf, XLIV.

46. Bjarne Thorup Thomsen, *Lagerlöfs litterære landvinding: Nation, mobilitet og modernitet hos Nils Holgersson og tilgrænsende tekster* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2007).

47. *Svenska nationalförening mot tuberkulos årsberättelse 1952*, protokoll från huvudmannamöten och allmänna möten (1940-54), A I vol. 5 (SNT RA).

48. ”Dagens Spegelbilder 12–16”, *Svenska Dagbladet* 22/9 1952.

49. ”Dagens spegelbilder 12–16”.

50. Signatur Zack, ”Spegelbilderna”, *Svenska Dagbladet* 23/9 1952.

51. Ragnar Planthaber, ”Intellektets engagement”, *Aftonbladet* 22/1 1956.

52. Söderhjelms karriär sammanfattad av Emil Stjernholm, ”Martin Söderhjelm”, Svensk filmdatabas, 2017, http://www.svenskfilmdatabas.se/en/item/?type=person&itemid=62580#biography (hämtad 2/5 2019).

53. Brev från Societas Medica Scandinavica till Svenska nationalföreningen mot tuberkulos 10/6 1952, § 51, bilaga 118, styrelseprotokoll 13/6 1952, A II vol. 33 (SNT RA).

54. Brev från advokat Eva Andén till nationalföreningen 12/12 1951, § 117, bilaga 98, styrelseprotokoll, A II vol. 33 (SNT RA).

55. *Nils Holgersson* filmatiserades senare av Kenne Fant 1962.

56. Comstock; Thomson.

Dagen H

NÄR SAMHÄLLSINFORMATION INTE SKILDES FRÅN PROPAGANDA*

Fredrik Norén

En lördagskväll i september 1967 ställde kommunikationsminister Olof Palme väckarklockan på ringning till klockan tre på söndagsmorgonen. Under natten väcktes han flera gånger av telefonsamtal från människor som ville prata med ministern om det som skulle hända följande dag. När klockan ringde steg Palme upp och åkte till Riksdagsbiblioteket. Tillsammans med Carl-Gunnar ”CeGe” Hammarlund och Lars Skiöld satt han spänt och lyssnade på när Fröken Ur räknade ner var tionde sekund till klockan 05.00.[1] Timmen H var då slagen och Sverige hade gått över till högertrafik. Samtidigt nåddes kulmen på en av de största kommunikationsinsatser som initierats av en svensk regering under 1900-talet. Palmes företrädare Gösta Skoglund hade varit ansvarig minister under det tidiga skedet av trafikreformens implementering (1963–1965). I lunchekot söndagen den 3 september sammanfattade Skoglund insatsen på följande vis: ”Den propaganda, den enorma propaganda som bedrivits före övergången har tydligen gjort effekt.”[2]

Många av de utländska journalister som bevakade händelseförloppet var fascinerade av den stora informationsapparat som hade mobiliserats för att få hela svenska folket att köra på höger sida av vägen, inklusive de 100 000 frivilliga som hjälpte till att övervaka omkring 19 000 övergångs-

* Detta kapitel är en omarbetad version av artikeln ”H-Day 1967: An alternative perspective on ’propaganda’ in the historiography of public relation”, *Public Relations Review*, vol. 45, nr 2 2019.

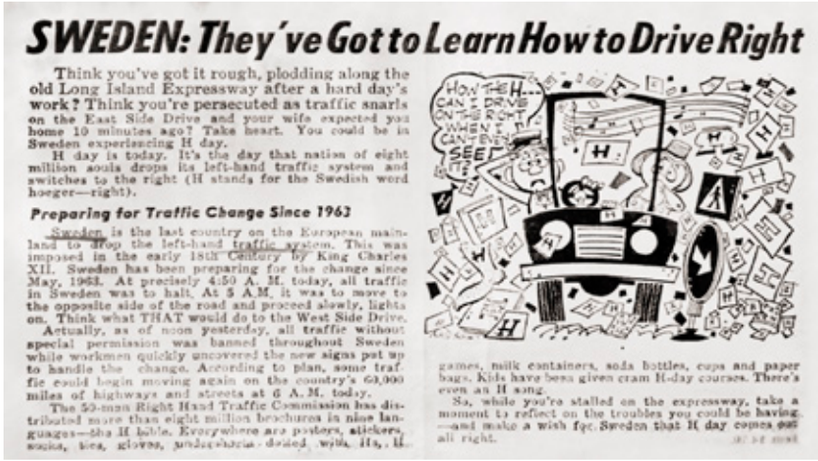

SWEDEN: They've Got to Learn How to Drive Right

Think you've got it rough, plodding along the old Long Island Expressway after a hard day's work? Think you're persecuted as traffic snarls on the East Side Drive and your wife expected you home 10 minutes ago? Take heart. You could be in Sweden experiencing H day.

H day is today. It's the day that nation of eight million souls drops its left-hand traffic system and switches to the right (H stands for the Swedish word hoeger—right).

Preparing for Traffic Change Since 1963

Sweden is the last country on the European mainland to drop the left-hand traffic system. This was imposed in the early 18th Century by King Charles XII. Sweden has been preparing for the change since May, 1963. At precisely 4:50 A. M. today, all traffic in Sweden was to halt. At 5 A.M. it was to move to the opposite side of the road and proceed slowly, lights on. Think what THAT would do to the West Side Drive.

Actually, as of noon yesterday, all traffic without special permission was banned throughout Sweden while workmen quickly uncovered the new signs put up to handle the change. According to plan, some traffic could begin moving again on the country's 60,000 miles of highways and streets at 6 A. M. today.

The 50-man Right Hand Traffic Commission has distributed more than eight million brochures in nine languages—the H bible. Everywhere are posters, stickers, socks, ties, gloves, underwhere dotted with Hs, H games, milk containers, soda bottles, cups and paper bags. Kids have been given cram H-day courses. There's even an H song.

So, while you're stalled on the expressway, take a moment to reflect on the troubles you could be having—and make a wish for Sweden that H day comes out all right.

1. En av de många utländska tidningsartiklar som uppmärksammade den informationsapparat som Högertrafikkommissionen hade mobiliserat. I bilden har tecknaren bland annat uppmärksammat de underkläder, endast producerade i dammodell, som specialdesignats med högertrafiktemat. Ur *Sunday News* den 3 september 1967.

ställen.[3] Dick Soderlund från *Syracuse Herald Journal* kallade mängden av medier som hade mobiliserats för ett ”traffic smorgasbord”. Han intervjuade även ”högergeneralen” Skiöld, verkställande ledamot för Statens högertrafikkommission (HTK, 1963–1967), som försäkrade: ”No one living or staying in this country will get a chance to escape the fact that Sweden goes right – not even a prison escape on the run.”[4]

Högertrafikkommissionen hade stått inför flera logistiska utmaningar. Det handlade bland annat om att bygga om alla bussar, flytta mjölkbord och 400 000 brevlådor till andra sidan av vägen, för att inte tala om att få 360 000 nya vägmärken på plats vid samma tidpunkt.[5] Men det rörde sig också om svårhanterade kommunikationsproblem som behövde lösas inför övergången. Förändringen till högertrafik var förvisso pedagogiskt enkel att formulera, men de förödande konsekvenserna av ett misslyckande var lika lätta att föreställa sig. Alla medborgare som på något sätt berördes

av trafiken – vilket i princip var alla – behövde således bli informerade och upplärda om de nya trafikreglerna. Därför var det centralt att omläggningen skulle ”föregås av en intensiv propaganda”, som det hette i en av kommissionens stillfilmer, *Säkrare högertrafik* från 1967.[6]

Högertrafikkommissionen ansåg också att myndigheten behövde styra den allmänna opinionen om högertrafik så att den blev positiv till en omläggning. Frågan om trafikreformen hade regelbundet debatterats i Sverige under första halvan av 1900-talet. Trots att den rådgivande folkomröstningen 1955 hade resulterat i ett tydligt nej till en sådan förändring – 83 procent hade röstat emot – valde en lika tydlig riksdagsmajoritet att 1963 godkänna regeringens proposition om att införa högertrafik. Många politiker ansåg att en omläggning i det långa loppet var oundviklig. Palme talade till exempel själv om att Sverige behövde ge vika för en ”internationell rationalism”.[7] Men ett viktigare argument var förmodligen att en sådan reform skulle bli allt dyrare att genomföra allteftersom trafiksystemet växte sig mer komplext.

Ett år efter riksdagsbeslutet visade en opinionsundersökning dystra siffror för den nyligen tillsatta Högertrafikkommissionen: bara hälften av de tillfrågade medborgarna kände till reformen och majoriteten av dessa var antingen ointresserade av – eller negativt inställda till – högertrafik.[8] Detta föranledde tidigt diskussioner inom kommissionen om att folkets attityder behövde förändras: ”I den interna diskussionen om propagandan har vid flera tillfällen framhållits att den trafikant som på Dagen H har en positiv inställning till reformen lättare än andra kan anpassa sig till det nya trafiksystemet och därigenom är en mindre trafiksäkerhetsrisk.”[9]

I efterhand vet vi att övergången till högertrafik blev en framgång och att en stor majoritet av det svenska folket till slut ställde sig bakom reformen. Flera organisationer, företag och individer involverades och tog dessutom egna initiativ i det arbete som staten, genom Högertrafikkommissionen, hade initierat för att sprida budskapet om Dagen H. Föreliggande kapitel kan visa att denna verksamhet också beskrevs som propaganda, såväl internt som externt. Men att propagandabegreppet skulle ha använts under 1960-talet i en västerländsk demokrati, och därtill med

en positiv eller neutral betydelse, är något som brukar avfärdas i både internationell och svensk forskning. Detta gäller inte minst inom den pr-historiska forskningen.[10] Syftet med detta kapitel är därför att undersöka användningen av propagandabegreppet i samband med högertrafikomläggningen 1967. Tidigare pr-historisk forskning tas som utgångspunkt för att visa att det finns ett behov av att nyansera befintlig historieskrivning om hur propagandabegreppet har använts under efterkrigstiden. Kapitlet ställer följande frågor: Hur gjorde en modern välfärdsstat – med kommissionen som exempel – för att nå ut med information till samtliga medborgare och påverka den allmänna opinionen? Hur språkliggjordes behovet av att nå ut med denna information? Vilka aktörer deltog i utformningen, spridningen och språkliggörandet av kommunikationsaktiviteterna som föregick trafikreformen? För att besvara dessa frågor riktas analysens fokus både mot det kommunikationsarbete som Högertrafikkommissionen bedrev och mot hur de historiska aktörerna beskrev denna verksamhet.

Analysen bygger i huvudsak på protokoll från kommissionens ledning samt från den rådgivande Informationskommittén som fanns inom kommissionen. Ett särskilt intresse riktas också mot kommissionens massmediegrupp. I genomgången av materialet har fokus riktats mot samarbeten och medieanvändning i kampanjerna, samt mot hur de historiska aktörerna beskrev dessa aktiviteter. För att kvalitativt rekonstruera kommunikationsstrategierna och praktikerna har även andra materialtyper använts, till exempel nyhetsartiklar, filmer, tv- och radioprogram som producerades i samband med omläggningen. Därtill har intervjuer utförts med tidigare anställda på Statens högertrafikkommission.[11]

Kapitlet kommer härnäst att presentera etablerade, inte sällan anglocentriska, forskningsperspektiv på propagandabegreppet under efterkrigstidens första decennier. Sedan följer en analys med fokus på Högertrafikkommissionens samarbeten, mediestrategier och mediepraktiker. Sist förs en diskussion om analysens observationer i relation till rådande historieskrivning.

Historiska perspektiv på propagandabegreppet under efterkrigstiden

En vanlig tankefigur är att propagandabegreppets betydelse förändrades under första halvan av 1900-talet. Från att ha använts för att beskriva olika typer av aktiviteter, både positivt och negativt laddade sådana, övergick begreppet till att främst bli associerat med negativa konnotationer.[12] Detta är också en förskjutning som framträder tydligt inom den framväxande professionen för *public relations* under 1900-talet.

När den amerikanske pr-pionjären Edward L. Bernays formulerade sina teorier om masspåverkan hette det att propaganda också var ett viktigt verktyg för *public relations*.[13] Skillnaden mellan till exempel propaganda och utbildning, var enligt Bernays, bara en fråga om perspektiv.[14] Men senare, när han 1941 formulerade pr-professionens historia, fick den formen av en etisk linjär utveckling. Bernays försökte på så sätt distansera sig själv och branschen från den tidens krigspropaganda. Det var framförallt efter andra världskriget som pr-branschen försökte lansera *public relations* som en moralisk motsats till propaganda. Pr kom då att beskrivas som något betydelsefullt för både frihet och demokrati. Under en längre tid dominerade Bernays beskrivning den historiska forskningen om *public relations*. Senare färgade den även av sig i tongivande verk av till exempel James E. Grunig och Todd Hunt.[15]

Under de senaste två decennierna har andra historiografiska perspektiv på propaganda växt fram, inte minst inom fältet för pr-historia. Det har bland annat rört sig om kritik mot en tidigare USA-centrerad och linjär historieförståelse.[16] Dessa forskare hävdar i stället att det ofta är svårt och problematiskt att särskilja *public relations* från propaganda som två skilda praktiker.[17] Vissa forskare hävdar till och med att propaganda är en mer lämpad term att använda när pr-historien ska skrivas.[18] Den svenska historiografin som växt fram under samma period representeras främst av Larsåke Larssons översikt av den svenska pr- och informationsbranschen. Hos Larsson märks en liknande kritik mot den tidigare historiografitraditionen. I hans bok finns också en vilja att betrakta gränser mellan

propaganda och sådant som *public relations* som en empirisk fråga. I likhet med europeiska pr-historiker som Günter Bentele och Jaques L'Etang framhäver Larsson andra aktörer, till exempel myndigheter och ideella organisationer, som minst lika viktiga för kommunikationsbranschens utveckling. Detta i kontrast till en tidigare USA-centrerad pr-historiografi som främst placerat näringslivet i centrum.[19]

Den vaga linjen mellan sådant som propaganda, *public relations*, reklam och upplysning har också uppmärksammats inom fältet för propagandastudier.[20] Redan på 1960- och 1970-talen menade tänkare som Jacques Ellul att det fanns ett behov av att omvärdera frågan om propaganda. Ellul argumenterade för att det inte var fruktbart att endast betrakta propaganda som en politisk och negativ företeelse. I stället förespråkade han en bred definition av propaganda; det handlade om avsikten att få folk att agera, samt om ett effektivt verktyg för att genomföra politik. För honom var propaganda en naturlig komponent i ett avancerat och teknologiskt samhälle, och den hade en central funktion *för* demokratin.[21] Senare forskning inom fältet för propagandastudier har fortsatt att problematisera och nyansera propagandabegreppet, propaganda som praktik samt förhållandet till liknande företeelser. Inom detta fält brukar forskare till exempel poängtera att det finns ett brett spektrum av kommunikativa tekniker för övertalning som kan användas i både moraliska och omoraliska syften.[22]

Det finns alltså en senare historiografisk tradition som riktar kritik mot äldre och linjära perspektiv på förändringen av propagandabegreppet och propagandans funktion under efterkrigstiden. Men inom denna tradition märks också en tendens att samtidigt, och till synes omedvetet, tradera den linjärt begreppsliga förändring som presenterats av kommunikationsbranschen själv. Ett talande exempel på detta är L'Etang som skriver: "The history of public relations perhaps is missing a chapter on its 'Newspeak' to use the Orwellian term, once propaganda, then public relations, then public and corporate affairs, followed by strategic communications, communication management, sustainability and engagement."[23] Om 1960-talet har Kevin Moloney svepande uttryckt att erfarenheterna från andra världskriget "stripped away any positive connotation from the idea and practices of propaganda".[24] I det svenska fallet framför Larsson liknande argument som Moloney om 1960-talet.[25] Det finns dock viss forskning som pekar på att "propaganda" användes under efterkrigstiden i en mer positiv eller neutral betydelse. Till exempel användes begreppet i Spanien fram till mitten av 1950-talet, och i vissa östeuropeiska stater var det fortfarande i bruk så sent som 1989.[26] Men dessa länder styrdes av auktoritära regimer. I det rådande forskningsläget framstår det nästan som otänkbart att propagandabegreppet, i neutral eller positiv betydelse, skulle kunna ha använts i demokratiska stater efter 1950-talet.[27]

Som presenterats i inledningen syftar detta kapitel till att problematisera etablerade föreställningar om begreppet propaganda och dess roll i Sverige under 1960-talet. Som analytiskt exempel används en av de största kommunikationssatsningarna i Sveriges historia, högeromläggningen 1967. Härnäst kommer analysen att ge läsaren en redogörelse för Statens högertrafikkommissions kommunikationsarbete, och hur detta beskrevs, med fokus på samarbeten och medieanvändning.

Samarbetet med annonsbyråer och samhällsvetenskapen

Sverige var inte det första landet att lägga om från vänster- till högertrafik. I Österrike hade detta skett 1938, i Argentina 1946 och i Etiopien 1964. I min intervju med Anders Englund, forskningschef på kommissionen mellan 1965 och 1967, berättade han att de hade besökt andra länder för att lära av de tidigare erfarenheterna. Men resultatet visade sig vara "ytterligt magert", enligt Englund.[28] Statens högertrafikkommission behövde därför från grunden skapa kampanjer som var informativa, övertalande, trovärdiga och optimistiska. Detta gjordes på olika sätt och ofta i samarbete med skilda samhällsaktörer. Ett sådant exempel var integreringen av aktörer från annons- och reklambranschen i kommissionens arbete. Sådana aktörer blev antingen producenter av kampanjmaterial eller rådgivare i kommissionens arbete.

Högertrafikkommissionen upphandlade merparten av sin kampanjverksamhet. Till den största upphandlingen lämnade elva företag in anbud. Av dessa beskrev tre annonsbyråer uppdraget som propaganda. Ett företag (det anges inte vilket i arkivmaterialet) uttryckte det på följande vis: ”Uppgiften har emellertid mer av propagandakaraktär än den vanliga reklamen, vilket gör det möjligt och nödvändigt att i informationen utnyttja även många vägar som i kommersiella sammanhang är stängda.”[29] En annan annonsbyrå underströk att ”[h]ur väl propagandakampanjen för högertrafiken i sin helhet än lägges upp så kommer de åtgärder som vidtagas omedelbart före och efter timmen H att vara avgörande för en lyckosam övergång”.[30] I arkivmaterialet är det tydligt att kommissionen – och även annonsbyråerna – främst beskrev kommunikationsarbetet i termer av information. Men propaganda var också ett begrepp som regelbundet förekom i beskrivningen av verksamheten, och inte sällan med en neutral eller positiv betydelse. Detta går alltså emot både internationella och nationella forskningsresultat om vilken betydelse propagandabegreppet har tillskrivits under 1960-talet. I sin svenska översikt menar Larsåke Larsson att det blev känsligt för myndigheter under 1960-talet att använda termen *public relations* på grund av dess association till propaganda.[31] Men fallet med Högertrafikkommissionen visar att propagandabegreppet inte alls hade en uteslutande negativ betydelse. Däremot är det ytterst sällan som termen *public relations* förekommer i källmaterialet.

Det var annonsföretagen Ervaco och Günter & Bäck som vann upphandlingen om att få utföra merparten av kommissionens kampanjverksamhet.[32] Sammanlagt producerades sex ”informationsprogram” under 1966 och 1967. Programmaterialet innehöll sådant som ljudband, stillfilmer, broschyrer och handledningsmaterial, vilket bland annat distribuerades till kommissionens samarbetspartners. De första två programmen var inriktade på att förändra den allmänna opinionen till högertrafikreformens fördel. Dessa följdes av två kampanjprogram som kretsade kring trafikregler och trafikbeteende. Sist lanserades två generiska kampanjer för att upprepa sådan information som ansågs vara av yttersta vikt för medborgarna att ta del av inför Dagen H.[33]

Kommersiella aktörer anlitades också för rådgivning till kommissionens externa kommunikationsverksamhet. Den så kallade Informationskommittén inom kommissionen bemannades till exempel med representanter från Svenska journalistförbundet, Sveriges annonsörer, Sveriges radio och Svenska tidningsutgivareföreningen. Informationskommittén bedömde att omläggningen till högertrafik var ”en mycket stor kommunikationsuppgift, mycket större än den som tidigare trafikpropaganda eller kommersiella reklaminsatser inneburit”.[34] Mellan 1965 och 1967 presenterade Informationskommittén olika pm om strategiska överväganden i vissa kommunikationsfrågor. En sådan fråga gällde hur information till medborgarna skulle presenteras på ett övertygande sätt. Eftersom trafikreformen bedömdes vara ett känsligt ämne bland allmänheten föreslog Informationskommittén till exempel att högertrafik inte skulle nämnas i nära relation till ordet kommission. Kommittén menade nämligen att ”kommission” fortfarande associerades med krigstidens impopulära kriskommissioner. Ett användande av det ordet kunde därför riskera att bidra till en negativ inställning till trafikomläggningen. I stället föreslog kommittén att förkortningen HTK skulle användas. Förkortningen ansågs också vara mer attraktiv för journalisterna när de skulle skriva om kommissionens arbete, och lättare för folket att läsa.[35]

Samarbetena med näringslivet gav positiva resultat för kommissionen. Den kända symbolen för högertrafik (se Illustration 2) hade utvecklats av annonsbyrån ABC och skulle senare belönas med ett silverägg vid Svenska affischtecknares reklamgala.[36] Det var även på inrådan av annonsbyråerna som Högertrafikkommissionen tog kontakt med kungliga hovet och prins Bertil, vilket resulterade i att Motorprinsen gjorde ett framträdande i tv den 3 september 1967 och höll ett tal till högertrafikens fördel.[37]

I min intervju med Anders Englund berättade Englund hur han och Mats Björkman tidigt hade etablerat kontakt med Högertrafikkommissionen. Deras syfte var att förklara vilka åtgärder som de ansåg vara nödvändiga, från förarnas perspektiv, för att genomföra en lyckad omläggning till högertrafik.[38] Myndighetens intresse för samhällsvetenskap ledde sedermera till att en vetenskaplig arbetsgrupp 1964 tillsattes inom

2. Till vänster: Kommunikationsminister Olof Palme (1965–1967) med symbolen för högertrafikens införande i bakgrunden. Denna symbol användes fram till den 2 september 1967.

3. Till höger: Organisationskarta över Statens högertrafikkommission.

4. Till höger: Medlemmar ur Högertrafikkommissionens vetenskapliga arbetsgrupp 1967. Från vänster till höger: ej säkert identifierad men troligen Mats Björkman, därefter Anders Englund, Karl-Georg Ahlström och Karl-Erik Wärneryd.

kommissionen och som Englund blev forskningschef över. Högertrafikkommissionen var nämligen noga med att ”[d]en *mängd information* som skall förmedlas till allmänheten måste avpassas i enlighet med inlärningspsykologiska och pedagogiska riktlinjer”.[39] Arbetsgruppen var uppdelad i tre undergrupper: en för ”inlärning” (pedagogik) som leddes av Karl-Georg Ahlström, en annan för ”utlärning” (psykologi) med Mats Björkman som ansvarig, och en tredje med inriktning mot ”massmedia” med Karl-Erik Wärneryd som ledare. Wärneryd var då professor i ekonomisk psykologi vid Handelshögskolan i Stockholm.

Massmediagruppens arbete var präglat av den behavioristiskt orienterade medieforskningen som hade växt fram i USA under mellankrigstiden. Detta var en forskningsinriktning som bland annat drevs av idén att dels förse folket med vad som uppfattades vara bättre information, dels under-

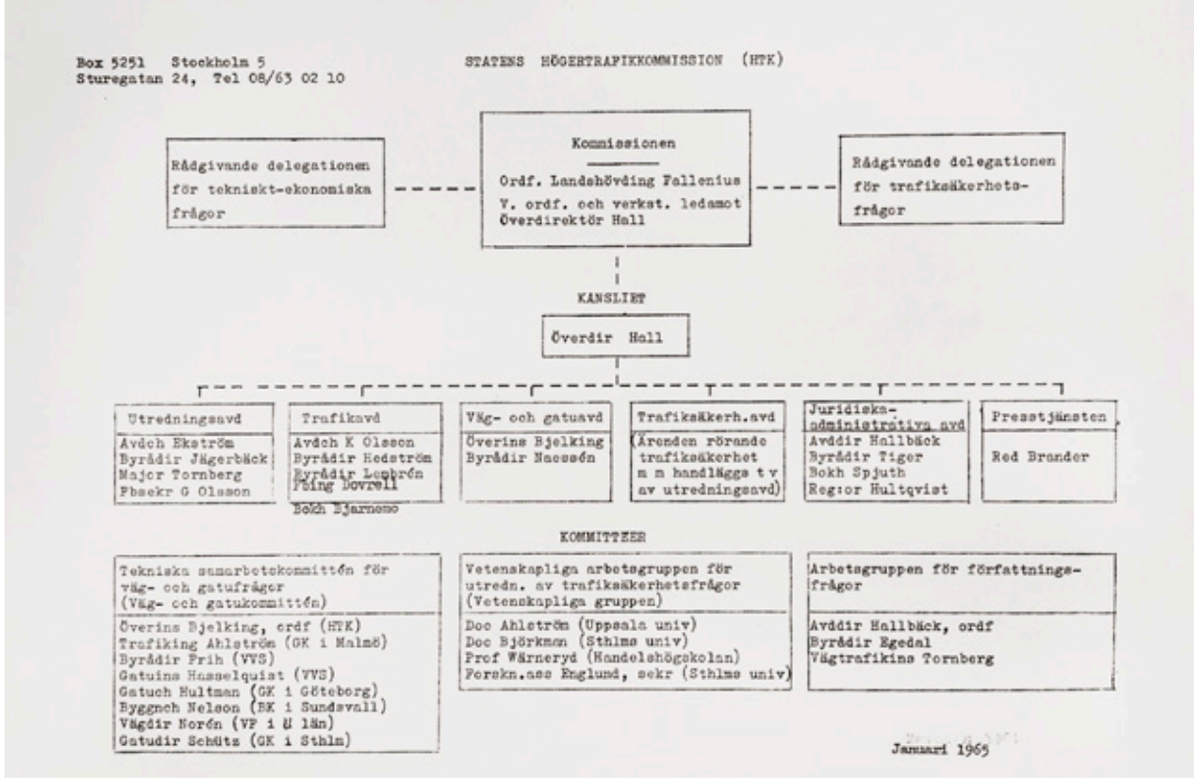

lätta för politikerna att fatta klokare beslut. Inriktningen kom därför att fokusera på effektforskning.[40] Massmediagruppens arbete kretsade kring tre moment: ”studier av målpopulation och mottagargrupper”, ”metoder för effektmätningar” samt ”metoder för förprövning av information”.[41] Eller som det uttrycktes vid ett annat tillfälle: ”informationsspridning och attitydpåverkan, förprövning av information och propaganda samt experiment med kommunikationer, som har oroande innehåll.”[42] När det gällde förprövning av information utförde Massmediagruppen tester av olika metoder för att kunna ”välja mellan alternativa reklam- eller propagandameddelanden” i kommissionens kampanjer.[43] Liksom Informationskommittén gav Massmediagruppen råd till kommissionen rörande vilka tekniker som var bäst lämpade för överföring av ”massmediainformation”.[44] Gruppen hade också ett tätt samarbete med den pedagogiska kompetensen som fanns inom Utlärningsgruppen. Det handlade bland annat om att hitta optimala metoder för att kunna fastställa ”hur informationen skall vara utformad för att höja trafikkunskapen, samt vilka kanaler för informationsspridning som är effektivast”.[45]

I april 1967 sändes tv-programmet *Tänk på ett tal*. Programmet kretsade kring trafiksäkerhet och hade producerats med högertrafikomläggningen i åtanke. I samband med sändningen utförde Massmediagruppen olika undersökningar om trafikinformationens effekter och exponeringskraft. Det handlade till exempel om mätningar av ”attityd- och orosläget”, det vill säga om allmänhetens förhållande till högertrafik. Därtill gjordes kunskapsmätningar som fokuserade på huruvida tittarna kom ihåg ”en-minut-inslagen” i tv och den trafikinformation som presenterades i programmet.[46]

Massmediagruppens effektmätningar skedde inte sällan i samarbete med externa samarbetspartners. I samband med tv-programmet *Alla mot alla* – en svensk variant av det Shell-sponsrade CSB-frågesportprogrammet *The national drivers test* – genomfördes till exempel ”snabbmätningar” tillsammans med Sveriges radios publik- och programforskningsavdelning samt Statistiska centralbyrån.[47] Massmediagruppens undersökningar var ofta personalintensiva och tog en hel del resurser i anspråk.[48] Ett exempel var ”totaleffektmätningen” 1966 som avsåg det så kallade trafikbeteendeprogrammet, ett av Högertrafikkommissionens sex informationsprogram. I mätningen utfördes bland annat rikstäckande intervjuer. Svarsmaterialet skulle sedan behandlas och kategoriseras med hjälp av den senaste tekniken vid Uppsalas datacentral. Detta arbete var emellertid så krävande att Massmediagruppen senare bestämde sig för att ”helt avstå från databehandling på större datamaskiner under den återstående delen av gruppens verksamhet”.[49] Allt skulle som sagt mätas och inget fick lämnas åt slumpen. I filmen *3e september*, som beställdes av Högertrafikkommissionen efter omläggningen, gav en stolt berättarröst följande beskrivning av myndighetens arbete: ”Varje händelse, varje liten rubbning studerades och förvandlades till statistik.”[50]

Det är tydligt att Högertrafikkommissionen betraktade information som ett verktyg för att på olika sätt skapa en ”positiv attityd” till den kommande trafikreformen, och för att uppnå trafiksäkerhet under omläggningen.[51] Välkomnandet av olika aktörer i det kommunikativa arbetet kan också tolkas som en metod för kommissionen att möta folks förväntningar på en uppdaterad och effektiv myndighetsinformation.[52]

Civilsamhället som kommunikationsinfrastruktur

Ett annat viktigt samarbetsexempel är hur Högertrafikkommissionen lyckades mobilisera Föreningssverige. Vid den tiden var nästan varje svensk medlem i en förening eller organisation. Civilsamhället betraktades därför som en central infrastruktur att mobilisera för att få storskalig spridning av trafikinformationen och en positiv effekt på den allmänna opinionen. Detta trots att kommissionens egen kampanjbudget hade fått ett anslag på 30 miljoner kronor.[53]

En sådan organisation var Nationalföreningen för trafiksäkerhetens främjande (NTF). Organisationen tog på sig ett stort ansvar vad gällde att sprida information och utbilda i frågor som rörde högertrafikomläggningen.[54] Föreningen betraktades därför som en central partner för Högertrafik-

kommissionens syfte, något som också tydliggjordes i en utredning av Informationskonsult AB: ”Ur den totala psykologiska konfigurationssynpunkten är därför NTF att rekommendera som kommunikator vid den kommande högertrafikpropagandan.”[55] Under 1966 arrangerade nationalföreningen och kommissionen flera ”informationskonferenser” som var riktade till olika organisationer och föreningar på lokal, regional och nationell nivå.[56] Syftet med konferenserna kan å ena sidan tolkas som en signal till civilsamhället: alla organisationer var viktiga och behövdes i kommissionens kommunikationsarbete. Å andra sidan kan ambitionen att engagera en så bred spridning av aktörer som möjligt förstås som en politisk strategi, nämligen att tona ner det faktum att en stor majoritet av svenska folket tidigare hade sagt nej till högertrafik.

Till den största konferensen lockades representanter från över hundra organisationer. På talarlistan fanns bland andra kommunikationsminister Palme. I sitt tal på konferensen underströk han att högertrafikomläggningen ”berör oss alla eftersom vi alla berörs av trafiken”.[57] En annan talare var Skiöld, Högertrafikkommissionens verkställande ledamot. Han uppmanade civilsamhällets aktörer att använda de informationsprogram som myndigheten tagit fram tillsammans med reklamföretagen. Men Skiöld underströk också att organisationerna gärna fick använda egenproducerad information om högertrafikomläggningen. Sådan kunde bland annat användas vid ”publikdragande händelser, t ex tävlingar, samt utställning av upplysningsmaterial i skyltfönster och offentliga lokaler”, enligt Skiöld.[58] Kommissionen uppmuntrade också organisationer och föreningar att sätta sin unika prägel på det informationsmaterial som de försågs med, och att komplettera detta material med egna initiativ som förhoppningsvis kunde nå bortom medlemsbasen från respektive organisation.[59] Civilsamhället utgjorde på så vis en möjlighet för kommissionen att producera och föra ut information till medborgarna på ett sätt som hade varit svårt att både göra och legitimera utifrån myndighetens mer strikta riktlinjer. Strategin bör betraktas som framgångsrik då omkring 250 nationella organisationer skulle komma att delta i kommunikationsarbetet i samband med högertrafikomläggningen.[60]

Högertrafikkommissionen såg Föreningssverige som en möjlig infrastruktur för att optimera spridningen av information. Detta gällde framförallt till grupper som var svåra att nå via massmedier. Till skillnad från kommissionen kunde föreningar och organisationer erbjuda personlig kontakt med till exempel äldre, handikappade och icke svensktalande. Det fanns också en uppfattning om att många föreningar led av ”idétorka” i sina medlemsprogram. På så vis, menade kommissionen, utgjorde informationen om högertrafik också ett medel för att skapa debatt och engagemang bland medlemmarna.[61] Sammantaget kunde kommissionen använda de fristående organisationerna och bedriva sina trafikkampanjer *genom* dem. ”Organisationerna har mycket stor kraft när det gäller att påverka medlemmarnas attityder”, som kommissionen uttryckte det.[62] Civilsamhället erbjöd en möjlighet för myndigheten att utöka informationsaktiviteterna och påverkansarbetet på ett sätt som annars hade varit svårt för myndigheten att göra på egen hand. Resultatet liknade en form av statlig samhällsinformation som förmedlades via ombud. Dessa samarbeten gjorde att rollen som avsändare blev mindre tydlig.

Användningen av traditionella massmedier

Kommissionen lade ner mycket arbete på att identifiera hur befintliga massmedier kunde utnyttjas för att maximera informationens påverkan på medborgarna. Den vetenskapliga arbetsgruppen undersökte till exempel under vilken månad det skulle vara bäst att utföra omläggningen till högertrafik. Arbetsgruppen diskuterade tre månader: maj, juni och september. Maj valdes bort på grund av att de nära förestående semestrarna riskerade att störa uppföljningsaktiviteterna efter omläggningen. På grund av barnens sommarlov och att ”informationströttheten” bedömdes vara stor under industrisemestern – vilket innebar att färre tidningar såldes – valdes även juni bort.[63]

Traditionella massmedier som tv, radio och dagspress ansågs vidare vara centrala för att säkerställa omläggningens önskade utfall. Televisionen ansågs av kommissionen vara ett särskilt viktigt medium att få tillträde

till, inte minst på grund av att det bara existerade en tv-kanal. I samband med Dagen H hölls en rad presskonferenser i Riksdagshuset, dit kommissionen hade förlagt sitt tillfälliga huvudkontor. Forskningschefen Anders Englund var en av dem som rapporterade om det fortlöpande arbetet med omläggningen. Inför över 200 journalister redogjorde Englund bland annat för Massmediagruppens mätningar. En sådan visade att kvällen före omläggningen hade mellan 43 och 67 procent av befolkningen sett den så kallade högervakan på tv som leddes av bland andra Lennart Hyland.[64]

Radio och tv användes också för att försöka nå ut med trafikinformation till den icke svensktalande befolkningen. Detta gällde inte minst den finsktalande populationen i Sverige. Till radion föreslogs till exempel att ”[e]n flerspråkig discjockey, t ex Pekka Langer, ger högertrafikinformation mellan skivorna i Melodiradion. [...] Gästjockey: t ex Siw Malmqvist med finländsk man”.[65] I samband med omläggningen hade korta inslag om högertrafik producerats för tv för att sändas mellan de ordinarie tv-programmen. Inslagen innehöll textinformation på skilda språk, som rullades fram till ljudet av en bakgrundsröst som läste upp samma meddelanden på svenska.

Dagspressen utgjorde också en viktig infrastruktur för Högertrafikkommissionen när det gällde att nå ut med information som myndigheten ansåg att medborgarna behövde förses med. Att skapa och upprätthålla en god relation med de olika tidningsredaktionerna, och förse dessa med korrekta upplysningar, ansågs vara av stor vikt. Kommissionen räknade med att tidningarna själva skulle skriva om högertrafiken i samband med omläggningen, såväl lokalt och nationellt som internationellt. Det var ”hot news” som myndigheten uttryckte det.[66] Men inför Dagen H fanns det en oro över att pressens skriverier om skiftet till högertrafik – avsiktligt eller oavsiktligt – kunde skapa oro bland befolkningen. Högertrafikkommissionen inrättade därför ett presskontor. Denna funktion blev instruerad att alltid vara beredd med uppdaterad information om det pågående arbetet och att förse pressen med artiklar som var skrivna i ”positiv anda”.[67]

När tidpunkten för omläggningen närmade sig ökade även mängden press- och informationsmaterial som skickades till utlandet. Denna distribution gjordes bland annat av omsorg om de turister och affärsresenärer som skulle vistas i Sverige under högertrafikens införande. Men det ansågs också gynnsamt ur en ”PR-synpunkt” för Sverige.[68]

Nyhetsbevakningen kring den 3 september blev som förutspått omfattande. En undersökning efter omläggningen uppskattade att två spaltkilometer hade skrivits om högertrafikens införande i utländsk press. Det rörde sig om omkring 2 500 utländska tidningar, mestadels från Västeuropa, USA och Japan.[69] I Sverige försökte pressen på olika sätt exploatera högertrafikomläggningens nyhetsvärde. Det skapades till exempel olika ”första”-nyheter med rubriker som ”H-trafikens första rattfyllerist”, ”Första högerbabyn uppvaktad i Alvesta” och ”Första H-konfirmanden gick fram i Stenbrohult”.[70]

Slutligen, och i anknytning till Högertrafikkommissionens pressrelationer, är det värt att belysa betydelsen av Lars Skiöld, ”högergeneralen”, när det gäller hur trafikomläggningen förmedlades till folket. Skiöld sades ha en karismatisk och auktoritativ personlighet som kunde utstråla lugn och förtroende till sin omgivning. Både Kerstin Frej Nyberg och Maj Hultqvist, då sekreterare på kommissionen, tog upp Skiölds persona under mina intervjuer till detta kapitel. ”Han fyllde ett helt rum”, som Nyberg uttryckte det.[71] I ett av de utländska reportagen om den svenska trafikomläggningen beskrev Judith Jackson från *Standard Car Review* Skiöld som ”a gentle bear of a man who looked as if it would take an atom bomb at least to shake him”.[72] Det är med andra ord möjligt att Skiölds närvaro i nyheterna också hjälpte till att stärka det publika stödet för högertrafiken.

Mobilisering av ”specialmedia”

Det är tydligt hur viktiga kommissionen ansåg att traditionella massmedier var för högertrafikomläggningen. Men det är samtidigt fascinerande att observera hur brett myndigheten och den vetenskapliga arbetsgruppen definierade vad ett medium kunde vara. Kommissionen underströk att ”mindre konventionella metoder” skulle krävas för att uppnå ”optimal informationseffekt”. När det gällde medieval stod således ”i princip alla

5. En affisch med kommissionens massproducerade broschyr, ”H-bibeln”.

6. I samband med högertrafikomläggningen passade kommissionen på att även sprida information om andra trafikregler som också skulle träda i kraft den 3 september. På bilden syns en buss med texten ”Jag använder alltid övergångsställe. Jag gillar inte böter”.

7. Ett klistermärke med trafikinformation på ett mjölkpaket.

slag av media till förfogande”.[73] Dagarna före och efter den 3 september spreds stora mängder information om högertrafiken för att nå alla som bodde och vistades i Sverige, inom såväl den offentliga som den privata sfären. Detta skedde bland annat genom vad kommissionen kallade för ”specialmedia”. Ljudslingor spelades till exempel upp på teatrar och sportarenor. Broschyren *Högertrafik: En handledning från Statens högertrafikkommission*, den så kallade ”H-bibeln”, hade tryckts upp i 7,9 miljoner exemplar och distribuerades till samtliga svenska hushåll. Därtill cirkulerades 12 miljoner H-klistermärken som sattes upp i portgångar och butiker, längs vägar och inne i bilar och på mjölkpaket och matkassar.[74] Med omläggningen till högertrafik skulle även andra trafikregler träda i kraft. Parallellt med informationsaktiviteterna om högertrafik passade därför kommissionen på att även informera om dessa regler, vilket framgår av Illustration 6 och 7.

Även den statliga predikstolen mobiliserades. ”Ärkebiskopen har genom särskilt cirkulär riktat sig till rikets präster och understrukit betydelsen av en aktiv medverkan i högertrafikarbetet”, stod det i en av kommissionens detaljplaner för ”informations- och utbildningsverksamheten” under omställningsskedet hösten 1967.[75] Söndagen den 3 september tv-sändes en gudstjänst från Linköping i vilken domprosten Helge Brattgård bad till Gud att ”hålla din skyddande hand” över det svenska folket inför ”ingången i denna nya situation”.[76] Olika former av arenor, objekt och praktiker fick utrymme i kommissionens mediestrategier och bedömdes efter sin respektive specifika förmåga att nå ut och påverka. Mitt i den så kallade massmedieåldern lämnade myndigheten inget åt slumpen: ”Det är självklart att alla tänkbara existerande media skall användas i propagandakampanjen.”[77] Till och med tändsticksplånet bereddes utrymme i mediestrategierna som ett ”speciellt medium för information av påminnelsekaraktär”.[78]

Men det var inte bara Högertrafikkommissionen som visade på uppfinningsrikedom. Myndighetens rop efter samhällelig uppslutning bakom trafikomställningen besvarades när Dagen H närmade sig. På eget initiativ gav föreningar, organisationer och företag förslag på diverse objekt och aktiviteter som kunde användas för att torgföra högertrafikens införande. För detta speciella tillfälle tog till exempel den anrika gördel- och manschettknapptillverkaren Sporring kontakt med kommissionen och erbjöd sig ta fram en prototyp för ett ”propagandamärke” som skulle kunna bäras på ytterkläderna.[79] Andra exempel på specialmedia var en mössa som skapades till skolbarn, en sång och en dans, slipsar, choklad, ballonger, ett lotteri och en bakelse. Enligt kommissionen skulle alla initiativ som inte riskerade att äventyra den allmänna opinionen för högertrafik få dess officiella stöd (om än inte ekonomiskt).[80] I min intervju med Englund kunde han inte dra sig till minnes ett enda förslag som avfärdades.[81]

Informationskampanjerna som initierades av Högertrafikkommissionen resulterade i effekter som gick bortom den linjära idén om sändare och mottagare. Ett exempel på detta var hur kommissionen förhöll sig till den yngre populationen. Barn var å ena sidan mottagare av kommissionens

meddelanden, och precis som med andra målgrupper anpassades trafikinformationen till barnens förutsättningar och intressen. Myndigheten upprättade till exempel ett samarbete med det svenska Disney-kontoret. Utifrån det samarbetet skapades serier där bland andra Kalle Anka lärde ut de nya trafikreglerna, och en film med ihopklippta kortfilmer med Janne Långben i trafiken.[82] Den svenska tecknaren Bertil Almqvist hade länge förespråkat högertrafik genom sitt serietecknande och inför omläggningen fick han flera teckningar publicerade med karaktären ”Hö-tr-ik-en”.[83] Ett annat exempel var ett specialnummer av *Kamratposten* som producerades i samarbete med kommissionen. Det trycktes upp i 500 000 exemplar och skickades ut till samtliga skolor i Sverige.[84]

Men barn var å andra sidan även förmedlare av Högertrafikkommissionens budskap. Karl-Georg Ahlström, ansvarig för utlärningen inom den vetenskapliga arbetsgruppen, berättade i min intervju att de hade räknat ut att om barnen lärde sig något så skulle de prata om det med sina föräldrar.[85] På så vis utgjorde skolorna plattformar där kommissionen kunde sprida information och lära ut de nya trafikreglerna till barnen, som i sin tur blev till verktyg för att – indirekt – lära upp de vuxna hemma vid köksbordet.

Med sina olika samarbeten lyckades Högertrafikkommissionen skapa något som kan liknas vid ett mediesystem runt högertrafiken och den 3 september 1967.[86] Genom att synliggöra den pluralistiska summan av olika medier – empiriskt definierade med sina sammankopplade relationer – kan forskaren få hjälp att förstå skalan och påverkanskaraktären i den samlade kommunikationsansträngningen. Exemplet med barnen illustrerar hur denna typ av cirkulation av meddelanden delvis kastade om rollerna avsändare och mottagare. Trafikinformationen behövde inte nödvändigtvis spridas direkt från myndighet till medborgare. Inte nog med att kommissionen själv benämnde sitt arbete som propaganda, vid sidan av information; de systematiska försöken att mobilisera medier liknade även Jacques Elluls idéer om propaganda. I sin klassiska bok från 1962 noterade han att propaganda blir total när alla tillgängliga tekniska medel utnyttjas: ”Each usable medium has its own particular way of penetration – specific, but at the same time localized and limited.”[87]

*

Den senare tidens forskning – inte minst inom fältet pr-historia – brukar understryka att sådant som *public relations*, reklam och upplysning är fenomen som är närbesläktade med propaganda. Det är således svårt att skilja dem åt som olika praktiker. Forskare inom pr-historia har till exempel kritiserat det linjära perspektivet i den tidigare historiografin, där organisationers externa kommunikation ansågs röra sig från etiskt ifrågasättbar propaganda till god *public relations*. Samtidigt har senare historieskrivning haft en tendens att acceptera att kommunikationsbranschen språkbruk förändrades i en lika linjär riktning efter 1945. Denna påstådda förändring har då tolkats som ett försök från branschen att distansera sig från propagandabegreppet i syfte att torgföra andra begrepp – *public relations*, strategisk kommunikation, hållbar kommunikation och så vidare – som propagandans moraliska motsatser.

Men genom att studera den svenska Högertrafikkommissionen från 1960-talet har detta kapitel kunnat visa att trafikkampanjerna inte bara liknade propaganda utan också delvis beskrevs som propaganda. Att högertrafikomläggningen var ett ovanligt stort och prestigefyllt kommunikationsprojekt gör det ännu mer intressant att kommissionen, dess massmediagrupp och annonsbyråer använde en sådan terminologi. Trots skillnader mellan länder visar det svenska fallet att begreppet propaganda kan ha använts betydligt längre in i efterkrigstiden i västerländska demokratier än vad tidigare forskning har antytt. I kapitlets källmaterial har det dessutom framkommit att propaganda ofta förekom i utbildningskontexter och med en neutral eller positiv betydelse. Kommissionen kunde till exempel hänvisa till ”informations- och propagandaverksamhet som går ut på att bibringa trafikanterna vissa kunskaper som är av betydelse i samband med omläggningen”.[88] Detta kapitel bidrar således till att bland annat modifiera den etablerade föreställningen om att *public relations* blev ett impopulärt begrepp under 1960-talet *på grund av* dess association till propagandabegreppet.

8. Anställda i Statens högertrafikkommission. I den horisontella linjen finns verkställande direktör Lars Skiöld som andra man från höger.

För att fördjupa förståelsen av dessa begreppsliga fynd har jag i kapitlet placerat användningen av ”propaganda” i sin empiriska kontext genom att studera kommunikationsarbetet som omgärdade övergången till högertrafik. För att undvika de potentiellt dödliga konsekvenserna av en misslyckad implementering av trafikreformen ansåg sig kommissionen vara tvungen att se till att alla medborgare inte bara var informerade om, utan även hade en positiv inställning till, högertrafikens införande. I detta syfte initierade myndigheten samarbeten med aktörer från olika sektorer i samhället. Samarbetena med reklambyråer och samhällsvetenskapliga discipliner syftade till att öka kommissionens legitimitet och att förstärka budskapens trovärdighet. Organisationer och föreningar från civilsamhället utgjorde en infrastruktur genom vilken kommissionen kunde komma i kontakt med fler medborgare. Fristående aktörer blev så vis en extension av staten som kunde öka informationens räckvidd. Detta förde med sig att gränsen mellan stat och civilsamhälle blev mindre tydlig. Därtill fick den statliga informationsmodellen en decentraliserad och delvis kommersiell karaktär.

Den statistiska framtoningen hos den vetenskapliga arbetsgruppen bidrog till att framställa trafikomläggningen som en administrativ teknikalitet. Tillsammans med alla organisationer som deltog i kampanjerna gjorde det att det blev lättare att skapa en föreställning om en folkligt accepterad reform, i stället för en politiskt känslig fråga. Operationaliseringen av kommissionens mediestrategier visar på myndighetens upptagenhet med att utveckla metoder för att modellera människors kunskaper och attityder till högertrafiken. Här betraktades de traditionella massmedierna som långt ifrån tillräckliga för att säkerställa att informationen nådde ut till och uppfattades av samtliga medborgare och grupper i samhället. I stället användes en bred palett av objekt och aktiviteter för att säkra kommissionens uppdrag, vilket också understöddes av fantasifulla initiativ från organisationer och företag.

Analysens empiriska förhållningssätt har gjort det möjligt att nyansera vedertagna uppfattningar om den begreppsliga användningen av ”propaganda” under 1960-talet. För svensk del har kapitlet visat att den kanske största och mest kända kommunikationssatsningen i svensk fredstid – som utgjorde ett ideal för kommande generationers kommunikatörer i såväl offentlig som privat sektor – både liknade och beskrevs som propaganda.[89]

Noter

1. Björn Elmbrant, ”Arg bilist ringde och väckte mig klockan två på natten och skällde”, *Aftonbladet* 4/9 1967.

2. *Lunchekot* 3/9 1967.

3. *Högertrafik: En handledning från Statens högertrafikkommission* (Stockholm: Statens högertrafikkommission, 1967); Anders Englund & Sven O. Andersson, *I högertrafik* (Stockholm: Statens högertrafikkommission, 1967).

4. Dick Soderlund, ”Sweden dishes up traffic smorgarsbord”, *Syracuse Herald Journal* 1/9 1967.

5. Anders Englund, ”Högertrafikomläggningen: En översikt av Anders Englund”, *Människan i trafiken: En handbok i trafiksäkerhet*, red. Rune Andréasson, Matts Halldin & Stig Lindgren (Stockholm: Natur och kultur, 1967); ”Dan före dan för nära 400 000 postlådor”, *Ystads Allehanda* 13/2 1967.

6. *Säkrare högertrafik* (1967), K II vol. 5–7, Statens högertrafikkommission, Riksarkivet i Marieberg (HTK RA). Se även https://www.youtube.com/watch?v=p-VR85jpTcn8 (hämtad 3/9 2018).

7. *Säkrare högertrafik*.

8. Johan Björkman, *Kortsiktiga effekter av trafikinformation: En studie av förekomsten och effekten av informationen via massmedia i samband med högertrafikomläggningen 1967* (Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm, 1971).

9. ”Beträffande trafiksäkerhetspropagandans planering och genomförande inför övergången till högertrafik”, pm 6/2 1964, A I a vol. 2 (HTK RA), 1.

10. Jämför Kevin Moloney, *Rethinking public relations: Pr propaganda and democracy* (London: Routledge, 2006); Jacques L’Etang, ”Where is public relations historiography? Philosophy of history, historiography and public relations”, *Perspectives on public relations historiography and historical theorization*, red. Tom Watson (London: Palgrave MacMillan, 2015); Larsåke Larsson, *Upplysning och propaganda: Utvecklingen av svensk pr och information* (Lund: Studentlitteratur, 2005).

11. Intervjuer utfördes separat med cheferna Anders Englund och Karl-Georg

Ahlström och sekreterarna Kerstin Frej Nyberg och Maj Hultqvist. Samtliga intervjuer ägde rum under 2017.

12. Se till exempel diskussion i Elin Gardeström, *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal* (Huddinge: Södertörns högskola); Mats Jönsson, *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel, 2011), 16.

13. Edward L. Bernays, *Propaganda* (New York: Ig Publishing, 1928).

14. Edward L. Bernays, *Crystallizing public opinion* (New York: Liverlight Publishing Corporation, 1961), 212.

15. Jacquie L'Etang, "State propaganda and bureaucratic intelligence: The creation of public relations in 20th century Britain", *Public Relations Review*, vol. 2, nr 4 1998; Margot Opdycke Lamme & Karen Miller Russell, *Removing the spin: Toward a new theory of public relations history*, *journalism and communication monographs*, vol. 11, nr 4 2010; James E. Grunig & Todd Hunt, *Managing public relations* (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1984).

16. För internationella exempel se Jacquie L'Etang, "Writing pr history: Issues, methods and politics", *Pathways to public relations: Histories of practice and profession*, red. Burton St. John, Margot Opdycke Lamme & Jacquie L'Etang (London: Routledge, 2014).

17. Moloney; Robert E. Brown, "Myth of symmetry: Public relations as cultural styles", *Public Relations Review*, vol. 32, nr 3 2006.

18. David Miller & William Dinan, *A century of spin: How public relations became the cutting edge of corporate power* (London: Pluto Press, 2008).

19. Larsson; Günter Bentele, "New perspectives of public relations in Europe", *Public relations and communication management in Europe*, red. Betteke van Ruler & Dejan Verčič (Berlin: Mouton de Gruyter, 2004); Larsson; Jacquie L'Etang, *Public relations in Britain: A history of professional practice in the twentieth century* (Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2004).

20. Jonathan Auerbach & Russ Castronovo, *The Oxford handbook of propaganda studies* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

21. Jacques Ellul, *Propaganda: The formation of men's attitudes* (New York: Vintage Books, 1968).

22. John Corner, "Mediated politics, promotional culture and the idea of 'propaganda'", *Media, Culture & Society*, vol. 29, nr 4 2007; Garth S. Jowett & Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (London: Sage, 2012).

23. Jacques L'Etang, "Where is public relations historiography? Philosophy of history, historiography and public relations", *Perspectives on public relations historiography and historical theorization*, red. Tom Watson (London: Palgrave MacMillan, 2015); Corner; Jowett & O'Donnell.

24. Moloney, 49.

25. Larsson, 91.

26. Natalia Rodríguez Salcedo, "Public relations before 'public relations' in Spain: An early history (1881–1960)", *Journal of Communication Management*, vol. 12, nr 4 2008; Natalia Rodríguez-Salcedo & Tom Watson, "The development of public relations in dictatorships: Southern and eastern European perspectives from 1945 to 1990", *Public Relations Review*, vol. 43, nr 2 2017.

27. Ett avvikande exempel återfinns dock i en översikt om utvecklingen av public relations i efterkrigstidens Italien där termen "propaganda" ska ha använts synonymt med "public relations" fram till mitten av 1960-talet, se Elisabetta Bini, Ferdinando Fasce & Toni Muzi Falconi, "The origins and early developments of public relations in post-war Italy, 1945–1960", *Journal of Communication Management*, vol. 15, nr 3 2011.

28. Intervju med Anders Englund 26/1 2017.

29. "Preliminära synpunkter på aktivitetsplan inför övergången till högertrafik", bilaga till protokoll 1/12 1965, A III a vol. 1 (HTK RA), 2.

30. Protokoll med bilaga 8/6 1966, A III a vol. 1 (HTK RA), 1.

31. Larsson, 91.

32. Protokoll 3/2 1966, A I a vol. 1 (HTK RA).

33. Pm 25/10 1965, A III vol. 1 (HTK RA).

34. "Utlåtande den 3 november 1965 från högertrafikkommissionens informationskommitté (HIT) inför budgetbehandlingen av informationsverksamheten", bilaga till protokoll 3/11 1965, A III a vol. 1 (HTK RA), 1.

35. "Några synpunkter på kommunikationsfrågan, framförda vid massmediagruppens sammanträde den 11/3 1966", pm, A III a vol. 1 (HTK RA), 1.

36. Protokoll 8/6 1966, A III a vol. 1 (HTK RA).

37. Protokoll 8/6 1967, A III a vol. 1 (HTK RA); "Prins Bertils tv-maning togs verkligen på allvar", *Sydsvenska dagbladet* 4/9 1967.

38. Intervju med Englund.

39. "Med vissa riktlinjer för trafiksäkerhet", pm 17/6 1965, A I a vol. 4 (HTK RA), 20. Kursiv i original.

40. Michael J. Sproule, *Propaganda and democracy: The American experience of media and mass persuasion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 234–239.

41. "Redovisning av vetenskapliga arbetsgruppens verksamhet 1/4 1964 – 28/11 1966", bilaga till protokoll 28/11 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 10.

42. Protokoll 19/3 1964, A I a vol. 6 (HTK RA), 13.

43. Protokoll 19/3 1964, A I a vol. 6 (HTK RA), 13.

44. ”Redovisning av vetenskapliga arbetsgruppens verksamhet 1/4 1964–8/12 1965”, pm 8/12 1965, A I a vol. 5 (HTK RA), 14.

45. ”Tilläggsbudget för 1964/65 gällande HTK:s vetenskapliga arbetsgrupp”, bilaga till protokoll (datum okänt), A I a vol. 4 (HTK RA), 4.

46. Protokoll, 9/5 1967, A III a vol. 1 (HTK RA), 2–3.

47. Brev från Sveriges radio, 3/11 1965, A III a vol. 1 (HTK RA); ”Redovisning av vetenskapliga arbetsgruppens verksamhet 1.4.64–28.11.66”, pm 28/11 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 11.

48. ”Budget för 1/7 1966–30/6 1967”, bilaga till protokoll 6/2 1966, A I a vol. 6 (HTK RA), 4.

49. ”Redovisning av pågående och planerad verksamhet. Budget för tiden 1/7 1967–31/12 1967 samt avslutande av gruppens verksamhet”, bilaga till protokoll 25/5 1965, A I a vol. 8 (HTK RA), 1.

50. *3e september*, produktion AREfilm 1967, K II filmer (HTK RA).

51. Protokoll 29/10 1965, A III a vol. 1 (HTK RA), 3.

52. Jämför Mordecai Lee, ”Public relations in public administration”, *Government public relations: A reader*, red. Mordecai Lee (Boca Raton: CRC Press, 2008).

53. Björkman.

54. ”Statens högertrafikkommission med framställning om anslag till kostnader för övergång till högertrafik för budgetåret 1965/66”, budgetförslag 18/8 1964, A I a vol. 2 (HTK RA).

55. ”Pm beträffande tidsplanering och val av kommunikator vid uppläggning av H-trafikpropaganda”, pm 10/3 1965, A III a vol. 1 (HTK RA), 2.

56. F II vol. 286–287 (HTK RA).

57. ”Statsrådet Palmes anförande vid Högertrafikkommissionens konferens i Folkets Hus den 28 april 1966”, tal 21/3 1966, F II vol. 286 (HTK RA), 5.

58. ”Till Riksorganisationerna”, tal 21/3 1966, F II vol. 286 (HTK RA), 2.

59. ”Med vissa riktlinjer för trafiksäkerhet”, pm 17/6 1965, A I a vol. 4 (HTK RA).

60. Lars Skiöld, *80 år på Tellus* (Uppsala: L&M, 2005).

61. Diskussionsunderlag 6/2 1964, A I a vol. 2 (HTK RA), 5.

62. ”Beträffande trafiksäkerhetspropagandans planering och genomförande inför övergången till högertrafik”, pm 6/2 1964, A I a vol. 2 (HTK RA), 5.

63. ”Utredning rörande tidpunkt för Dagen H”, ”Dagen H med hänsyn till informationsspridning och attitydpåverkan”, bilaga till rapporten 1/10 1964, A I a vol. 3 (HTK RA), 4.

64. Inspelad presskonferens (del 1) 3/9 1967, K III vol. 3 (HTK RA).

65. ”Detaljplan för informationsåtgärder gentemot a) icke svenskspråkiga befolkningsgrupper i Sverige b) besökare från utlandet”, 26/1 1967, A I a vol. 7 (HTK RA), 11.

66. ”Detaljplan för omställningsskedet och hösten 1967 – Aktivitetsplan för informations- och utbildningsåtgärder m m via massmedia, myndigheter, organisationer och företag m fl under perioden 20/8–31/12 1967”, utkast 22/11 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 12.

67. ”Med vissa riktlinjer för trafiksäkerhet”, pm 17/6 1965, A I a vol. 4 (HTK RA), 5; bilaga till HTK protokoll 17/12 1965, ”Preliminära synpunkter på aktivitetsplan inför övergången till högertrafik”, 1/12 1965, A III a vol. 1 (HTK, Ra).

68. ”Beträffande trafiksäkerhetspropagandans planering och genomförande inför övergången till högertrafik”, 6/2 1964, A I a vol. 2 (HTK RA), 9. Detta är för övrigt en av få gånger som pr-begreppet användes i källmaterialet.

69. ”HTK informerar”, 1967, Ö II vol. 3 (HTK RA).

70. ”H-trafikens första rattfyllerist”, *Värnamo nyheter* 4/9 1967; ”Första högerbabyn uppvaktad i Alvesta”, *Dala-demokraten* 45/9 1967; ”Första H-konfirmanden gick fram i Stenbrohult”, *Kronobergaren* 4/9 1967.

71. Intervju med Kerstin Frej Nyberg 1/9 2017; intervju med Maj Hultqvist 13/10 2017.

72. Judith Jackson, ”On the right side: Swedish style”, *Standard Car Review*, november 1967.

73. ”Informations- och utbildningsverksamheten”, pm 22/2 1966, A III a vol. 1 (HTK RA), 5.

74. ”Detaljplan för omställningsskedet och hösten 1967: Aktivitetsplan för informations- och utbildningsåtgärder m m via massmedia, myndigheter, organisationer och företag mfl under perioden 20/8–31/12 1967”, 22/11 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 11; ”Ingen blir nerv-vrak på höger-trafiken”, *Dagens Nyheter* 3/9 1967; Björkman; Soderlund.

75. ”Detaljplan för informations- och utbildningsverksamheten under omställningsskedet och hösten 1967”, 1/12 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 34.

76. ”Tv-filmad gudstjänst”, Östgöta Correspondenten 4/9 1967.

77. ”Med vissa riktlinjer för trafiksäkerhet”, pm 17/6 1965, A I a vol. 4 (HTK RA), 12.

78. ”Detaljplan för informations- och utbildningsverksamheten under omställningsskedet och hösten 1967”, 1/12 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 27.

79. Brevavskrift 16/5 1966, A III a vol. 1 (HTK RA), 1.

80. ”Detaljplan för informations- och utbildningsverksamheten under omställningsskedet och hösten 1967”, 1/12 1966, A I a vol. 7 (HTK RA), 27.

81. Intervju med Englund.

82. ”Kalle och knattarna – inte mot rött ljus”, 1967, Ö II vol. 1 (HTK RA); ”Janne Långben i högertrafiken”, *Arbetet* 3/9 1967.

83. Göran Willis, *Håll dej till höger, Svensson! En k-spaning kring Dagen H* (Stockholm: Trafik-nostalgiska förlaget, 2017).

84. ”Detaljplan för omställningsskedet och hösten 1967: Aktivitetsplan för informations- och utbildningsåtgärder m m via massmedia, myndigheter, organisationer och företag mfl under perioden 20/8–31/12 1967”, 22/11 1966, A I a vol. 7 (HTK RA).

85. Intervju med Karl-Georg Ahlström 3/2 2017. Ahlströms påstående bekräftas även i pm:et, ”beträffande trafiksäkerhetspropagandans planerings och genomförande inför övergången till högertrafik”, 6/2 1964, A I a vol 2 (HTK RA).

86. Se till exempel Jonas Harvard & Patrik Lundell, red., *1800-talets mediesystem* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).

87. Ellul, 9.

88. ”Pm ang. träning i högerkörning före dagen H”, pm 13/5 1964, A I a vol. 2 (HTK RA), 1.

89. SOU 1984:68 *Samordnad samhällsinformation*; Kenneth Abrahamsson, *Medborgaren i samhällsdialogen: Om kunskapssyn, byråkrati och välfärd* (Stockholm: Publica, 1993).

2. I offentligheten

Överlevnadsdebattörerna

Hans Palmstierna, Karl-Erik Fichtelius och miljöfrågornas genombrott i 1960-talets Sverige*

David Larsson Heidenblad

Mot slutet av 1960-talet intensifierades den samhälleliga oron för mänsklighetens överlevnad. I fokus stod miljöförstörelse och överbefolkning. I bakgrunden tornade massförstörelsevapen upp sig. Mänsklighetens framtid ansågs allvarligt hotad och situationen engagerade allt fler.[1]

Kännetecknande för utvecklingen i Sverige var att många naturvetenskapsmän började se det som sin uppgift att direkt gripa in i samhällsdebatten. De verkade för att skapa opinion och sprida sina krisinsikter till politiker och allmänhet. Två av de mest tongivande aktörerna var Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius. De började debattera mänsklighetens ödesfrågor på *Dagens Nyheters* kultursida 1966. Året därpå slog båda igenom stort med var sin debattpocketbok.[2]

I detta kapitel undersöker jag hur Palmstierna och Fichtelius resonerade kring, och agerade i, sina nya roller som naturvetenskapliga samhällsdebattörer. Hur använde de sig av, och hur förhöll de sig till, begrepp som propaganda, information och upplysning? I vilka sammanhang och med vilka målsättningar? Vilken roll spelade olika medier för dem? Hur tänkte de sig att kunskaper spreds och omsattes i politisk handling?

Syftet med studien är att belysa ett viktigt skede i vetenskapernas mediehistoria.[3] Det sena 1960-talet var nämligen inte enbart i Sverige,

* Kapitlet är författat inom projektet ”The Swedish press and the circulation of knowledge in the 1960s” (finansierat av Ridderstads stiftelse).

utan över hela Västvärlden, en tidpunkt då nya former av vetenskaplig aktivism vann insteg. Många vetenskapsmän höjde sina röster på sätt som kontrasterade mot ett traditionellt distanserat och apolitiskt forskarideal.[4] Publika och politiskt engagerade naturvetenskapsmän var förvisso ingenting nytt. Men på miljö- och framtidsområdet skedde det under 1960-talets gång ett anmärkningsvärt skifte. I början på decenniet fanns det enstaka vetenskapliga varningsröster, som Rachel Carson och Georg Borgström. Mot slutet av decenniet bildade rösterna en kör.[5]

I Sverige skedde den stora förändringen hösten 1967. En rad framstående naturvetenskapsmän gick då ut i offentligheten och varnade för en hotande global katastrof.[6] Genomslaget var betydande. Det talades om ett allmänt uppvaknande. I händelsernas centrum stod Hans Palmstierna. Han publicerade i oktober 1967 debattpocketboken *Plundring, svält, förgiftning*. Medieformen är inte oväsentlig. Debattpocketboken blev ett viktigt medium för samhällsdebatt i Sverige just vid denna tid. Den riktade sig särskilt till unga människor, studenter och gymnasister, för vilka den låga prissättningen hade betydelse. Förlag som Rabén & Sjögren, Wahlström & Widstrand och Aldus var centrala. Det startades särskilda pocketserier med fokus på debatt kring aktuella samhällsfrågor. Många av titlarna recenserades och debatterades också på tidningarnas kultursidor. Bok- och mediehistoriska forskare har särskilt lyft fram pocketbokens betydelse för den nya vänstern.[7] Men mediet tycks ha varit minst lika centralt för formeringen av det moderna miljömedvetandet.

Debattpocketboken *Plundring, svält, förgiftning* kom att få ett enormt genomslag. Palmstierna blev den första riktigt stora och inflytelserika miljödebattören i Sverige. I början på 1968 avbröt han sin akademiska karriär för att börja arbeta på Naturvårdsverket. Där kombinerade han sin tjänst med politiska uppdrag för socialdemokraterna och ambitiösa folkbildningsinsatser. Vid sin död 1975 framhölls det att det var han som ”väckte vårt medvetande” och ”verkligen fick fart på miljödebatten”.[8]

Palmstiernas och miljöfrågornas sammanflätade genombrott hösten 1967 skedde parallellt med publiceringen av en annan uppmärksammad debattpocketbok: *Människans villkor: En bok av vetenskapsmän för politiker*.

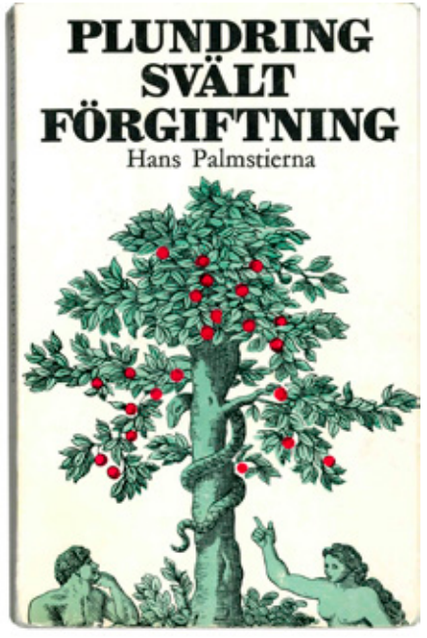

Debattpocketböckerna *Plundring, svält, förgiftning* och *Människans villkor: En bok av vetenskapsmän för politiker* gavs ut hösten 1967 och satte fart på den svenska miljödebatten.

Denna antologi samlade tolv tunga forskarnamn, däribland fysikern Hannes Alfvén och nationalekonomen Gunnar Myrdal. Initiativtagare och redaktör var medicinaren Karl-Erik Fichtelius. Han var professor i histologi vid Uppsala universitet och skrev, i likhet med Palmstierna, regelbundet för *Dagens Nyheters* kultursida, en av mest centrala arenorna för idé- och samhällsdebatt i Sverige vid denna tid. *Dagens Nyheters* kultursida hade under 1960-talets gång frigjort sig från den borgerliga ledarsidan och börjat driva en självständig linje med slagsida åt vänster. Politisk debatt och ideologiska ställningstaganden uppmuntrades. I forskningen om svensk idé- och kulturdebatt har 1965 lyfts fram som ”strömkantringens år”. Då inleddes en period av starkare samhällsengagemang och mer

intensiva politisk-ideologiska meningsutbyten.[9] Forskningen har särskilt kretsat kring det sena 1960-talets vänsterradikalisering och dess tongivande intellektuella.[10] Den växande skaran av naturvetenskapliga samhällsdebattörer har dock inte rönt någon större uppmärksamhet.[11]

I detta kapitel kommer jag därför att närmare belysa hur svenska naturvetenskapsmän började debattera mänsklighetens ödesfrågor med en ny intensitet. I fokus står de två mest tongivande aktörerna under genombrottsfasen: Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius. De kom med tiden att få många efterföljare.[12] Föregångarna är dock mer lätträknade. Den enda verkligt betydande var livsmedelsforskaren Georg Borgström som hade varit en aktiv – men ensam – vetenskaplig varningsröst i Sverige alltsedan sent 1940-tal.[13] I de övriga nordiska länderna tycks han inte ha haft någon motsvarighet, vilket skapade ett speciellt utgångsläge för den svenska debatten.[14] Denna byggde vidare på Borgströms varningar om överbefolkning och sinande naturresurser. Borgström själv fortsatte också att skriva böcker och artiklar. Hösten 1967 var han en av de tolv vetenskapsmännen som stod bakom antologin *Människans villkor*.

Paul Warde och Sverker Sörlin har karakteriserat efterkrigstidens vetenskapliga varningsskrifter som en specifik litterär genre: bekymrade rapporter om världsläget. De pekar på att idéerna om en hotad värld och mänsklighet växte fram tillsammans med en ny form av vetenskaplig framtidsexpertis. Därigenom laddades det nya miljöbegreppet med en speciell temporal riktning. I fokus stod en osäker och riskfylld framtid. Detta i motsats till naturbegreppet som mer nostalgiskt pekade bakåt mot ett oförstört ursprungstillstånd.[15] Forskare som Jenny Andersson och Elke Seefried har visat hur avgörande den globala storpolitiska nivån och internationella nätverk av framtidsforskare var för formeringen av denna förståelse.[16]

I min egen forskning har jag intresserat mig för hur kunskap om en global miljökris cirkulerade i Sverige och Skandinavien åren kring 1970. Såväl aktörerna som medieformerna har funnits med i mina analyser, men mitt fokus har framförallt legat på kunskapens rörelser och omvandlingar.[17] I detta kapitel kommer jag pröva en annan ingång, genom att

fokusera på hur två centrala aktörer agerade, och resonerade, kring sina respektive inträden i offentligheten. Vägledande för analysen är frågan om vilken mediesyn som de nya naturvetenskapliga samhällsdebattörerna gav uttryck för.

Källmaterialet består utöver pressmaterialet också av Hans Palmstiernas privata korrespondens. Detta gör det möjligt för mig att ge ett inifrånperspektiv på förloppet, något som inte tidigare har gjorts. Dessvärre finns inget motsvarande material bevarat från Karl-Erik Fichtelius. Studien är kronologiskt upplagd och sträcker sig från mars 1966 till december 1967. Det är en kort, men i sammanhanget omvälvande period. Palmstierna och Fichtelius gick från att vara i princip helt okända för en bredare allmänhet till att sätta agendan för hur mänsklighetens ödesfrågor diskuterades i Sverige. Deras övergång från den vetenskapliga sfären till den offentliga samhällsdebatten kastar ljus över hur relationen mellan vetenskap, medier och politik omformades i Sverige under 1960-talets andra hälft.

Hans Palmstiernas inträde i offentligheten

Den förste av de två vetenskapsmännen som höjde sin röst var Hans Palmstierna. Tidpunkten var våren 1966. Han arbetade då som laborator vid Karolinska institutet i Stockholm och var därtill verksam vid Statens bakteriologiska institut. Han hade redan 1965 börjat skriva artiklar i naturvetenskapliga ämnen för *Dagens Nyheter*, men de tidiga alstren var av en redogörande och apolitisk karaktär. Våren 1966 skärpte han tonläget. Palmstierna gav sig då in i befolkningsfrågan. I dramatiska ordalag slog han fast att ”om vi inte snabbt tänker om, upplyser våra medmänniskor om den katastrof som inte bara hotar utan som redan är ett faktum, så glider vi på några få decennier rakt in i ett överbefolkat helvete av sjukdom och svält”.[18] Formuleringarna ekade av Georg Borgström. Den enda lösningen på problemet som Palmstierna såg var barnbegränsning.

Hans första artikel i frågan väckte ingen uppmärksamhet, men det gjorde den andra, ”Malthus och världssvälten”. Den publicerades i maj

Malthus och världssvälten

En befolkning, vare sig den består av människor eller djur, tenderar alltid att öka snabbare än de materiella tillgångarna — den tesen, som historien hittills hava bekräftat, har gjort den engelske samhällsfilosofen T R Malthus berömd. Det är nu två hundra år sedan Malthus föddes. Vi har kanske lika många decennier på oss för att förhindra att befolkningsexplosionen leder oss till ett slutgiltigt kaos, säger docent Hans Palmstierna i denna artikel.

I AR AR DET två hundra år sedan den engelske prästen och samhällsfilosofen Thomas Robert Malthus föddes. Han var den förste som med matematisk stringens gav uttryck åt den formel som visar att mänskligheten kan styras ner i en överbefolkningens inferno.

Thomas Malthus stod under starkt inflytande av Jean-Jacques Rousseaus idéer. Rousseau drev med en paradoxalt envetenhet tesen om naturmänniskans, den idéle vildens, moraliska överlägsenhet över den dekadenta civilisationen, denna naturmänniska som senare skulle identifieras med proletären. Rousseaus skrift "Le Contrat Social" lag till grund för den franska revolutionens tillkomsten. Den utövade ett starkt inflytande på Karl Marx tankevärld. Jakobinen Robespierre likaväl som pedagogen Pestalozzi har Rousseau att tacka för grunden i sina idébyggnader.

Den unge Malthus upplevde starkt den franska revolutionen och kom att identifiera Rousseaus ideal med den revolutionära pöbelns våldsdåd. Han reagerade häftigt och kom fram till en djup pessimism om människan och hennes möjligheter att bygga en bättre värld. Som ung präst upplevde han de fattigas djupa misär i England, som då stod i begynnelsen av den industriella revolutionen. Han grupp av fans inför fattigdomen, inför råheten i fattigdomen och såg klart faran i de undertryckta hat. Han trodde sig inse att det inte skulle löna sig att ge proletärerna mer mat och bättre bostäder. Dirigenom skulle de endast ytterligare öka i antal, varigenom de förbättringar som genomförts snabbt skulle slukas av en ännu större massa svältande och sjuka.

Malthus deklarerade att människans ansvarsdrift varit densamma under alla tider och därför kunde betraktas som en given matematisk kvantitet. Med utgångspunkt härifrån visade han att mänskligheten tenderar att öka antalet individer enligt en geometrisk serie av typen 2, 4, 8, 16, 32 ... Tendensen att öka geometriskt visade han vara gemensam för allt levande. Tillgångarna på föda ökar längsammare enligt Malthus som en aritmetisk serie av typen 2, 4, 6, 8, 6 ... Han ansåg att det enda som kunde hålla befolkningsökningen i schack var att de fattiga utsattes för "blåsvädliga yrken, tungt arbete, vårdarete ovda mahter, ökig och ostörrikig föda och klädsel — hela slöptäget av vanliga sjukdomar och epidemier, krig, barnamord, pest och svält..." Slutsatsen var sundvikig, eftersom det på Malthus tid inte fanns några preventivmedel. Europeiska skulle mycket tidigt ha upptäckt sanningen i hans koncist formulerade kritik om de inte under 1800-talet hade haft Amerika att utvandra till. Nu dolkes hans bodskap i stt det trots allt gick rätt bra. Nu har vi inte längre några nya kontinenter att överviskma och blir därför allmer medvetna om att jorden inte har en ändlig yta.

Det enda botemedlet mot mänskligheten drift att expandera sikte han i sena äktenskap och avhållsamhet, men han trivlade på botemedlets användbarhet.

Rousseau trodde på vildens idla moral, markisen de Condorcet trodde att mänskligheten oundvikligen skulle stiga från klarhet till klarhet, engelsmannen Godwin trodde på en rationell anarki; Malthus svarade med obevekklig matematik.

Karl Marx rasade över Malthus cynisk realistiska konservatism och ville inte ge Malthus rätt på någon punkt. Han ville inte ens inse det riktiga i Malthus resonemang att en befolkning, vare sig det består av människor eller djur, alltid tenderar att öka snabbare än de materiella tillgångarna. Han förnekade frankt att det någonsin kunde uppstå ett överskott på människor. Ett ekn av Marx blödes 1964 i FN när den ryske skadeinsiktsmannen Fedorov stog upp och talade för "ett demografisk expansion". I klartext betyder det vill att varje folk skulle ha rätt att öka sin befolkningsmängd obegränsat. Indien, Sydamerika och USA borde leda i denna nationernas fria konkurrens.

Den katolska kyrkan har samma åsikt som de ortodoxa marxisterna. Kyrkan grundar sin uppfattning på att man inte får ingripa i "Guds ordning", som tydligen är ett system av gudomlig bisnor Inire – bisnor aller. Påven har klart deklarerat att ändet i de tekniskt underutvecklade länderna inte borde på världens stigande överskott på människor, utan på brist på livsmedel. Med överskott på människor menas det antal människor som vi under nuvarande betingelser inte kan ge tillräcklig och väl sammansatt föda. Är 1970 kommer det att finnas 300 miljoner fler människor än i dag. Vi kan inte på fyra år utvecklas transportnätet och öka livsmedelsproduktionen till den grad som behövs för att ge dessa sykonslingar ett dräglgt liv. Två tredjedelar av dem kommer alltrig att lä tillräckligt med föda.

Låt oss kartlägga utvecklingen. På fyrkarra och matematikens sätt förenklar vi situationen för att kunna fä fram en tidpunkt vid vilken mänskligheten med säkerhet inte längre kan överleva. Vi hyfsar elvationen genom att förutsätta att det inte finns några svårigheter att skaffa föda och bostäder åt människoheten och att alla svårigheter att fä nationer och världsdelar att samarbeta är obefintliga. För närvarande lever ungefär tre miljarder människor på vårt klot. Antalet fördubblas vart 37:e år. Med denna acceleration kommer vi ungefär år 2000 att ha uppnått ett antal av 60 miljoner miljarder. Då är hela jorden inklusive oceaner och poler överbyggd av en enda stad. Staden har en höjd av 1 000 våningar. Varje människa får där ett utrymme av 1,5 kvadratmeter, från vilket vi måste dra den yta som tas upp av vägledningar, hissar etc. För att bli av med det överskottsvärme som människorna själva då producerar måste staden "Jorden" från sitt tak strålas ut värmet i rymden med en temperatur av 1 000 grader, den samma temperatur som solen har i sitt ytterhölje.

Denna den engelske fyrkarra Fremlets lätt franskinkade fantasi kan sjuklikart inte bli verklighet. Mänskligheten har då utplånat sig för många hundra år sedan. I verkligheten kan vi inte fördubbla vårt antal så många 37-dagsperioder till utan att ha rätt ut jordens yta, gjort slut på nitrattenförsörjningarna, fiskat ut alla hav och sjöar och förpestat atmosfären, vår blåtgarna klisch.

Vi måste inse att jorden har en begränsad yta, som vi skall försöka leva vidare på. Därför måste vi bejda befolkningsökningen. Fantasier som att befolka andra planeter är löjliga. För att hålla jordens befolkning konstant skulle vi från och med i år vara tvungna att sända i väg 36–39 miljoner människor om året. Inom parentes sagt överskrider denna årsmiffra flera gånger det antal människor som dog till följd av alla de olag av krigshandlingar under det senaste världskriget.

I realiteten har vi endast ett par decennier på oss för att bejda befolkningsökningen. Malthus ler kanske ironiskt i sin himmel.

Vi har dock medel i vår hand som Malthus inte hade. Vi har en vildig propagandaapparat i radio och TV, med och utan satelliter. Vi har över hela världen en skäligen väl fungerande press. Denna utbyggda och effektiva apparat skulle kunna användas för barnbegränsningspropaganda. Det gäller att lita rätt på motivationer i olika delar av världen.

Malthus hade rätt i sin skepsis när han betvivlade att avhållsamhet och sena äktenskap skulle kunna genomföras i stor skala. Vi har det han inte kunde förutse: preventivmedel, alsom den billiga och skäligen effektiva plastpillran. Den är inte helt idealisk, men den kan duga i den situation vi förnatt oss i.

Vi behöver inte sänka antalet nyfödda per år med mer än 4 procent. Det betyder att 8–12 individer av 100 skulle använda sig av ett någorlunda effektivt preventivmedel. Skulle detta vara så omöjligt att nå?

Malthus föddes för två århundraden sedan. Vi har kanske lika många decennier kvar för att förhindra ett fullständigt och slutgiltigt kaos.

HANS PALMSTIERNA

Som ung präst upplevde Malthus de fattigas djupa misär i den begynnande industrialismen England. Han grepo av fasa inför fattigdomen och dess råhet och de undertryckta hat. Ovan ett stick av William Hogarth från industrialismens genombrottstid, "Brännvingsgränden".

Välj del

Hans Palmstiernas höjer rösten i överbefolkningsfrågan i *Dagens Nyheter* den 3 maj 1966.

och tog sin utgångspunkt i att det var tvåhundra år sedan den brittiske prästen och samhällsfilosofen Thomas Robert Malthus föddes. Palmstierna lyfte fram att Malthus var den förste som ”med matematisk stringens gav uttryck åt den formel som visar att mänskligheten kan styras ner i överbefolkningens inferno”. Men föregångarens vädjan till moralisk avhållsamhet gav Palmstierna inte mycket för. Fromma förhoppningar var dömda att misslyckas. ”Vi har dock medel i vår hand som Malthus inte hade”, underströk han, ”vi har en väldig propagandaapparat i radio och tv, med och utan satelliter. Vi har över hela världen en skäligen väl fungerande press. Denna utbyggda och effektiva apparat skulle kunna användas för barnbegränsningspropaganda.”[19] Citatet visar att Palmstierna såg så kallade moderna massmedier som nyckeln till att avvärja den hotande katastrofen. Möjligheten att påverka människors beteende, menade han, var större än någonsin tidigare. I sammanhanget hade propagandabegreppet ingen negativ laddning.

Chefredaktören på *Dagens Nyheter*, Olof Lagercrantz, berättade kort därefter i ett brev till Hans Palmstierna att han hade fått många komplimanger för artikeln. Men än viktigare var att författaren och ingenjören Sven Fagerberg – som var en tongivande röst på 1960-talets kultursidor – ett par veckor senare uppmärksammade Palmstiernas artikel. Fagerberg slog fast att det var ”varje vetenskapsmans plikt” att utifrån sin expertis uttala sig om människans situation. ”Tyvärr sker det alltför sällan, men det finns lysande undantag. Det färskaste exemplet när jag skriver detta är Hans Palmstiernas artikel om befolkningsfrågan.”[20] Fagerbergs uppskattande ord nådde direkt fram. Redan samma dag skrev Palmstierna ett brev till Fagerberg, tackade för de vänliga orden och bjöd hem honom på middag. I brevet frågade han hur Fagerbergs kollegor reagerade på dennes artiklar. ”Mina reagerar knappt, eller endast lätt medlidsamt, som notabla undantag. De yngre är mer intresserade. Man känner sig lite isolerad.”[21] Här framkommer en professionell osäkerhet inför den nya rollen och en ivrighet att upprätta nya personliga kontakter.

I ett brev dagen därpå till Lagercrantz reflekterade Palmstierna vidare över sin nya verksamhet. Han uttryckte sin uppskattning över att ”*DN* driver en så konsekvent kampanj i befolkningsfrågan”, men reserverade sig på ett intressant sätt inför sin egen formulering. ”Ordet kampanj är förresten motbjudande i en så allvarlig sak. Verkar och smakar tvättmedelsreklam. Men språket är fattigt.” Senare i brevet använde han sig av andra begrepp i samband med att han tog upp en nyligen genomförd

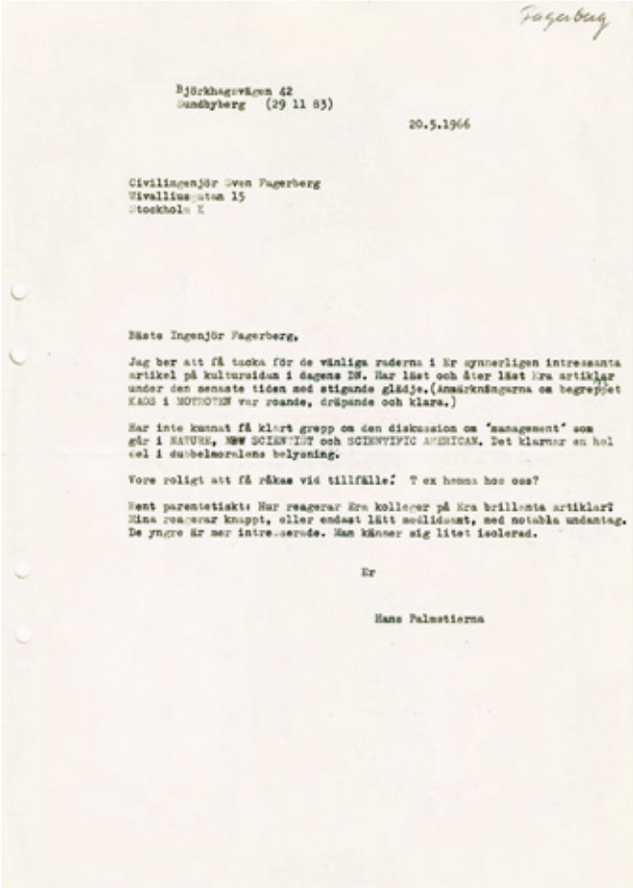

Fagerberg

Björkhagsvägen 42
Sundbyberg (29 11 83)

20.5.1966

Civilingenjör Sven Fagerberg
Wivalliusgatan 15
Stockholm K

Bäste Ingenjör Fagerberg,

Jag ber att få tacka för de vänliga raderna i Er synnerligen intressanta artikel på kultursidan i dagens DN. Har läst och åter läst Era artiklar under den senaste tiden med stigande glädje.(Anmärkningarna om begreppet KAOS i MOTHOTEN var roande, dräpande och klara.)

Har inte kunnat få klart grepp om den diskussion om 'management' som går i NATURE, NEW SCIENTIST och SCIENTIFIC AMERICAN. Det klarnar en hel del i dubbelmoralens belysning.

Vore roligt att få råkas vid tillfälle! T ex hemma hos oss?

Rent parentetiskt: Hur reagerar Era kolleger på Era brillanta artiklar? Hina reagerar knappt, eller endast lätt medlidsamt, med notabla undantag. De yngre är mer intresserade. Man känner sig litet isolerad.

Er

Hans Palmstierna

Hans Palmstierna blir sommaren 1966 vän med författaren Sven Fagerberg som uppmuntrar honom att skriva en debattbok.

SIDA-konferens i Uppsala. Denna visade enligt Palmstierna på behovet av att använda ”ett modernt upplysnings- och propagandasätt, från högsta nivå, ner till byplanet”. Varje biståndsland som man verkade i skulle först snabbt och någorlunda grundligt analyseras. Därefter skulle ”en massiv

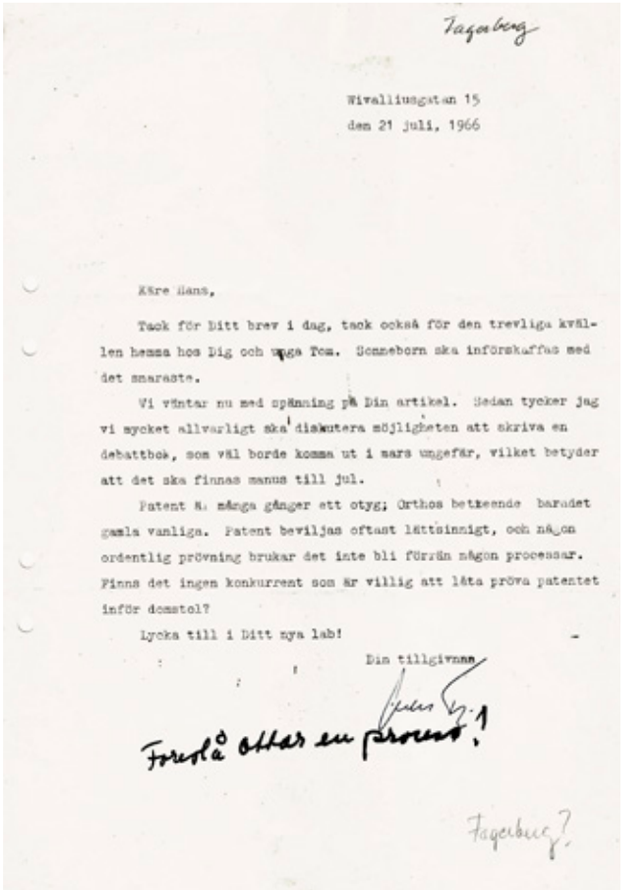

Fagerberg

Wivalliusgatan 15
den 21 juli, 1966

Käre Hans,

Tack för Ditt brev i dag, tack också för den trevliga kvällen hemma hos Dig och unga Tom. Sonneborn ska införskaffas med det snaraste.

Vi väntar nu med spänning på Din artikel. Sedan tycker jag vi mycket allvarligt ska diskutera möjligheten att skriva en debattbok, som väl borde komma ut i mars ungefär, vilket betyder att det ska finnas manus till jul.

Patent är många gånger ett otyg; Orthos betreende baradet gamla vanliga. Patent beviljas oftast lättsinnigt, och någon ordentlig prövning brukar det inte bli förrän någon processar. Finns det ingen konkurrent som är villig att låta pröva patentet inför domstol?

Lycka till i Ditt nya lab!

Din tillgivnna

Foreslå ottar en process!

Fagerberg?

propagandainsats” sättas in och ”följas tätt i spåren av hela barnbegränsningsorganisationen”.[22] Språkbruket är här detsamma som i Malthusartikeln, inklusive det obesvärade användandet av termerna propaganda och propagandaapparat. Noterbart är att de aktiviteter Palmstierna talar om tydligt riktades från ett västerländskt ”vi” till de länder i tredje världen som var mottagare av svenskt bistånd.

De vänskapliga förbindelserna mellan Sven Fagerberg och Hans Palmstierna kom att förstärkas. Sommaren 1966 gick den föreslagna middagen av stapeln och i samband med denna uppmuntrades Palmstierna av Fagerberg att författa en debattbok.[23] Idén slog rot och i september meddelade han Olof Lagercrantz att han ”så småningom övertalats att försöka skriva en ’debatt’-bok om överbefolkning, erosion och konsumtionsekonomi”.[24] Citationstecknen kring ordet debatt skulle komma att få sin förklaring i ett senare brev. Men innan dess publicerade Palmstierna sin tredje stora artikel om befolkningsfrågan: ”Konsumtion och kritisk befolkningstäthet”. I denna gjorde han en analogi med en bakteriekulturs tillväxtkurva, vilket också visualiserades i tidningen. ”Vad som händer dessa varelser kan tjäna som modell för vad som händer kulturer av organismer i slutna system, t. ex. människan på jorden.” För bakterierna i en kolv följde en explosionsartad tillväxtfas av en lika hastig logaritmisk dödsfas. ”Människan skiljer sig dock i ett avseende från bakterier och mögel: hon söker se in i framtiden och rätta sina handlingar efter resultatet. Häri ligger möjligheten för mänskligheten att styra sin egen tillväxtkurva.”[25] Palmstiernas artikel kommenterades dagen därpå på ledarplats. Där slogs det fast att informationen om sakläge och tendenser utan tvekan nu hade börjat slå igenom på bred front. ”Snart nog alla *vet* i dag teoretiskt”, men ”att *förstå* innebörden och försöka handla därefter” – det var någonting helt annat.[26]

Den ödesdigra situationen vägde tungt på Palmstierna. Detta framkommer inte minst i ett öppenhjärtigt brev till Fagerberg från november 1966. ”Jag vet att jag måste skriva, måste tala”, framhöll han, ”Du vet inte vad Du satte igång med då du uppmanade mig att skriva. Jag hade skyddat mig bakom en mur av förment oförmåga att skriva om det som angår oss mest.” Palmstierna lyfte fram sin egen rädsla för modlöshet och depression. Han våndades i och över sin nya roll. ”Det är inte rätt att det måste vara jag som är en av dem som ser att det går åt helvete, att jag måste skriva om det, som om det inte gick att göra något åt det.” I brevet reflekterade han också återigen över språkets begränsningar. Det språk han kände sig tvungen att använda. ”Avskyr dessutom ordet debattbok. Som om det vore något att debattera om. Då går det i klass med ’trolöshetsdebatt’ och andra flugor, värdefulla i ett samhälle som tror sig överleva, men utan mening inför katastrofen.”[27] Den djupa oro och olust som Palmstierna gav uttryck för visar hur övergångsprocessen från forskning till samhällsdebatt gestaltade sig för honom. Den nya rollen var närmast ett kall betingat av vetenskaplig klarsyn. Det fanns inget alternativ. Han var tvungen att agera.

Karl-Erik Fichtelius inträde i offentligheten

På julafton 1966 tog en ny vetenskapsman plats på *Dagens Nyheters* kultursida för att diskutera mänsklighetens ödesfrågor. Karl-Erik Fichtelius hade snarlika krisinsikter som Hans Palmstierna. ”Det är alldeles uppenbart”, skrev han, ”att en katastrof av tidigare icke anade dimensioner kan komma att drabba mänskligheten inom en snar framtid. Man behöver inte vara domedagsprofet för att komma till den slutsatsen.” I fokus för Fichtelius artikel stod befolkningsexplosionen och massförstörelsevapnen, men han var också upptagen vid människans biologiska natur och hennes medfödda aggression. Det var detta som gjorde människan så farlig för sig själv. ”Något måste alltså göras och det snart, för att vi skall undvika att förgöra oss själva.”[28]

Fichtelius var öppen med att han rörde sig in på en ny och svårnavigerad arena. ”Det är mycket vanskligt för en vetenskapsman att diskutera politiska frågor”, skrev han, eftersom det var så lätt att bli ”stämplad som politisk idiot.” Detta sakförhållande vände han sig inte emot, tvärtom underströk han att vetenskapsmän saknade politikers kompetens på detta område. Därför försökte han lämna över bollen till politikerna. De enda som enligt honom hade utsikter att skapa fred på jorden. ”Politikerna är specialister på att skapa opinion och att leda utveckling”, slog han fast, men de behövde ”suggereras för att bli känslomässigt engagerade på rätta sättet”.[29] Här hade insiktsfulla vetenskapsmän en nyckelroll att spela.

Men hur tänkte han sig då att politikerna skulle gå till väga för att få en förändring till stånd? Svaret var information och upplysning. Detta

DAGENS NYHETER Lördagen den 24 December 1966

OM FRID PÅ JORDEN

De första människor har redan att acceptera att vissa enkla biologiska principer gäller dem som.

Karl Erik Fichtelius (bilden), professor i biologi i Uppsala. En världsdatarcentral bestar, men i frågan om att underlätta upplysningskampanj i fredens tjänst.

På julafton 1966 skriver Karl-Erik Fichtelius om den ödesdigra situation som mänskligheten försatt sig i.

var ingen lätt sak eftersom det behövde göras över hela världen. ”Men för 10 eller 20 procent av våra försvarskostnader kanske det kunde genomföras på några år”, funderade han. Det kunde ske genom en ”stor upplysningskampanj” där ”saklig information skulle spridas till tidningar och

tidskrifter på alla språk och till de politiskt engagerade i världen”. Några år senare skulle en stor konferens kunna anordnas för världens ledare. Där skulle ”under fjorton dagar vetenskapsmän med ordet i sin makt bearbeta politikerna och övertyga dem om att de måste göra något”. Därefter skulle politikerna börja arbeta, medan vetenskapsmännen fick nöja sig med att ”finnas i bakgrunden som information”. Ansvaret för det praktiska utförandet skulle helt ligga på politikerna.[30]

Fichtelius tankar bar tveklöst en idealistisk prägel. Han satte sin tilltro till en upplyst världsregering som styrde på basis av vetenskaplig information. Några mål- eller intressekonflikter syntes inte. Hans resonemang graviterade mot en global artnivå. För honom stod också viktiga svar på mänsklighetens utmaningar att finna i etologin, läran om djuren och deras beteenden. Där Palmstierna lyfte fram bakteriekulturer riktade Fichtelius blicken mot kajor och delfiner. Den senare talade inte heller om propaganda utan om saklig upplysning och information. Dessa verksamheter skulle komma att stå än mer i fokus under det efterföljande året.

För såväl Fichtelius som Palmstierna innebar år 1967 en period av allt intensivare aktivitet. Båda skrev regelbundet nya artiklar och i många olika ämnen. Palmstierna engagerade sig dessutom, likt sin yngre syster Gunilla Palmstierna-Weiss (scenograf och gift med den välkände dramatikern Peter Weiss), mot Vietnamkriget.[31] Våren 1967 tog han också på sig att fungera som en länk mellan naturvetenskapliga tidskrifter, som *Science* och *Svensk kemisk tidskrift*, och *Dagens Nyheter*-läsarna. De större och mer ingående kulturartiklarna ”Förskingringens sekel” (15/1 1967), ”Profiten först – hälsan sen” (17/2 1967) och ”Förskingringen kan hejdas” (21/3 1968), var integrerade delar av hans arbete med sitt bokmanus. Tillsammans med Malthus- och bakterieartikeln kom texterna att utgöra bärande delar av *Plundring, svält, förgiftning*. Detta diskuterade han även med sitt förlag som påpekade att högst en tredjedel av en bok fick vara publicerad i en tidning på förhand.[32]

Den av de två vetenskapsmännen som vid denna tid mest utförligt reflekterade kring sin roll och verksamhet var dock Fichtelius. Under rubriken ”Vad väntar politikerna på?” utvecklade han i mars 1967 sina

tankegångar. Där framhöll han att det då och då hände att vetenskapsmän gjorde sina stämmor hörda. ”De kommer med kalla siffror och övertygande argument om människornas vitala problem: nya data om atombombens effektivitet och om den biologiska krigföringens enorma möjligheter när det gäller utrotning, nya skrämmande prognoser om folkökningen och om livsmedelskrisen.” Men den individuella vetenskapsmannen hade inga möjligheter att skapa förändring. Han ”ropar några gånger och blir snart förbrukad”. Inte sällan förklaras han vara ”politisk idiot”. Trots detta underströk Fichtelius att ”vetenskapsmän i ansvarig ställning måste då och då skrika så högt att politikerna lyssnar ett slag”. I mänsklighetens ödesfrågor fanns inte tid för passivitet och uppgivenhet. Det viktiga var inte heller mer forskning eller tekniska innovationer – alla nödvändiga medel förelåg. Politikerna hade ”massmedia för att påverka folket, telefon för att ringa sina kolleger i andra länder med, flygplan att åka dit med, effektiva preventivmedel för att genomföra födelsekontroll och så vidare”. Vägen till världsfred och världsregering låg öppen.

Fichtelius tänkte sig dock att arbetet skulle börja på hemmaplan. Medlet han föreslog var en statlig informationskampanj om människans situation. Han såg framför sig ”en tidigare icke-skådad upplysningskampanj”. Denna skulle kunna ge väljarunderlag för en aktiv svensk utrikespolitik. Med majoriteten av svenska folket bakom sig kunde politikerna så vända sig till FN och visa vad de hade åstadkommit. Där kunde de erbjuda sig att satsa pengar på liknande informationskampanjer i alla länder. Vetenskapsmännen världen över skulle garanterat ställa sig bakom initiativet och hjälpa till. ”Vad som sedan skall hända ligger helt i politikernas händer”, avslutade han.[33]

Det program som Fichtelius lade fram syftade till att åstadkomma en ny förening mellan vetenskap och politik. Vägen dit gick genom upplysning och information. Han tänkte sig att kunskaper och krisinsikter kunde spridas linjärt. Från vetenskapsmän till politiker, från politiker till allmänhet och från Sverige till världen. Det enda som krävdes var vilja, massmedier och ekonomiska resurser. I en efterföljande artikel vidareutvecklade han sin syn på hur politikerna, ”de praktiska sociologerna”, kunde åstadkomma samhällsförändring. Han lyfte fram ett exempel från kajornas värld. ”Om en ung, lågt rankad kaja visar tecken på oro, negligeras detta av de övriga i flocken”, skrev han, ”Men om en av ledarna, de högt rankade fåglarna, gör detsamma, så reagerar hela flocken.” Psykologer hade visat att människor fungerade på samma sätt. Häri låg politikernas möjlighet. De befann sig högst upp i den sociala hierarkin och hade därmed unika möjligheter att påverka.[34]

Under sommaren 1967 fortsatte Fichtelius att anlägga ”biologiska synpunkter på den aktuella politiska debatten”.[35] Vad han särskilt inskärpte var att människan var ett djur bland många andra. Hon måste övervinna sitt högmod, erkänna sin djuriskhet och börja leva efter den biologiska verklighetens lagar.[36] Vad detta i praktiken skulle innebära gick Fichtelius dock inte in på. Parallellt med detta knöts Palmstierna tätare till *Dagens Nyheters* kulturredaktion. Han bjöds i slutet på maj in till ett informellt rundabordssamtal om aktuella miljövårdsfrågor med efterföljande middag. Syftet var att komma fram till en gemensam strategi för den fortsatta opinionsbildningen. Bland deltagarna på mötet återfanns utöver Olof Lagercrantz och Sven Fagerberg även miljöjournalisten Barbro Soller och vetenskapsmannen Bengt Lundholm.[37] Den sistnämnde var sekreterare i 1964 års naturresursutredning som vid denna tidpunkt befann sig i slutfasen av sitt arbete. Slutbetänkandet skulle läggas fram i november 1967 och Lundholm själv medverkade även med ett kapitel i *Människans villkor*. Noterbart är att Palmstierna inför mötet med kulturredaktionen, i ett brev till Lagercrantz, hörde sig för om möjligheterna till en potentiell anställning på *Dagens Nyheter*.[38] Frågan tycks ha varit uppe tidigare och visar att Palmstierna hade långt gångna planer på att lämna forskarvärlden bakom sig. Han ville påverka människor och driva fram en samhällsförändring.

Miljöfrågornas stora genombrott i Sverige

Sommaren 1967 färdigställde Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius sina respektive bokmanus. Vid samma tid inrättades Statens naturvårdsverk under ledning av socialdemokraten Valfrid Paulsson. Naturvårdsverket

Gunnarsson

Jag har under en tid följt Dina artiklar i Dagens Nyheter.
De har betytt väldigt mycket för mej och stimulerat tankarna
att kreten kring de allvarliga problen Du skriver om.
Du har ju också rent allmänt debatten om föroreningar och utsugning
av jorden (den indirekta utsugningen av kommande generationer)
intensifierats det senaste året.
Personligen upplever jag som lekman en tilltagande olust
samtidigt som jag oroas allt mer av den hänsynslöshet med vilken
storindustrierna fördärvar framtida livsmöjligheter.
Det är väl ännu inte så att det korteiktiga tänkandet i miljö
och naturfrågor är lika ödesdigert och utmanande som utsugningen
av "den tredje världen".
Men kanske kan man vid ett studium finna att det inte är fråga
om två vitt skilda mönster. Är det så att industrin inte tar
ansvar för annat än vinsten? Spelar inte "nedslitningen" någon
roll för industrimännen så länge de kammar hem en skaplig vinst?
Då kan man skönja ett mönster.
I alla fall kan man börja med att bli misstänksam.
Så länge som USA kan ta ut stora vinster ur Latinamerikas satater
så länge stödjer man dess reaktionära regimer. Så länge som industri-
männen finner det lämpligt att driva ett verk ur ekonomisk synpunkt
så gör man det oavsett konsekvenserna. Andra synpunkter gäller inte.
Industrimännen ställer bara upp med sitt kapital och know-how på
egna villkor. Som om de vore ovetande om att de fungerar i samhällen.
Vad görs nu mer från ansvarsfullt håll (ansvarigt håll=dom som bär in-
sikten om att människan är hotad) för att bilda opinioner?
Vad kan vi lekmän göra mer än att läsa Rolf Edberg och Hans
Palmstierna? Har det bildats någon pressure group för att försöka påverka
politikerna? Har det formulerats något upprop? Kunde man inte
bilda ett sorts kunsli som föreläg press och opinionsbildare med
information och debattartiklar?
Vänliga hälsningar

Sören Gunnarsson

Sören Gunnarsson, Hinfrostgatan 85, Göteborg H

Sören Gunnarsson
Hinfrostgatan 85
Göteborg H

Käre Sören Gunnarsson,

Tack för det vänliga och tankeväckande brevet, som låg på mitt bord
när jag kom tillbaka från en ansträngande föreläsningsturné.

Det korteiktiga tänkandet i miljö- och naturfrågor, den utsugning av en
kommande tids tillgångar, förslitning, luft, jord, vattenförstöring
är ett problem över hela jordklotet, den lilla glob den vi skall
leva på. I I-land går processen om möjligt än snabbare än i U-land.
Problemet är så stort att jag ibland förtvivlar om att det skall kunna
lösas så länge det finns människor som för korteiktig vinnings skull
fördärvar våra livsmöjligheter.

Hade jag inte sett en strimma av hopp, så skulle jag inte ha skrivit den
bok som kom ut i första veckans Plundring-Svält-Förgiftning. Den försöker
attackera problemen, och där jag ser lösningar, ge några möjligheter.

Mig vän, vi måste stå upp, var och en på sitt håll och se till att
det blir ändring. Den snabbaste vägen är omöjligen via de politiska
partierna. Jag försöker vad jag kan inom socialdemokratien, som ju är
den mest ansvarsmedvetna i dessa frågor.

En liten glädjande sak är Naturvetenskapliga forskningsrådet som nu bildar
en ekologi-kommitté som direkt är avsedd att fungera som en "pressure"-
group.

Som Du så väl uttryckte det, Mänskret är egoistisk vinningslusta, vilket
i sin tur tvingar fram förstörelse av de tillgångar som tillhör oss alla.
Det borde inte finnas ägare i den meningen att man får förstöra sin
egendom så att tredje man eller kommande generationer får lida, det
borde bara finnas förvaltare.

Sören Gunnarsson från Göteborg inleder hösten 1967 en brevväxling med Hans Palmstierna om vad en lekman kan göra.

var den första myndigheten i världen i sitt slag. Tidigare hade olika miljöproblem sorterats in under olika departement. Nu togs ett samlat grepp. Det samhälleliga intresset för miljöfrågorna var växande. Uppmärksamheten riktades framförallt mot de höga halterna av kvicksilver

som uppmätts i svensk insjöfisk. Konsekvensen blev att fisken inte fick säljas och att fiskarna blev arbetslösa.[39] I september 1967 inledde *Dagens Nyheters* kultursida också en ny miljösatsning. Med artikelserien ”Miljö för framtiden” beredde man plats åt ledande naturvetenskapsmän att ingående presentera och diskutera olika miljöproblem. Störst genomslag fick kemisten Svante Odén som i oktober publicerade sina rön om surt regn.[40]

Palmstierna och Fichtelius var som synes inga ensamma vetenskapliga varningsröster hösten 1967. Tvärtom. Naturvetenskapsmännens närvaro i den svenska samhällsdebatten var påtaglig. Från denna tidsperiod har jag även funnit ett tidigt exempel på hur en person utan koppling till vetenskap, politik eller media reagerade på varningarna. Det rör sig om en Sören Gunnarsson från Göteborg som i oktober 1967 inledde en brevväxling med Hans Palmstierna. I det första brevet berättade han att Palmstiernas *Dagens Nyheter*-artiklar hade ”betytt väldigt mycket för mej och stimulerat tankarna att kretsa kring de allvarliga problem Du skriver om”. Gunnarsson gav uttryck för en stigande olust och oro inför ”den hänsynslöshet med vilken storindustrierna fördärvar framtida livsmöjligheter”. Det kortsiktiga tänkandet var nästan lika ”ödesdigert och utmanande” som utsugningen av tredje världen. Bekymrad vände han sig till Palmstierna för upplysningar och vägledning. Vad gjordes från ansvarigt håll? Hur agerade de som bar på insikten att människan var hotad? Vad kunde en lekman göra mer än att följa med i debatten? Fanns det några påtryckningsgrupper eller upprop? Kunde man inte inrätta ett kansli som försåg pressen med information och debattartiklar?[41]

Palmstierna svarade Gunnarsson att problemens omfattning och människornas kortsiktiga vinningslystnad också oroade honom djupt. Men samtidigt var han inte uppgiven. ”Hade jag inte sett en strimma av hopp, så skulle jag inte ha skrivit den bok som kom ut i förra veckan; Plundring-Svält-Förgiftning. Den försöker attackera problemen, och där jag ser lösningar, ge några möjligheter”. Palmstierna manade Gunnarsson att stå upp och verka för förändring. ”Den snabbaste vägen är antagligen via de politiska partierna. Jag försöker vad jag kan inom socialdemokratin, som ju är den mest ansvarsmedvetna i dessa frågor.” Palmstierna lyfte också fram att det inom det naturvetenskapliga forskningsrådet hade bildats en ekologi-kommitté som var avsedd att fungera som en påtryckningsgrupp.[42]

Brevväxlingen mellan Gunnarsson och Palmstierna fortgick under hösten. Frågan om hur krisinsikterna skulle spridas till fler stod centralt och Palmstierna utvecklade sina tankar kring kommunikationens villkor. Han tog spjärn mot de som ansåg att information inte gick in hos människor om den inte var ”enfaldig som en serie i söndagsbilagan”. Detta synsätt var ett uttryck för högfärd, menade han, och dessutom direkt felaktigt. ”Jag har märkt motsatsen. God information går hem.” Förutsättningen var att den inte framfördes på ett ”enfaldigt och sårande sätt” utan på ett ”omtänksamt och klokt sätt”. Detta ansåg han sig ha lyckats med genom sin bok, vars första upplaga hade sålt slut på en månad. ”Det kan inte betyda annat än att det finns åtskilliga människor som tänker som vi – i huvudsak”. Palmstierna blickade optimistiskt framåt. ”Låt oss skapa en folkrörelse. Tiden är inne för det.”[43]

I brevväxlingen med Sören Gunnarsson framträder en ny och mer självsäker Hans Palmstierna. De personliga framgångarna tycks ha stärkt honom. I den svenska pressen mottogs också *Plundring, svält, förgiftning* mycket väl. Den uppmärksammades på såväl ledar- som kultursidor och befäste Palmstiernas roll som framtidsexpert. Han fick rykte om sig att vara kunnig, pedagogisk och konstruktiv. För vetenskapsmännen bakom *Människans villkor* gick det annorlunda. Denna debattbok kom att stämplas som elitistisk, naiv och odemokratisk. Varför vände forskarna sig enbart till politiker och inte till allmänheten? Hur kom det sig att vetenskapsmännen hade så lågt förtroende för demokratiska beslutsprocesser? Och var det inte vetenskapens landvinningar som hade frammanat de teknologier och kemikalier som nu hotade mänskligheten? Den hårdaste kritiken riktades mot Carl-Göran Hedén, professor i bakteriologi vid Karolinska institutet, samt mot medicinaren och akademiledamoten Lars Gyllensten. De hade i sina kapitel uttryckt misstro mot politikernas kortsiktighet och det nuvarande systemets möjligheter att hantera globala hot. Båda valde också att gå i svaromål med sina kritiker. De flesta av författarna bakom *Människans villkor* förhöll sig dock avvaktande och tysta. Detta gäller även Fichtelius som efter publiceringen av boken drog sig tillbaka från offentligheten.[44]

Hans Palmstiernas vänskap med Sven Fagerberg kom att få fortsatt stor betydelse. I början på december var det nämligen just Fagerberg som recenserade *Plundring, svält, förgiftning* i *Dagens Nyheter*. Recensionen är intressant av flera skäl, inte minst eftersom Fagerberg uppehöll sig vid

frågor om information och kunskapsspridning. Hans ingång var att samhällets makthavare hade formats av de tidiga efterkrigsårens ”utvecklingsoptimism och profitromantik”. Detta gjorde det svårt för dem att ta till sig de nya vetenskapliga varningsropen. De fortsatte att styra samhället ”som om ingenting förändrats”. Fagerberg inskärpte att det inte rörde sig om någon illvilja hos de ledande – de handlade i god tro. Problemet var att de inte hade förmått tillägna sig den nya informationen. Därför gällde det nu att ”levandegöra den kunskap som finns”. Här kom Palmstierna och hans bok in. ”McLuhan får säga vad han vill”, skrev Fagerberg, ”jag är övertygad om att boken har en lika viktig roll som någonsin i informationsprocessen. Boken kan framlägga fakta på bred och övertygande front, den kan ge en överblick genom att konsekvent peka på grundläggande idéer. För massmedia är boken ofta en nödvändig utgångspunkt”.[45]

Fagerberg skulle komma att få rätt. *Plundring, svält, förgiftning* fick ett genomslag som Hans Palmstiernas artiklar aldrig hade varit i närheten av. Den öppnade dörrar till radio och tv. Dessutom förde den in sin författare i det politiska livet. Dagen efter Fagerbergs recension deltog Palmstierna i ett möte med forskningsberedningen. Inledningsanförandet hölls av beredningens ordförande, tillika den svenske statsministern, Tage Erlander. ”Att vår miljö är allvarligt hotad är numera uppenbart”, inledde han. ”Varningssignalerna kommer allt tätare både hos oss och utomlands.” Erlander frågade sig om vi var på väg att ”stegvis och delvis omärkligt omöjliggöra vår existens genom miljöförstöringen”. Han inskärpte att avståndet mellan ”kunskap och åtgärd måste bli så kort som möjligt”. I den livliga efterföljande diskussionen yttrade sig många politiker och vetenskapsmän, däribland Palmstierna. Det han tryckte på var ”behovet av upplysning till allmänheten”.[46]

Ett par dagar senare skrev Palmstierna ett brev till Fagerberg. Han tackade för recensionen och för att vännen så förtjänstfullt hade byggt vidare på hans idéer. Dessutom berättade han att ”tankegångarna har slagit rot hos dem jag tycker om i regeringen”. Detta ingav honom mod och hopp. I brevet reflekterade han över att skrivfasen hade varit tung. ”Det svåraste var att ändå skriva på ett sådant sätt att människorna inte

tappar modet”, framhöll han. Han berättade vidare att Erlander hade läst boken en första gång och blivit djupt nedstämd. Därefter hade statsministern läst om den och insett att ”tonen ändå var ljus på ett sätt som kunde ge kraft att fortsätta”. Erlanders läsupplevelse fyllde Palmstierna med tillförsikt.[47]

Miljöfrågornas stora genombrott i Sverige var också Hans Palmstiernas. För honom var detta början på en tid av febril aktivitet och nya uppdrag. Hans position på *Dagens Nyheters* kultursida stärktes. I november var det han som diskuterade naturresursutredningens betänkande i artikelserien ”Miljö för framtiden”. Han framhöll där att det var ett utmärkt informationsunderlag för politikerna. Vad han dock saknade var ett konkret handlingsprogram.[48] Tematiken återkom han till i slutet av december då han skrev den avslutande artikeln i ”Miljö för framtiden”. Denna kretsade kring det samhälleliga uppvaknandet som nyss hade skett. ”Insikten i problemen är inte längre ett litet fåtals egendom”, skrev han, ”utan tillhör numera allmänheten, även om kunskapen än så länge inte är särdeles detaljerad.” Uppvaknandet hade skett sent, betonade han, men förhoppningsvis inte för sent. Palmstierna oroade sig dock för att kommunikationen mellan politiker och vetenskapsmän inte var tillräckligt god. ”Det förekommer ännu ingen lugn och förtroendefull dialog”, påpekade han. Det fanns en misstänksamhet som bottnade i att grupperna inte talade samma språk.

Lösningen på problematiken var att en ”ny grupp av tolkar måste utskiljas ur vetenskapsmännens led”. Deras uppgift var att ”översätta vetenskapens rön och varningar till klar och tydlig normalprosa, så att även myndigheter och allmänhet kan få en oförfalskad bild av skeendet”. Människorna hade skrämts upp av ”dimmiga hot och okända fasor”, vilket gjorde risken stor för en motreaktion. ”Botemedlet är då inte *mörkläggning* av fakta”, inskärpte han, ”utan tvärtom en ökad och *saklig upplysning*”. Detta var det första steget mot en bättre livsmiljö. Målet för upplysningen var att skapa en beredvillighet hos samhället för att bära kostnaderna. Upplysningsverksamheten behövde också riktas utanför Sveriges gränser. Många miljöproblem, som det sura regnet, var gränsöverskridande. Mass-

medierna tilldelades av Palmstierna en nyckelroll. Det var press, radio och tv som ”genom saklig upplysning utan hysteriska övertoner” skulle driva fram beredskapen att trygga ”ett livsdugligt land och en livsduglig värld”.[49]

*

Vad kan vi då dra för slutsatser av denna undersökning? Vilka bidrag ger den till diskussionen av efterkrigstidens kommunikationsbegrepp och vetenskapernas mediehistoria? Hur navigerade överlevnadsdebattörerna mellan ord som propaganda, information, upplysning och reklam? Vad utmärkte deras förståelse och agerande? Och vilka nya forskningsfrågor pekar studien fram emot?

Den första punkten som jag vill lyfta fram är Hans Palmstiernas och Karl-Erik Fichtelius grundmurade – närmast naiva – tilltro till vetenskapens, politikens och massmediernas möjligheter att styra samhällsutvecklingen. Båda var övertygade om att kunskapsspridning var nyckeln till att åstadkomma förändring. Deras egen roll som naturvetenskapliga samhällsdebattörer var att väcka makthavare och allmänhet till insikt om situationens allvar. Därefter kunde skickliga politiker använda sig av massmedierna för att skapa ännu större och starkare opinioner. Först i Sverige, därefter på en global nivå. Några tvivel på vetenskapens riktighet, politikernas reella makt eller mediernas påverkansmöjligheter uttrycktes inte. Om bara de vetenskapliga kunskaperna och krisinsikterna förankrades hos fler så kunde också problemen hanteras på ett rationellt sätt.

Den andra punkten rör hur vetenskapsmännen använde sig av, och förhöll sig till, olika kommunikationsbegrepp. Här står information och upplysning ut. Begreppen hade positiva konnotationer och tycks i det närmaste ha varit synonymer. De användes frekvent av både Fichtelius och Palmstierna, särskilt när de resonerade kring hur deras insikter kunde förmedlas till den svenska allmänheten. Propagandabegreppet förekommer i mindre utsträckning i materialet, men är betydelsefullt i Palmstiernas tidiga artiklar om befolkningsfrågan. I dessa framstår såväl propaganda som propagandaapparat som oproblematiska begrepp. De tycks endast

beteckna ett speciellt verkningsfullt sätt att kommunicera. Noterbart är dock att propagandan riktades mot människor i tredje världen – inte mot de svenska politikerna och allmänheten. Begreppet tycks också ha varit nära förbundet med en specifik handlingsrekommendation: användning av preventivmedel. När vetenskapsmännen talade om information och upplysning var de konkreta handlingsdirektiven vagare. Ett tredje kluster av kommunikationsbegrepp utgörs av de som hörde till den kommersiella sfären. Detta var, åtminstone för Palmstierna, de mest problematiska orden. Såväl kampanj och reklam var begrepp som han uttryckligen tog avstånd ifrån. De sammansatta orden informations- och upplysningskampanj tycks dock ha varit oproblematiska.

En tredje punkt som jag vill framhålla är den symbiotiska relationen mellan pressen och debattpocketböckerna. Både *Plundring, svält, förgiftning* och *Människans villkor* började som tidningsartiklar och utvecklades till böcker. I Palmstiernas fall föddes rentav idén till att skriva en debattbok ur Fagerbergs reaktion på en av hans tidiga artiklar. Debattpocketböckerna hade också en beständighet över tid och en samhällelig räckvidd som artiklarna saknade. Böckerna kunde bli recenserade och diskuterade i en mängd olika tidningar samt föranleda att intervjuer gjordes med dess författare. I Palmstiernas fall kom boken också längre fram att bilda underlag för studiecirklar och skolundervisning. Det framstår som angeläget att närmare utforska pocketböckernas betydelse för det moderna miljömedvetandets framväxt. Här skulle mediehistorisk forskning kring hur olika medieformer relaterat till, och samverkat med, varandra kunna tjäna som inspiration.[50] Ett steg i denna riktning från senare år är Gustaf Johanssons studie av hur bilder, fotografier, tv-program, texter, tidskrifter, böcker och diagram samverkade i den svenska miljö- och framtidsdebatten under 1970-talet.[51]

Ett annat viktigt spår att gå vidare med är att följa aktörernas fortsatta verksamhet. Särskilt Palmstierna fick efter sitt genombrott en betydelsefull samhällsposition. Det upplysningsarbete som han efterlyste hösten 1967 fick han själv möjlighet att genomföra året därpå. Tillsammans med försäkringsbolaget Folksam lanserade han 1968 kampanjen ”Front mot

miljöförstöring” som riktade sig till ungdomar. Genom Utbildningsradion gjorde han program för skolundervisningen. Utöver detta var han en flitigt anlitad föreläsare och en aktiv skribent. Här finns ett omfattande material tillgängligt som kan öppna upp för intressanta analyser av hur olika medier samverkade. På aktörsnivån aktualiseras också frågan om erfarenheterna av dessa verksamheter kom att förändra Palmstiernas inställning till, och agerande i, kommunikationsfrågor. Skedde förskjutningar i hans mediesyn och begreppsanvändning? Stärktes eller försvagades hans tilltro till politikens och massmediernas möjligheter?

En annan aktör som vore värd ett närmare studium är Sven Fagerberg. Min undersökning pekar mot att han hade en ingående förståelse för hur den svenska pressen, samhällsdebatten och bokmarknaden fungerade på 1960-talet. Det råder ingen tvekan om att han hade funderat kring begrepp som information, propaganda och upplysning. Fagerberg har också ett rikt och oanvänt personarkiv. Med utgångspunkt i detta skulle längre utvecklingslinjer kunna tecknas.

Avslutningsvis har internationell vetenskapshistorisk forskning uppmärksammat en tematik med stor betydelse för den fortsatta utvecklingen: offentliga kontroverser mellan olika naturvetenskapsmän.[52] Detta var en direkt konsekvens av att fler naturvetenskapsmän blev samhällsdebattörer. Tidigare hade motsättningar ofta hanterats internt och hierarkiskt. Men genom att gå ut i offentligheten, och alliera sig med de nya sociala rörelserna, kunde stridbara unga forskare – som den svenske genetikern Björn Gillberg – skapa sig nya former av handlingsutrymme. Hur vetenskapsmän, politiker, journalister, aktivister och allmänhet navigerade i denna nya situation är väl värt att undersöka närmare.

Noter

1. Ramachandra Guha, *Environmentalism: A global history* (New York: Longman, 2000); Joachim Radkau, *The age of ecology: A global history* (Cambridge: Polity, 2014), 79–114.

2. David Larsson Heidenblad, ”Mapping a new history of the ecological turn: The circulation of environmental knowledge in Sweden 1967”, *Environment and History*, vol. 24, nr 2 2018, 268–269.

3. Anders Ekström, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna”, *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doxa, 2004).

4. Rae Goodell, *The visible scientists* (Boston: Little, Brown, 1977); Michael Bess, *The light-green society: ecology and technological modernity in France, 1960–2000* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), 76–79; Stephen Bocking, *Nature's experts: Science, politics, and the environment* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2004), 55–59; Michael Egan, *Barry Commoner and the science of survival: The remaking of American environmentalism* (Cambridge: The MIT Press, 2007), 9–11; Jon Agar, ”What happened in the sixties?”, *British Journal for the History of Science*, vol. 41, nr 4 2008, 573–574.

5. Eva Friman, ”Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter: Debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980”, *Historisk tidskrift*, vol. 121, nr 1 2001; David Larsson Heidenblad, ”Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten 1971–1972, *Historisk tidsskrift*, vol. 135, nr 4 2015.

6. Heidenblad, ”Mapping a new history of the ecological turn”, 268–269.

7. Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002), 80; Ben Mercer, ”The paperback revolution: Mass-circulation books and the cultural origins of 1968 in Western Europe”, *Journal of the History of Ideas*, vol. 72, nr 4 2011; Kim G. Helsvig, *Pax forlag 1964–2014: En bedrift* (Oslo: Pax, 2014); Mats Hyvönen, ”Mediekritik i pocketformat: Massmedieproblem i debattböcker 1965–1975”, *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015), 287–289; Ragni Svensson, ”Bo Cavefors BOC-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen”, *Biblis: Tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk, samlande*, nr 68 2015.

8. Inger Marie Opperud, ”Hans Palmstierna funnen drunknad”, *Expressen* 28/5 1975; Björn Berglund, ”Han väckte vårt medvetande”, *Dagens Nyheter* 29/5 1975; Bo Melander, ”Palmstierna: Väckarklocka i flera viktiga miljöfrågor”, *Göteborgsposten* 29/5 1975; Jonas Anshelm, *Socialdemokraterna och miljöfrågan: En studie av framstegstankens paradoxer* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1995) 16–27; Nikolas Glover, ”Unity exposed: The Scandinavia pavilions at the world exhibitions in 1967 and 1970”, *Communicating the North: Media structures and images in the making of the Nordic region*, red. Jonas Harvard & Peter Stadius (Burlington: Ashgate, 2013), 232–234.

9. Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1998), 138–159; Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*, (Höör: Agerings, 2013), 116–117.

10. Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996); Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009).

11. För en vidare diskussion kring detta se Adam Rome, "'Give earth a chance': The environmental movement and the sixties", *The Journal of American History*, vol. 90, nr 2 2003, 525–527.

12. Eva Friman, *No limits: The 20th century discourse of economic growth* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2002); Björn-Ola Linnér, *Att lära för överlevnad: Utbildningsprogrammen och miljöfrågorna 1962–2002* (Lund: Arkiv, 2005); Erland Mårald & Christer Nordlund, "Modern nature for a modern nation: An intellectual history of environmental dissonances in the Swedish welfare state", *Environment and History* (kommande, antagen för publicering 23/10 2018).

13. Björn-Ola Linnér, *The world household: Georg Borgström and the postwar population-resource crisis* (Linköping: Tema, 1998). Inom internationell forskning har kopplingarna mellan överbefolkningsdebatten och miljöfrågornas genombrott på senare år rönt stor uppmärksamhet. Se särskilt Matthew Connelly, *Fatal misconception: The struggle to control world population* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2008); Thomas Robertson, *The Malthusian moment: Global population growth and the birth of American environmentalism* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2012).

14. David Larsson Heidenblad, "Ett ekologiskt genombrott? Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966", *Historisk tidsskrift* (NO), vol. 95, nr 2 2016, 262–264.

15. Paul Warde & Sverker Sörlin, "Expertise for the future: The emergence of environmental prediction c. 1920–1970", *The struggle for the long-term in transnational science and politics*, red. Jenny Andersson & Eglė Rindzevičiūte (New York: Routledge, 2015), 49–50.

16. Jenny Andersson, "The great future debate and the struggle for the world", *American Historical Review*, vol. 117, nr 5 2012; Elke Seefried, *Zukünfte: Aufstieg und Krise der Zukunftsforschung 1945–1980* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015); Jenny Andersson, *The future of the world: Futurology, futurists and the struggle for the post cold war imagination* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

17. För en kortare sammanfattning av min forskning på området och vidare referenser se David Larsson Heidenblad, "From content to circulation: Influential books and the history of knowledge", *Circulation of knowledge: Explorations in the history of knowledge*, red. Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (Lund: Nordic Academic Press, 2018). Se även David Larsson Heidenblad, "Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi", *Scandia*, vol. 81, nr 1 2019.

18. Hans Palmstierna, "Vaccin mot spetälska", *Dagens Nyheter* 17/3 1966.

19. Hans Palmstierna, "Malthus och världssvälten", *Dagens Nyheter* 3/5 1966.

20. Sven Fagerberg, "Målsättning och dubbelmoral", *Dagens Nyheter* 20/5 1966.

21. Brev från Hans Palmstierna till Sven Fagerberg 20/5 1966, 452/3/2, Hans Palmstiernas personarkiv (HP), Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARBARK).

22. Brev från Hans Palmstierna till Olof Lagercrantz 21/5 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

23. Brev från Sven Fagerberg till Hans Palmstierna 21/7 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

24. Brev från Hans Palmstierna till Olof Lagercrantz 22/9 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

25. Hans Palmstierna, "Konsumtion och kritisk befolkningstäthet", *Dagens Nyheter* 13/10 1966.

26. Anonym, "Ständig folkexplosion?", *Dagens Nyheter* 14/10 1966.

27. Brev från Hans Palmstierna till Sven Fagerberg 13/11 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

28. Karl-Erik Fichtelius, "Om frid på jorden", *Dagens Nyheter* 24/12 1966.

29. Fichtelius, "Om frid på jorden".

30. Fichtelius, "Om frid på jorden".

31. Gunilla Palmstierna-Weiss, *Minnets spelplats* (Stockholm: Bonnier, 2013).

32. Brev från Hans Rabén till Hans Palmstierna 19/5 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

33. Karl-Erik Fichtelius, "Vad väntar politikerna på?", *Dagens Nyheter* 19/3 1967.

34. Karl-Erik Fichtelius, "Biologisk sociologi", *Dagens Nyheter* 23/5 1967.

35. Karl-Erik Fichtelius, "Ett underbart djur", *Dagens Nyheter* 8/6 1967.

36. Karl-Erik Fichtelius, "Skapelsens krona?", *Dagens Nyheter* 25/6 1967.

37. Brev från Ingemar Wezelius till Hans Palmstierna 27/5 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

38. Brev från Hans Palmstierna till Olof Lagercrantz 30/5 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

39. Åke W. Edfeldt, *Kvicksilvergäddan* (Stockholm: Tiden, 1969).

40. Lars J. Lundgren, *Försurningen på dagordningen: En bild av ett händelseförlopp 1966–1968* (Solna: Statens naturvårdsverk, 1991).
41. Brev från Sören Gunnarsson till Hans Palmstierna odaterat oktober 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
42. Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson odaterat oktober 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
43. Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson 6/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
44. Heidenblad, ”From content to circulation”, 274–282.
45. Sven Fagerberg, ”Från kunskap till handling”, *Dagens Nyheter* 3/12 1967.
46. Mötesprotokoll från forskningsberedningens sammanträde 4/12 1967. Från Birgitta Odéns efterlämnade papper som i väntan på formell arkivering förvaras vid Historiska institutionen i Lund.
47. Brev från Hans Palmstierna till Sven Fagerberg 7/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
48. Hans Palmstierna, ”Vår smutsade värld”, *Dagens Nyheter* 21/11 1967.
49. Hans Palmstierna, ”Insikt, kunskap, handling”, *Dagens Nyheter* 29/12 1967.
50. Leif Dahlberg & Pelle Snickars, ”Inledning: Mot ett transmedialt berättande”, *Berättande i olika medier*, red. Leif Dahlberg & Pelle Snickars (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2007), 10–11.
51. Gustaf Johansson, *När man skär i nuet faller framtiden ut: Den globala krisens bildvärld i Sverige under 1970-talet* (Uppsala: Uppsala universitet, 2018).
52. Agar, 579–584.

Katastrofen i Barsebäck och radioaktivitet som informationsproblem 1952–1973

Peter Bennesved

Tisdagen den 13 november 1973, runt klockan 11, utspelade sig en ofattbar katastrof över västra Skåne och Öresund. I en extrainsatt sändning från Sveriges radios *Ekot* berättades det att en av reaktorerna i det nybyggda kärnkraftverket Barsebäck hade havererat på grund av ett rörbrott i kylsystemet. Vid samma kritiska tidpunkt hade reaktorns nödkylningssystem inte lyckats häva temperaturökningen och härdsmältan var därmed ett faktum.

Enligt en radioreporter på plats skulle sprickbildningen efter härdsmältan ha resulterat i ”en väldig massa radioaktiva gaser i luften i omgivningen” och stora mängder skulle också ha kommit ut i Öresund. På grund av vinden spreds mycket av gaserna mot Danmark, varpå Köpenhamn försattes i ”största beredskap”. *Ekots* korrespondent i Köpenhamn rapporterade att människor flydde i panik till skyddsrum och söderut från staden och att journalister stod i skyddsdräkter i borgmästarens presskonferenslokal. Tiotusentals Köpenhamnsbor löpte risk för livshotande skador, omkring 300 beräknades falla offer på den svenska sidan sundet. Läget var minst sagt allvarligt. Efter dessa iakttagelser intervjuades ett antal experter som implicit berättade att alla försök att undkomma var verkningslösa. De radioaktiva molnen var omöjliga att se (mätningar pågick dock) och eftersom haveriet skett för flera timmar sedan hade de flesta exponerats utan sin vetskap. Professor Hans-Olof Svedner från

Karolinska institutet i Stockholm kunde konstatera att det fanns stor risk för cancer och att ens framtida barn kunde få grava missbildningar, om man inte dog. Slutligen intervjuades före detta statsministern, tillika kända förespråkaren för utbyggnaden av kärnkraft i Sverige, Tage Erlander, som konstaterade att det hela nog skulle ordna sig trots allt och sedan tryckte på att de från regeringens sida i alla fall inte sagt ”att det aldrig kunde hända. Men det är ju en väldigt, väldigt, väldigt liten sannolikhet, det vill jag påpeka”.[1]

Nyhetsreportaget var givetvis fingerat och samtliga röster framfördes av skådespelare. Experterna fanns inte på riktigt. Något havererat kärnkraftverk fanns inte. Omständigheterna stämde inte heller med verkligheten. För det första hade Barsebäck inte ens startats än och något radioaktivt material fanns inte på plats. Hösten 1973 fanns bara ett yttre skal av Barsebäcksverket. För det andra hade reportagets katastrof utspelats elva år fram i tiden, 1984, i en fiktiv tid då det svenska kärnenergiprogrammet var realiserat. Syftet var inte nödvändigtvis att skrämmas, utan snarare att skapa en intresseväckande fond för att diskutera kärnkraftens för- och nackdelar för Sverige, ett ämne som under 1973 blivit allt viktigare för både allmänheten och politikerna.

Sändningen skulle föregå en längre inspelad debatt mellan författaren Per Kågesson och en representant från Centrala driftsledningen (CDL).[2] Ungdomsredaktionen, som då hade endast ett segment på den annars bredare underhållningskanalen P3, hade samlat ett antal kollegor på Sveriges radio och satt samman den fejkade nyhetssändningen, med inspiration hämtad från regissören Stellan Olssons film *Deadline* från 1971 och den klassiska sändningen av Orson Welles *War of the worlds* i USA 1938.[3] Tematiken kom från Per Kågessons nyutkomna debattbok *Stoppa kärnkraften!* Tilltaget med det fejkade nyhetsreportaget låg också i linje med ungdomsprogrammets ”oppositionella linje” och dess försök att arbeta mer pedagogiskt med intresseväckande och roliga inslag för att skapa debatt.[4]

Intresseväckande blev det också. Dagen efter sändningen pryddes kvälls- och dagstidningar av rubriker om panik i Skåne och samtliga etermedia

Onsdagen den 14 november 1973

SDS SYDSVENSKA DAGBLADET
SNÄLLPOSTEN.

PANIK I SKÅNE

Radion sände falskt eko om ATOMOLYCKA

Människor på flykt

Sydsveriges största morgontidning

1. *Sydsvenska Dagbladets* löpsedel den 14 november 1973.

rapporterade om händelsen.[5] Publikstatistiken visade att över en miljon människor hade haft sina mottagare påslagna när p3 sände sitt program, och press och tv berättade om hur folk hade flytt i panik och ringt till polisen och brandkåren.[6] I tidningar som *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* och i eternyheter spreds rykten om att ett femtiotal människor i Lund enligt uppgift hade köat till skyddsrum.[7] Ganska snabbt stod det klart att någon masspanik inte tilldragit sig i verkligheten, men för totalförsvarets myndigheter signalerade händelsen ändå stort allvar. Försvaret och civilförsvaret engagerade sig omedelbart och begärde bandinspelningar av radioprogrammet.[8] Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar beställde en rapport om händelsen från ett antal forskare vid Lunds universitet.[9] Sveriges radio anmälde även själva programmet till Radionämnden, och riksdagspolitiker fick propåer om att liknande sändningar måste förbjudas helt i svensk radio. Även industrins företrädare framträdde. ”Skrämselpropaganda”, hävdade en förbittrad Göran Ekberg, vd för Sydkraft och högsta ansvarig för Barsebäcksverket, i *Rapports* nyhetsreportage på tv2 kvällen den 14 november, och fortsatte:

> En sådan händelse som Sveriges radio hittade på kommer vi aldrig att få uppleva. Den är inte gjord för att informera oss om någonting, utan den är gjord för att skrämma folk från kärnkraften.[10]

Katastrofen i Barsebäck är i dag en bortglömd bit mediehistoria vars händelseförlopp sätter fingret på ett regimskifte i den offentliga diskursen om radioaktivitet och miljöfrågor som skedde under 1970-talets början. Syftet med den här texten är att beskriva bakgrunden till detta skifte och därmed på vilket sätt de två decennierna som föregick ungdomsredaktionens program hjälpte till att möjliggöra en ny form av kritik mot kärnkraft. Av myndigheterna sedan länge använda informationsstrategier gällande radioaktivitet skapade möjligheter, och banade delvis väg, för ett regimskifte i vem som ägde problemformuleringen och följaktligen ur vilket perspektiv situationen skulle skildras. I kapitlets andra empiriska del lyfts p3:s radiosändning också fram som ett symboliskt uttryck för det konfliktfyllda i detta regimskifte.

Göran Ekbergs ovan citerade utfall i tv2 är vägledande för min studie. Ekbergs ord hänvisar till ett speciellt sätt att informera om nukleära katastrofer, vilket han tyckte radioprogrammet hade misslyckats med och därmed hade dess reportage fallit in i kategorin skrämselpropaganda i stället. Vad var det för tradition Ekberg hänvisade till i sitt uttalande? Hur informerade egentligen totalförsvarets myndigheter om radioaktivitetens problem under 1950- och 1960-talen? Och med denna äldre variant av informationsförmedling som kontext, hur kan vi förstå det kontroversiella i och panikstämningen med anledning av en händelse som radiosändningen om katastrofen i Barsebäck (från och med nu benämnd som Barsebäckskontroversen)?

Som verktyg och struktur för texten används ett antal analytiska koncept, som belyser den här förändringsprocessen. För 1950-talets radioaktivitetsdiskurs används devisen *söndra och härska* som ledord, och för 1970-talets radioaktivitetsdiskurs används *sammansmältning och regimskifte*. I sin helhet visar undersökningen för det första vikten av kontext och avsändare när information om teknologiska risker ska kommuniceras. Vem som ägde berättelsen om radioaktivitetens problem, och hur den berättades, var avgörande för huruvida informationen mottogs med lugn eller med panik hos de grupper som hade ansvaret för kärntekniken och dess risker. För det andra visar undersökningen hur ett sätt att informera kan få svåröverskådliga och problematiska effekter på lång sikt, och hur samhälle, näringsliv och myndigheter reagerar när sådana informationsproblem uppdagas.

Barsebäckskontroversen i skärningspunkten mellan något nytt och något gammalt

Som Monika Djerf Pierre har visat i sin avhandling *Gröna nyheter* var det tidiga 1970-talet i Sverige en tid för en ny form av kritisk miljöjournalistik, som också berörde kärnkraft.[11] Även idéhistorikern Jonas Anshelm har påpekat etableringen av en motdiskurs till kärnkraften under 1970-talets

första år.[12] En koppling mellan miljödebatten, radioprogrammet och kärnkraftsfrågorna gjordes också av dem som kom att utreda konsekvenserna av p3:s radioprogram. I rapporten *Katastrofen i Barsebäck: En fingerad nyhetssändning och dess följder*, från 1974 och beställd av Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, konstaterade författarna att åren före sändningen präglats av Vindelälvsproblematiken, Socialdemokraternas omorientering mot en ödmjukare hållning i kärnkraftsfrågan och ett ökat intresse hos allmänheten för miljöfrågor så som energi- och resursutnyttjande. Författare och debattörer som Gösta Ehrensvärd och Hannes Alfvén togs upp som exempel på experter vilkas kritik mot bland annat kärnkraften hade fått allt större inflytande i politiken.[13]

Barsebäckskontroversen uppstår alltså precis i början till ett nytt kapitel i svensk miljöpolitik. Det är också ett nationellt exempel på en internationellt växande folklig kritik mot fissions- och fusionsteknik överlag, som kan inrymmas i det som historiker har kallat för den ekologiska vändningen (*ecological turn*) eller eller den ekologiska rörelsen (*ecological moment*).[14] Det fingerade nyhetsinslaget och debattprogrammet efter sammanfaller väl med den brittiske historikern Jon Agars analys av de internationellt genomgripande omvälvningarna under 1960- och 1970-talen av forskarnas roller och vetenskapssyn. Agar menar att dessa decennier präglades av ett slags väderomställning (*sea change*) inom politiken, journalistiken och vetenskapssamfundet.[15] Expert ställdes mot expert i offentliga sammanhang, och journalisterna började själva ta ett större ansvar för att ifrågasätta och skapa debatt med draghjälp av särskilt inflytelserika personer från vetenskapligt håll. I samband med detta anknöt journalisterna också, eller kanske rättare sagt anslöt de sig, till en växande folklig och delvis internationell proteströrelse mot ett så kallat expertvälde, där kärntekniken och den osynliga radioaktiviteten hade stort symbolvärde.

Men om denna miljövändning under början på 1970-talet innebar något delvis nytt, innebar den också slutet på något gammalt. Barsebäckskontroversen markerar en början på slutet av en två decennier lång era av statligt sanktionerade strävanden för information om radioaktivitet. För trots att det fingerade nyhetsinslaget skapade stort rabalder i sin samtid var radioaktivitet som problem knappast något nytt i 1970-talets medielandskap. Riskerna med radioaktivitet, då förknippad med kärnvapen, hade skildrats av statens representanter sedan 1950-talets början genom civilförsvarets organisationer och utbildningar och i tv, radio och dagspress, men aldrig tillstymmelsevis skapat sådana rubriker. Det gick till exempel alldeles utmärkt för Kungliga civilförsvarsstyrelsen att 1958, i tv på bästa sändningstid, iscensätta en atombombsexplosion över Malmö med montage och suggestiva illustrationer utan att det skapade någon större kontrovers.[16] Till detta kan läggas en lång tradition av pliktuttagning och utbildning i civilförsvar, storskaliga utrymningsövningar och massdistribution av civilförsvarsbroschyrer, som sammantaget på ett genomgripande sätt förmedlade bland annat radioaktivitetens problem.[17] Byggstenarna för en rädslodiskurs kring radioaktivitet fanns alltså på plats under början av 1970-talet, men av någon anledning vändes dessa byggstenar uppochner och vi fick det jag vill kalla för ett regimskifte i hur radioaktivitetens problem behandlas i etermedia och tidningspress.

Internationellt finns historiker som har försökt förklara relationerna mellan kalla krigets tidiga *Nuclear culture* eller *Cold War culture*,[18] civilförsvarets information och propaganda och vad som sedan hände under 1970-talets progressiva miljövändning. Vad gäller den sociala rörelsen har historikerna Holger Nehring och Spencer Weart visat att 1970-talets kärnkraftsmotstånd var direkt arvtagare till de antikärnvapenprotester som förekom i USA och England under 1950-talet.[19] Beröringspunkterna mellan kalla krigets kärnvapenrisker och kärnkraftsteknikens dito och sedermera den sentida globala klimatpolitiken har också beskrivits. Till exempel har den amerikanske antropologen Joseph Masco hävdat att kalla krigets kärnvapenteknik fostrade fram en syn på globala hot som blev en förutsättning för att vi sedan skulle kunna diskutera klimatproblem på den nivå som vi nu gör. Speciellt lägger han stor vikt vid just radioaktiviteten med dess oöverskådliga spridningseffekter som den utlösande faktorn. Masco, med stöd av den amerikanske sociologen Guy Oakes, har också gjort en poäng av det amerikanska civilförsvarets funktion som stödideologi för ett upprätthållande av det rådande militärindustriella

komplexet med kärnvapenindustrin i spetsen, där sådant som information och propaganda har haft en central roll.[20]

De historievetenskapliga arbeten som gjorts på civilförsvaret i Sverige till dags dato har också försökt visa på kopplingar mellan den rådande politiska ideologin, teknikens framtidsvisioner och civilförsvarets propaganda och informationsarbete.[21] Men sedan råder det i forskningen, med något undantag, täta skott mellan den senare svenska miljövändningen som Barsebäckskontroversen står för och den kärnvapeninfluerade beredskapskultur som rådde decennierna före.[22] Sättet som Holger Nehring, Spencer R. Weart och Joseph Masco har försökt sammanfoga de två epokerna har ännu inte funnit sin motsvarighet i Sverige. Detta trots att även Sverige har tidiga exempel på proteströrelser mot kärnvapen som på många sätt kan vara en länk mellan 1950-talets beredskapskultur och 1970-talets miljörörelse och ge fördjupad förståelse för den ekologiska vändningen i Sverige. Som Jonas Anshelm har påpekat i samband med sin diskussion om protestgruppen Aktion mot svenskt atomvapen, AMSA, är det inte osannolikt att ”fem års varningar om den radioaktiva strålningens faror i samband med atomvapen” bidrog till etableringen av en kritik.[23] På senare tid har också historikern David Larsson Heidenblad pekat på den vetenskapliga elitens genombrott i offentligheten kring miljöfrågor under samma period. Genom en läsning av Rolf Edbergs debattinlägg under 1960-talet har han till exempel kunnat konstatera att Edbergs debattinlägg kan ses som ”ett eko från atomåldern och som ett förebud för den ekologiska vändningen”. I samband med det påpekade också Larsson Heidenblad bristen på koppling mellan de historievetenskapliga fält som har behandlat dessa två epoker.[24]

Söndra och härska: Radioaktivitet som informationsproblem under 1950- och 1960-talen

Nyckeln till att förstå regimskiftet i synen på radioaktivitetens problem under miljövändningens 1970-tal, liksom vad Barsebäckskontroversen

bestod i, finns att hämta i två särdrag hos 1950- och 1960-talens informationsstrategi för radioaktivitet. Det var under dessa årtionden som byggstenarna för 1970-talets rädslodiskurs grävdes fram av totalförsvaret.

I metodologiskt syfte kan skildringen under dessa årtionden av radioaktivitet som problem beskrivas utifrån två koncept, som kompletterade varandra. De kan namnges efter den välkända devisen ”söndra och härska”. Å ena sidan sönderdelades olika katastrofscenarion till lätthanterliga komponenter som var och en presenterades tillsammans med en teknisk lösning eller ett önskat beteende – söndringens princip. Denna söndring av katastrofscenarion möjliggjorde också en överföring av radioaktivitet som problem från kärnvapnets område till kärnenergins område. Å andra sidan presenterades dessa katastrofscenarion noggrant regisserade och under ständig kontroll – härskandets princip. Totalförsvaret, som innefattade försvarsmakt, ekonomisk beredskap, psykologiskt försvar och civilförsvar, hade i stort sett monopol på hur krigsscenarion presenterades för offentligheten, i form av medieframträdanden men också genom utbildningsmöjligheter och kunskapsproduktion.

I det följande kommer jag att fokusera huvudsakligen på civilförsvaret och dess medieprodukter, eftersom det var den myndighet som stod närmast den stora delen av den vanliga befolkningen och hade ansvar för pliktuttagning och utbildning av de uttagna medborgarna. I slutändan var det också den som hade det största ansvaret för att informera om och i praktiken skydda medborgarna från radioaktivitetens risker sedan 1950-talets början, något den fortfarande var satt att göra när Barsebäckskontroversen utspelade sig.

Ett genomgående drag i totalförsvarets beskrivning av radioaktivitet som problem var försöket att dela upp krigshotets olika komponenter i hanterbara munsbitar som var och en hade sin egen lösning, sin egen praktik eller sin egen teknik. På så sätt separerades radioaktiviteten från sitt faktiska ursprung, själva bomben, och hotet gjordes tekniskt och praktiskt hanterbart för medborgarna. Som informationsstrategi har den också ett tydligt ursprung i 1930-talets krishanteringslitteratur. Den tekniska prosan och kategoriseringen av olika hot och försvarsmedel sönderdelade

2. Öppningssekvens ur *Radiak: Vad är det? Hur skyddar man sig?* (Olle Jarneryd, 1962).

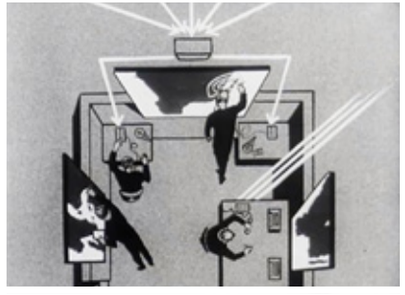

3. I underjordiska bunkrar sker allting under full kontroll. Civilförsvarspersonal tar emot information utifrån och förmedlar vidare utan att gripas av panik.

4. Den rättrådiga medborgaren i tidsenlig fedora och portfölj ger sig lugnt och sansat in i ett bergskyddsrum när atombomberna exploderar. Enligt rykten gav sig också folk av till skyddsrum i Lund efter ungdomsredaktionens sändning

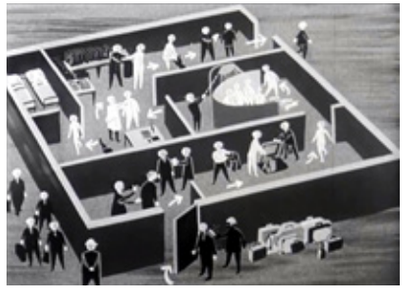

5. Genom att gå in genom dörren och fullfölja de olika stegen kan radiakbeläggning enkelt tas bort. Väl ute på andra sidan är problemet löst.

6. Den enskilda familjen gör bäst i att avslappnat ta emot civilförsvarets information via vardagsrummets radio. Radioteknologin är central för civilförsvarets informationsuppdrag. Detta skapade också problem efter ungdomsredaktionens sändning eftersom deras tilltag tycktes underminera radions trovärdighet.

7. Nyhetsuppläsare och civilförsvarets personal meddelar vad som händer, även här via radio. Notera att det framför civilförsvarskvinnan syns en karta med spridningsområdet för ett radioaktivt moln.

gas- och luftkrigets samlade attack mot samhället och fick den att framstå som en serie tekniska problem som var för sig hade en tillämplig lösning.[25]

Denna princip ärvdes in i efterkrigstiden och går att avläsa i det svenska totalförsvarets informationssträvanden för radioaktivitet. Det finns en stark ovilja att skildra både fissions- och fusionsbombens totala effekt. Ett vanligt förhållningssätt till vätebomben var att mediera dess effekter uppdelade i fyra komponenter, som alla behandlades separat: värmestrålning, strålning, lufttrycksvåg och slutligen radioaktivt nerfall.

Informationsfilmen *Radiak: Vad är det? Hur skyddar man sig?* från 1962 är ett tidstypiskt exempel (se Illustration 2–7). Filmen var en av tre som gjordes som en satsning mot radioaktivitet som problem under början av 1960-talet. Just denna var riktad till allmänheten och var tänkt att visas i tv. Speakerrösten berättade i inledningen om vätebombsattackens fyra faser, ackompanjerad av en animerad visualisering av hur en kärnladdning kunde se ut, för att sedan avskilja de andra för tillfället irrelevanta effekterna

och förflytta fokus från den enhetliga attacken till filmens huvudsakliga tema: radioaktivitet, radioaktiva moln, radioaktivitetens spridningseffekter och hur allt detta skulle hanteras.[26]

I en artikelserie från 1956 i medlemstidningen *Tidskrift för svenskt civilförsvar*, byggd på en nyligen publicerad brittisk fackbok om kärnvapen, ägnade redaktionen det tredje numret av fyra helt och hållet åt radioaktivitet.[27] Även smalare publikationsformer, riktade till mer insatta eller anställda inom totalförsvaret, fungerade på liknande sätt. I den politiskt mycket viktiga och av överbefälhavaren författade ”Marspromemorian” från 1954, publicerad både i civilförsvarets egen bulletin *Aktuellt om civilförsvar* och i tidskriften *Kontakt med krigsmakten*, gick det att läsa om vätebombens effekter under rubriken ”Tekniska förhållanden”, som om en vätebomb huvudsakligen handlade om ett tekniskt problem.[28] Här fick riskerna och osäkerheten kring radioaktiviteten stort utrymme i jämförelse med de mer direkta konsekvenserna av vätebomberna. År 1965 lanserade tematidskriften *FOA orienterar om* ett temanummer där varje enskild komponent av atomstridsmedlet fick ett eget uppslag. Radioaktivitetens effekt på människan blev ett, värmestrålning ett annat, effekter på livsmedel och olika former av vapenbärare blev ett tredje, och så vidare.[29]

Filmerna och artiklarna berättade alltså inte bara om kärnvapenexplosionens olika komponenter, syftet var också att upplysa om ett tydligt avgränsat praktiskt problem som berörde radioaktivt nerfall, endast.

Svaret på varför det ser ut såhär ligger i kärnvapnets uppbyggnad, men också i hur forskarna och ingenjörerna arbetade med det. Kärnvapnets faktiska tekniska specifikationer satte helt enkelt gränser för hur man kunde informera om den både till allmänhet och fackmän, vilket fick stora konsekvenser för hur radioaktivitet i samband med kärnkraft sedan kom att hanteras. Vid en kärnvapenexplosion blir också effekterna olika beroende på avståndet från epicentrum och därmed fanns det goda skäl att dela upp dessa och förklara dem som separata fenomen, eftersom varje effekt krävde olika former av skydd. Detta förhållande syns också i civilförsvarets organisatoriska lösningar. År 1960 kunde en rad tidningar rapportera att Civilförsvarsstyrelsens nya organisation innehöll omkring

”800 radiakspecialister” och ibland ”strålskyddsexperter” som från civilförsvarscentralerna skulle hjälpa till att hantera radioaktivitetsproblemen vid attacker mot svenska städer, till exempel genom att analysera de radioaktiva molnens spridning och riktning.[30]

Även i FOA:s forskningsrapporter från 1960-talet finns liknande drag. Det var inget konstigt att en forskare arbetade med strålning och olika materials motståndskraft och en annan med sanering, medan en tredje arbetade med nerfallets spridning ur ett meteorologiskt perspektiv, eller påverkan på livsmedlen. I en del fall, till exempel i tidningen *FOA orienterar om* var det också forskarna själva som skrev artiklarna. Därmed kan man säga att söndringens princip i informationen om vätebombens olika effekter, radioaktiviteten inräknad, också handlade om själva fissions- och fusionsteknikens art och på vilket sätt den satte gränser och öppnade möjligheter för hur vätebombens alla effekter kunde medieras utan att skrämma någon.

Det är i mötet med allmänheten som konsekvenserna av detta sätt att informera blir problematiskt. I filmer som ovan nämnda *Radiak* förblev helhetseffekten av ett kärnvapenanfall mot samhället ur fokus, till förmån för ett navelskådande av den egna kroppen och hur den skulle hållas ren från det enskilt behandlade problemet radioaktivt nerfall. Den välkända broschyren *Om kriget kommer* som massdistribuerades under 1950- och 1960-talen är ett exempel.[31] Under rubriken ”Hur skyddar du dig mot stridsgaser, radioaktiva ämnen och bakterier?” behandlades vapeneffekter inte utifrån de sätt de i praktiken skulle spridas med till exempel storskalig atombombning eller lokalt sabotage, det vill säga två radikalt olika former av attacker med radikalt olika effekter på samhället. I stället klumpades de ihop i kategorier baserade på hur de kunde hanteras rent praktiskt av civilbefolkningen vilket fick dem att framstå som ett antal likartade väderfenomen som plötsligt kunde slå till, och lösningen på de problem som uppstod var att stanna inomhus och hålla god hygien. Väderfenomen användes också som pedagogiska liknelser i texterna: radioaktiva ämnen kunde se ut som regn eller dimma, påstods det, och en plötslig atombomb kunde manifestera sig som en blixt, som i Illustration 8. Denna

Och när Du kommer till skyddsrummet

- Var lugn och behärskad.
- Följ skyddsrumsvaktens föreskrifter.
- Lugna de oroliga, hjälp äldringar och barn.
- Lämna inte skyddsrummet utan tillstånd.

Vistelsen i skyddsrummet är en övergående sak — hjälp till att göra den så dräglig som möjligt för så många som möjligt.

Överraskas Du av bombanfall utan föregående larm

gäller det i ännu högre grad att handla snabbt och omdömesgillt.

- *Är Du ute i det fria* — sök skydd i Din omedelbara närhet. Kasta Dig raklång intill närmaste vägg, i ett dike eller dylikt. Göm ansiktet i armarna. Så snart Du kan, sök skydd inomhus.
- *Är Du inomhus* — sök skydd i källaren. Men gör det kvickt.

Överraskas Ditt samhälle av en atombomb

så är yttersta snabbhet av nöden. Det gäller inte minuter eller sekunder. *Ögonblickligen* måste Du ta skydd. En bländande blixt är det första tecknet på explosionen.

- Är Du inomhus, kasta Dig under närmaste bord eller intill en vägg men ej mitt för ett fönster.
- Är Du utomhus, kasta Dig intill närmaste vägg, i ett dike eller annan fördjupning.

Två punkter att minnas

- Skydda framförallt ansiktet — det är ju jämte händerna kroppens mest oskyddade del.
- Ligg kvar oförlig minst någon minut — så länge är den radioaktiva strålningen farlig.

12

Hur skyddar Du Dig mot stridsgaser, radioaktiva ämnen och bakterier?

Du kan inte vara säker på att det internationella förbudet mot stridsgaser och bakterier respekteras av angriparen. Du måste därför känna till hur Du kan skydda Dig också mot dessa stridsmedel.

Stridsgaser och radioaktiva ämnen

Stridsgaser kan spridas från flygplan. *Radioaktiva ämnen* kan spridas med vattenmassor, om en atombomb exploderar under vatten.

Stridsgaser och radioaktiva ämnen kan se ut som »regn» eller »dimma». Utsätter Du för detta, tänk på följande:

Tag på gasmasken (den har Du fått om inte tidigare så vid beredskapstillstånd).

Sök ögonblickligen skydd inomhus eller under tak, så att »regnet» inte träffar Dig.

Skydda ansiktet och händerna med kläderna — släng över Dig ett plagg medan Du springer.

Tag av ytterkläder och skor, innan Du går in. Stanna kvar inomhus, tills Du får annan order.

Tvätta ögonblickligen kroppsdelar som Du vet eller misstänker ha utsatts för »regnet».

Rör inte mat eller dryck som stått oskyddad.

Om bakterier används - några allmänna råd

- Iakttag noga renlighet och hygien.
- Tvätta händerna före varje måltid.
- Koka alltid dricksvattnet.

13

8. Tre problem med samma lösning: gasmask och god hygien. Notera också språket. De olika farorna beskrivs som väderfenomen som regn, dimma, moln och blixt. Ur *Om kriget kommer: Vägledning för Sveriges medborgare* från 1952.

9. Fortfarande under 1960-talet är den enskildas hygien en central metod för att hantera radioaktivitetsproblemet. Damm och stoff är fienden och får inte tränga in. Här graderas också faran utifrån vilken typ av bostad du befinner dig i. Ett symboliskt radioaktivt regn faller över byggnaderna.

10. Precis som under det fejkade nyhetsinslaget 1973 var vinden och de radioaktiva molnen en osäker faktor. I *Om kriget kommer* från 1961 presenteras relationen mellan epicentrum och vindriktningen.

avdramatisering gjorde tekniken och dess innehåll till det farliga, inte nödvändigtvis vapnets avsändare och avsändarens avsikter med en attack. Det var detta förhållande mellan hot och teknologi som också möjliggjorde en överföring av radioaktivitetens problem från ett område till ett annat.

Det andra viktiga särdraget i totalförsvarsmyndigheternas, men framförallt civilförsvarets, sätt att förmedla radioaktivitetens problem under 1950- och 1960-talen är den ständiga kontrollen över narrativet.[32] Om en generell strategi var att söndra hotet som helhet, såg de också till att varje enskild komponent som föll ur söndringen förmedlades under strikt kontroll. Civilförsvarets organisationer, både myndigheten och frivilligrörelsen, var skickliga och progressiva marknadsförare och blev inte ifrågasatta i offentliga sammanhang. Under hela 1950- och 1960-talen arbetade de aktivt med att presentera bilder, texter och filmer som på olika sätt var tänkta att uppmärksamma befolkningen på kärnvapenkrigens risker. Mediering av katastrofförloppet och dess effekter kunde få stort utrymme, men givet civilförsvarsorganisationernas uppdrag var det en form av effekter som alltid hade en utväg. Hot presenterades alltid tillsammans med lugnande och försäkrande experter, praktiska tips och tekniska lösningar.

Med den sortens strategi var det till exempel helt rimligt att i direktsänd tv 1958 visualisera en vätebombsattack över Malmö stad inför en hel befolkning. Så länge katastrofen ackompanjerades av bilder på stram, koncentrerad och effektiv civilförsvarspersonal, placerade i atomsäkra ledningscentraler under jord, var narrativet och balansakten under kontroll (se även Illustration 3 från filmen *Radiak*). Tack vare inkommande observationer kunde personalen dessutom förutspå på sekunden när själva explosionen skulle ske.[33] Här fanns inget spår av osäkra variabler eller fallerande teknik. Detta var ett slags skyddsrumsperspektiv på katastrofer, som skulle förmedla trygghet och tillförsikt till sin publik. Förbestämda frågor ställdes sedan till civilförsvarets experter som satt avslappnade i studion.

När civilförsvarets omdaning under år 1960 presenterades i *Skånska Dagbladet* var det i samma anda. På en bild i artikeln åskådliggjorde ingenjör Knut Andersson med pekpinne och karta hur ett moln av radioaktivt

stoff skulle kunna komma inseglande mot Skåne efter ett atombombsanfall mot Köpenhamn. Scenariot var mycket likt den fingerade Barsebäckskatastrofen, med skillnaden att det handlade om kärnvapen och inte kärnkraft. Trots denna dystra vision kunde Bertil Finnberg, den av tidningen i samma artikel intervjuade polismästaren tillika civilförsvarschefen i Malmö, visa tillförsikt och hävda att ”situationen inte är hopplös”. Enligt Finnberg erbjöd källarvåningarna skydd, dessutom kom det snart information i svenskarnas brevlådor som tydligen kunde fungera som en profylax i sig: ”[D]et finns stora möjligheter att övervinna skadeverkningarna. Myndigheterna har gett ut lättfattliga och instruktiva anvisningar, som inom kort kommer att distribueras.”[34] Om det från journalisternas sida hade förekommit några kritiska frågor till Finnberg om nyttan med detta kom de i varje fall inte med i artikeln.

Storskaligheten i detta narrativ om kärnvapentekniken och radioaktivitetens problem bör inte heller underskattas. Många av de skrifter som nämns i detta kapitel är förvisso till sin natur smala och riktade till en liten men intresserad skara av fackmän och insatta. Det är egentligen bara broschyren *Om kriget kommer* som hade en närmast total spridning till landets alla hushåll.[35] Men civilförsvarets aktiviteter syntes och hördes också i radio och tv under 1950-talet, och i samband med civilförsvarshändelser av typen övningar, nya publikationer och färdigställda skyddsrumsprojekt var det mediala pådraget förhållandevis stort. Civilförsvarsstyrelsen var därtill mycket förtjust i öppna och ambulerande utställningar under 1950-talet för att tillsammans med andra metoder hantera sin publika närvaro. Den var även en av de första myndigheterna i Sverige att skaffa en pressekreterare, och bland de första att på ett storskaligt vis lanserade sig själv och sin strategi i det nya etermediet televisionen under 1950-talet.[36]

I viss mån hade också skyddsrumsskyltar och evakueringsplaner någon form av långsiktig effekt gentemot en större publik med sin omnipotenta närvaro i stadslandskapet. Det offentliga samtal som pågick om kärnvapnets och radioaktivitetens problem var ju, åtminstone i teorin, hela tiden matchat med materiella ting och övningar som erbjöd lösningar. I

vardagens trapphus fanns utrymningsplaner och i källaren fanns skyddsrum. Dessa existerade sida vid sida med storskaliga utrymningsövningar och enorma befolkningsskyddsrumsprojekt, som i sig blev mediala händelser som skildrades i radio och i dagspress.[37] Tillsammans fungerade de – broschyrerna, filmerna, de materiella artefakterna och evenemangen – som situationer där kärnvapenkrigets problem skildrades och förmedlades, men ständigt med en lösning i sikte. De utstrålade en djup medvetenhet om kärnvapnet och dess effekter, samtidigt som de riktade medvetenheten mot en plats för skydd eller en handlingsplan för evakuering.

Kontrollen över informationen om radioaktivitetens problem var inte bara en fråga om medieprodukterna och artefakterna, det handlade till stor del om tvånget att ta del av denna information och vem som stack utbildningsmaterialet under näsan på människor. Svenska medborgare blev från och med 1950-talets början pliktuttagna till civilförsvarstjänst vilket betydde att en stor del av befolkningen hade genomgått utbildningar om modern krigföring och alla dess komponenter hos civilförsvaret, och den var dessutom krigsplacerad. Under 1950-talet kunde Civilförsvarsstyrelsen skryta med att cirka 900 000 svenskar på något sätt var enrollerade i civilförsvarsorganisationen. I sin samtid ifrågasattes dessa siffror kraftigt, men det säger ändå något om ambitionen att rota civilförsvarets aktiviteter i den svenska statsapparaten och hos folket i stort. I rapporten *Allmänheten och civilförsvaret* från 1966 kunde Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar också konstatera att cirka 30 procent av befolkningen i Göteborg hade genomgått någon form av obligatorisk civilförsvarsutbildning, och därtill hade cirka 10 procent deltagit i frivilliga övningar. Författarna till denna rapport tyckte sig också kunna konstatera att omkring 90 procent av Göteborgarna hade fått broschyren *Om kriget kommer* och att ungefär 90 procent av dem vid något tillfälle hade läst den.[38] Avslutningsvis kan det noteras att *Sydsvenska Dagbladet* bara några dagar efter Barsebäckskontroversen rapporterade från Civilförsvarsförbundets riksstämma att omkring 68 000 personer hade utbildats av civilförsvaret så sent som under 1972–1973 och att man sedan 1961 hade utbildat sammanlagt över en miljon svenskar.[39]

Sammansmältning och regimskifte: Barsebäckskontroversen och 1970-talets radioaktivitetsproblematik

Om 1950- och 1960-talens sätt att förmedla radioaktivitetens problem till Sveriges befolkning kan sägas präglas av söndrandets och härskandets taktik, framstår p3:s radioprogram och dess efterspel som något helt annat. Journalisterna beskrev ett katastrofförlopp i sin helhet i stället för uppdelat i beståndsdelar. De anknöt radioaktivitetsproblemet till Barsebäcksverket, och lanserade dessutom detta narrativ som något utanför totalförsvarets kontroll. Därmed visade de på de tekniska lösningarnas felbarhet och utmanade civilförsvarets väletablerade lösningslogik. I jämförelse med 1950- och 1960-talens särdrag för informationen, söndra och härska, kan deras sätt att hantera radioaktivitetsproblem därför i stället beskrivas som *sammansmältning och regimskifte*. För det första handlade det om ett återinförande av radioaktivitet som problem in i en helhetsbild av död och samhällskollaps, för det andra tog de berättelsen ifrån den gruppering som tidigare ägt den för att skildra den ur andra perspektiv, som de ansåg angelägna.

Det kontroversiella i Barsebäckskontroversen var inte radioaktivitetens faror i sig. Problemen med den var sedan länge kända genom informationssträvanden rörande kärnvapenhotet. Radioaktiva moln som svävade över Skåne och Danmark var väl etablerade hotbilder. I samband med Barsebäckskontroversen var det snarare frågan om en sammansmältning av två olika samhällsproblem som funnits sida vid sida under en tid.[40] För sociologerna vid Lunds universitet som sattes att utreda radiosändningen och dess efterspel var det tydligt att de rädslor som befolkningen i närheten av Barsebäcksverket uppvisade kunde kopplas till kärnvapnet och dess risker.

I rapporten från 1974 kunde författarna efter intervjuer och undersökningar konstatera att kunskapsnivån rörande kärnkraft var låg, men allmänheten runt Barsebäck förstod att ”det finns vissa risker med kärnkraften, som har att göra med radioaktivitet” och att ”kärnkraft och radioaktivitet finns också hos det mest fruktansvärda krigsvapnet, atom-

bomben". De uttryckte tankar som: "kanske kan ett kärnkraftverk explodera ungefär som en atombomb (kärnkraftverket i Barsebäck kallas också i dagligt tal Atomverket)". Författarna kunde dessutom konstatera att Barsebäcksverket associerades med frågor som hade väckts i samband med den växande miljörörelsen: "Kärnkraften ger mycket energi och kan göra att vi inte behöver röra våra återstående älvar", och "[riskerna] ligger inte minst i avfallet, som måste förvaras på ett säkert sätt mycket länge – i många hundra år."[41] Det var denna matris av åsikter som rapportförfattarna efter sina eftersökningar ansåg ligga till grund både för journalisternas agerande och för de oroliga reaktioner hos allmänheten som visade sig i den fingerade katastrofens efterspel. Radioaktivitet enligt den äldre förståelsen kopplad till kärnvapnet tycktes alltså smälta samman med Barsebäcksverket och de miljöfrågor som en sådan stor satsning väckte i sin samtid.

Barsebäcksborna var inte ensamma om att göra kopplingar mellan kärnkraft och kärnvapen. I den samtida pressdiskursen blev kärnkraftverken symboliskt farliga platser, som matchar rapportförfattarnas analys av skåningarnas attityder. De svenska kärnkraftverken beskrevs i tidningspress som vulkaner eller någon annan form av opersonlig naturkraft, som laddats med den radioaktivitet som tidigare enbart tillhört kalla krigets militärpolitiska sfär. Se till exempel kvällstidningarna *Expressens* och *Aftonbladets* uppslag om den lastbil som under juni månad 1973 var på väg genom Sverige med uranbränsle som det nyöppnade Ringhalsverket skulle laddas med. Lastbilens resa skildrades av kvällstidningarna som okontrollerad och farlig, innehållande ett slags dödens element kallat "dödslasten".[42] Den 15 november 1973, och med Barsebäckskontroversen som fond, intervjuade en reporter på *Aftonbladet* en familj som bodde nära Simpevarpsverket i Oskarshamn. I detta reportage kunde Barsebäcksbornas upplevelse och rädsla styrkas genom erfarenheter från människor som journalisterna menade faktiskt levde i den riktiga riskzonen.[43] Tidningen kunde i rubriken konstatera att "Här skulle en kärn-katastrof kunna ske" och i bildtexten gick det att läsa: "[D]et är bara i Oskarshamn som en kärnexplosion eller läckage i verkligheten kan inträffa".[44]

I tidningarnas reportage både om Ringhals och Simpevarpsverket verkade det vara uranet som fungerade som det materiella medium som förde riskfaktorn från vapen till reaktor. Atomverken apterades med uranet som en bomb vilket gjorde de två tekniska konstruktionerna symboliskt liktydiga ur ett riskperspektiv. Sådana visioner tycktes också få stöd från annat håll, till exempel från debattboksförfattare som menade att den nya bridreaktortypen som Barsebäck skulle installeras med kunde betraktas som en "potentiell atombomb".[45]

Den symboliska sammansmältningen av atombomb och atomverk syns också i den verkliga och påstådda paniken i Skåne. Enligt tidningar och radio tycktes folk reagera som om ett kärnvapen hade exploderat och ett krig hade brutit ut. Några av de personer som intervjuades av rapportförfattarna i efterhand kunde uttrycka sådana känslor bokstavligen: "Jag skulle tänka mig som om ett krig hade brutit ut. Allt är slut, nu ska vi dö . . . tänkte gå ut till min man men så kom han med traktorn välbehållen."[46] Sveriges radio hade själva använt orden "explodera" och "explosion" i sin rapportering vilket ytterligare konnoterade krigsstämning, och *Sydsvenska Dagbladet* berättade den 14 november att "Kärnkraftverket i Barsebäck sprängdes i ungdomsprogram". Det spreds också rykten om långa köer och panikartad flykt ner till skyddsrum i Lund och Köpenhamn för att undkomma de påstådda radioaktiva molnen och att tusentals höll på att evakueras i Danmark. Dessa påståenden hade sitt ursprung i den uppdiktade nyhetssändningen, spreds via etermedierna på kvällen och förstärktes enligt rapportförfattarna via snabb ryktesspridning journalister emellan, för att sedan hitta hem i dags- och kvällstidningarnas förstasidor dagarna efter. Oavsett sanningshalten i att folk sprang till skyddsrummen vittnar ryktet om att radioaktiviteten snabbt associerades till risktänkandet och de strategier och säkra platser som civilförsvaret sedan länge riktat medborgarna mot i händelse av ett kärnvapenanfall. Om ett atomkraftverk kunde sprängas som en atombomb var det ju begripligt att skyddsrum ansågs vara den plats där medborgaren kunde få skydd från effekterna.

Med denna bakgrund är det enkelt att förstå varför nyhetsprogrammet *Aktuellt* i tv1 valde att spela upp delar av det fingerade radioprogrammet

dagen efter, mot en fond av en kärnvapenexplosion. P3 hade visat tolkningsmöjligheterna och andra mediehus slog helt enkelt mynt av det. Detta sätt att skildra en kärnkraftskatastrof var dock inte uppskattat av alla. *Aktuellts* redaktion blev anmäld omgående, liksom radioprogrammet.[47] Här skönjes en maktkamp i efterspelet i hur denna händelse egentligen skulle tolkas. I allt väsentligt hade Barsebäckskontroversen i media skildrats som ett slags atombombsexplosion, en bild som ansågs felaktig och som företrädare för det svenska kärnkraftsprogrammet aktivt arbetade mot. Visionen om en katastrof gick helt i strid med industrins och energipolitikens intressen. Anmälan mot *Aktuellt* kom också från Sydkraft AB, det företag som byggde Barsebäcksverket,[48] och i *Dagens Nyheters* och *Arbetets* rapportering dagarna efter märktes att kritiken mot journalisterna hade varit direkt och hård. I ett försök att göra bot och lappa ihop rädslorna med det som ansågs vara korrekt information skrev tidningarna att Barsebäcksverket inte var lika farligt som en atombomb och inte heller kunde explodera som en: ”Detta är fakta om Barsebäck: Kan inte bli atombomb”, skrev *Arbetet* och ”Dagens kärnkraftverk blir aldrig atombomb”, skrev *Dagens Nyheter*.[49] Det fanns, med andra ord, ett rätt och ett fel sätt att berätta om katastrofer av detta slag och det rätta och traditionella sättet hade blivit utmanat av p3:s programinslag. Ekbergs uttalande om ”skrämselpropaganda” i tv2, påbörjandet av Rosengrens utredning och Sveriges radios offentliga ursäkter är andra exempel på att det handlade om en konfliktfylld politisk process.

Den skiftande maktbalansen som här gav sig till känna hade Sydkrafts representanter identifierat redan före Barsebäckskontroversen. De arbetade även proaktivt med att bekämpa missuppfattningar med hjälp av rätt information. Bara två veckor före Barsebäckskontroversen hade Göran Ekberg framträtt i *Sydsvenska Dagbladet* i samband med att han var delaktig i organiserandet av en så kallad kärnkraftsdag i Riksdagshuset. Syftet var uttryckligen att ”åstadkomma balans i kärnenergidebatten”.[50] Huvudsakligen handlade detta om att, i enlighet med lösningslogiken, visa tekniska innovationer som kunde svara för de risker som kärnkraftsutbyggnaden innebar. Med det i åtanke blir också Göran Ekbergs stora förtret efter den så kallade katastrofen i Barsebäck förståelig, eftersom händelsen undergrävde Sydkrafts informationskampanjer. Ungdomsredaktionens lek hade rivit ner en etablerad syn och maktbalansen i perspektiven måste utjämnas igen, tyckte Ekberg, gärna med en informationskampanj som verktyg. I *Dagens Nyheter* och i *Sydsvenska Dagbladet* uttalade han sig och berättade att han inte tänkte ge sig – rätt information måste fram:

> Detta program har vållat skada inte bara för Sydkraft utan för hela landet. Allmänheten har bibringats en totalt felaktig uppfattning om kärnkraft och kärnkraftverk. [...] Vi har försökt bygga upp ett förtroende för våra åtgärder hos den berörda befolkningen, och så rivs det ned i ett slag. Men vi måste komma tillbaka med en ny kampanj för att bygga upp förtroendet igen.[51]

Från de anklagades bänk såg man på saken annorlunda. Ungdomsredaktionen själva ursäktade sig med att den ”på senare tid kommit att bli mer ’pedagogisk’” och ville göra program som var ”kul” och ”lockande”,[52] men bakom talet om det pedagogiska låg också tydliga politiska motiv. Precis som Jon Agar med stöd av Dorothy Nelkin har påpekat, att en del av 1960-talets så kallade väderomställning var att bland annat journalisterna axlade en ny typ av samhällsansvar och nu tog för sig på ett nytt sätt i offentligheten runt kärnkraftsfrågan,[53] och det är just denna obalans som Ekberg försökte återställa. Journalisternas underliggande politiska motiv deklarerade de också själva när de blev intervjuade dagen efter av tv2:s *Rapport*. Kaxigt med armarna i kors hävdade p3:s journalister att folk inte verkade ha förstått konsekvenserna av vad ”myndigheterna” och ”pamparna” talade om, och att programmet redan hade visat sig ha god effekt i detta avseende.[54]

I efterspelet av sändningen klev också kärnkraftsmotståndare fram och uttalade sig offentligt. Till exempel försvarade Per Kågesson journalisterna på p3, och med hans speciella formulering av problemet blev frågan om makten över berättelsen explicit. Barsebäckskontroversen, tyckte Kågesson, var en fråga om två ståndpunkter i konflikt som tycktes ha nått

jämvikt. Nu stod ord mot ord, eller med Kågessons formulering, propaganda mot propaganda:

> Sydkraftschefen har i en intervju sagt att radioprogrammet var skräckpropaganda. På den punkten håller jag med honom. Men när han sedan säger att kärnkraften är vår enda chans i framtiden, ja då bedriver också han skräckpropaganda.[55]

Ungdomsredaktionens sätt att skildra radioaktivitet som problem var också väldigt annorlunda mot vad totalförsvaret tidigare ägnat sig åt. Dragkampen mellan rätt och fel syn på Barsebäck kan därför också tolkas utifrån perspektiv på själva katastrofförloppet. Kärnkraftsolyckan i Barsebäck skildrades som en händelse i sin helhet, därtill helt utan den praktiska lösningslogik som var så vanlig i civilförsvarets sätt att informera och som även representanterna från Sydkraft försökt frammana i samband med Barsebäcksverkets uppbyggnad. I stället för den upphuggna formen av information som tidigare lanserats presenterades ”katastrofen” som en sammansatt berättelse där samtliga konsekvenser framkom i ett och samma andetag. Allt tycktes ske samtidigt och alla åtgärder var för sena. De representanter för vetenskapen och staten som bedyrat fördelarna med kärnkraften och som skulle stå som garanter för dess säkra användning skildrades dessutom som senkomna, tafatta och utan verklighetsförankring. De tekniska lösningar som byggts in, till exempel nödkylningssystemet, hade inte heller fungerat, larmen och mätningarna hade dessutom kommit allt för sent. På detta sätt spelade p3:s ungdomsredaktion på rädslor och föreställningar om att talet om säkerhet och tekniska lösningar egentligen var ett luftslott. Jämför med hur en atombombsexplosion över Malmö skildrades i tv 1958 ur civilförsvarsbunkerns perspektiv: Där tycktes allt ske enligt plan och med teknisk precision. Nu, när en liknande katastrof berättades utifrån journalisternas perspektiv, bland vanligt folk på gatan, blev det kontroversiellt. Med andra ord: det var inte en fråga om *vad* som skildrades, utan *hur*.

I detta skifte blev tidigare nyttig samhällsinformation från statsmaktens sida remedierad av ungdomsredaktionen till, med Ekbergs ord, ”skrämselpropaganda”, riktad mot industrin och i förlängningen staten. Totalförsvaret, och framförallt civilförsvaret som tidigare alltid sett till att ha kontroll över katastrofbeskrivningarna och alltid försökt presentera civilförsvarets satsningar noggrant och regisserat i alla medier, fick nu se sin riskretorik nyttjas i en ny journalistisk och teknikkritisk kontext där de vanliga metoderna för skydd presenterades som värdelösa och där myndigheterna skildrades som tafatta. Detta verkade också spilla över på kärnkraftsindustrins försök att erbjuda samma sorts lösningslogik. Riskretoriken i denna nya tappning förklarar totalförsvarets behov att utreda och fastställa en syndabock direkt efter sändningen, och att frågan snabbt hamnade på riksdagsnivå med kravet att denna typ av ”realistiska” program skulle förbjudas. Händelsens enhetliga politiska symbolik var mycket större än sina beståndsdelar – nu handlade det om vem som skulle äga problemformuleringen.[56] Vems perspektiv skulle få dominera? Utöver förbudet krävde både politiker och journalistkollegor att p3:s ungdomsredaktion skulle få sparken. Detta trots att själva händelsen egentligen bara skilde sig från 1950-talets civilförsvarskampanjer i fråga om perspektiv.

Detta, som jag alltså kallar ett regimskifte i vem som äger berättelsen, behöver inte heller bara läsas genom en tolkning av medieringen utan det kan också uttydas i det praktiska. I och med försvarsbeslutet 1972, året innan Barsebäckskontroversen utspelade sig, lade totalförsvaret om sin strategi och lade ner den så kallade kärnvapendimensionen. I stället började försvarsmakten planera för begränsade krigsscenarion med konventionella stridsmedel av den typ som använts under Vietnamkriget eller Koreakriget. Enligt historikern Wilhelm Agrell ledde detta bland annat till att civilförsvaret blev berövat sin hotbild.[57] En kärnvapenattack mot Sverige ansågs helt enkelt inte längre sannolik, och därmed hade civilförsvaret tappat en stor del av uppgiften det var satt att hantera. I samband med försvarets omläggning började regeringen också skära ner på civilförsvarets budget; speciellt problematiskt, menade byråchef på civilförsvarsstyrelsen Ivar Müller 1972, var att arbetet mot radioaktivitetsproblemet skulle bli lidande.[58]

Detta betyder att journalistiken gjorde en vändning mot ett mer aktivistiskt förhållningssätt gentemot bland annat radioaktivitetens problem och tog över problemformuleringen, samtidigt som totalförsvaret på sitt håll skruvade ner ambitionerna för att informera om och hantera radioaktivitetens risker. Regimskiftet i vem som ägde problemformuleringen skedde alltså från två håll: å ena sidan handlade det om ett aktivt tagande från journalisternas sfär, å andra sidan ett successivt tillbakadragande från statens representanter.

*

Om vi betraktar helhetsbilden av hur radioaktivitetens problem medierades till allmänheten under 1950- och 1960-talen och dess anor än längre bakåt i tiden följer Barsebäckskontroversen 1973 en ganska förutsägbar logik. De två decennierna av radioaktivitetsdiskurs och radiosändningen och dess efterspel visar hur berättelsen om risken med kärnvapnets och radioaktiviteten i praktiken fungerade som en hörnsten i kritiken mot densamma under 1970-talet. I stället för att enbart beskriva 1970-talets motdiskurs till kärnkraften som en process i tillväxt från 1950-talet och framåt vill jag därmed snarare beskriva det i termer av en aktivistisk sammansmältning av bilder och riskdiskurser och som en form av samtida kontrollförlust från totalförsvarets sida.

Under lång tid fostrade totalförsvaret framgångsrikt svenskarna i att vara rädda för gas, bomber, atombomber och slutligen radioaktivitet, och detta fick stora konsekvenser under 1970-talet när det söndrade och kontrollerade narrativet togs över av en ny kritisk offentlighet som vände på perspektiven och hade en helt annan agenda med sitt sätt att informera. För totalförsvarets representanter blev gårdagens propaganda, helt enkelt, dagens informationsproblem.

Noter

1. Författarna fick tillgång till sändningen genom programchefens referensband. Originalsändningen finns inte tillgänglig via Svensk mediedatabas på Kungliga biblioteket eller Sveriges radios egna arkiv. En transkribering av hela sändningen finns däremot att läsa i Beredskapsnämndens för psykologiskt försvars rapport, Karl Erik Rosengren, Peter Arvidson och Dahn Sturesson, *Katastrofen i Barsebäck: En fingerad nyhetssändning och dess följder* (Stockholm, 1974), appendix A, 2–4. Delar av programmet kan även höras via tv2:s *Rapport* 14/11 1973.

2. Representanten från CDL var Gösta Agrenius, vd för Krångede AB. CDL var en samarbetsorganisation för svenska energibolag och bildades åren före andra världskriget. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 21.

3. På 1970-talet var p3 riktad till en bredare lyssnargrupp med underhållningsprogram och populärmusik. Endast enskilda segment var riktade till ungdomar.

4. Redaktionen bestod av Lars Thornell, Bo Rehnberg och Rolf Egil Bergström. Se avsnittet ”Policy och programidé” i Rosengren, Arvidson & Sturesson, 22–23, 31.

5. Se till exempel ”Paniken spred sig till Danmark”, *Aftonbladet* 14/11 1973; ”Panik efter CHOCKEN I RADION”, *Expressen* 14/11 1973; ”Radiolyssnare i panik efter katastroflarm”, *Dagens Nyheter* 14/11 1973; ”Panikscener efter fingerad atomkatastrof”, *Svenska Dagbladet* 14/11 1973; och ”PANIK I SKÅNE. Radion sände falskt eko om atomolycka: Människor på flykt”, *Sydsvenska Dagbladet*, 14/11 1973.

6. Publikstatistiken presenterades i tv2:s nyhetsreportage den 14 november 1973. Sveriges radio hade uppmätt att cirka 700 000 radiomottagare var påslagna plus ett par hundratusen tv-mottagare som sände p3:s program under pausbild. Se även referat från *Radioekot* och *Sydnytt* i Rosengren, Arvidson & Sturesson, 123–125.

7. Se refererat i Rosengren, Arvidson & Sturesson, 129.

8. Se till exempel ”’Katastrofinslaget en miss’. Försvaret begär kopior”, *Svenska Dagbladet* 15/11 1973.

9. Se not 1.

10. *Rapport*, tv2, 14/11 1973. Tv2:s sändning finns också refererad i appendix i Rosengren, Arvidson & Sturesson, 41.

11. Se Monika Djerf Pierre, *Gröna nyheter: Miljöjournalistiken i televisionens nyhetssändningar 1961–1994* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 1996), 367–368.

12. Jonas Anshelm, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000), 116–120.

13. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 18–19; för en ingående analys av Gösta Ehrensvärds inflytande under perioden, se David Larsson Heidenblad, ”Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten 1971–1972”, *Historisk tidskrift*, vol. 135, nr 4 2015.

14. För litteratur om den transnationella samtida utvecklingen, se Jon Agar, ”What happened in the sixties?”, *The British journal for the history of science*, vol. 41, nr 4 2008; Elke Seefried, ”Towards the limits to growth? The book and its reception in West Germany and Britain 1972–73”, *German Historical Institute London bulletin*, vol. 33, nr 3 2011; Astrid Mignon Kirchhof och Jan-Henrik Meyer, ”Global protest against nuclear power: Transfer and transnational exchange in the 1970s and 1980s”, *Historical social research/Historische Sozialforschung*, vol. 39, nr 1 2014; se även Holger Nehrings bidrag ”Genealogies of the ecological moment”, *Nature's end: History and the environment*, red. Sverker Sörlin & Paul Warde (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009); se även David Larsson Heidenblad, ”Ett ekologiskt genombrott? Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966”, *Historisk Tidsskrift*, vol. 95, nr 2 2016.

15. Se Agar, ”What Happened in the Sixties?”, 567.

16. Se till exempel tv-programmet *Vårt behov av trygghet* från 1958 och dagstidningsrecensionerna efteråt. *Vårt behov av trygghet*, tv1, 24/11 1958.

17. Civilförsvarets organisation debatterades vid flera tillfällen under 1950-talet men diskussionen handlade huvudsakligen om vilka metoder, material och organisationsmodeller som var mest lämpliga för att möta det nya kärnvapenhotet. Kritik från antimilitaristiskt håll fanns också men dryftades i huvudsak via organisationen Aktion mot svenskt atomvapen (AMSA), när ämnet var det svenska kärnvapenprogrammet. Se till exempel Anshelm, *Mellan frälsning och domedag*, 47–48; Magnus Hjort, *”Nationens livsfråga”: Propaganda och upplysning i försvarets tjänst 1944–1963* (Stockholm: Santérus, 2004), 249–255.

18. För några portalverk inom fältet kalla kriget-kultur, se Paul S Boyer, *By the bomb's early light: American thought and culture at the dawn of the atomic age* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994); Guy Oakes, *The imaginary war: Civil defense and American Cold War culture* (New York: Oxford University Press, 1994); Margot A. Henriksen, *Dr. Strangelove's America: Society and culture in the atomic age* (Berkeley, 1997); Laura McEnaney, *Civil defense begins at home: Militarization meets everyday life in the fifties* (Princeton: Princeton University Press, 2000). För europeiska och nordiska perspektiv, se Annette Vowinckel, Marcus M. Payk & Thomas Lindenberger, *Cold War cultures: Perspectives on Eastern and Western European societies* (New York: Berghahn Books, 2012); Valur Ingimundarson och Rosa Magnúsdóttir, *Nordic Cold War cultures: Ideological promotion, public reception, and East-West interactions* (Helsingfors: Aleksanteri Institute, 2015).

19. Holger Nehring, ”National internationalists: British and West German protests against nuclear weapons, the politics of transnational communications and the social history of the Cold War, 1957–1964”, *Contemporary European History*, vol. 14, nr 4 2005; Spencer R. Weart, *The rise of nuclear fear* (Cambridge: Harvard University Press, 2012), 115.

20. Se till exempel Joseph Masco, ”’Survival is your business’: Engineering ruins and affect in nuclear America”, *Cultural anthropology*, vol. 23, nr 2 2012; Joseph Masco, ”The Age of Fallout”, *History of the present*, vol. 5, nr 2 2015; Oakes.

21. Marie Cronqvist, ”Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur”, i *Fred i realpolitikens skugga*, red. Magnus Jerneck (Lund: Studentlitteratur, 2009); Marie Cronqvist, ”Utrymning i folkhemmet: Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961”, *Historisk tidskrift*, nr 3 2008; Cronqvist, ”Det befästa folkhemmet”; Peter Bennesved & Fredrik Norén, ”Urban catastrophe and sheltered salvation”, *Media history*, publicerad online juni 2018.

22. Se Larsson Heidenblad, ”Ett ekologiskt genombrott?”

23. Anshelm, 48. Vidare finns en intressant poäng att hämta från den sociologiska och statsvetenskapliga *risk management*-forskningen. I boken *Creating fear*, författad av sociologen David Altheide, diskuterar han processen rädsla–rubrik, rubrik–rädsla (*fear-to-topic*, *topic-to-fear*). Efter en extensiv mediebevakning av en katastrof eller kris skapas en allmän rädsloassociation till de rubriker, platser och personer som krisen handlat om. Som exempel lyfter han bland annat skolskjutningarna i Columbine, som i sitt efterspel har producerat en rädslodiskurs kring skolor.

24. Larsson Heidenblad, ”Ett ekologiskt genombrott?”, 248.

25. I både Sverige och USA har det här visat sig vara en viktig propagandastrategi för riskhanteringsorganisationer. Guy Oakes och Laura McEnaney har visat hur enkla metoder som cellofanplast runt maten och dammtorkning lanserades i amerikansk civilförsvarpropaganda under 1950-talet som sätt för hemmafrun att hantera kärnvapenhotet. Oakes, 117–129; McEnaney, 108–113. Även Cronqvist har diskuterat svenska motsvarigheter i ”Det befästa folkhemmet”.

26. *Radiak* (Olle Jarneryd, 1962). Filmen var tänkt att hantera problemen med de nya vätebomberna, men förstärkte drag som synts tidigare till exempel i *Atombomben: Vad gör jag då?* (Håkan Bergström, 1952).

27. *Tidskrift för Sveriges civilförsvar* (Stockholm: Riksluftskyddsförbundet, 1956), 79.

28. ”Civilförsvaret inför atomåldern”, *Kontakt med krigsmakten*, nr 4 1955; *Aktuellt om civilförsvar: Pm avseende revidering av civilförsvarsplanläggningen* (Stockholm, 1955), 7–9; för en genomgång av försvarsmaktens strategiska omläggning i samband med överbefälhavarens promemoria från 1954, se Wilhelm Agrell, *Alliansfrihet och atombomber: Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982* (Stockholm: Liber Förlag, 1985), 201–223.

29. ”Atomstridsmedel”, *FOA orienterar om*, nr 4 1965.

30. Civilförsvarsstyrelsens arkiv, Ö1 vol. 7, Krigsarkivet (KrA).

31. Civilförsvarsstyrelsen, *Om kriget kommer: Vägledning för Sveriges medborgare* (Stockholm: Kungl. Civilförsvarsstyrelsen, 1952 resp. 1961).

32. För en diskussion om civilförsvarets propagandastrategier från 1930- till och med 1950-talet, se även Bennesved & Norén.

33. Se till exempel, *Vårt behov av trygghet*, 24/11 1958; se även Bennesved & Norén.

34. *Skånska Dagbladet* 20/2 1960, ”Radiakspecialist nytt civilförsvarsbegrepp”.

35. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar försökte under 1960-talet fastställa hur väl informerade medborgarna var, se till exempel Kurt Törnqvist, *Allmänheten och civilförsvaret: En undersökning av kunskaper och attityder rörande civilförsvaret hos befolkningen i Göteborg* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1966).

36. Bennesved och Norén; Cronqvist, ”Utrymning i folkhemmet”; se även Fredrik Norén, ”Filmen i statens tjänst: Civilförsvarstyrelsens filmaktiviteter under kallakrigsåren 1949–1952”, *Historisk tidskrift*, nr 1 2012, 43–44.

37. Se till exempel invigningen av Trossö skyddsrum i Karlskrona och generaldirektörens tal därvid, vol. 6, Åke Sundelins arkiv (KrA); skyddsrummen kunde också användas som utställningslokaler för att lansera Civilförsvarets aktiviteter, en tradition med anor från mellankrigstiden. Se till exempel rubriken ”Utställningen i Trossö bör locka till lärorika besök” i *Blekinge Läns Tidning* 15/2 1960. För mer om utrymningsövningarna i Stockholm, Trollhättan och Västerås, se Cronqvist, ”Utrymning i folkhemmet”.

38. Se rapporten av Kurt Törnqvist red., *Allmänheten och civilförsvaret: En undersökning av kunskaper och attityder rörande civilförsvaret hos befolkningen i Göteborg* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1966).

39. ”Civilförsvarets riksstämma: Har lärt en miljon självskydd”, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 17/11 1973 .

40. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 18–20.

41. Samtliga citat i detta stycke är hämtade från Rosengren m.fl., 19–20.

42. *Aftonbladet* 27/6 1973. Även *Expressen* rapporterade om lastbilens ankomst till Ringhals samma dag.

43. *Aftonbladet* 15/11 1973.

44. *Aftonbladet* 15/11 1973.

45. ”Det handlar om kärnkraften”, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 11/13 1973. Insändaren var skriven av Ann-Marie Westman, medförfattare till Hannes Alfvéns *Energi till döds? Studiebok i energi- och miljöproblemen* (Täby: Larson, Seelig, 1973).

46. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 79.

47. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 137.

48. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 137.

49. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 137. Se även hela uppslaget på sista sidan i *Dagens Nyheter* 15/11 1973.

50. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 1/11 1973.

51. Citerat från Rosengren, Arvidson & Sturesson, 144.

52. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 22–23.

53. Agar, ”What Happened in the Sixties?”, 576; se även Dorothy Nelkin, *Selling science: How the press covers science and technology* (New York: Freeman, 1995); samt Djerf Pierre, *Gröna nyheter*.

54. *Rapport*, tv2, 14/11 1973.

55. Rosengren, Arvidson & Sturesson, 145.

56. Som den amerikanske historikern Scott Gabriel Knowles skriver i artikeln ”Learning from disaster”: statlig risk- och katastrofhantering är en djupt politisk process där aktörerna sätter gränserna för ansvar och vems utsaga som ska tas på allvar. Scott Gabriel Knowles, ”Learning from disaster? The history of technology and the future of disaster research”, *Technology and culture*, vol. 55, nr 4 2014, 782.

57. Agrell, ”*Ett samhällsskydd för alla väder?*”.

58. ”Civilförsvaret – håller det?”, *Svenska Dagbladet* 30/7 1972.

Omstridd information

Maj Wechselmanns *Omställningen* och kritik mot kommersiellt material om att få barn på 1970-talet*

Elisabet Björklund

Information riktad till gravida och nyblivna föräldrar kan beskrivas som ett fält präglat av konflikt och kamp mellan olika aktörer. Detta är tydligt i dagens medielandskap, där information från mödra- och barnhälsovården möter konkurrens från en uppsjö av annat material i olika medier, däribland böcker, föräldratidningar och inte minst internet. Det stora utbudet av information på nätet problematiseras dock ofta,[1] och det formuleras i dag också en stark kritik mot myndigheternas informationsverksamhet på detta område, framförallt från ett feministiskt perspektiv. 2017 gav barnläkaren Cecilia Chrapkowska och Agnes Wold, professor i klinisk bakteriologi, ut boken *Praktika för blivande föräldrar: Gravidfakta och barnkunskap på vetenskaplig grund*, med det explicita syftet att ”spräcka myterna kring föräldraskap och spädbarnsvård”.[2] I boken granskar författarna bland annat Livsmedelsverkets råd om matvanor för gravida liksom spridda föreställningar om amning, allergier och små barns sömn. Utgångspunkten är att det finns en snedfördelning vad gäller tillgången till information i dagens samhälle. ”Vi vill gärna tro att vårt samhälle, som vi i upprymda stunder kallar ett informationssamhälle, ger tillförlitlig

* Detta kapitel är skrivet inom forskningsprogrammet ”Medicin i livets gränsområden: fosterforskning och framväxten av etisk kontrovers i Sverige” finansierat av Vetenskapsrådet. Jag vill tacka Maj Wechselmann som ställde upp på en intervju och gav tillåtelse att publicera bilder ur filmen.

information till den som behöver det. Men så är det inte alltid", skriver författarna.[3]

Diskussioner kring vilken information som ska ges till gravida och nyblivna föräldrar är dock inte någonting nytt, och syftet med detta kapitel är att belysa hur informationsmaterial på detta område har ifrågasatts och utmanats i ett tidigare historiskt skede, nämligen i 1970-talets Sverige. Liksom i dag var detta en period när medielandskapet var under förändring, inte minst som en följd av tv-mediets introduktion och expansion från sent 1950-tal och framåt. Under 1950-, 1960- och 1970-talen skedde även avgörande förändringar inom samhällets syn på familje- och sexualitetsfrågor. Exempelvis skedde under 1960-talet en omsvängning i abortfrågan, vilket resulterade i införandet av fri abort 1975, och samtidigt genomfördes reformer på det familjepolitiska området, såsom införandet av individuell beskattning 1971 och föräldraförsäkringen 1974 vilka förändrade kvinnors möjligheter att kombinera föräldraskap med förvärvsarbete.[4] Likaså var detta ett skede när informationsmaterial om graviditet, förlossning och föräldraskap producerades i stora mängder. Christina Jansson, som studerat debatter om svensk förlossningsvård under perioden 1965–1980, noterar att "[u]nder denna tid skedde en fullkomlig explosion av rådgivningsböcker om graviditet och förlossning".[5] Den medicinska diskursen kring reproduktionen utmanades dock också. Reproduktionsfrågor var centrala för den framväxande andra vågen av feminism från slutet av 1960-talet och framåt, och det fördes stora debatter kring mödra- och förlossningsvården.[6]

Dagens kritik av information på reproduktionens område har alltså rötter längre tillbaka i historien, och jag uppmärksammar i denna text ett sådant exempel: dokumentärfilmen *Omställningen* som sändes i tv1 1974 och som handlar om den omställning det innebär att få sitt första barn. Filmen gjordes av regissören Maj Wechselmann som året innan hade fått ett genombrott med den kontroversiella dokumentärfilmen *Viggen 37 – ett militärplans historia* (1973). Wechselmann var en del av den radikala dokumentärfilmsrörelse som hade utvecklats under det sena 1960-talet och 1970-talet och som var förankrad i alternativa distributionskanaler som

organisationen Filmcentrum (grundad 1968) och föreningen Folkets bio (grundad 1973), men som framförallt växte sig stark inom tv.[7] I *Omställningen* samarbetade hon med den kvinnorörelseanknutna konstnären Anna Sjödahl, som i sina verk tematiserade reproduktionen och kvinnors vardag, och tecknarna Lars Fjellström och Ola Nyberg, vilka också hade medverkat i *Viggen 37*.[8] *Omställningen* kritiserar bland annat vad som uppfattas som det överflöd av informationsmaterial som distribueras till gravida och nyblivna föräldrar – "detta lass av broschyrer [som] vräks in i brevlådan", som Wechselmann uttryckte det i en intervju i tidskriften *Röster i radio-tv*.[9] Filmen är gjord utifrån ett feministiskt och marxistiskt perspektiv, och till skillnad från den nutida kritik som formulerats av Chrapkowska och Wold var målet för kritiken således inte statliga aktörer, utan kommersiella: "Precis *all* den information man får när man väntar barn är utgiven av Findus och Semper! Socialstyrelsen har inte gjort en enda broschyr", hävdade exempelvis Wechselmann (med viss överdrift).[10] Avsaknaden av skildringar av graviditet och föräldraskap som gick utanför de gängse framhölls också av regissören: "Hela tv är fullt av kvinnliga producenter som fött barn och upplevt allt det här. Men *ingen* har gjort något om den här omställningen", menade hon.[11] Filmens hållning är med andra ord kritisk och utgångspunkten var att skapa motbilder till de representationer som annars dominerade i informationsmaterial, reklam och tidigare film- och tv-skildringar.

I min analys fokuserar jag på två saker: Dels undersöker jag hur dokumentären förhåller sig till det informationsmaterial som den kritiserar och hur detta kan förstås i relation till större sociala och mediala förändringar i samhället. Dels frågar jag mig vilken betydelse tv-mediet kan ha haft för möjligheter att producera alternativa skildringar av reproduktionen under denna tid. Kapitlet är disponerat i fem delar: I ett första avsnitt presenterar jag översiktligt informationsmaterial om graviditet, förlossning och föräldraskap under 1900-talet, vilket följs av ett avsnitt om *Omställningens* specifika produktionsförutsättningar. Därefter följer en analys av filmen i tre delar och avslutningsvis en sammanfattande diskussion.

Informationsmaterial om graviditet, förlossning och föräldraskap – aktörer och medier

Material som syftar till att informera om graviditet, förlossning och föräldraskap har en lång mediehistoria. Även om genomgången avgränsas till 1900-talet kan man dessutom konstatera att en rad olika aktörer varit verksamma inom detta fält. I Sverige har staten varit en viktig sådan aktör, inte minst genom skolans sexualundervisning, men också genom myndigheters produktion av olika typer av informationsmaterial.[12] Det är dock viktigt att notera att statens verksamhet på det här området historiskt sett långt ifrån varit den enda. Rådgivningslitteratur som upplyste om graviditetens och förlossningens förlopp vann exempelvis stor spridning redan under 1930- och 1940-talen, en typ av böcker som ofta var skrivna av läkare. Solveig Jülich förklarar den växande genren som en del i etableringen av gynekologin som fält. Genom att bland annat författa graviditetsrådgivningsböcker kunde gynekologer vinna legitimitet och acceptans för professionen bland den breda allmänheten, och därmed höja den relativt låga status som området hade inom medicinen i stort under den här tiden.[13] Läkare har också samarbetat med filmbolag i produktionen och distributionen av sexualupplysningsfilmer, en genre som framförallt under perioden fram till slutet av 1950-talet hade en relativt stor synlighet på svenska biografer.[14] Även kortfilmer av den här typen producerades tidigt – 1936 gjorde gynekologen Waldemar Gårdlund tillsammans med animatören Victor Bergdahl filmen *Från cell till människa* som gestaltade fosterutvecklingen.[15] Vidare har ideella aktörer – i Sverige inte minst Riksförbundet för sexuell upplysning, grundat 1933 – spelat en viktig roll, och har under lång tid författat böcker och broschyrer, publicerat tidskrifter, talat i radio, producerat film och framträtt i tv.[16]

Även om den här typen av material alltså har distribuerats under lång tid, förändrades utbudet märkbart under efterkrigstiden. Under 1950- och 1960-talen skedde exempelvis en boom för graviditetsrådgivningsböcker, både i Sverige och internationellt.[17] Den bok som haft allra störst genomslag i Sverige är utan tvekan Lennart Nilssons bästsäljande *Ett barn blir till* från 1965, i vilken fotografens berömda fosterfotografier placerades i ett ramverk av praktiskt information och råd till blivande föräldrar.[18] Andra böcker i ämnet från den här tiden är Lis Asklunds och Maj Ödmans omfattande *Föräldraboken* från 1963 och Maj-Briht Bergström-Walans *Vi väntar barn: En bok om havandeskap och förlossning* från 1964, vilken även låg till grund för en studiehandledning för mödra- och föräldraundervisningen.[19] Den audiovisuella sexualupplysningen antog också nya former under denna tid. Som en konsekvens av förbättrad teknisk utrustning och att sexualundervisningen gjordes obligatorisk 1955 började sexualundervisningsfilmer för skolan produceras eller importeras och distribueras i betydligt större utsträckning än tidigare. Under 1950-, 1960- och 1970-talen var det nästan helt dominerande temat i dessa filmer just reproduktionen, och fosterutvecklingen stod ofta i fokus, exempelvis i den brittiska filmen *Vid livets början* som importerades av Svensk Filmindustri 1959. Inte mindre än tre filmer gjordes under 1960- och 1970-talen också utifrån Lennart Nilssons bilder – *Så börjar livet*, producerad av Sveriges radio och visad i tv 1965, *Barnet* (Håkan Cronsioe, 1967) och *Ett barn blir till* (Thomas Hellberg, 1974), vilka bland annat distribuerades till skolor. Under 1970-talet spreds Nilssons bilder också brett genom en rad nya pedagogiska audiovisuella medier, såsom ljudbildband och overheadbilder.[20]

En annan typ av material som blev allt vanligare under den här tiden var olika former av informationsbroschyrer, planscher och mindre böcker producerade av kommersiella aktörer. Exempelvis startade tidningen *Vi föräldrar* 1968, utgiven av Specialtidningsförlaget inom Bonnier. Den information som framförallt kritiseras i *Omställningen* är dock material framställt av blöj- och barnmatsproducenter, vilket distribuerades till föräldrar som direktreklam eller via mödravården, BB och barnavårdscentralerna. I en offentlig utredning om föräldrautbildning publicerad 1978 räknades de kommersiella företagen Semper och Findus in bland de största producenterna av informationsmaterial till föräldrar, tillsammans med konsumentkooperativet Kooperativa förbundet, samhälleliga organ som landstingen och Socialstyrelsen, samt ideella föreningar som

Samarbetskommittén mot barnolycksfall och Svenska röda korset.[21] Det konstaterades i utredningen att det var svårt att bilda sig en uppfattning om den exakta fördelningen mellan samhälleligt och kommersiellt producerat informationsmaterial, men att ”[m]ycket tyder [...] på att kommersiella företags material upptar en betydande andel av det skriftliga informationsflöde som når föräldrar”.[22]

Det är centralt att notera den förändrade utformningen av det tryckta informationsmaterialet under 1960- och 1970-talen. Anledningen till att Lennart Nilssons bok blev en bästsäljare var ju de magnifika fosterfotografierna, vilka också gav fotografen internationell berömmelse när de samma år som boken kom ut publicerades i den amerikanska tidskriften *Life*. Studerar man de kommersiellt producerade broschyrer som spreds under 1970-talet kan man också konstatera att de har ett starkt visuellt fokus. Broschyrerna innehåller många och stora bilder i färg och av hög kvalitet och rubrikerna är ofta stora och i fetstil (se Illustration 4).[23]

Filmindustrin, tv-mediet och reproduktionsfrågorna

Omställningen bör inte beskrivas som en film som ämnar informera om graviditet, förlossning och föräldraskap i sig, utan är snarare en reaktion på annat informationsmaterial om dessa frågor. Men att filmen visades i tv och inte på biograf hänger ihop med större förändringar inom medielandskapet under 1960- och 1970-talen. Det är nämligen troligt att det under denna period fanns större förutsättningar för en film som *Omställningen* att få utrymme i tv jämfört med på biografmarknaden.

Omställningen är en film med ett feministiskt perspektiv gjord av en kvinnlig filmregissör. Det är därför oundvikligt att anlägga ett genusperspektiv på dess produktionshistoria. Filmreformen och grundandet av Svenska filminstitutet 1963 förde visserligen med sig att fler kvinnor fick chansen att göra film då startandet av Filmskolan 1964 bröt en lång tradition av manlig dominans inom den svenska filmindustrin, och Wechselmann gick på skolan i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet (då verksamheten övergått till Dramatiska Institutet).[24] Inom ramen för sin

utbildning hade Wechselmann också regisserat två filmer med fokus på könsrollsfrågor respektive kvinnors förhållanden – kollektivfilmen *Kvinnomänniska: Ett collage om könsroller* (1970) tillsammans med Janne Brodin, Arne Hedlund och Per Lundkvist, och *Flickor på Marabou* (1971) om kvinnliga fabriksarbetare på Marabous chokladfabrik i Sundbyberg utanför Stockholm. Men möjligheterna att få finansiering för dokumentära filmer om reproduktionsfrågor var troligen små inom Filminstitutets stödsystem. När organisationen Filmcentrums nystartade tidskrift *Film & tv* år 1973 gjorde ett specialnummer om kvinnor och film intervjuades ett antal personer inom filmbranschen om hur man kunde gå till väga för att producera en informationsfilm för män om kvinnors och barns vardag. En av dem man frågade var Filminstitutets vd Harry Schein som bland annat svarade att Filminstitutet inte finansierade informationsfilmer och att han hade ”svårt att se något särskilt meningsfullt i att göra filmer om barndaghem”.[25]

Strax efter detta publicerade *Expressen* en intervju med Maj Wechselmann av Jonas Sima i samband med att Folkets bio hade ordnat en kvinnofilmsvecka där hennes film *Viggen 37* visats. Wechselmann hade nyligen fått sitt första barn och porträtterades leende på en bild tillsammans med sin son. Hon berättade bland annat om arbetet med en kommande film om kvinnor i förorten och kommenterade avsaknaden av förlossningsskildringar på film: ”Tänk att kvinnor aldrig ens litterärt vågat skildra det på riktigt. I filmerna är det män som beskriver födandet ångestladdat och skrämmande”. Vidare frågade hon sig varför ämnen som rör barn och barnuppfostran så sällan skildrats: ”Vem gör filmen om barnuppfostran? Barnuppfostran är ju en större och viktigare del av livet än erotiken! I filmens värld är det tvärtom”, noterade hon. Som kommentar till Scheins replik i *Film & tv* menade hon dessutom: ”Regeringens delegation för jämställdhet mellan män och kvinnor borde ge Filminstitutet order om att producera sådana filmer!”[26]

Senare samma vecka skrev Wechselmann själv en artikel som publicerades i *Expressen*. Efter att ha läst intervjun med sig själv hade hon reagerat på hur hon framställdes. Wechselmann förklarade att hon arbetade för

”en ny och ärligare kvinnosyn” och att hon därför tvingades att gå till angrepp mot Sima och beskrivningen av henne som en ”rosig, pigg och blid mamma…”.[27] I Wechselmanns ögon stämde detta nämligen inte alls. ”Jag är vimsig av trötthet. Mina hormoner har hanterat mig så att jag ibland tror att jag är lite galen. Häromdagen kom jag på mig själv med att stå och skaka det lilla sexveckorsknytet och vråla: ’Tyst! Nu får du vara tyst!’”, skrev hon och fortsatte att berätta att hon ibland fick hemska fantasier om att tappa barnet i stengolvet i badrummet eller glömma att ge det mat i dagar. Wechselmann trodde inte att hennes upplevelse var särskilt ovanlig, men hon tyckte det var märkligt att ingen berättat för henne att det kunde kännas på det viset att få barn. I slutet av sin artikel skrev hon: ”Vilket massmedium är redo att upplåta ett generöst utrymme för sannfärdig och detaljerad diskussion om erfarenheter som dessa? Att föda barn är ändå den mest revolutionerande händelsen i en kvinnas liv. Hälften av medborgarna i detta land är kvinnor. När ska vi äntligen på allvar börja diskutera våra problem, diskutera hur vi och våra barn skall ha det?”[28]

Att det massmedium där Wechselmanns film sedermera bereddes utrymme var just tv kan ha olika förklaringar. Själv menar Wechselmann att graviditet och föräldraskap var i princip omöjligt att göra film om oavsett medium och att framgången med *Viggen 37* förmodligen spelade stor roll för hennes möjligheter att göra filmen.[29] Men det finns ändå anledning att tro det fanns en större öppenhet för en film som *Omställningen* inom tv. Om Schein inte trodde att frågor som exempelvis rörde barndaghem var ämnen för biograffilmen, så hade frågor som rörde familj och barn under lång tid varit en del av tv-utbudet. Tv slog igenom i en tid då nya förortsområden byggdes i Sverige och andelen kvinnor som arbetade i hemmen fortfarande var hög. Program som adresserade denna målgrupp blev därför tidigt en del av programverksamheten och det startades även en särskild avdelning inom Sveriges radio för produktionen av dessa program – Hem- och familjesektionen. Madeleine Kleberg, som analyserat hem- och familjereportage under perioden 1956 till 1969, menar att de ger uttryck för en ”skötsam kvinnosyn” enligt vilken kvinnor och män

ansågs ha olika ansvarsområden och där den patriarkala strukturen inte utmanades trots de förändringar som skedde i samhället i stort. Detta kan dock ha varit en strategi för att överhuvudtaget kunna ta upp ämnen som berörde kvinnors vardag och förvärvsarbete, och på så sätt menar Kleberg att hem- och familjeprogrammen trots allt kan ha banat väg för de radikala krav som sedermera restes av den framväxande kvinnorörelsen.[30]

Tv blev också alltmer radikalt under 1960- och 1970-talen. Leif Furhammar menar att från mitten av 1960-talet hade tv en ledande ställning i det svenska offentliga samtalet och att framförallt tv-dokumentären spelade en viktig samhällskritisk roll, samtidigt som den blev alltmer vänsterorienterad. Detta blev ännu tydligare efter kanalklyvningen 1969, vilket Furhammar dock menar var anledningen till genrens tillbakagång under 1970-talet.[31] Det hade innan *Omställningen* också producerats en rad andra program om reproduktionsfrågor i vilka man kan märka inflytandet från andra vågens feminism. Filmregissören Marianne Ahrne gjorde exempelvis ett program om abortfrågan i Frankrike och kvinnorörelsen där – i vilken bland andra Simone de Beauvoir intervjuades – vilken sändes i serien *Världen i fokus* 1971. 1973 visades också ett program i en serie med namnet *Livskris* med titeln *”…man blir ju kvinna…” – om att få första barnet*, producerat av Monica Kempe, Noomi Liljefors och Agnes Mannerheim. I detta program – vilket har en hel del likheter med *Omställningen* – intervjuades ett antal kvinnor, och i vissa fall deras män eller sambor, som fick berätta öppet om sina känslor och upplevelser under graviditeten och den första tiden som förälder. I början av 1970-talet fanns det alltså inom tv dels en lång tradition av att belysa kvinnors och barns förhållanden, dels en stark dokumentärfilmssatsning och ett politiskt klimat i vilket Wechselmann passade väl in.

Estetik, perspektiv och argumentation

Omställningen använder sig av en rad dokumentära strategier. Utgår man från de olika kategorier av dokumentärfilm som Bill Nichols beskrivit kan man klassificera filmen som en blandning av interaktiv och expositorisk

(förklarande) dokumentärfilm.[32] Filmen består till stor del av intervjuer med olika kvinnor – och i ett fåtal fall med män – om deras erfarenheter av att få sitt första barn. Dessa är klippta så att frågeställaren ibland hörs, men aldrig syns i bild. Ibland är kvinnorna intervjuade enskilt, ibland i grupp. De flesta som intervjuas är kvinnor som själva nyligen fött barn, men det förekommer också intervjuer med personer i någon form av expertställning, som exempelvis barnmorskan Rut Hedlund vid Nacka sjukhus. Detta varvas med sekvenser som förklarar historiska skeenden, demonstrerar statistik eller visar upp och kommenterar bilder ur olika informationsbroschyrer. Det förekommer också inslag som har en mer observerande ”fluga-på-väggen”-stil, exempelvis när åskådaren för följa hur Wechselmann försöker ta sig fram med barnvagn i Stockholms kollektivtrafik. En kvinnlig *voice-over* ställer frågor, kommenterar och förklarar i vissa sekvenser och styr därmed filmens argumentation. Speakerrösten är karakteristisk för Wechselmanns stil. ”Hennes speakertexter nöjer sig inte med att informera – de resonerar, tolkar, kritiserar, ironiserar, vädjar och frågar”, som Annika Thor har noterat.[33] Textskyltar fyller en strukturerande funktion, genom att dela in filmen i avsnitt, exempelvis ”Moderskap”, ”Graviditeten”, ”Förlossningen”, och ”BB-vistelsen”, men har ibland också en kommenterande funktion i likhet med speakerrösten. Animerade inslag utgör också en central del av filmen, framförallt i de mer förklarande avsnitten. Dessa bidrar i hög grad till den humoristiska ton som präglar filmen som helhet och som åstadkoms av en blandning av klippningsteknik, valet av musik och kommentarer av speakern, och som sammantaget gör att filmen får drag av politisk satir. Detta kan liknas vid den samtida kvinnorörelsens publikationer, där man ofta använde sig av satirteckningen som form och humor som grepp.[34]

Filmens argumentation är således inte dold, utan explicit, och det görs ingen hemlighet av att den utgår från dels ett feministiskt perspektiv, dels ett klassperspektiv. Detta var Wechselmann för övrigt helt öppen med. I *Röster i radio-tv* nämndes exempelvis att filmen gjorts ”utifrån en marxistisk övertygelse”, och Wechselmann beskrev sig själv som att hon stod ”så långt till vänster man kan komma”. Hon menade också att både *Omställningen* och *Viggen 37* var ”kvinnosaksfilmer”.[35] Liksom inom kvinnorörelsen under den här tiden förenades alltså feminism med socialism.[36] Ett centralt exempel på detta är den kontrastverkan som man i filmen skapar genom att man har intervjuat två nyblivna mödrar från vitt skilda bakgrunder: ”Tora från Östermalm” och ”Birgitta från Alby”. I filmen växelklipps det mellan bilder från dessa intervjuer för att illustrera olikheter i livsvillkor samt tillgång till information och vårdresurser mellan de olika mödrarna. Det övergripande perspektivet görs också klart tidigt i filmen. I avsnittet ”Moderskap” ges en historisk tillbakablick där det moderna samhället sätts i motsats till det gamla bondesamhället. Här förklaras, huvudsakligen genom tecknade sekvenser och *voice-over*, hur klasskillnader alltid genomsyrat kvinnans moderskap. Medan husfrun i bondesamhället blev mer respektabel av att bli med barn, sjönk pigan i status när hon hamnade i motsvarande situation som ogift, sägs det. I en kortfattad historielektion berättas det vidare att med industrisamhället har husfruns roll övergått från producent till konsument och pigorna har försvunnit från hemmen till fabrikerna.[37] Denna bakgrundsteckning används som förklaring till två centrala och sammanlänkade problem som filmen identifierar och som jag fokuserar på i det följande: överflödet av kommersiellt producerat informationsmaterial och det medicinska och industriella perspektivet på reproduktionen som blivande föräldrar möter.

”…det kapitalistiska samhällets indoktrinering”

Den historiska analys av moderskapets förändrade villkor som görs i filmen är utgångspunkten för den kritik som filmen formulerar gentemot informationsmaterial till gravida och nyblivna föräldrar. Att informationen är producerad av industrin identifieras tidigt i filmen som ett problem. Cirka fem minuter in i filmen visas bilder från en mödravårdscentral. ”Inne hos barnmorskan hittar vi Socialstyrelsens lilla tunna informationsbroschyr”, säger speakern samtidigt som några sidor ur den mestadels textbaserade broschyren *Till en blivande mamma* visas upp. ”I väntrummet ligger Mölnlyckes, Findus och Modo Domsjös stora illustrerade i färg”,

1. Informationsöverflöd. Ur *Omställningen* (1974).

fortsätter hon till bilder av hur dessa broschyrer staplas på varandra. Reklam från blöj- och barnmatsproducenter presenteras här som i ett konkurrensförhållande till information från myndigheter, och dessutom som överlägsen i kvantitet, omfång och estetik. Inte minst överflödet av reklam betonas. Ett exempel är en animerad sekvens i andra halvan av filmen som visar en kvinna som står i morgonrocken med ett barn i famnen bredvid sin ytterdörr. Dörren börjar plötsligt bukta ut på ett överdrivet sätt, och plötsligt öppnas brevinkastet och en flod av brev väller in och lägger sig i en hög på tamburgolvet.

Myndigheternas bristande förmåga att utgöra en motvikt mot industrin blir också tydlig i en sekvens om amning och barnmat i slutet av filmen. Här intervjuas först Eva Magnusson Hidman som startade organisationen Amningshjälpen och som skrivit boken *Hur man ammar* (1973) och sedan Elisabet Palmqvist från stiftelsen Miljöcentrum, som båda lyfter fram exempel på hur reklammaterial från företag som Semper och Findus vilseleder i sin information om amning och barnmat. I denna sekvens visas en textskylt med frågan ”Vad gör socialstyrelsen?”, en fråga som dock inte får något egentligt svar, vilket gör att det blir underförstått att Socialstyrelsen inte gör någonting. Återigen skapas alltså en bild av att kommersiellt producerat reklammaterial dominerar informationsutbudet

2 & 3. ”Att amma eller inte amma är faktiskt en fråga om tillgång till information.” Ur *Omställningen*.

och att statliga myndigheter har brustit i sitt ansvar, till den grad att hoppet nu står till ideella aktörer. I en intervju i *Expressen* inför filmens visning tydliggjorde Wechselmann argumentet: ”Jag anklagar Socialstyrelsen för att den så totalt har överlåtit initiativet till barnmatsindustrin. Varje nybliven mamma blir helt enkelt överfallen av en kampanj som är dyrare och mer påkostad och innehåller fler broschyrer än den enskilde väljaren får från samtliga partier under en valrörelse. Resultatet? För 30 år sedan ammade mer än hälften av kvinnorna i landet i mer än sex månader. Nu är det sex procent som gör det.”[38]

Som framgår i Wechselmanns yttrande menar hon också att industrins inflytande får konsekvenser. En central sådan var just amningen och här kunde man, enligt filmen, skönja en klasskillnad: ”Att amma eller inte amma är faktiskt en fråga om tillgång till information”, konstaterar speakern till en tecknad bild av en mamma som sitter och flaskmatar med en bekymrad min. Efter ett klipp till en bild där samma mamma leendes sitter och ammar och läser en bok med texten ”Dr. Spock” – vilket syftar på den amerikanske barnläkaren Benjamin Spock – tillägger hon: ”Amningsfrekvensen är mycket högre på Östermalm än i Alby” (se Illustration 2 & 3). Med andra ord: den som genom sin klassbakgrund har getts möjlighet att själv skaffa sig information och läsa på klarar av att motstå reklamen för bröstmjölksersättning för att i stället välja att amma. ”Försåtligt formulerade amningsråd fungerar som anti-amningspropaganda. De få som orkar stå emot de blanka broschyrerna är akademiskt skolade kvinnor, som har möjlighet att skaffa sig information på annat sätt”, sade Wechselmann i en intervju.[39]

Centralt i filmen är också analysen av reklamens bilder, vilka ofta kontrasteras mot ”verkligheten”. Detta blir inte minst tydligt i början av filmen där ett par bilder ur Mölnlyckes broschyr *Graviditet, förlossning, spädbarnsvård* visas.[40] I den första bilden ses en blond kvinna i en hängmatta som i en solig och grönskande omgivning ligger och stickar med halvslutna ögon. ”Före havandeskapet har vi alla redan hunnit inhandla hus med egen tomt där vi under avslappnade former kan njuta av det kommande”, konstaterar speakern ironiskt. Sedan visas en bild på samma kvinna som iklädd bikini och med ett leende på läpparna känner och blickar ned på sin gravida mage när hon badar i ett hav eller en sjö. ”Under havandeskapet konsumerar vi för vår hälsas skull charterresor till evig sol”, är speakerns kommentar (se Illustration 4). Detta följs av ett klipp till en textskylt med texten ”Men verkligheten?”, varefter intervjuerna med Tora från Östermalm och Birgitta från Alby tar vid. På ett liknande vis kommenteras bilder av spädbarn som sprids av blöj- och barnmatsindustrin. I en lång rad bilder på vällingförpackningar, barnmatsburkar, blöjpaket och reklam av olika slag demonstreras ”barnindustrins

Infektioner och graviditet

Du skall mer än annars undvika att vara tillsammans med infekterade människor. Blir du förkyld skall du skötta dig extra noga. Går det en influensaepidemi kan det vara klokt att låta vaccinera sig. Poliovaccinering kan du också göra om detta skulle vara aktuellt. Smittkoppsvaccinering skall däremot undvikas vid en graviditet.

De flesta bakterier och virus som mamman kommer i kontakt med skadar inte fostret. Ett undantag är dock röda hund-virus, som under det tidiga fosterskedet kan ge upphov till fosterskador. Ju tidigare i graviditeten infektionen sker desto större är risken att fostret blir skadat.

En mamma, som inte haft, eller inte vet om hon haft röda hund tidigare, och som utsätts för smitta under de första graviditetsmånaderna, skall omgående kontakta sin mödravårdscentral. Genom ett blodprov kan det konstateras om hon haft röda hund utan att veta om det. Svaret på blodprovet dröjer några dagar och under tiden ges en injektion gammaglobulin, som i de flesta fall förhindrar att mamman får röda hund. 2–3 veckor efter smittotillfället tas ett nytt blodprov som visar om mamman och hennes foster klarat sig från sjukdomen den här gången. Har hon fått sjukdomen kan hon få tillstånd att avbryta graviditeten.

En mamma som inte haft röda hund tidigare och vars graviditet är längre gången än fyra månader då hon utsätts för denna smitta kan också kontakta mödravårdscentralen eller sin läkare på samma sätt som nämnts tidigare. Röda hund-virus förorsakar då inte längre missbildning på fostret. Men fostret kan härbärgera virus under hela graviditeten. När barnets föds måste det därför undersökas och eventuellt isoleras för att inte smitta sin omgivning.

Kost, hygien och levnadsvanor

Som regel kan du sköta ditt arbete som förut. Du har rätt att sluta förvärvsarbeta och få tilläggssjukpenning från sjukkassan två månader före beräknad förlossningsdag (s. 110). Har du tungt eller stressande arbete, bör du omsyttja detta. Men det beror mycket på hur du känner dig. Den sista månaden bör du i alla händelser avstå från yrkesarbete och vara hemma. Det är viktigt att du är utvilad inför förlossningen. Lägg dig tidigt på kvällen, vila mitt på dagen och ha det skönt.

Är och lev som vanligt i största möjliga utsträckning. Detta under förutsättning att du redan har bra kostvanor.

Bra kostvanor innebär först och främst att du äter en allsidig och närings-

31

4. Ur broschyren *Graviditet, förlossning, spädbarnsvård* (1972) av Marita Abrahamsson med flera.

glättade reklambild av den gulliga, aptitliga babyn”, som speakern kallar det. Denna bild dekonstrueras genom en animerad sekvens som iscensätter en fotografering av ett spädbarn och genom att man bland annat konstaterar att bilder av litet äldre barn ofta används i reklam för produkter för nyfödda. Mot detta ställs ett antal fotografier av nyfödda barn – ”Såhär ser nyfödda barn ut”, säger speakern. Denna typ av retorik – där man alltså uppmärksammade kontrasten mellan mediernas eller kulturens bilder och ”verklighetens” – var återkommande inom den feministiska diskussionen under 1970-talet. Mariah Larsson har gett exempel på detta inom kvinnorörelsens kritik av den pornografiska filmen under samma tid.[41] I specialnumret om kvinnor och film i *Film & tv* ställdes också ”Filmens bild av kvinnan” mot ”verkligheten”. Här visades å ena sidan bilder av unga glamourösa kvinnor i Hollywoodfilmer, å andra

sidan bilder av äldre kvinnor i arbete, med städning, sömnad och i handeln.[42]

Filmens analys utgår alltså från att kvinnor matas med reklambilder från industrin och att detta får negativa konsekvenser, bland annat på amningsfrekvensen, men också på kvinnors förväntningar på hur moderskapet ska gestalta sig. Detta var enligt Wechselmann del i ett större påverkanskomplex som övertalade kvinnor att i första hand bli konsumenter. ”Den småflicksattityd som kvinnor intar till sina egna liv är en följd av det kapitalistiska samhällets indoktrinering”, menade hon i en intervju.[43] Wechselmanns användning av begreppet indoktrinering ligger i linje med hur begreppet användes av vänstern under den här tidsperioden. I den mycket lästa boken *Indoktrineringen i Sverige* från 1968 menade Göran Palm att även om begreppet ibland beskrevs på ett sätt som förde tankarna till ”hjärntvätt” och Kina, så var indoktrinering i själva verket något som förekom överallt, eftersom alla samhällen har ett antal grundvärderingar som de styrande strävar efter att upprätthålla. Dessa värderingar förmedlas inte heller alltid av en liten maktelit, menade Palm, utan via en rad kanaler i samhället – skolan, massmedierna, reklamen, fiktionen, m.m. – vilka samverkar för att, som i Sveriges fall, ”befästa det borgerliga klassamhället”.[44]

När Wechselmann använder begreppet indoktrinering är det dock i förening med ett feministiskt perspektiv, eftersom hennes kritik riktar in sig på den påverkan som specifikt kvinnor utsätts för. I *Omställningen* sätts detta också i samband med samhällets organisering. Problemet, enligt filmen, bestod nämligen inte bara i att myndigheter konkurrerades ut av privata aktörer, utan filmen förmedlar också att det moderna samhället medfört att föräldrar är utlämnade åt just dessa privata aktörer genom att kontakten mellan människor minskat. Detta relateras till förändrade familje- och bostadsförhållanden. I en sekvens som behandlar föräldrars oro efter att ha kommit hem från BB säger speakern: ”En orsak till att hemkomsten kan upplevas som så påfrestande är förmodligen den att det vi kan och vet om småbarn har vi läst oss till. För bara hundra år sen bodde och levde vi i storhushåll, flera generationer tillsammans. De lärde varann. Nu bor vi snart en generation i varje förort.” Förorterna tas också upp i en senare sekvens där mammors ensamhet tematiseras. Till en tecknad bild av ett höghus med en mängd små fönster där kvinno- och barnhuvuden sticker fram, noterar speakern: ”Här kan vi sitta hela dagarna i varsin liten cell och ta patent på vårt barn”. Detta följs av ett kollage av bilder på en lång rad moderna förortsområden med likartad arkitektur och bilder av kvinnor som går runt med sina barnvagnar. Den ”indoktrinering” som Wechselmann påtalade hade alltså möjliggjorts genom att moderniteten isolerat människor från varandra på ett sådant sätt att tryckta källor blivit den primära informationskällan snarare än delade erfarenheter.

Medicinen och industrin

En annan kritik som filmen formulerar gentemot det moderna samhällets syn på barnafödande handlar om vad som förstås som ett medicinskt och onaturligt perspektiv på reproduktion och spädbarnsvård. Detta kommer inte minst fram i sekvenser där paralleller görs till industriell produktion. I en animerad scen i den historiska tillbakablicken tidigt i filmen visas exempelvis en kvinna som monterar dammsugare vid ett löpande band. Plötsligt förändras bilden och i stället för att sätta på handtag på dammsugare arbetar kvinnan nu med att stoppa in nappar i munnarna på skrikande bebisar, iklädd vita sjukhuskläder vid ett löpande band med landstingets logotyp. ”Ja, industrin går fortfarande framåt”, kommenterar speakern. Synen på vården som industriell och opersonlig framkommer även språkligt. I en scen introduceras exempelvis Nacka sjukhus som ”en av våra stora sjukhusfabriker”. Denna kritiska syn på sjukhusvården låg i tiden. 1968 hade Jan Halldoffs film *Korridoren*, inspelad på Karolinska sjukhuset, haft premiär, vilken skildrade en ung läkares känslor av otillräcklighet inom ett omänskligt sjukhussystem. Och fyra år efter *Omställningen* publicerades P. C. Jersilds uppmärksammade roman *Babels hus* på liknande tematik, vilken 1981 även blev en tv-serie av Jonas Cornell.

Kritiken av ett medicinskt perspektiv på reproduktionen kan också utläsas i filmens avståndstagande från traditionella, biologiska skildringar

av densamma. En stor del av informationsmaterialet om graviditet från den här tiden uppehåller sig vid kroppsliga förändringar, fostrets utveckling och råd om bland annat kost och motion.[45] I kontrast till detta tar *Omställningen* i stället upp psykiska aspekter. Avsnittet om graviditet ägnas exempelvis nästan uteslutande åt diskussion av olika drömmar som gravida kvinnor kan ha, dels genom intervjuscener, dels genom en längre animerad sekvens. Man tar även upp depressioner. Här tar man avstånd från de kommersiella broschyrernas skildringar av graviditetsdepression: ”Även i Mölnlyckes och Vita Lamms broschyrer vet man om att depressioner kan inträffa under havandeskapet. De beskrivs alltid som naturliga och hormonbetingade. Men har våra drömmar enbart med omställningen i kroppen att göra?”, frågar speakern. Efter detta ses en animerad sekvens där kameran rör sig förbi en lång rad dörrar med olika textskyltar ovanpå – ”dans”, ”politik”, ”facket”, ”karriär”, ”skolor”, ”hobby” – varefter det klipps till en scen där alla dörrarna slås igen och sammansmälter till en enda dörr med texten ”moderskap”. Här ifrågasätts alltså biologiska förklaringsmodeller och i stället söks förklaringen till kvinnors depressioner i samhällets snäva moderskapsroll.[46]

En rad andra områden som filmen tar upp ligger också i linje med detta perspektiv. I avsnittet om förlossning riktas uppmärksamheten just mot sjukhusvården och det konstateras att nästan alla förlossningar äger rum på sjukhus. ”Den medicinska vården är perfekt, men hur fungerar den psykiska miljön där vi föder?” frågar speakern. 1970-talets debatt om förlossningsvården var skiftande. Under början av årtiondet dominerade en diskussion om smärtfri förlossning och kvinnorörelsen reste krav på kvinnors rätt att föda utan smärta. Senare förändrades dock perspektivet och många feminister började avvisa den medicinska teknologin för att i stället argumentera för att kvinnor skulle återta makten över sina egna kroppar och föda på ”naturlig” väg, exempelvis med hjälp av psykoprofylax – en metod att minska smärta genom tekniker för andning och aktiv avslappning.[47] *Omställningen* ger uttryck för det senare ställningstagandet. Det hävdas exempelvis att debatten om smärtfri förlossning har inneburit att många kvinnor fått en panisk rädsla för att föda eftersom de är rädda att

inte klara av förlossningen utan medicinsk smärtlindring. I ett längre avsnitt som följer barnmorskan Rut Hedlunds arbete vid Nacka sjukhus demonstreras också psykoprofylaxmetoden, en sekvens som utmynnar i att åskådaren får följa en förlossning där endast psykoprofylax används.

Filmens förlossningsskildring syftar till att utgöra ett alternativ till dominerande representationer av förlossningar på film. I en intervju sade Wechselmann:

> Ta bara en sån sak som förlossningen t.ex. Där har det ju faktiskt gjorts lite filmer. Men hur är de tagna? Jo, man ser stjärten på kvinnan och så barnet som kommer ut. Det är för det mesta män som tagit de här filmerna. Och på något sätt säger det något om hur utanför själva upplevelsen de står. En stjärt är ganska ointressant, vi ser ungefär likadana ut allihop. I vårt program har jag filmat kvinnans ansikte i stället. Det levande ansiktet som uttrycker vad hon känner fram tills barnet kommer.[48]

Förlossningsskildringar på film var, som Wechselmann noterade, ingenting nytt. I Sverige hade de förekommit i sexualupplysningsfilmer åtminstone sedan det sena 1940-talet, och när det gällde biografvisade filmer var de ibland dessutom någonting man lockade med i reklamen.[49] Även i tv hade förlossningar visats tidigare. 1966 hade exempelvis det medicinska magasinet *Ronden* ett inslag om smärtfria förlossningar i vilket tv-teamet var med under en tvillingförlossning i Västervik. Det vore inte korrekt att säga att alla dessa förlossningar filmades på samma sätt eller att kvinnors ansikten generellt sett inte visades i bild. Men Wechselmanns film skiljer sig från en stor del av dessa skildringar genom att den inte visar bilder tagna från vad som förstås som barnmorskans eller läkarens perspektiv – det vill säga så att kameran är placerad i änden av förlossningssängen mellan kvinnans särade ben och riktad mot vaginalöppningen. Under själva utdrivningsskedet ligger den födande kvinnan – Kristina – i förlossningssängen och kameran filmar henne från sidan, i en beskärning som visar hela kroppen utom benen från knäna och neråt. Kameran är dock rörlig och zoom, klipp och rörelser används för att växla mellan avståndsbilder och närbilder på Kristina, hennes man och personalen vid neder-

delen av sängen. Själva födelsen visas också från detta sidoperspektiv, och strax efter att barnet kommit ut panorerar kameran till att visa Kristinas och hennes mans reaktioner. Efter att ha visat i närbilder hur barnet tas om hand av personalen läggs det i Kristinas famn. Därefter visas framfödandet av moderkakan och scenen avslutas med att Kristina och hennes man glatt klappar på hennes mage.

Ett annat område där det kritiska perspektivet på vården förekommer är i filmens förespråkande av amning och kritik mot barnmatsindustrin. Wechselmann engagerade sig mycket i frågan och skrev bland annat debattartiklar där hon kritiserade reklamen för bröstmjölksersättning och barnmatens bristande näringsinnehåll.[50] Det starka ställningstagandet för amning måste sättas in i ett större sammanhang, särskilt som amningsdiskussionen framstår som det område där den mest markanta förändringen gentemot dagens diskussion har skett. I dag hörs sällan feministiska röster som hävdar att det finns en anti-amningspropaganda, snarare tvärtom. Chrapkowska och Wold skriver exempelvis att ”[s]venska föräldrar är impregnerade med propaganda om vikten av bröstmjölk för att barnet ska bli friskt och välnärt”.[51] Detta, förklarar författarna, är en följd av skandalen kring Nestlé under 1970-talet. Samma år som *Omställningen* visades på tv hade en rapport med titeln *The baby killer*, författad av Mike Muller och aktivistgruppen War on Want, publicerats i England, vilken avslöjade att Nestlés och andra barnmatsproducenters hårda marknadsföring av bröstmjölksersättning i fattiga länder ledde till att barn blev sjuka och dog eftersom förhållandena ledde till att föräldrar blandade ut ersättningen med för mycket och ibland förorenat vatten. Kontroversen ledde till en omfattande internationell bojkott av Nestlé, och 1981 antog Världshälsoorganisationen en kod som bland annat förbjöd reklam för bröstmjölksersättning.[52] Wechselmann var en av de som bidrog till att frågan fick uppmärksamhet i svenska medier. 1977 var hon en av flera producenter bakom ett avsnitt av tv-programmet *Studio S* med titeln ”Nappflaskan som dödar” som kritiserade ett projekt som Semper hade startat med ett barnmatsföretag i Turkiet.[53] Flaskmatning och bröstmjölksersättning kom alltså att bli någonting mycket ifrågasatt under 1970-talet, och som en konsekvens av detta har vårdpersonal i Sverige sedan 1980-talet varit skyldiga att upplysa om amningens fördelar.[54]

Omställningen var alltså en del av en begynnande kritisk diskussion om barnmatsföretagens ansvar. Vad gäller amning vänder sig Wechselmann dock inte bara mot företag som Semper och Findus (som sedan 1962 ägdes av Nestlé) i sig, utan också mot vården på BB och förhållandet mellan vården och barnmatsindustrin. BB-vistelsen skildras generellt som negativ i filmen. Praktiken att låta barnen ligga skilda från sina mammor i särskilda barnsalar, för att rullas in var fjärde timme för matning, tas exempelvis upp, och en tecknad scen visar här en bebis som rullas fram på ett rullband till en våg med en klocka var fjärde timme för att matas och vägas. Kvinnor berättar också i intervjuer om hur BB-vistelsen gjorde amningen till en negativ upplevelse, en ”skräck” som en mamma beskriver det. I debattartiklar och intervjuer tog Wechselmann också upp vad som beskrevs som ”barnmatsindustrins infiltration”, exempelvis att dietmatsedlar som distribuerades av barnavårdscentraler var skrivna av Findus eller att chefsläkarna på BB-avdelningarna var ”köpta” av barnmatsproducenterna och verkade som deras konsulter.[55] Detta är ännu ett exempel på filmens kritiska inställning till vården. Medicinen hade alltså allierat sig med de kommersiella krafterna på ett sätt som missgynnade kvinnor och barn. Men trots misstron mot vårdapparaten sågs inte samhällsinstitutionerna enbart som problem – liksom Socialstyrelsen borde vara en motvikt mot informationskampanjerna skulle staten kunna vara en motvikt mot barnmatsproducenterna. Wechselmanns förslag var nämligen en ”statlig barnmatsindustri”.[56]

*

Precis som är fallet i dag möttes blivande och nyblivna föräldrar på 1970-talet av en mängd budskap om graviditet, förlossning och föräldraskap förmedlade genom delvis nya medier och av nya aktörer, och liksom i dag gav detta upphov till kritik. Analysen av *Omställningen* ger således perspektiv på vår egen tid då den visar att dagens problematisering av den här

typen av information i sig inte är ny. *Omställningen* är en tydlig reaktion på framförallt det ökade utbud av informationsmaterial som under 1970-talet producerades av privata aktörer. Vad Wechselmann vänder sig emot i filmen är hur denna typ av information blivit dominerande då den dels är överlägsen andra producenters material i omfång och utformning, dels representerar kommersiella intressen genom att dess syfte är att uppmana till konsumtion. I Wechselmanns analys är detta en konsekvens av det moderna kapitalistiska samhällets struktur, där människor isolerats i förortsområden och inte längre delar erfarenheter med varandra. Statliga aktörer har här blivit undanträngda, och sjukvården har – med vissa undantag – infiltrerats av industrin.

Genom sin feminism och sitt radikala vänsterperspektiv ger *Omställningen* uttryck för en alternativ hållning, men den kritik som framfördes i filmen blev samtidigt vidare spridd under 1970-talet. I den statliga utredning om föräldrautbildning som presenterades 1978, och som jag hänvisade till i början av detta kapitel, görs en analys av kommersiellt producerat informationsmaterial som har många likheter med Wechselmanns, även om den förmedlas utan *Omställningens* marxistiska retorik. Man konstaterar här att materialet ofta är av hög kvalitet, både i utformning och innehållsmässigt, eftersom det är framställt genom samarbete med ”landets främsta experter”. Dock fortsätter man bland annat så här:

> Samtidigt kan sägas att kommersiella företag liksom övriga producenter i sina material ofta framställer tiden då man väntar barn och nyss fått barn som en idyllisk period. Mödrarna är blomstrande av hälsa och moderlighet, barnen harmoniska, friska och rosiga. Det är en idealbild som serveras, ofta med dålig förankring i en verklighet som kan rymma bekymmer med ekonomi, bostad, arbetsförhållanden, hur barnomsorgen skall ordnas och liknande.[57]

Man tar också upp bland annat att jämställdhet liksom ”barn som har fötts med handikapp” är ämnen som förbises i broschyrerna.[58] I ett antal punkter sammanfattar man den kritik som formulerats mot den här typen av material från mödravården, barnavårdscentralerna och BB liksom i massmedia, innan man presenterar sina ställningstaganden och förslag. Dessa går ut på att Socialstyrelsen skulle ges ansvar för att utforma informationsmaterial till föräldrar och för att se till att detta material distribuerades, samt ”att socialstyrelsen i samverkan med landstingen rekommenderar mödra- och barnavårdscentraler samt BB att ej använda eller dela ut kommersiella material.”[59]

Även om det är svårt att säga i vilken mån just Wechselmanns tv-film kan ha påverkat utredningens ställningstagande är det uppenbart att frågan inte längre bara var uttryck för en enskild filmskapares engagemang. Här finns paralleller att dra även till andra områden. Som diskuteras i inledningen till denna antologi hade vänsterrörelsen bidragit till en kritisk syn på reklam i allmänhet under den här perioden samtidigt som samhällsinformation och reklam alltmer närmade sig varandra, vilket många av broschyrerna som kritiseras i *Omställningen* är tydliga exempel på. Wechselmanns film är dock inte bara ett uttryck för vänsterns reklamkritik utan kan också relateras till en mer utbredd syn på upplysnings- och informationsverksamhet om sexualitets- och reproduktionsfrågor. Exempelvis har det länge setts som viktigt att sexualupplysningen i Sverige har skötts av en officiell aktör, delvis för att motverka information som sprids kommersiellt på detta område.[60] Detta var till exempel en anledning till den kritik som mötte filmerna i den så kallade *Kärlekens språk*-serien från ungefär samma tidsperiod (Torgny Wickman, 1969–1972), vilka producerades på det kommersiella filmbolaget Swedish Filmproduction Investment AB i samarbete med några av tidens mest kända sexualupplysare. Åsikterna om dessa filmer gick isär, men genomgående bland de negativa röster som hördes var en kritisk inställning till att filmerna var kommersiella produktioner ämnade för biografdistribution.[61] Wechselmanns och den statliga utredningens kritik av de kommersiella informationsbroschyrerna avser visserligen i hög grad deras innehåll, men liksom i fallet med *Kärlekens språk*-filmerna framstår det ändå som avgörande för tolkningen av innehållet vem som har förmedlat informationen – avsändaren var, med andra ord, budskapet.

Avslutningsvis bör *Omställningens* mediehistoriska relevans lyftas. Som visats är Wechselmanns film ett tydligt exempel på en rad strömningar i sin samtid: 1960- och 1970-talens kvinnorörelse och dess kombination av socialism och feminism, den nya vänstern och dess synlighet inom den svenska film- och tv-produktionen, ökningen av andelen kvinnliga filmskapare och en del svenska filmarbetares opposition mot Svenska filminstitutet. Men filmen är också en indikation på att reproduktionsfrågor gavs en plats i tv under en tid när dessa frågor inte hade så stor synlighet inom den biografvisade filmen. Wechselmanns film var bara en liten del av en större diskussion om reproduktionsfrågor inom kvinnorörelsen på 1970-talet, men som film framstår den som ganska unik. Själva mediet kan också sägas ha varit i linje med projektet. Genom att en väsentlig del av filmen byggde på intervjuer med kvinnor som fött barn sattes erfarenheter i fokus, och tv-visningen innebar att dessa erfarenheter hade potential att nå ut till hemmen och de förorter där man menade att mammor isolerats. Man kan visserligen fråga sig hur många föräldrar som faktiskt hade möjlighet att se filmen – den visades sent på kvällen – men tv:s genomslagskraft som medium under den här perioden bör samtidigt inte underskattas. Det förändrade medielandskap som under 1960- och 1970-talen gav upphov till ett ökat informationsutbud om graviditet, förlossning och föräldraskap öppnade således också för produktionen av motinformation på detta område.

Noter

1. Se exempelvis Marcus Persson, ”Tandläkaren kan mer om tandvård än dina vänner”, *Östersunds-Posten* 23/2 2017; Evelyn Schreiber, ”Föräldrar leker utredare och experter på nätet”, *Dagens Nyheter* 25/6 2017.

2. Cecilia Chrapkowska & Agnes Wold, *Praktika för blivande föräldrar: Gravidfakta och barnkunskap på vetenskaplig grund* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2017), baksidestext.

3. Chrapkowska & Wold, 7.

4. Lena Lennerhed, *Kvinnotrubbel: Abort i Sverige 1938–1974* (Hedemora/Uppsala: Gidlund, 2017); Christina Florin & Bengt Nilsson, *”Något som liknar en oblodig revolution…”: Jämställdhetens politisering under 1960- och 1970-talen* (Umeå: Umeå universitet, 2000), 74–75.

5. Christina Jansson, *Maktfyllda möten i medicinska rum: Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960–1985* (Lund: Sekel, 2008), 28.

6. Emma Isaksson, *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm: Atlas, 2007), 79–86, Jansson. Se även Wendy Kline, *Bodies of knowledge: Sexuality, reproduction and women’s health in the second wave* (Chicago: University of Chicago Press, 2010).

7. Karl-Ola Nilsson, ”’Förnekar ni historien, drar vi den igen’: Om 1970-talets dokumentärfilm”, *Svensk filmografi, 7. 1979–1979*, red. Lars Åhlander (Stockholm: Norstedt, Svenska filminstitutet, 1989); Leif Furhammar, *Filmen i Sverige: En historia i tio kapitel* (Höganäs: Wiken, 1991), 331; Leif Furhammar, ”From affluence to poverty: The early Swedish tv documentary”, *A history of Swedish broadcasting: Communicative ethos, genres and institutional change*, red. Monika Djerf-Pierre & Mats Ekström (Göteborg: Nordicom, 2013); Katrina Mathsson, Anna Harding & Camilla Larsson, red., *Folkets bio 1973–2013: De första 40 åren* (Stockholm: Folkets bio, 2013).

8. För en diskussion av kvinnorörelsens konstnärer och reproduktionstemat, se Isaksson, 200–204.

9. Kerstin Ljunggren, ”Maj Wechselmann: ’Ligga på BB är kvinnans sätt att göra lumpen’”, *Röster i radio-tv*, nr 40 1974, 6.

10. Ljunggren, 6. Allt informationsmaterial i broschyrform som distribuerades under den här tiden var inte producerat av Findus och Semper. Exempelvis visas broschyren *Till en blivande mamma* (1974) upp i *Omställningen*. Denna broschyr var utgiven i Socialmedicinska barnavårdsdelegationens skriftserie, i vilken en rad andra broschyrer inom ämnet också publicerats vilka distribuerades till mödra- och barnavårdscentraler.

11. Ljunggren, 5. Inte heller detta påstående stämmer. Som jag nämner senare hade ett program i serien *Livskris* tagit upp tematiken året innan *Omställningen* visades.

12. Solveig Jülich, ”The making of a best-selling book on reproduction: Lennart Nilsson’s *A child is born*”, *Bulletin of the History of Medicine*, vol. 89, nr 3 2015, 499.

13. Jülich, ”The making of a best-selling book on reproduction”, 498.

14. Elisabet Björklund, *The most delicate subject: A history of sex education films in Sweden* (Lund: Lunds universitet, 2012).

15. Björklund, 262–267.

16. Lena Lennerhed, *Sex i folkhemmet: RFSU:s tidiga historia* (Hedemora/Uppsala: Gidlund, 2002); Björklund. Se också Manon Parry, *Broadcasting birth control: Mass media and family planning* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2013).

17. Jülich, ”The making of a best-selling book on reproduction”, 498; se även Lutz D. H. Sauerteig, ”Representations of pregnancy and childbirth in (West) German sex education books, 1900s–1970s”, *Shaping sexual knowledge: A cultural history of sex education in twentieth century Europe*, red. Lutz D. H. Sauerteig & Roger Davidson (London: Routledge, 2009).

18. Lennart Nilsson, Axel Ingelman-Sundberg & Claes Wirsén, *Ett barn blir till: En bildskildring av de nio månaderna före födelsen: En praktisk rådgivare för den blivande mamman* (Stockholm: Bonnier, 1965); Jülich, ”The making of a best-selling book on reproduction”.

19. Lis Asklund & Maj Ödman, red., *Föräldraboken* (Malmö/Helsingfors: Bernce, 1963); Maj-Briht Bergström-Walan, *Vi väntar barn* (Stockholm: Norstedt, 1964); Maj-Briht Bergström-Walan, *Vi väntar barn: En bok om havandeskap och förlossning: Studiehandledning i ämnet mödraundervisning – föräldraundervisning* (Stockholm: Norstedt, 1966).

20. Björklund, 281–287; Solveig Jülich, ”Fetal photography in the age of cool media”, *History of participatory media: Politics and publics, 1750–2000*, red. Anders Ekström, Solveig Jülich, Frans Lundgren & Per Wisselgren (New York/London: Routledge, 2011), 127–129.

21. SOU 1978:5 *Föräldrautbildning: 1. Kring barnets födelse*, 129, 157–159.

22. SOU 1978:5, 131.

23. Se exempelvis Marita Abrahamsson med flera, *Graviditet, förlossning, spädbarnsvård* (Göteborg: Mölnlycke AB, 1972).

24. Tytti Soila, ”Sweden”, *Nordic national cinemas*, red. Tytti Soila, Astrid Söderbergh Widding & Gunnar Iversen (London/New York: Routledge, 1998), 217–220.

25. Marianne Kärre, ”Kräv få filma – visa män vår vardag”, *Film & tv*, nr 5–6 1973, 41.

26. Jonas Sima, ”Lockades hit av Palme – avslöjade ’Viggen’: Nu kommer hennes film i tv”, *Expressen* 4/2 1974.

27. Simas exakta formulering hade varit ”en blid och rosig nybliven mamma”.

28. Maj Wechselmann, ”Nej, här skriker ungen – jag är ingen lycklig MAMMA!”, *Expressen* 10/2 1974.

29. Intervju med Maj Wechselmann, Stockholm, 25/4 2019.

30. Madeleine Kleberg, *Skötsam kvinnosyn: Hem- och familjereportage i svensk tv åren 1956–1969* (Stockholm: Stockholms universitet, 1999).

31. Furhammar, ”From affluence to poverty”.

32. Bill Nichols, *Representing reality: Issues and concepts in documentary* (Bloomington: Indiana University Press, 1991), 32–56.

33. Annika Thor, ”Frispråkig, kontroversiell, stundtals ironisk – Maj Wechselmann med filmen som vapen”, *Film & tv*, vol. 70, nr 2 1992, 9.

34. Jansson, 156–161.

35. Ljunggren, 6.

36. För en utförlig analys, se Isaksson, 99–180.

37. En liknande historieskrivning, där bondekvinnan före industrialismen lyftes fram som en förebild, gjordes i utställningen *Kvinnfolk* 1975, se Isaksson, 214–216.

38. Monika Nyberg, ”Vad ska makthavarna säga nu då? Maj Wechselmann i farten igen – och nu handlar det om barn”, *Expressen* 27/9 1974.

39. ”Tv visar idag: Om att bli mamma”, *Dagens Nyheter* 3/10 1974.

40. Abrahamsson med flera.

41. Mariah Larsson, ”Långt ner i 1973: Kvinnlig njutning inom kvinnorörelsen och porrfilmen”, *1973: En träff med tidsandan,* red. Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (Lund: Nordic Academic Press, 2008).

42. ”Filmens bild av kvinnan… och verkligheten”, *Film & tv*, nr 5–6 1973. Se även Isaksson, 192–199.

43. Ljunggren, 6.

44. Göran Palm, *Indoktrineringen i Sverige* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968), 9.

45. Exempelvis Nilsson med flera samt andra av de broschyrer som det hänvisas till i filmen, som Abrahamsson med flera och Lennart Bengtsson, *Att bli Mamma (En liten berättelse om hur en helt vanlig flicka får sitt första barn)* (Stockholm: Cellvabruken AB, 1969). Se även Björklund, 281–287.

46. Enligt Jansson höll ett psykologiskt perspektiv på att institutionaliseras under den här tiden, men även inom denna diskussion relaterades psykiska problem sällan till samhälleliga faktorer, 193–203.

47. För en beskrivning av psykoprofylax, se Jansson, 216.

48. Ljunggren, 5.

49. Björklund, 87–93.

50. Några artiklar ur debatten är Maj Wechselmann, ”Programmeras barn för läsk redan vid sex veckors ålder?”, *Dagens Nyheter* 25/10 1974; K-G Lindeberg, ”Semper svarar Wechselmann”, *Dagens Nyheter* 26/10 1974; John Lind, ”Visst bör mamma amma”, *Dagens Nyheter* 29/10 1974; och Maj Wechselmann, ”Visst kan vällingen bytas mot filmjölk”, *Dagens Nyheter* 6/11 1974.

51. Chrapkowska & Wold, 124.

52. Chrapkowska & Wold, 124–125, Verena Limper, ”Flaschenkinder: Wissens- und dinggesischtliche perspektiven auf Familienbeziehungen in Deutschland und Schweden (ca. 1900–1980)”, opublicerat avhandlingsmanus (Köln: Kölns univer-

sitet, 2018), 247–262, World Health Organization, ”International code of marketing of breast-milk substitutes”, 1981, https://apps.who.int/iris/handle/10665/40382 (hämtad 3/5 2019).

53. Limper, 251–254.

54. Chrapkowska & Wold, 124, SOSFS 2008:33.

55. Citat från Nyberg. Se även Wechselmann, ”Programmeras barn för läsk redan vid sex veckors ålder?”.

56. Wechselmann, ”Visst kan vällingen bytas mot filmjölk”.

57. SOU 1978:5, 131.

58. SOU 1978:5, 132.

59. SOU 1978:5, 135.

60. Birgitta Sandström, *Den välplanerade sexualiteten: Frihet och kontroll i 1970-talets svenska sexualpolitik* (Stockholm: HLS Förlag, 2001), 193–196.

61. Björklund, *The Most Delicate Subject*, 196–200.

3. Inom och utanför Sverige

Att närvara, verka och synas

Rädda barnens filmiska mediestrategier 1945–1951

Åsa Bergström

Den 22 september 1951 hade filmen *Sex år efter kriget* (regi okänd, 1951) premiär i en lägenhet på Strömgatan 24 i Stockholm. Lägenheten tillhörde Margit Levison, dåvarande ordförande för Rädda barnen.[1] Filmpremiären gick av stapeln under organisationens länskonferens, som även den ägde rum i nämnda lägenhet.[2] Valet av premiär- och konferenslokus må te sig något udda, icke desto mindre var Rädda barnens mediestrategier vid denna tidpunkt välutvecklade. Under den omedelbara efterkrigstiden hade organisationens propaganda bland annat utmynnat i ett antal kortfilmer om det egna hjälparbetet samt i ett utökat synliggörande i mer generell bemärkelse, exempelvis i journalfilmssammanhang.

I linje med betraktandet av andra världskriget som katalysator för efterkrigstidens offentliga och privata kommunikationsaktiviteter uppvisar Rädda barnen under det sena 1940- och tidiga 1950-talet med andra ord en successivt utökad mediestrategisk medvetenhet, inte minst avseende filmen som propagandamedel.[3] Trots att organisationen varken varit inaktiv eller medialt osynlig under mellankrigstiden och andra världskriget verkar behovet av att synliggöra den egna verksamheten alltså ha ökat efter krigsslutet. Detta väcker i sin tur frågor, dels angående bakgrunden till Rädda barnens mediestrategiska efterkrigsoffensiv, dels angående hur organisationens filmpropaganda manifesterades i praktiken. För att söka svar på ovanstående forskningsfrågor avser föreliggande studie inventera, kontextualisera och källkritiskt granska Rädda barnens filmiska medie-

strategier 1945–1951. Studiens primärmaterial består dels av arkivdokument – företrädesvis i form av centralstyrelse- och arbetsutskottsprotokoll i vilka diskussioner om propaganda är återkommande, dels av de identifierbara, bevarade och tillgängliggjorda filmer som skildrar Rädda barnens hjälpverksamhet. De aktuella filmerna utgör ett hitintills i princip outnyttjat källmaterial. Denna forskningsmässiga lucka kan sannolikt relateras till att de föreligger viss arkivproblematik avseende filmernas titlar, metadata, bevarande och tillgängliggörande.[4] Studien relateras även till sekundärmaterial bestående av tidigare forskning om svenskt hjälparbete samt publikationer rörande såväl Rädda barnens historia som organisationens mediestrategiska utveckling. Metoden för studien kan följaktligen beskrivas som inventerande, komparativ och källkritisk. I de fall resultatet av studiens källkritiska granskning utmynnar i att vissa produktionsuppgifter som Svensk filmdatabas och Svensk mediedatabas tillhandahåller behöver revideras refererar studien till de uppdaterade uppgifterna.

För att analysera Rädda barnens filmpropaganda under den omedelbara efterkrigstiden är det nödvändigt att initialt beakta såväl organisationens tidiga mediestrategier som de generella förutsättningarna för Sveriges internationella hjälparbete under den första halvan av 1900-talet. Studien genomförs därför företrädesvis kronologiskt. Kapitlet är indelat i tio avsnitt, denna orubricerade introduktion medräknad. De första två rubricerade avsnitten fokuserar Rädda barnens tidiga mediestrategier respektive de generella förutsättningarna för det svenska hjälparbetet under 1900-talets första hälft. Därefter följer sex avsnitt som samtliga inventerar och analyserar Rädda barnens filmpropaganda 1945–1951. Avslutningsvis återfinns ett orubricerat avsnitt med sammanfattande slutsatser.

Från pressupprop till filmpropaganda

Den 19 maj 1919 initierade Eglantyne Jebb Save the Children Fund i England.[5] Svenskorna Anna Lenah Elgström, Gerda Marcus, Ellen Palmstierna och Elin Wägner inspirerades av Jebbs arbete och med hjälp av ett pressupprop grundandes Svenska rädda barnen den 19 november 1919.[6]

Organisationens snabba genomslag kan förstås primärt härledas till det stora hjälpbehov som orsakats av första världskriget. Samtidigt ter det sig omöjligt att bortse från att de svenska initiativtagarna Elgström, Marcus, Palmstierna och Wägner var verksamma som journalister, författare och rösträttsaktiva opinionsbildare. De hade således goda möjligheter att synliggöra den nystartade svenska organisationen via sina respektive värv och kontaktnät, bland annat inom dags-, vecko- och branschpressen. Rädda barnen tillsatte även tidigt en speciell press- och propagandaavdelning, med en heltidsanställd pressansvarig, samt startade en medlemstidning med samma namn som organisationen.[7]

Via analyser av pressreportage om Rädda barnens internationella hjälpverksamhet i Wien under det tidiga 1920-talet belyser Lina Sturfelt, historiker och forskare med inriktning mot mänskliga rättigheter, såväl medvetenheten om som vikten av den receptionsmässiga närhet som skapades dels via inkluderandet av pressfotografier, dels via bruket av ett berättande i första person.

> [---] the camera lens was not the only 'humanitarian eye' intended to establish realism and evidentiary truth claims. Framing humanitarianism as an eye witness account was another opportunity to recognize its authority, accuracy, and authenticity. 'The person writing this has herself spent several months this year in Vienna. I know, therefore, that the talk of the city dying is not a phrase, not a figure of speech, not an exaggeration, but reality', the RB's Elin Wägner wrote, and Alice Trolle repeatedly referred to 'we down here in Vienna', seeing the war children *with her own eyes* [---].[8]

De reportrar som förmedlade dessa på plats-reportage var, enligt Sturfelt, inte endast observerande vittnen utan en sorts emotionella katalysatorer då de genom ett auktoritärt sanningsanspråk guidade läsarnas reaktioner i önskad riktning.[9] Med utgångspunkt i att vissa av dessa reportage inkluderade uppmaningar till läsarna angående donationer är det möjligt att argumentera för att reportrarna inte bara fungerade som ställföreträdande humanitära vittnen och moraliskt legitimerade språkrör utan även som förkroppsligade propagandaredskap.

Vid 1920-talets mitt började gåvorna till Rädda barnens utlandsarbete sina, samtidigt som nöden i Centraleuropa tycktes ha ”blivit mindre och mottagarländerna något bättre i stånd till att själva överta ansvaret för barnen”.[10] Sammantaget innebar dessa omständigheter att Rädda barnen successivt avvecklade hjälpprojekten utanför Sverige. Organisationen gick därefter in i de så kallade tysta åren och fram till andra världskrigets utbrott den 1 september 1939 kom verksamheten primärt att handla om strategisk planering inför framtida katastrofer och hjälp till behövande barn i Sverige.[11] Med missionen att skapa en stjärnhimmel av lokalföreningar, för att därigenom stimulera såväl svenskarnas engagemang i hjälpverksamheten som inflödet av gåvor, tog Margit Levinson över ordförandeposten i Rädda barnen under våren 1939.[12] Redan i november 1939 intervjuades hon av Knut Martin i *SF-journalen* (1939, SF1036).[13] Inslaget föranleddes visserligen av Rädda barnens 20-års jubileum men Levinson tog vara på tillfället genom att dels propagera för verksamheten i stort, dels rikta en direkt uppmaning till åskådarna om att aktivt bidra till den pågående klädinsamlingen till förmån för Sveriges barn. Utvecklingen från press- till filmpropaganda innebar nya möjligheter som Levinson uppenbarligen förstod att utnyttja.

Neutralitetspolitik, *goodwill* och maktkamp

Rädda barnen har genom åren återkommande betonat sin politiska och religiösa obundenhet, något som än i dag framhålls på organisationens hemsida.[14] Att betrakta Rädda barnens självpåtagna suveränitet som frikopplad från rådande realpolitiska förutsättningar, inte minst under åren för andra världskriget, faller dock på sin egen orimlighet. Under 1938 och 1939 kom konsekvenserna av neutralitetspolitiken att debatteras.[15] En kärnfråga handlade om den svenska neutralitetspolitiken i relation till de nordiska grannländerna.[16] Efter andra världskrigets utbrott skärptes läget ytterligare och vid ett möte mellan de nordiska statscheferna den 18 oktober 1939 fastslogs hållningen att de nordiska länderna skulle stödja varandra diplomatiskt men inte militärt samt att länderna inte skulle liera

sig med något av maktblocken i krigets Europa.[17] Med detta sagt var det under andra världskriget av flera skäl svårt att utveckla det internationella hjälparbetet, för Rädda barnens del var det däremot möjligt att återuppta arbetet med hjälp till barn i de övriga nordiska länderna, vilket primärt manifesterades genom regelbundna fadderbidrag.[18]

Statsvetaren Cay Sevón konstaterar 1995 att tidigare historieskrivning gjort gällande ”att för Sveriges goodwill hos segermakterna talade, att landet under krigstiden varit en tillflyktsort för politiska flyktingar från snart sagt alla Europas hörn”.[19] Via senare forskning med fokus på frågor om flyktingar och flyktingpolitik har bilden, enligt Sevón, blivit mer mångfacetterad.[20] Drygt tio år efter Sevóns konstaterande lyfter historikern Mikael Byström fram att det i den svenska riksdagen och regeringen ”fanns en vetskap om att neutraliteten hade gett landet dåligt rykte bland de stater som sedan 1943 allt tydligare framstod som krigets segrare”.[21] Byström betonar att problemets kärna, alltså neutraliteten i sig, aldrig ifrågasattes samt att lösningen ”blev att påbörja ett arbete för att skaffa landet en större goodwill bland de allierade”.[22] Ytterligare några år senare argumenterar historikern Ann Nehlin i snarlika ordalag. Nehlin framhåller att det under krigsåren blev nödvändigt att successivt omvärdera förutsättningarna för den svenska neutralitetspolitiken och policyn att helt undvika internationella relationer som kunde uppfattas som provocerande, exempelvis avseende internationell hjälpverksamhet.[23] Strävan efter svensk *goodwill* gentemot de allierade kom alltså att prägla det svenska hjälparbetet under den omedelbara efterkrigstiden.

Ett avgörande steg togs i september 1943. I ett konfidentiellt dokument till överstyrelsen för Svenska röda korset lyfter organisationens dåvarande vice ordförande Folke Bernadotte den prekära frågan om hjälp till utlandet omedelbart efter krigsslutet.

> Det andra verksamhetsområdet – nämligen hjälpen till utlandet – anser jag vara det primära och absolut viktigaste. Anledningen härtill är framförallt den goodwill, som svenska Röda Korset och i synnerhet Sverige skulle erhålla genom att där göra en aktiv och storslagen insats. Viktigt är emellertid att en viss koncentration av arbetsinsatsen göres, så att ett

> verkligt effektivt arbetsresultat erhålles. [---] Planering av arbetet torde därefter kunna taga sin början och ett gemensamt organ skapas, som under Svenska röda korsets ledning i detalj kan utforma arbetsprogrammet.[24]

Bernadotte urskiljer och framhåller alltså betydelsen av den *goodwill* som Röda korset och Sverige skulle kunna erhålla genom internationellt hjälparbete och argumenterar dessutom för att ett sådant arbete bör ledas och samordnas av Röda korset. Bernadottes auktoritära hållning i frågan kom dock att utmanas av regeringens beslut att bilda Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet, med syfte att samordna och stötta det svenska hjälparbetet.

Kommittén etablerades i början av 1944, regeringen avsatte 100 miljoner kronor för återuppbyggandet av Europa och delar av ansvaret för distributionen av de avsatta medlen landade hos den nybildade kommittén. Detta komplicerade situationen för Röda korset som, i likhet med Rädda barnen, pragmatiskt valde att ingå i den nybildade kommittén men samtidigt betonade såväl sitt oberoende som sin särställning gentemot andra hjälporganisationer.[25]

Även Rädda barnen, vars inflytande under kriget var betydligt svagare än Röda korsets, försökte under 1944 stärka sin egen position och föreslog bland annat inrättandet av ett råd, lett av den egna organisationen, med uppgift att samordna Sveriges internationella hjälparbete riktat mot barn. Förslaget möttes dock med stark skepticism från Röda korsets sida. Inte heller Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet bejakade förslaget. Rädda barnen lyckades emellertid samla ett antal organisationer som arbetade med hjälpverksamhet riktad mot barn och vid ett möte inom Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet i maj 1944 representerade Levinson inte mindre än nio olika organisationer och kommittéer.[26] Utifrån denna bakgrund ter det sig inte alltför långsökt att betrakta de svenska hjälporganisationernas kapprustning avseende erkännande och *goodwill* som en av orsakerna till Rädda barnens mediestrategiska propagandaoffensiv under den omedelbara efterkrigstiden.

Svenska gåvor från stora till små

Rädda barnens propagandautskott hade redan under krigsåren arbetat för att etablera ett kontinuerligt samarbete med Biografägarförbundet. Detta resulterade bland annat i att intäkterna för utvalda filmvisning donerades till det aktuella hjälparbetet samt i att vissa biografer mot slutet av andra världskriget i anslutning till de ordinarie filmvisningarna propagerade för Rädda barnen genom en ”röst i mörkret”.[27] Hur denna röst i mörkret manifesterades i praktiken är svårt att sia om – bevarade ljudinspelningar av dessa uppmaningar till biografpubliken verkar helt enkelt inte existera. Det är dock relevant att uppmärksamma den motstridiga och successivt förändrade synen på biografpropaganda. En dryg månad efter krigsutbrottet 1939 publicerade branschtidskriften *Biografägaren* följande neutralitetsuppmaning, uppenbarligen föranledd av biografpublikens starka emotionella reaktioner på vissa journalfilmsinslag.

> Neutralitet. I journalerna börja bilder från kriget att förekomma allt mer och mer. De krigsjournalbilder, som förevisas, eller komma att bli förevisade i Sverige, äro givetvis strikt neutrala. De kontrolleras av Statens Biografbyrå. Men de känslor, dessa neutrala journaler kunna utlösa hos åskådarna kunna vara vitt skilda. Det gäller dock för biografägaren och biografens personal att med yttersta noggrannhet kontrollera, att dessa känslor icke på något hörbart eller synligt sätt manifesteras. Demonstrationer av något slag kan medföra att biografens resolution omedelbart indrages! Se därför till att Eder publik iakttager strikt neutralitet![28]

Att via en röst i mörkret propagera för Rädda barnens verksamhet visar alltså en utveckling mot en snarast diametralt motsatt hållning då publikens emotionella och performativa respons i detta sammanhang framstår som eftersträvansvärd. Om propagandarösten i mörkret uppnådde önskad effekt – att via emotionella reaktioner få publiken att aktivt bidra till Rädda barnens verksamhet – kunde denna performativa akt på sikt även bidra till svensk *goodwill* internationellt. Under våren 1945 togs ytterligare steg i samverkansprocessen mellan Rädda barnen och Biografägarförbun-

det. Lyckade förhandlingar landade i att en del filmbolag utlovade ”sin medverkan för kostnadsfri inspelning av propagandafilm för Rädda Barnen, avsedd att spelas i höst” och Rädda barnen utsåg två representanter, Margit Levinson respektive Greta Strömbom, för att i en särskild kommitté samarbeta med Biografägarförbundet.[29]

Det har visat sig problematiskt att med säkerhet identifiera ovan nämnda film, men sannolikt handlar det om kortfilmen *En gåva från stora till små* (regi okänd, 1945?).[30] Filmen inleds med titeln *En gåva från stora till små*, följt av en sekvens som visar en brunbjörn och en berättarröst som på symboliskt sagomanér förtäljer en kort historia om en björnmamma med en lekande unge. Björnmamman skjuts till döds av en jägare och den nu kedjade björnungen visas i en nära helbild. Detta följs av bilder på den befriade björnugnen tillsammans med en hund och berättarrösten förklarar att ”björnugnen togs om hand och fick en fadder, så god som någon, och så blev ungen glad igen”. Via en övertoning förflyttas berättandet från djurriket. En helbild av ringdansande barn övergår i ett antal närbilder på allvarliga barnansikten med blickarna riktade mot himlen. På liknande sätt som i den fabellika inledningen kontrasterar berättarrösten idyllen mot krigets konsekvenser och poängterar att ”leken slutar i bittra tårar”. Till filmens tredje och sista sekvens, som visar fallande bomber, ruinstäder, livlösa vuxna och barn i trasiga kläder, frågar berättarrösten retoriskt: ”Vart ska de ta vägen, dessa övergivna? Var ska de sova? Bland ruinerna? Var får de kläder och mat?”. Avslutningsvis lyfts ett antal, sannolikt finska, barn mer eller mindre motsträvigt in i en lastbil märkt ”LASTEN SIIRTOAUTO – RÄDDA BARNEN SVERIGE BARNTRANSPORTBIL” (se Illustration 1).

Till dessa bilder besvarar berättarrösten sina tidigare frågor genom tydliggörandet: ”Det finns ett land som kan hjälpa och gärna hjälper. Som plockar upp de små från alla håll [---]. Det är Sveriges folk som hjälper genom föreningen Rädda Barnen. De är du och jag, vi alla, som besinnar den gamla psalmens ord.” Slutbilden består av en sirligt textad psalmvers till vilken berättarrösten deklamerar texten. Texten handlar visserligen om att människan bör förbarma sig över lidande och nöd, men utifrån

1. Från den avslutande sekvensen i *En gåva från stora till små* (regi okänd, 1945?).

Rädda barnens religiösa och politiska obundenhet ter sig filmens avslutning ändå märklig. Greppet skulle möjligtvis kunna relateras till den definition av propagandan i neutrala länder som överstelöjtnant Torsten Holm lyfter fram i boken *Kriget och kulturutvecklingen* från 1941. Något förenklat menar Holm, med svepande hänvisningar till en professor Banse, att propagandan i neutrala länder ska tydliggöra att ”blott denna parts sak är rättfärdig inför Gud och människor”.[31] Bortsett från inledningens bakåtblickande fabeltematik – som symboliskt refererar till den nordiska fadderverksamhet Rädda barnen bedrev under krigsåren – och den sakralt betingade avslutningen har filmens stil, form och innehåll flera gemensamma nämnare med organisationens filmer av senare datum. Filmen synliggör även det svenska hjälparbetets övergång från krigsårens nordiska fokusering mot efterkrigstidens europeiska inriktning.

Att rädda Europas barn

Som tidigare nämnts arbetade Rädda barnen redan under åren efter första världskriget med hjälp till Österrikes barn. Den svenska journalisten och författaren Elsa Björkman-Goldschmidt, som bodde och verkade i Wien under många år, var i detta sammanhang en viktig aktör. Genom sina

tidigare erfarenheter blev hon även central i formerandet av Rädda barnens hjälparbete i Wien efter andra världskriget. Under sommaren 1945 initierade Rädda barnen en kommitté för Österrikes barn, i vilken Björkman-Goldschmidt ingick.[32] I oktober samma år genomförde hon en resa till Österrike med syfte att rekognoscera förutsättningarna för det planerade svenska hjälparbetet.[33] Under de efterföljande höst- och vintermånaderna inriktades Rädda barnens propaganda primärt på ”Insamlingen för Europas barn”. Efter att Rädda barnen och Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet anmodats att administrera och organisera den svenska matbespisningen i Wien formaliserades den österrikiska hjälpexpeditionen i början av 1946. Vid sidan av övrig personal – bland annat bestående av läkare, sjuksköterskor, husmödrar, mekaniker och chaufförer – engagerades Björkman-Goldschmidt, utöver sin kuratorstjänst, som propagandachef och chef för klädutdelningen.[34]

Parallellt med Rädda barnens etablering av barnbespisningarna i Wien hölls den 9 februari 1946 ett möte i Riksdagshuset där representanter för religiösa, fackliga och politiska organisationer samt Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet diskuterade frågan om en större insamling för de krigshärjade länderna i Europa. Mötet utmynnade bland annat i bildandet av en ”kommitté, sammansatt av representanter för sammanlagt 37 st. riksorganisationer under benämningen ’Svenska Europahjälpen’” samt i att insamlingsidéerna konkretiserades i form av en riksinsamling med samma namn som den nybildade kommittén.[35] Rädda barnens Margit Levinson valdes till ordförande även för Svenska Europahjälpen och Folke Bernadotte utsågs till representant för Röda korset.[36] En mer detaljerad analys av den komplexa, för att inte säga intrikata, relationen mellan Rädda barnen och Svenska Europahjälpen faller utanför ramen för föreliggande studie. Med utgångspunkt i studiens syfte är det dock av vikt att beakta hur de båda parterna samverkade avseende filmiska mediestrategier och propaganda. I protokollet från arbetsutskottets sammanträde inom Rädda barnens centralstyrelse den 9 april 1946 konstateras under punkten ”Propaganda” att ”viss oklarhet råder bland allmänheten om Svenska Europahjälpens relation till Rädda Barnen”.[37]

Konstaterandet föregås av förslaget att ”parallellt och i fullt samförstånd med Svenska Europahjälpens propaganda reklamera för Rädda Barnens verksamhet”.[38] Ordvalet ”reklamera” är visserligen olyckligt dubbeltydigt, icke desto mindre uttrycker Rädda barnen via formuleringen både sin särställning och sin syn på Svenska Europahjälpen som ett möjligt propagandaorgan för den egna hjälpverksamheten. Levinsons position som ordförande såväl för Rädda barnen som för den nyinrättade Svenska Europahjälpen gynnade definitivt manifesterandet av denna mediestrategiskt kanaliserade propaganda.

Samsynen på vikten av filmpropaganda framstår som en gemensam nämnare för de två tongivande kvinnorna Levinson och Björkman-Goldschmidt, den senare alltså propagandaansvarig för Rädda barnens hjälparbete i Wien från och med våren 1946.[39] I juli 1946 lyfte Levinson fram att Björkman-Goldschmidt ”väckt tanken om en propagandafilm rörande de krigsskadade barn som omhändertogs ute i Europa genom svensk hjälpverksamhet”. I protokollet poängteras även att Levinson under mötet erinrade om att det under förra året spelats in en film om Rädda barnens verksamhet i Österrike.[40] Informationens knapphändiga karaktär gör det komplicerat att definiera vilken film som avses. Levinson verkar alltså hänvisa till en film om Rädda barnens verksamhet i Österrike inspelad 1945. I de svenska film- och mediedatabaserna återfinns, som tidigare nämnts, endast en film om Rädda barnens verksamhet som skulle kunna vara producerad 1945, *En gåva från stora till små*, och denna film handlar inte om Österrike utan representerar i stället övergången mellan Rädda barnens nordiska respektive vidgade europeiska hjälpverksamhet. Vilken film Levinson åsyftade förblir utifrån nuvarande arkivbestånd således tyvärr höljt i dunkel.

Europeiska barn utan skuld och med trasiga skor

Progressionen av arbetet med den av Björkman-Goldschmidt föreslagna filmen har visat sig något lättare att reda ut. Punkten ”Propaganda” i protokollet från sammanträdet med arbetsutskottet för föreningen Rädda

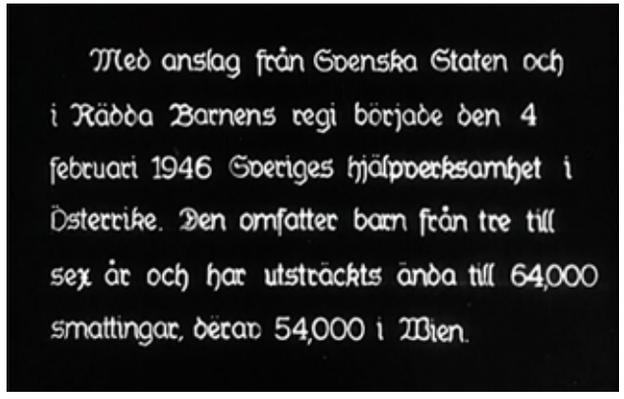

2. Del av förtexterna i *Barnen är utan skuld: Svenska hjälpverksamheten i Wien* (Eduard von Borsody, 1946).

barnens centralstyrelse den 15 oktober 1946 indikerar att produktionsarbetet startat.[41] Med största sannolikhet resulterade arbete i filmen *Barnen är utan skuld: Svenska hjälpverksamheten i Wien* (Eduard von Borsody, 1946).[42] Filmens förtexter lyfter fram Rädda barnen och sammanhanget med den didaktiska förklaringen: ”Med anslag från svenska staten och i Rädda Barnens regi började den 4 februari 1946 Sveriges hjälpverksamhet i Österrike. Den omfattar barn från tre till sex år och har utsträckts ända till 64 000 småttingar, derav 54 000 i Wien.” [sic.] (Se Illustration 2).

Därefter följer en text som introducerar ”Willi Forst, den kände filmregissören och skådespelaren” som ”här ger en skildring av Wiens betryckta läge och Sveriges välkomna insats”.[43] Forst fungerar fortsättningsvis omväxlande som synlig guide och extern berättarröst, så gott som genomgående på tyska.[44] Filmens tre delar/akter omgärdas av en prolog och en epilog. I prologen presenterar Forst sig själv och sammanhanget på tyska och epilogen avslutas med att han, å Österrikes vägnar och på bruten svenska, tackar Sverige, Rädda barnen och ”våra svenska vänner”. I den första akten introduceras åskådaren till Wien via dokumentära stadsbilder och Forsts tyska berättarröst. Den andra akten består av ett kort dramatiserat

familjedrama centrerat runt en konflikt som orsakas av att den hungrande yngsta dottern i smyg äter upp familjen sista brödbit. Genom att modulera sin egen röst för Forst samtliga karaktärers talan. Konflikten får sin upplösning då den desperata mamman knackar på hos grannkvinnan och där får tips om Rädda barnens barnbespisningar. Filmens tredje och avslutande akt är ett reportage som visar och berättar om bespisningsverksamhet i Wien. Ledsagade av Forst och ”Schwester Dagmar” (syster Dagmar), som är den enda i filmen som genomgående talar svenska, möter åskådaren barn som äter ”svensksoppa”, undersöks av läkare och sover middag.

Forsts medverkan som ledsagande ögonvittne har flera dimensioner där hans nationalitet är central. Behovet av den svenska hjälpverksamheten accentueras i detta sammanhang inte bara av Rädda barnens svenska representanter och/eller svenska reportrar utan av en välkänd österrikare som vidimerar att hjälpen når hela vägen fram till de österrikiska barnen. Genom Forsts kollektiviserade österrikiska tack fungerar filmens epilog dessutom som en extern bekräftelse på att hjälpinsatserna genererat *goodwill*, såväl för Rädda barnen som för Sverige och svenskarna. I likhet med tidigare diskuterade press- och filmexempel består filmens eftertexter av en performativ uppmaning till åskådaren, denna gång med direkt hänvisning till den nybildade Svenska Europahjälpen: ”För att fullfölja de svenska hjälpåtgärderna – skänk en dagsinkomst till SVENSKA EUROPAHJÄLPEN Postgiro 900 700”.

Trots att Rädda barnens centralstyrelses protokoll från 1946 och 1947 inte nämner några konkreta filmtitlar producerades ytterligare några kortfilmer om organisationens hjälpverksamhet under denna tvåårsperiod, *Barnskor* (Eduard von Borsody, 1947) respektive *Svensk hjälp i Europa: På besök hos Rädda Barnen i Rumänien* (regi okänd, 1947).[45] Att låta ovan nämnda filmer ingå i föreliggande studie, trots att de alltså inte nämns i centralstyrelsens protokoll, motiveras dels av att delar av dem kompileras och återbrukas i senare filmer om Rädda barnens verksamhet, dels av att de i likhet med *Barnen är utan skuld* ingick i det filmutbud som distribuerades av Svenska Europahjälpen. Intressenter erbjöds helt enkelt att mot fraktkostnad låna de aktuella filmerna.[46] För Rädda barnens del möjliggjorde

denna mediestrategiskt kanaliserade propaganda följaktligen ytterligare synliggörande av den egna hjälpverksamheten.

Barnskor är, i likhet med den tidigare diskuterade *Barnen är utan skuld*, producerad av Willi Forst film, regisserad av Eduard von Borsody och med dialog på tyska. Filmen, som delvis är textad på svenska, kan kortfattat beskrivas som en dramatiserad berättelse i tre akter omgärdad av en prolog och en epilog, även dessa dramatiserade. Berättelsen katalyseras via de trasiga skor som barnen på ”Kinderheim Rädda Barnen” haft på fötterna vid ankomsten till barnhemmet. Då två kvinnor från Rädda barnen kommer på besök berättar läraren på barnhemmet, via de utslitna skor han sparat, tre av barnens bakgrundshistorier. Greppet att använda tillbakablickar är visserligen inte unikt men i detta sammanhang framstår det berättarmässiga valet ändå som tämligen raffinerat, i synnerhet med tanke på snabb produktionstakt och begränsade produktionsmedel. Efter den sista tillbakablicken återvänder berättandet till filmens nu och ”Kinderheim Rädda Barnen”. Till skillnad från *Barnen är utan skuld*, där österrikaren Forst fungerar som åskådarens ställföreträdande ögonvittne på plats i Wien, positioneras nu i stället de två kvinnorna från Rädda barnen som vittnen. Deras reaktioner på barnens bakgrundshistorier är snarare neutralt distanserade än empatiskt engagerade. Då den ena kvinnan reagerar med yttrandet ”stackars barn” konstaterar den andra ”barnen är ju alltid utan skuld” – en nästan övertydlig referens till *Barnen är utan skuld*. De distanserade reaktionerna motiveras av att det i denna film är barnens traumatiska bakgrundshistorier som förväntas generera emotionell respons och i förlängningen få åskådaren att aktivt stötta Rädda barnens verksamhet. Filmens avslutade sekvens, som består av ett bildkollage där välklädda barn sjunger i stämmor och leker i solskenet, skapar en bjärt kontrast mellan de öden som förmedlats via tillbakablickarna och den idylliska tillvaron på barnhemmet. I den tillgängligjorda versionen av filmen finns ingen uppmaning angående donationer, däremot består filmens slutbild av en närbild på fasaden av ”Kinderheim Rädda Barnen” med det citerade namnet väl synligt (se Illustration 3).

Enligt Rädda barnen sattes hjälpen till Rumänien ”in då två års missväxt

3. Fasaden till KINDERHEIM RÄDDA BARNEN i *Barnskor* (Eduard von Borsody, 1947).

vållat en katastrofsituation och bestod i barnbespisningar genom ambulerande soppkök, varigenom man kunde nå även de mest avlägsna byar”.[47] Ovanstående citat kan även summera den reportagelika dokumentären *Svensk hjälp i Europa: På besök hos Rädda Barnen i Rumänien*. Inga dramatiserade sekvenser förekommer och ljudspåret utgörs genomgående av en svensk berättaröst som didaktiskt ledsagar åskådaren. Av de filmer som ingår i denna studie är detta det enda exemplet med ett explicit, avgränsat och brett anlagt nationellt fokus – alltså på Rumänien. Trots att *Svensk hjälp i Europa* på detta sätt delvis skiljer sig från studiens övriga filmer återfinns gemensamma nämnare, exempelvis i den dramaturgiska uppbyggnaden. De inledande sekvenserna etablerar miljöer, mer eller mindre definierade karaktärer och konflikter – i *Svensk hjälp i Europa* på ett kollektivt plan i form av det inför torkan maktlösa rumänska folket och de hungrande barnen samt den goda hjälpande handen i form av Rädda barnen. Detta följs av en fördjupning och/eller en konfliktupptrappning som utmynnar i en upplösning där hjältarna genomgående utgörs av Rädda barnen.

Vilda barn

I slutet av 1947 inleddes arbetet med ytterligare en film om Rädda barnens hjälpverksamhet, denna gång på initiativ av Svenska Europahjälpen. Ett protokoll från sammanträdet med arbetsutskottet inom föreningen Rädda barnens centralstyrelse daterat den 2 december 1947 upplyser om att det under mötet meddelades Björkman-Goldschmidt av Svenska Europahjälpen ”erhållit i uppdrag att i Wien medverka vid inspelning av en ny film, vars manus hon skrivit”.[48] Denna produktionsprocess får jämförelsevis stort utrymme i mötesprotokollen, vilket implicerar att effekterna av Björkman-Goldschmidts propagandaarbete börjat bli märk- och mätbara. Vid nämnda möte meddelades även ”att Rädda Barnen planerat en föredragsresa för fru Björkman-Goldschmidt i USA och Kanada till förmån för föreningens syften”.[49] På Björkman-Goldschmidts initiativ kom denna resa även att fungera som plattform för spridning av Rädda barnens filmer och diskussioner om möjliga filmsamarbeten.[50]

I januari 1948 framkom att filmen, med arbetsnamnet ”’Ungdom i fara’, som fru Björkman-Goldschmidt i slutet av föregående år låtit påbörja inspelningen av i Wien, ännu inte vore färdig”.[51] Budgeten, bestående av 4 000 kronor som Svenska Europahjälpen bidragit med, visade sig otillräcklig. Under mötet poängterades vidare att ”fru Björkman-Goldschmidts tidigare filmer gjort stor framgång, vilket även bekräftats av Förenade Nationernas nya hjälporgan ’UNAC’, som till låns erhållit kopior härå för framförande av filmerna i sin propagandaverksamhet över hela världen”.[52] Under förutsättning att filmen till två tredjedelar blev Rädda barnens egendom beslutade mötet att anslå ytterligare 10 000 kronor till produktionen.[53] Att Rädda barnen under sittande möte sköt till kompletterande medel för filmens färdigställande genom att mer än dubblera Svenska Europahjälpens ursprungliga budget kan tas som intäkt för tilltron såväl till Björkman-Goldschmidt propaganda- och filmarbete som till den färdigställda filmens förmodade verkanskraft. Fördelen i att på detta sätt bli majoritetsägare till filmen kan givetvis också ha varit avgörande för Rädda barnens finansiella beslut.

Vid sammanträdet med arbetsutskottet inom föreningen Rädda barnens centralstyrelse den 28 april 1948 ”[m]eddelades att den i Österrike för Rädda Barnens räkning inspelade filmen ’Ungdom i fara’ (manus fru Elsa Björkman-Goldschmidt) nu förelåg färdig och hade visats i Wien inför representanter för österrikiska socialministeriet samt för danska, norska, amerikanska och schweiziska hjälporganisationer samt tilldragit sig stor uppmärksamhet”.[54] Något förbryllande benämns filmen fortfarande ”Ungdom i fara”, vilket är titeln på en långfilm från 1946 i regi av Per G. Holmgren.[55] Inför den svenska premiären och distributionen verkar Rädda barnen ha kommit till insikt om att titeln redan existerade och filmen benämns fortsättningsvis *Hemlösa* (Karl Zieglmayer & Karl Sztollar, 1948).[56] Protokollet från mötet med arbetsutskottet inom föreningen Rädda barnens centralstyrelse den 5 oktober 1948 tydliggör att *Hemlösa* ”även inspelats med engelsk text, vilken i propagandasyfte var avsedd att visas i olika länder” samt att handlingen berör ”de förvildade barnens problematik”.[57]

Hemlösa inleds av utförliga förtexter som framträder över en Europakarta (se Illustration 4). Det framkommer att filmens manus samförfattats av Björkman-Goldschmidt och Gunnar Höglund, att filmen är inspelad i Wien våren 1948 och att samtliga miljöer är autentiska. Dessutom inkluderas en text som didaktiskt förklarar avsikten med filmen. Rädda barnens retorik angående ”de förvildade barnens problematik” har här utvecklats till en argumentation om orsak och verkan då filmen ”vill visa hur vidriga omständigheter, nöd, hunger och oordnade förhållanden göra en i övrigt normal pojke till ett bland de många ’vilda barn’ som f.n. leva i Mellaneuropa” (se Illustration 5).

Dramaturgiskt består denna film av tre melodramatiska akter samt en epilog och i den tillgängligjorda versionen är dialogen genomgående dubbad till svenska. Filmens första akt utspelas i en rättegångssal där den fjortonårige Robert Timm står anklagad för att ha skjutit den något äldre Thomas Hober. Andra akten utgörs av en längre tillbakablick som ger bakgrunden till hur Robert hamnat inför rätta. Att det tillbakablickande greppet i *Barnskor* fungerat som inspirationskälla för manusförfattarna

4–5. Del av förtexterna i *Hemlösa* (Karl Zieglmayer & Karl Sztollar, 1948).

Björkman-Goldschmidt och Höglund ter sig inte alltför långsökt. Denna akt berättas genomgående ur Roberts perspektiv och berättarrösten tillhör en ung pojke. Efter att ha förlorat både föräldrar och hem i kriget beger sig Robert, i sällskap med sin hund, mot Budapest för att försöka hitta sin mormor. Trots att förtexterna betonar de autentiska miljöerna förekommer endast en platsspecifik referens i detta drama – en vägskylt som anger riktning mot och avstånd till just Budapest. Hungrig, törstig och utmattad möter Robert en grupp barn och ungdomar som bor i en källare

och försörjer sig som ficktjuvar – en uppenbar referens till Charles Dickens *Oliver Twist*.[58] En kväll får Robert en pistol och uppdraget att hålla vakt. Under natten bestämmer sig den retsamme Thomas för att skrämma Robert genom att utge sig för att vara polis med uppgift att beslagta Roberts älskade hund. När Thomas efter upprepade bultningar på dörren kliver in i källaren avlossar den skräckslagne Robert ett skott mot honom. Tredje akten återvänder till filmens nu och utgörs av en konfliktupplösning där det visar sig att Thomas både lever och mår bra. Samtidigt som åklagaren talar om vikten av att hjälpa krigets olycksbarn till ett bättre och lyckligare liv panorerar kameran över åhörarna i rättegångssalen och fokuserar två kvinnor klädda i Rädda barnens uniformer. Åklagarens röst utgör en brygga till nästa scen som inleds med en etableringsbild på, den från *Barnskor* bekanta, fasaden till ”Kinderheim Rädda Barnen”.

Dramat får sin slutgiltiga upplösning då Robert, i sällskap med sin hund och eskorterad av en kvinna klädd i Rädda barnens uniform, anländer till barnhemmet. Vikten av Rädda barnens insatser förstärks i filmens epilog som inleds med ett möte där representanter från Argentina, Kanada, Danmark, Storbritannien, Nederländerna, Norge, Sverige, Schweiz och USA deltar och avslutas med en sekvens där oräkneliga barn och ungdomar vandrar mot horisonten på en solbelyst äng. Via epilogens synliggörande av Rädda barnens internationella kopplingar och samarbeten lyfts den svenska organisationen, på ett helt annat sätt än i de föregående filmerna, fram som en gränsöverskridande skapare av svensk *goodwill* även utanför Europa. Den mest uppenbara skillnaden mellan *Hemlösa* och Rädda barnens övriga filmer från denna period återfinns dock i berättarperspektivet. Trots den stundtals överdrivet melodramatiska och nedlåtande tonen, som bland annat genereras av formuleringar om ”vilda barn” och de vuxnas tendens att prata över huvudet på de barn de ska hjälpa, utmärker sig *Hemlösa* genom att låta barnen komma till tals – i detta fall genom karaktären Robert Timm.

Vid det tidigare diskuterade oktobermötet presenterades även ett antal distributionsförslag angående *Hemlösa*, primärt med internationellt fokus.[59] Gällande filmens svenska distribution föreslogs att lokalföreningarna

skulle erbjudas möjlighet att låna filmen till en kostnad av 10 kronor.[60] Mötet beslutade visserligen att diskutera distributionsidéerna med Svenska Europahjälpen, men med tanke på att Rädda barnen inte var ensam ägare till filmen – vars produktion dessutom initierats och initialt finansierats av Svenska Europahjälpen – framstår förslagen likväl som aningen egoistiska.[61] Hur den mer helhetsmässiga distributionen av *Hemlösa* utvecklades framkommer inte, två saker står däremot klart. För det första, då filmen av valutatekniska skäl inte kunde överföras mot likvid från England fick British Save the Children Fund (brittiska Rädda barnen) slutligen en engelskspråkig kopia i gåva.[62] För det andra, i likhet med *Barnen är utan skuld*, *Barnskor* och *Svensk hjälp i Europa* kom *Hemlösa* att ingå i Svenska Europahjälpens filmutbud och den svenska versionen var följaktligen möjlig låna mot fraktkostnad.[63]

Rädda barnens internationella hjälpverksamhet

Protokollet från arbetsutskottets möte inom föreningen Rädda barnens centralstyrelse daterat den 4 februari 1949 lyfter fram att det svenska bolaget Kinocentralen fått i uppdrag att filma ”lastning i svensk hamn av varor för ett blocktåg, lossning och omlastning i Lübeck, bilder från blocktågets färd genom Europa, ankomsten till Wien, arbetet med barnbespisningar m.m.”[64] Filmen skulle ”ge en överskådlig bild av RB:s verksamhet, när denna var störst” och det var önskvärt att inkludera ”episoder från Budapest, barnsanatoriet i Schwabenberg, klädutdelningen o.s.v.”, vilket beräknades betinga en merkostnad av cirka 4 000 kronor.[65]

Rädda barnens protokoll nämner varken någon titel på den faktiska filmen eller något arbetsnamn på projektet. Formuleringen angående filmens tidsperspektiv, med Rädda barnens ord att den var ämnad att skildra verksamheten ”när denna var som störst”, har därför visat sig vara av avgörande betydelse för identifieringen. Studiens inventering och källkritiska granskning pekar mot att det handlar om *En film om Föreningen*

6. Från den inledande sekvensen i *En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet* (Elsa Björkman-Goldschmidt & Alex Jute, 1949).

Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet (Elsa Björkman-Goldschmidt & Alex Jute, 1949).[66] Denna film består av såväl kompilerat som nyinspelat material och åskådaren ledsagas av en svensk berättarröst. Filmen inleds av en sekvens som visar fredsfirandet i Stockholm den 7 maj 1945 där sammanhanget befästs genom inkluderandet av svenska löpsedlar med fredsrubriker. Dessa kompilerade bakåtblickande bilder, som initialt förekom i journal- och kortfilmsammanhang vid krigsslutet, framhåller den gränsöverskridande skandinaviska gemenskapen och positionerar det neutrala Sverige och svenskarna som aktivt fredsfirande med allierade sympatier (se Illustration 6).[67]

Svensk mediedatabas uppmärksammar att inslag från *Barnskor* ingår i filmen, däremot nämns inte att även kompilerade sekvenser från *Svensk hjälp i Europa* och *Hemlösa* används.[68] Dessa återbrukade sekvenser korsklipps med det av Kinocentralen nyinspelade materialet som bland annat skildrar ovan nämnda varutransporter med båt respektive tåg och delar av Rädda barnens hjälpverksamhet i Wien. Valet att inleda filmen med kompilerade sekvenser från fredsfirandet i Sverige, infoga nyinspelat material som följer de svenska gåvornas väg ut i Europa och däremellan göra nedslag i de gångna årens europeiska hjälp- och filmprojekt innebär att filmens dramaturgi genomgående skapas via redigeringen och den

externa berättarrösten. En konsekvens av kompileringen och korsklippningen mellan dokumentära inslag och dramatiserade scener som ryckts ur sitt ursprungliga sammanhang är att det fiktiva berättandet, via berättarrösten retoriska förhållningssätt, förses med ett autenticitetsanspråk av dokumentärt slag. Det strategiska valet att inkludera vissa sekvenser från *Hemlösa* kan exemplifiera detta argument. Till bilder från såväl den inledande som den avslutande rättegångsscenen – där karaktären Robert Timm står åtalad – lyfter berättarrösten i *En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet* fram verkliga rättsliga förutsättningar och betonar Rädda barnens avgörande närvaro: ”Domarna tog all hänsyn. Barnen hade svårt att förstå sin skuld. Deras rättssinne hade egna normer. Rättegångarna följdes ofta av Rädda Barnens representanter. Man bedömde fallen och de som man kunde hjälpa tog man också hand om.”

Precis som i *Hemlösa* betonas vikten av internationella relationer och arbete även utanför Europa, i detta sammanhang inte bara avseende Rädda barnen utan också för de som hjälpverksamheten riktades till. En av sekvenserna fokuserar exempelvis kläd- och skoutdelningen i Wien där en ung kvinna hittar ett par tåspetsskor ”som någon amerikansk Broadwaykollega ledsnat på”. Hennes sätt att prova skorna visar att hon behärskar tåspetsteknik samtidigt som berättarrösten framhåller att ”med det fyndet blev de bräder som föreställer världen åter hennes och hon kunde börja söka arbete”. Accentueringen av internationella relationer och arbete speglar även några av de successiva förändringar som Rädda barnens hjälpverksamhet genomgick under dessa år, inte minst avseende verksamhetsinriktning, målgrupper och samverkan.

Nya förutsättningar, flyktingströmmar och sysslolösa ungdomar

Majoriteten av de miljontals flyktingar som tvångsomflyttats under andra världskriget återvände efter krigsslutet förhållandevis snabbt till sina respektive hemländer. Samtidigt medförde de politiska motsättningar

som förelåg att ett stort antal flyktingar inte kunde återvända. I takt med att dessa politiska motsättningar skärptes, primärt från 1948 och framåt, kom de europeiska flyktingskarorna att öka.[69] Detta påverkade inte bara det internationella hjälparbetet i stort utan även Rädda barnens verksamhetsinriktning. Ytterligare förändringar orsakades av Svenska Europahjälpens planerade avveckling. Kommittén existerade visserligen till och med december 1951 men under 1940-talets sista år trappades aktiviteten successivt ned. Från 1949 utgjorde olika aspekter av avvecklingsarbetet, ofta av finansiell karaktär, återkommande punkter vid Svenska Europahjälpens sammanträden och vid mötena inom Rädda barnens centralstyrelse.[70] I april 1949 tydliggjordes exempelvis ”att Svenska Europahjälpen för närvarande förfogar över cirka 7,9 milj. kr., avsett att fördelas lika mellan Rädda Barnen och Röda Korset”.[71] Beslutet att efter definitivt bokslut fördela kvarvarande medel i två lika delar mellan Rädda barnen och Röda korset fattades vid ett möte med arbetsutskottet inom Svenska Europahjälpen, dock inte förrän i december 1951.[72] Att Rädda barnen, och sannolikt även Röda korset, åtminstone sedan 1949 förutsatt att denna ekonomiska fördelning skulle komma till stånd synliggör dels den organisationsmässiga dominansen, dels att det förelåg viss oro för framtida finansiering när den starka draghjälpen från Svenska Europahjälpen upphörde. Då Svenska Europahjälpen i relation till Rädda barnen inte bara haft en insamlande funktion utan även fungerat som ett slags propagandaorgan, fick kommitténs avveckling ytterligare en konsekvens – Rädda barnen behövde hitta nya samverkansformer för sitt propagandaarbete.

Vid ett sammanträde med arbetsutskottet inom Rädda barnens centralstyrelse den 20 januari 1950 presenterade propagandakommitténs representant Allan Rodhe en utförlig promemoria angående Rädda barnens framtida verksamhet. Utifrån konstaterandet att Rädda barnen ”numera inför den svenska allmänheten skall framträda såsom självständig institution, kräves en omfattande propaganda landet runt för att stimulera intresset för verksamheten” lyfter promemorian fram både samverkansförslag och mer eller mindre konkreta propagandaidéer.[73] I mötesprotokollet poängteras även att ”Rädda Barnen-filmen ’Hemlösa’ går som

förspel till filmen 'Ligisten' på biografen Rialto, och kommer att fortsätta att gå på olika biografer i landet under 2 års tid. Filmen inbringar inga kontanta medel, men är en god reklam för Rädda barnens verksamhet."[74] I samverkan med Röda korset och Kvinnoutskottet för mellanmänskliga frågor planerades även ett möte "i Konserthusets stora sal, varvid flyktingproblemet skulle bli föremål för en allsidig belysning" och "flyktingfilmen 'Asylrätt' skulle visas".[75] Bortsett från flyktingtematiken har filmen *Asylrätt* (regi okänd, 1949) ingen koppling till Rädda barnen, däremot till Röda korset och Svenska Europahjälpen.[76] Att Rädda barnen under denna förändringsfas valde att prioritera frågor avseende verksamhetsinriktning, nya samverkansformer och propaganda av mer generell karaktär på bekostnad av initierandet och bejakandet av nya filmidéer framstår som fullt förståeligt.

Under 1950 arbetade Rädda barnen även med rekryteringen av en ny press- och propagandachef.[77] Valet föll på redaktör Kaj Halldén, som tillträdde tjänsten i början av januari 1951.[78] Några månader senare initierades arbetet med Rädda barnens nästa film. Under punkten "Propaganda" i protokollet från sammanträdet med arbetsutskottet inom föreningen Rädda barnens centralstyrelse daterat den 12 april 1951 framkommer att inspelningen skulle börja snarast möjligt. Som komplement till bilderna från Tyskland "ämnade föreningen försöka skaffa fram bilder gratis från Italien och Frankrike".[79]

Protokollet tydliggör även att genom "fru Ingrid Günthers försorg hade ifråga om reportage från Italien, Ingrid Bergman-Rossellini bearbetats" och den 8 maj 1951 meddelades att "Ingrid Bergman-Rosselini hade genom fru Günthers benägna förmedling välvilligt utlovat sin och sin makes medverkan".[80] Inspelningen inleddes i maj 1951 och för att återknyta till studiens inledning kom den snabbt färdigställda filmen "att visas för första gången vid den länskonferens, som ordföranden skulle ha i sitt hem den 22 september".[81] Det av paret Bergman-Rosselini utlovade avsnittet blev dock inte färdigt i tid för att ingå i filmen.[82]

Sex år efter kriget (regi okänd, 1951) producerades, i likhet med *En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet*, av Kinocentralen och skildrar Rädda barnens pågående verksamhet genom reportagelika nedslag i Västtyskland, Grekland respektive Frankrike.[83] Åskådaren ledsagas av en svensk berättarröst och även denna film är, om än inte lika uppenbart som flertalet av studiens övriga exempel, strukturerad i tre akter/delar omgärdade av en prolog och en epilog. Prologens inledande bilder på regniga utomhusmiljöer och trångbodda inomhusmiljöer etablerar första delens övergripande konflikt – sysslolösheten i de västtyska flyktinglägren. Lösningen på sysslolösheten bland flyktingarna, som är i alla åldrar och utan specificerad nationell härkomst, levereras av Rädda barnen i form av barndaghem, hemgårdar, ungdomsgårdar, lärlingshem och hantverksarbete. Betydelsen av de svenska insatserna, den goda viljan och hjälparbetets internationella genomslag betonas återkommande av berättarrösten. Till bilder från lärlingshemmet i Nürnberg påpekas exempelvis att hemmet är "uppfört, liksom de båda Münchenhemmen, med virke från de svenska skogarna och med inredning från svenska företag. En droppe i havet, för all del, men detta är ett tecken på god vilja och en inspirationskälla till nya krafttag. Många utländska delegationer har också besökt hemmen för att studera Rädda Barnens arbetsmetoder". De kompilerade reportagen till trots växlar denna första del mellan uppenbart iscensatta sekvenser och ett mer observerande dokumentärt berättande.

Filmens betydligt kortare andra del fokuserar Rädda barnens och Röda korsets samverkan i uppbyggandet av barnavårdscentraler i Grekland. Denna del inkluderar en lång tagning där den statiska kameran fokuserar en skylt som tackar de båda svenska organisationerna. Återigen betonas den internationella *goodwill* som skapas av det svenska hjälparbetet, i detta fall väljer Rädda barnen dock även att accentuera sin samverkan med Röda korset (se Illustration 7).

Den tredje delen fokuserar Rädda barnens hjälpverksamhet i den franska orten Sèvres där "organisationen ordnat ett genomgångshem för undernärda och klena judiska barn från Nordafrika. En etapp på vägen till barnens nya hem i Israel". Såväl verksamhetsinriktningen i sig som valet att inkludera reportaget kräver uppmärksamhet. I sin studie av Rädda barnen konstaterar Ann Nehlin att organisationens något tvek-

7. Närbild på skylt med grekisk och svensk text som betonar betydelsen av samverkan mellan ”SVENSKA FÖRENINGEN RÄDDA BARNEN OCH SVENSKA RÖDA KORSET” i *Sex år efter kriget* (regi okänd, 1951).

samma hållning avseende hjälp till judiska barn ändrades under det tidiga 1950-talet då organisationen i samverkan med svenska myndigheter genomförde hjälparbete i Israel.[84] Rädda barnens genomgångshem i Sèvres synliggör dock att den av Nehlin nämnda hjälpverksamheten i Israel föregicks av hjälp till judiska barn på plats i Europa. Att reportaget, till skillnad från föreliggande studies övriga filmexempel, lyfter fram barnens religion, härkomst och nya hemland indikerar i sin tur att Rädda barnen i just detta sammanhang var angelägna om att betona att hjälpverksamheten även inkluderade judiska barn från Nordafrika på väg till sitt nya hemland Israel. Filmens epilog, som initialt visar och berättar om sönderbombade städer i Västtyskland, förstärker den internationaliserade och allomfattande retoriken. Till bilder av en liten flicka som ligger nedbäddad i en säng under ett läckande tak hänvisar berättarrösten till ”den så kallade Genèvedeklarationen” och deklamerar avslutningsvis med emfas att ”barnet ska skyddas oberoende av ras, nationalitet och tro. Dessa ord förpliktar till handling. De får inte bli tomma ord”.

⋆

Primärmaterialet för denna studie har utgjorts av Rädda barnens arkivdokument, företrädesvis i form av centralstyrelse- och arbetsutskottsprotokoll, samt av de identifierbara, bevarade och tillgängliggjorda filmer som skildrar organisationens verksamhet under perioden 1945–1951. Genom ett inventerande, kontextualiserade och källkritiskt angreppssätt har studien dels granskat bakgrunden till Rädda barnens mediestrategiska efterkrigsoffensiv, dels inventerat och analyserat hur organisationens filmpropaganda manifesterades i praktiken.

På ett realpolitiskt och strukturellt plan urskiljer studien ett samband mellan Sveriges strävan efter internationell *goodwill* och utvecklingen av det svenska hjälparbetet under den omedelbara efterkrigstiden. Vidare relateras Rädda barnens propagandaoffensiv till den maktkamp som förelåg mellan organisationen och Röda korset. På en aktörsnivå var Rädda barnens ordförande Margit Levinson och Elsa Björkman-Goldschmidt, propagandaansvarig för Rädda barnens hjälpverksamhet i Wien, centrala för manifesterandet och spridningen av Rädda barnens filmpropaganda under den aktuella perioden. De faktiska filmerna, som i Rädda barnens protokoll återkommande benämns som just propagandafilmer, kan kortfattat beskrivas som upplysningsfilmer om den egna hjälpverksamheten i efterkrigstidens Europa. Analyserna visar att samtliga filmer har en tämligen traditionell struktur bestående av tre akter/delar där konflikten alltid orsakas av krigets konsekvenser och lösningen genomgående levereras av den goda hjälten i form av Rädda barnen. Filmerna skiljer sig dock åt stil- och formmässigt. Valet att förpacka snarlika budskap i olika former, i detta sammanhang alltifrån kompilerade observerande reportage till genomregisserade melodramer, synliggör en mediestrategisk medvetenhet om vikten av att nå ut till en så bred publik som möjligt. Detta medför i sin tur att sättet att propagera för den egna hjälpverksamheten varierar beroende på berättarmässigt förhållningssätt. I vissa fall inkluderas textskyltar som uppmanar åskådaren att donera pengar till den pågående hjälpverksamheten, ibland skapas åskådarmässigt engagemang via dramatiserade tillbakablickar och i ytterligare några fall förstärks den visuella retoriken av en extern och didaktisk berättarröst som betonar effekten av Rädda barnens hjälpverksamhet.

Att filmerna speglar de förändringar Rädda barnen genomgick avseende verksamhetsinriktning, målgrupper och samverkan är föga förvånande. Desto mer anmärkningsvärd är den propagandistiska verkanskraft som initierandet av Svenska Europahjälpen genererade för Rädda barnen. Svenska Europahjälpen fungerade visserligen primärt som insamlande organ för den svenska hjälpverksamheten i stort, och kom härigenom att på ett finansiellt plan bli helt avgörande för utvecklingen av Rädda barnens internationella hjälparbete under den omedelbara efterkrigstiden. Den samverkan som utvecklades mellan dessa två parter avseende filmpropaganda – där Svenska Europahjälpen genomgående propagerade för Rädda barnens verksamhet – framstår dock som minst lika avgörande, dels i relation till den maktkamp om erkännande och *goodwill* som pågick mellan Rädda barnen och Röda korset, dels i relation till behovet av svensk *goodwill* internationellt. Då Levinson höll i ordförandeklubban för både Rädda barnen och Svenska Europahjälpen är det svårt att betrakta initierandet av denna strategiskt kanaliserade propaganda som ett tillfälligheternas lyckokast.

Noter

1. I denna antologi används endast inledande versal i organisationsnamn. Detta sätt att skriva exempelvis Rädda barnen och Röda korset överensstämmer inte med hur organisationerna själva skriver sina namn (Rädda Barnen och Röda Korset) i det föreliggande empiriska materialet.

2. A2/6, 13/9 1951, Rädda barnens arkiv, Riksarkivet (RB RA).

3. Mariel Grant, ”Towards a Central Office of Information: Continuity and change in British government information policy, 1939–51”, *Journal of Contemporary History*, vol. 34, nr 1 1999; Mats Jönsson, *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel, 2011); A2/3–A2/6 (RB RA).

4. Samtliga filmer som står i fokus för studiens analyser har tillgängliggjorts av Avdelningen för audiovisuella medier vid Kungliga biblioteket.

5. *Barn: Rädda barnen firar 90*, nr 4 2009, 7.

6. Vera Forsberg, *Att rädda barn: En krönika om Rädda barnen med anledning av dess femtioåriga tillvaro* (Stockholm: Rädda barnens riksförbund, 1969), 12.

7. Lina Sturfelt, ”Visualizing war victims: Rädda barnen’s humanitarian reporting in the interwar years”, *War remains: Mediations of suffering and death in the era of the World Wars*, red. Marie Cronqvist & Lina Sturfelt (Lund: Nordic Academic Press, 2018), 56.

8. Sturfelt, 60.

9. Sturfelt, 60.

10. Forsberg, 21

11. Forsberg, 21–23; *Barn*, 8.

12. De fyra lokalföreningar som fanns då Levison tillträdde ordförandeposten 1939 hade vid hennes död 1963 utökats till 274. Se exempelvis *Barn*, 8.

13. Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Margit Levinson”, hämtad 15/12 2018). Skådespelaren och regissören Knut Martin var under ett antal år verksam inom SF:s kortfilmsavdelning. Inslaget med Levinson framstår som den första journalfilmsintervjun med en svensk ordförande för Rädda barnen.

14. Rädda barnen: http://www.raddabarnen.se/ (sökord: ”politiskt och religiöst obundna”, hämtad 15/12 2018).

15. Klas Åmark, *Akt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1973), 151–268 .

16. Åmark, 165 .

17. Erik Hj. Linder, ”Sveriges neutralitetspolitik: Fakta och dokument”, *Världspolitikens dagsfrågor* (Stockholm: Utrikespolitiska institutet, 1943), 11–13; Alf W. Johansson, *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1973), 64–72.

18. Forsberg, 26.

19. Cay Sevón, *Visionen om Europa: Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948* (Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1995), 34.

20. Sevón, 34.

21. Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006), 72.

22. Byström, 72–73.

23. Ann Nehlin, *Exporting visions and saving children: The Swedish Save the children fund* (Linköping: Department of Child Studies, Linköping University, 2009), 41.

24. FI:C, vol. 20, 3/9 1943, Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhets arkiv, Riksarkivet (SIH RA).

25. Nehlin, 44–46.

26. Nehlin, 51–56.

27. A2/3, 7/11 1944 (RB RA); A2/3, 23/1 1945 (RB RA). Som exempel kan nämnas att Rädda barnen och Röda korset i slutet av 1944 fick dela lika på premiärintäkterna från den schweiziska filmen *Marie-Louise* (Leopold Lindtberg, 1944:) och att den svenska filmen *Rännstensungar* (Ragnar Frisk, 1944) uppfördes till förmån för Rädda barnen i början av 1945 (möjligtvis redan i slutet av 1944).

28. *Biografägaren*, nr 15, 1939, 11.

29. A2/3, 3/4 1945 (RB RA); A2/3, 17/4 1945 (RB RA).

30. Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Rädda barnen 1945”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Rädda barnen 1945”, hämtad 15/12 2018). Svensk filmdatabas ger inga träffar på någon film med koppling till Rädda barnen 1945, Svensk mediedatabas listar däremot en kortfilm med titeln *En gåva från stora till små* (regi okänd, 1945?), med frågetecken efter produktionsåret och utan någon angiven regissör.

31. Torsten Holm, *Kriget och kulturutvecklingen* (Uppsala: Lindblad, 1941), 137–138. Holms svepande hänvisningar avser sannolikt Ewald Banse, tysk professor i geografi, vars publikationslista bland annat inkluderar böcker om propaganda och rasbiolog. Att Holm under pågående världskrig gör sig till talesperson för det neutrala Sveriges hållning till propaganda och dessutom låter Banses tyska mellankrigssyn på neutrala länders propaganda prägla argumentationen är både intressant och problematiskt. Oavsett Holms, åtminstone i retrospektiv, problematiska källhänvisningar och inspirationskällor framstår dåtidens idéer om vad propagandan i ”neutrala länder skall avse” tveklöst som relevanta i ett konsekvensanalytiskt historiskt perspektiv. För utförligare information om Ewald Banse, se exempelvis Hilmar Kaiser, *Imperialism, racism, and development theories: The construction of a dominant paradigm on Ottoman Armenian* (London: Gomidas Institute, 1997).

32. A2/3, 15/6 1945 (RB RA).

33. A2/3, 30/10 1945 (RB RA).

34. A2/3, 23/1 1946 (RB RA).

35. A2/3, 12/2 1946 (RB RA).

36. Vol. 1, 15/2 1946, Svenska Europahjälpens arkiv, Riksarkivet (SE RA). För en utförligare studie av Svenska Europahjälpen se Åsa Bergström, ”A means to an end: Media strategies and films commissioned by Svenska Europahjälpen in the late 1940s”, *War remains: Mediations of suffering and death in the era of the world wars*, red. Marie Cronqvist & Lina Sturfelt (Lund: Nordic Academic Press, 2018), 111–136.

37. A2/3, 9/4 1946 (RB RA).

38. A2/3, 9/4 1946 (RB RA).

39. Att de tongivande personerna i detta sammanhang var kvinnor är givetvis värt att uppmärksamma. Detta faktum torde dessutom utgöra en ypperlig ingång för vidare forskning.

40. A2/3, 10/7 1946 (RB RA).

41. A2/3, 15/10 1946 (RB RA).

42. Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Barnen är utan skuld”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Barnen är utan skuld”, hämtad 15/12 2018). Titeln återfinns både i Svensk filmdatabas och i Svensk mediedatabas, den senare bidrar dessutom med en summering av innehållet.

43. Österrikaren Willi Forst (1903–1980) var verksam som skådespelare, regissör, manusförfattare och producent. Forst betraktas som en av 1930-talets mest tongivande aktörer inom den i Wien koncentrerade filmproduktionen av komedi, melodrama och musikal – även kallad ”Wiener Filme”. 1936 grundade Forst det egna bolaget Willi Forst film i Wien. Se exempelvis Robert von Dassanowsky, *Austrian cinema: A history* (Jefferson: McFarland, 2005). *Barnen är utan skuld* producerades av detta bolag.

44. Två förklaringar skulle kunna vara tänkbara till avsaknaden av svensk översättning. Antingen överensstämmer den bevarade versionen av filmen inte med originalversion eller så är språkdräkten ett pragmatiskt val motiverat av att många svenskar i slutet av 1940-talet behärskade grunderna i tyska. Fram till 1939 var tyska det första främmande språk svenska elever lärde sig i skolan. Efter ett regeringsbeslut i mars 1939 kom engelskan att ersätta tyskan som första främmande språk, reformen omsattes dock successivt och omfattade först 1946 samtliga svenska skolor.

45. Både Svensk filmdatabas och Svensk mediedatabas inkluderar dessa två titlar, dock med viss variation avseende metadata. Se Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Barnskor”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Barnskor”, hämtad 15/12 2018); Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Svensk hjälp i Europa”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Svensk hjälp i Europa”, hämtad 15/12 2018).

46. Vol. 1, 1/12 1948 (SE RA); Bergström, ”A means to an end”, 120.

47. A2/5, 11/4 1950 (RB RA). Se även Vadim Guzun, red., *Rădda Barnen și Securitatea: Documente româno suedeze 1946–1949* (Clju-Napoca: Argonaut, 2015).

48. A2/4, 2/12 1947 (RB RA).

49. A2/4, 2/12 1947 (RB RA).

50. A2/4, 31/1 1948 (RB RA).
51. A2/4, 31/1 1948 (RB RA).
52. A2/4, 31/1 1948 (RB RA).
53. A2/4, 31/1 1948 (RB RA).
54. A2/4, 28/4 1948 (RB RA).
55. Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Ungdom i fara”, hämtad 15/12 2018).
56. A2/4, 5/10 1948 (RB RA); Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Hemlösa”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Hemlösa”, hämtad 15/12 2018). Den uppdaterade titeln *Hemlösa* återfinns både i Svensk filmdatabas (som inkluderar det korrekta produktionsåret 1948) och i Svensk mediedatabas (som av oklar anledning anger 1951 som produktionsår).
57. A2/4, 5/10 1948 (RB RA).
58. Charles Dickens, *Oliver Twist: Or the parsish boy's progress* (London: Richard Bentley, 1838).
59. A2/4, 5/10 1948 (RB RA). Exempelvis föreslogs att en kopia skulle skänkas till Schweiz som ersättning för råfilmen samt att en kopia skulle doneras till socialministeriet i Wien, vilket satsat större skillingbelopp för filmens genomförande. Ytterligare två kopior föreslogs ”skänkas”, den ena till brittiska Rädda barnen mot en kostnad av motsvarande 1 500 kronor och den andra till ”delegat Sandelmann i Argentina i förhoppning om att Sandelmann såsom kompensation skulle kunna utverka lädergåvor från sydamerikanska stater”.
60. A2/4, 5/10 1948 (RB RA).
61. A2/4, 5/10 1948 (RB RA).
62. A2/4, 4/2 1949 (RB RA).
63. Vol. 1, 1/12 1948 (SE RA); Bergström, ”A means to an end”, 120–130.
64. A2/4, 4/2 1949 (RB RA).
65. A2/4, 4/2 1949 (RB RA).
66. A2/4, 4/2 1949 (RB RA); A2/4, 7/12 1949 (RB RA); Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet”, hämtad 15/12 2018). Svensk filmdatabas anger 1946–1947 som produktionsår för *En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet* medan Svensk mediedatabas i sin tur anger 1947. Orsaken till förbistringen skulle kunna vara att filmen är ett retrospektiv med fokus på Rädda barnens verksamhet under åren 1946–1947. Ett belägg för att produktionsåret de facto är 1949 återfinns i Rädda barnens mötesprotokoll daterat den 7 december 1949. Detta protokoll tydliggör att ”Kino-Centralen inkommit med förslag till fullbordande av Rädda barnens stora dokumentärfilm, vilket skulle dra en kostnad av 3 000:-”.

67. För en utförligare analys av journalfilm i anslutning till det svenska fredsfirandet, se Åsa Bergström & Mats Jönsson, ”Screening war and peace: Newsreel pragmatism in neutral Sweden, September 1939 and May 1945”, *Researching newsreels: Local, national and transnational case studies*, red. Ciara Chambers, Mats Jönsson & Roel Vande Winkel (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 169–182.
68. Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet”, hämtad 15/12 2018).
69. Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet och Svenska Europahjälpen, *Sveriges internationella hjälpverksamhet 1939–1950: En redogörelse från Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet och Svenska Europahjälpen* (Stockholm, 1957), 11.
70. Vol. 1 (SE RA); A2/4 (RB RA); A2/5 (RB RA).
71. A2/4, 14/4 1949 (RB RA).
72. Vol. 1, 21/12 1951 (SE RA).
73. A2/5, 20/1 1950 (RB RA).
74. A2/5, 20/1 1950 (RB RA). Den amerikanska filmen *Bad Boy* (Kurt Neumann, 1949), med *Ligisten* som svensk titel, hade Sverigepremiär på biografen Rialto i Stockholm den 14/1 1950. Se Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Ligisten”, hämtad 15/12 2018).
75. A2/5, 2/3 1950 (RB RA).
76. Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Asylrätt”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Asylrätt”, hämtad 15/12 2018).
77. A2/5, 31/10 1950 (RB RA).
78. A2/5, 20/11 1950 (RB RA).
79. A2/5, 12/4 1951 (RB RA).
80. A2/6, 12/4 1951 (RB RA); A2/6, 8/5 1951 (RB RA).
81. A2/6, 13/9 1951 (RB RA).
82. A2/6, 13/9 1951 (RB RA).
83. Svensk filmdatabas: http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/ (sökord: ”Sex år efter kriget”, hämtad 15/12 2018); Svensk mediedatabas: https://smdb.kb.se/ (sökord: ”Sex år efter kriget”, hämtad 15/12 2018). Titeln finns med i såväl Svensk filmdatabas som Svensk mediedatabas. Båda databaserna anger produktionsåret

1951 och inkluderar summariska beskrivningar av innehållet. Information om regissör saknas dock.

84. Nehlin, 198.

Staten, Organisationssverige och vidsynthetens förgätmigej

DET STRATEGISKA FRÄMJANDET AV SVENSK INTERNATIONALISM, 1945–1963*

Nikolas Glover

> I den innevarande efterkrigsperioden står mänskligheten inför uppgiften att bygga upp en ny värld – materiellt och andligt – på gruset av den värld som slogs i spillror under det andra världskriget.[1]

Inledningen till 1951 års kurskatalog från Brevskolan, folkrörelsernas gemensamma korrespondensskola, var förmanande. Den nya världen måste göras ”bättre än den gamla” annars hotade en ännu värre katastrof. ”Kunniga medborgare” behövde göra en insats i detta samhällsarbete och de måste engagera sig i sin omvärld. I Sverige fanns särskilt goda förutsättningar att forma dessa individer: ”Vårt land har förmånen att i ett rikt organisations- och föreningsliv äga en gynnsam jordmån för en sådan fostran av unga människor.”[2]

Det är i dag rimligt att hävda att ett centralt inslag i den nationella självbilden är att svenskar är internationellt orienterade: ”vi” har en utåtriktad historia av FN-engagemang och exportföretag, är öppna för influenser från utlandet, reser gärna och är bra på engelska.[3] Det här kapitlet bidrar till historien om hur och varför denna självbild formerades

* Forskningen har utförts inom projektet ”Självförverkligandets marknad: Svensk korrespondens- och distansutbildning, 1890–1970-tal”, och är finansierad av Handelsbankens forskningsstiftelser. Jag vill tacka antologins redaktörer, de övriga kapitelförfattarna samt Orsi Husz för värdefulla kommentarer.

under 1940- och 1950-talen. Som citatet från Brevskolan indikerar, gör jag detta genom en studie av de sammanhang i vilka internationalistiska ideal spreds och befästes genom folkbildningsaktiviteter. Svenskarna skulle orientera sig i internationella frågor, lära sig om internationella institutioner, engagera sig i andra länders problem och frivilligt börja agera solidariskt med dem.[4] Dessa ideal sprang såväl ur brinnande humanitära övertygelser som ur kalkylerande politisk analys, och formulerades i samförstånd mellan företrädare för statliga myndigheter och det ledande skiktet av svenskt föreningsliv. De bildningsaktiviteter genom vilka de cirkulerade ger därmed god möjlighet att studera de historiskt sett porösa gränserna mellan folkbildning och opinionsbildning, demokratisk upplysning och paternalistisk fostran, mellan riktad propaganda och löpande pr. I dessa gränsländer artikulerades det fascinerande spänningsförhållandet mellan präktig storvulen svenskhet och prekär självkritisk ödmjukhet i kalla kriget-Sveriges nationella identitetsbygge. Den modernitetsivrande övertygelsen om att Sverige skulle vara först och bäst var alltid nära sammanbunden med den nyktra insikten att svenskarna i internationellt perspektiv var relativt obetydliga. Att vara speciell och att vara marginell var ofrånkomligen två sidor av samma mynt.

Hur lärde sig då svenskarna orientera och engagera sig i efterkrigstidens nya världsordning? I en rik uppsättning sammanhang och med en varierad medierepertoar åtog sig medlemsorganisationerna inom det som kallades Organisationssverige, vilket inkluderade fackföreningsrörelsen, religiösa samfund, nykterhetsrörelsen och kooperationen, utmaningen att inplantera ”vidsynthetens förgätmigej i våra hjärtan”.[5] Detta var knappast någon enkel sak. År 1957 kunde det heta i dagspressen att ”det brukar sägas att det är svårt att få svenska folket internationellt inriktat”. Fortfarande betraktades ”internationellt verksamma människor med en viss skepsis: antingen är de en fara för det blågula eller också är de verklighetsfrämmande idealister som bör hindras i sin framfart”.[6] Det var just sådana attityder som företrädare för stat och organisationsliv sökte motarbeta under 1940- och 1950-talen. Om andra världskriget hade krävt en nationalistisk mobilisering, ansågs en internationalistisk nu vara nödvändig.

Det här kapitlet följer denna medierade mobilisering, och i fokus står särskilt bildningsaktiviteter arrangerade av Kooperativa förbundet (KF) och Brevskolan, men också andra aktörer såsom Svenska landsbygdens studieförbund och Centralkommittén för tekniskt bistånd.[7] Materialet består av handledningar och underlag till brevkurser och studiecirklar, tidskriften för KF:s gruppverksamhet, *Vi vill*, och Svenska landsbygdens studieförbunds *Studiekontakt*. Diskussionen om Centralkommitténs och KF:s nationella kampanjer bygger dessutom på opublicerat arkivmaterial i det första fallet, och pressartiklar i det andra.

Ideologisk samsyn och kontinuerlig opinionsbildning

Utgångspunkten för analysen är relationen mellan stat och civilsamhälle, närmare bestämt det rörelseanknutna folkbildningsarbetets dubbla funktioner: rollen att tjäna både organisationen (dess medlemmar) och nationen (den svenska demokratin).[8] Arbetet med att göra svenskarna mer internationellt engagerade är ett exempel på hur dessa två ändamål kunde sammanfalla: det motiverades både ur ett gräsrotsperspektiv på medborgerlig bildning och utifrån ett statsorienterat behov av realpolitisk opinionsbildning.[9] Sammansmältningen av dessa bildningsformer var ett uttryck för den kollektivistiska svenska politiska kulturen, det som kallats ”korporatism på svenska”. Den bestod i en nära relation mellan statsmakterna och de stora civilsamhällesorganisationerna, där ett lojalt samarbete från organisationernas sida byttes mot att statsmakterna premierade deras intresseområden.[10] Anne Berg och Samuel Edquist har i sin historiska studie av det statliga stödet till folkbildningen argumenterat för en tillspetsad teoretisk syn på relationen mellan parterna. De menar att svenska staten och civilsamhället inte ens ska betraktas som ett motsatspar, utan att civilsamhället i grunden har formats av vad de kallar en statlig ”autonomiseringspolitik”, det vill säga en politik som syftar till ”att göra något [...] självständigt”.[11] Den långa historien av statliga

subventioner till folkrörelsernas bildningsprogram och de porösa gränserna mellan organisationer och statliga organ visar att ramarna (de statliga bidragen) starkt påverkade civilsamhällets institutionella inriktning (folkbildningens utformning) och centrala komponenter i dess ideologiproduktion (folkbildningens innehåll).[12] Autonomiseringspolitiken har historiskt resulterat i etablerandet av en ideologisk samsyn mellan folkbildare och statliga företrädare när det gäller vad som varit bra för Sverige.[13] Under efterkrigstiden, skriver Berg och Edquist, institutionaliserades på så sätt en dominerande ideologi i samhället som särskilt kännetecknades av ”demokratisering, nationalism och en kontroll av karaktär och moral”.[14] Tesen om en ideologisk samsyn är vad jag särskilt tar fasta på i detta kapitel, där jag följer spridningen av en viss dimension av efterkrigstidens dominerande ideologi: internationalismen.

Hur spreds och befästes då i praktiken internationalismen bland medborgarna? Gunnar Lind Haase Svendsen och Gert Tinggaard Svendsen har identifierat uttryck för en framväxande ”godhetsideologi” i den danska jordbrukskooperationens medlemstidningar under decennierna efter kriget, men studerar inte hur den faktiskt spreds i samhället.[15] Just denna process, fast i Sverige, utgör mitt fokus här. Internationalismen som ideologi medierades genom brevkurser, studiecirklar, medlemstidningar, utställningar och insamlingar, det vill säga genom det som kan kallas Organisationssveriges interna maskineri. Som alla föreningar byggde de stora medlemsorganisationerna sin existens på att framgångsrikt odla relationer med utvalda publiker, vilka kunde vara allt från statens representanter, medlemmar eller potentiella medlemmar och den bredare allmänheten. Föreningar och förbund ägnade sig visserligen åt vad som allmänt ansågs vara samhällsnyttig demokratisk fostran, men – som Folkbildningsutredningen konstaterade 1946 – deras bildningsverksamhet var också ”ett propagandainstrument” för varje organisation.[16] För det ändamålet utvecklades mediala strategier i syfte att skapa opinion och främja en intern vi-känsla bland medlemmarna. Under mellankrigstiden började i detta sammanhang arbetarrörelsen och dess studieförbund att mer systematiskt kombinera textbaserade medier med audiovisuella

medier.[17] I KF:s nationella kampanjer under samma tid har Elin Gardeström sett likheter med vad som numera kallas *corporate branding*. Kombinationen av reklam, upplysningsverksamhet och medlemsaktivering ägnades åt att framhäva ”företagets sociala ansvarstagande och samhällsengagemang, i syfte att stärka relationen till konsumenten”.[18] Utvecklingen fortsatte efter kriget och systematiserades ytterligare. I Brevskolans kurs ”Medlemsaktivitet och propaganda”, framtagen tillsammans med LO:s propagandaråd 1953, fick deltagarna lära sig att den ”inre propagandan” eller ”upplysningsarbetet” – för ”det spelar nu ingen roll vad det kallas” – hade till uppgift att åstadkomma ökad aktivitet och större intresse bland fackliga medlemmar. Det krävde ”givande möten och ett livligt studiearbete”.[19] När KF 1958 bildade sin ”Upplysningsavdelning”, meddelades att den kunde ”främst jämföras med en public relationsavdelning inom ett industriföretag eller ett ämbetsverk.” I avdelningens arbete ingick utformandet av ”propagandakampanjer” och målgruppsanpassade bildningsinitiativ. En av medarbetarna uttryckte en önskan om mer forskning om ”opinionsbildningens effektivitet” och motiverade det så här: ”Reklammän, public relationsmän och andra folkupplysare har länge funnit sig i att arbeta med medel om vars slagkraft de saknar verklig kunskap”. [20]

Organisationssverige bildade, i dubbel bemärkelse, alltså inte bara folket i allmänhet. Mer specifikt var syftet med föreningarnas verksamhet att bilda övertygade medlemmar, vänligt inställda sympatisörer och i förlängningen goda svenskar. Den internationellt orienterade godhetsideologi som de främjade var därför mångfacetterad eftersom den fyllde flera funktioner: gräsrötternas omvärldsengagemang var en angelägenhet utifrån ett allmänmänskligt perspektiv, men även utifrån nationella och organisationsstrategiska intressen.[21] Mobiliseringen var visserligen paternalistisk, men det låg i autonomiseringspolitikens natur att den saknade officiell status. Deltagandet i cirklar och korrespondenskurser var frivilligt. Det var alltså inte möjligt för ”public relationsmän och andra folkupplysare” att helt enkelt instruera svenskarna vad de skulle tycka. I stället kan deras agerande förstås i ljuset av Petter Tistedts analys av

befolkningsfrågans mediering på 1930-talet: det folkbildarna använde sin maktposition till var att ”ställa krav på att medborgarna informerade sig och tog ställning” i viktiga frågor.[22] Deras inflytande hade med andra ord definitiva gränser eftersom det stod medborgarna fritt att ignorera kraven och strunta i frågorna.

Den inre fronten: Bildning i nationens tjänst

Elin Gardeströms studie av 1930-talets reklamfält behandlar den intrikata och spänningsfyllda relationen mellan begrepp såsom reklam, propaganda och upplysning. Som citaten här ovan visar, med sina glidningar mellan studiearbete, pr, propagandakampanjer och folkupplysning fortsatte detta begreppsliga samspel i efterkrigstidens Organisationssverige. Erfarenheterna från andra världskriget var formativa för denna fortsatta historia.[23]

I samband med krigsutbrottet 1939 förde reklamtidskriften *Futurum* fram *public relations* som ”en demokratisk nymodighet”, en verksamhet som ansågs behöva bli ”en ständig del av vår inhemska statskonst”.[24] Denna statskonst kom inte minst att förläggas till det nybildade krigsorganet Statens informationsstyrelse, som hade till uppgift att både motverka fientlig propaganda och ryktesspridning och understödja och stärka svenskarnas kulturella beredskap. I den senare delen av arbetet ställde sig alla stora folkbildnings- och intresseorganisationer genast till förfogande.[25] Enligt Ragnar Lund, som var rektor för KF:s korrespondensskola Brevskolan och chef för Folkberedskapen, krävdes nu att perspektivet skulle vidgas: folkbildningen tjänade inte längre enbart enskilda intressen. Nu gällde det att göra sin plikt ”för den största organisationen i vårt land, vårt demokratiska samhälle, den svenska staten”.[26] Glidningen mellan samhället och staten, och likställandet mellan dessa och ”en organisation”, illustrerar effektivt det argument jag vill föra fram här: att medlemsorganisationerna såg sin bildningsverksamhet som naturligt integrerad i ett större nationellt kommunikativt system där även staten och dess organ ingick.[27]

I Folkberedskapens ledning ingick förutom Lund även andra rutinerade folkbildare med stark rörelseanknytning.[28] För i dess ambition att ”få kontakt med största möjliga antalet människor” fanns mer än bara press, radio och tv att ta till, förklarade Lund. Den ”ytterligare väg, som framför allt i vårt land ter sig självklar” var att använda det organisationsväsende som var ”så vitt utspritt, att varannan svensk torde tillhöra en förening av något slag”.[29] Strategin ledde till vad som beskrevs som några av Brevskolans största framgångar genom dess historia.[30] Den kurs som i efterhand oftast hänvisas till var ”Den svenska livsformen” om den svenska demokratin och dess grundvärden. Tillkommen på uppdrag av Folkberedskapen men producerad och administrerad av Brevskolan, studerades kursen av runt 35 000 medborgare varav de flesta genom folkrörelsernas studiecirkelverksamhet. En av huvudförfattarna till kursbreven var folkbildaren Alf Ahlberg, rektor vid arbetarrörelsens folkhögskola Brunnsvik.[31] I utbyte mot att folkbildningsorganisationerna härigenom tydligt visade sitt instrumentella värde, undkom de drastiska nedskärningar i sin verksamhet under kriget. Det hände att de till och med tilldelades ökade statliga anslag tack vare sitt engagemang i Folkberedskapen.[32]

Det var dessa erfarenheter som togs med in i efterkrigstiden och anpassades till det nya politiska läget. Andra världskriget hade visat på nödvändigheten av fördjupat internationellt samarbete, samförstånd och överenskommelser, och dessa ideal tycktes förverkligas i det hastigt expanderande FN-systemet där officiella nationella representanter och transnationella organisationer möttes och diskuterade jordbornas gemensamma framtid. Regeringen skulle snart komma att göra stödet för FN till en helt central fråga i sin utrikespolitik, och de uttolkare av den svenska neutraliteten både i Sverige och utomlands som såg den som isolationistisk och passiv måste övertygas om motsatsen. Utrikespolitiska institutet (bildat 1938/1941), Svenska institutet (1945) och Centralkommittén för tekniskt bistånd till så kallade mindre utvecklade områden (1952) är exempel på folkrörelsebaserade organisationer som under de första åren efter kriget bildades med officiellt sanktionerat syfte att främja en folklig

internationell orientering.[33] Rent organisatoriskt sammanförde de folk- och opinionsbildningsanspråk. De var statligt uppbackade men konstituerades som rotade i civilsamhället genom att förankras i existerande medlemsorganisationer. Statsmakternas motiv med denna lösning var delvis idealistiska, men inte enbart. Det fanns även realpolitiska överväganden, vilka byggde på idén om att organisationerna och deras bildningsverksamhet var en integrerad del av den officiella säkerhetspolitiken.[34]

Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret lyfte 1953 fram att en förutsättning för det nödvändiga förtroendet för statsledningen och förvaltningen var ”myndigheternas public relations”.[35] I utredningen tillskrevs folkrörelserna en väsentlig roll i sammanhanget, inte minst eftersom svenskarna ansågs ha en principiell motvilja mot långtgående statlig upplysningsverksamhet.[36] Väl uppbyggda med sekretariat och fast anställd personal, hade organisationerna tillgång till samlingslokaler och medlemstidskrifter. Här fanns alltså avgörande opinionsbildare för stora skaror av svenskar, som i händelse av krig skulle bidra till att ”hålla den inre fronten fast”.[37]

> Folkrörelserna ha särskilda förutsättningar för att distribuera upplysning, påverka opinionen och hålla ömsesidig kontakt mellan myndigheter och enskilda. Konferens- och studiecirkelverksamheten samt övriga debattbetonade arbetsformer inom folkbildningsverksamheten kunna icke ersättas som medel för upplysning och kontakt.[38]

Utredningen konstaterade att ett starkt psykologiskt försvar byggde på ”att ett folks bildningsnivå är förhållandevis hög, att ett folk är läskunnigt och läsvant och äger kunskaper inte bara om det egna landet och samhället utan också om främmande länder och folk”.[39] Även om svenskarna överlag var väl rustade, menade utredningsförfattarna, brast deras kunskaper i det sistnämnda fallet. En stor del av den svenska allmänheten visade ringa intresse för utrikespolitiska förhållanden, vilket i förlängningen skulle kunna visa sig vara skadligt för motståndsviljan.[40] Utredningen ledde 1954 till bildandet av Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Dess ordförande blev Gunnar Heckscher, statsvetarprofessorn som 1947

hade publicerat sin studie av den svenska korporativismen, *Staten och organisationerna.* I den boken beskrev han imponerat samarbetet mellan Brevskolan och staten under kriget som ett av de ”mest omfattande experiment på korrespondensteknikens område, vilka förekommit i vårt land”.[41] Den nya beredskapsnämnden skulle alltså vara beroende av att få till stånd liknande initiativ, och från folkbildningshåll meddelades det att organisationerna var villiga att bidra till nationens försvar.[42]

Internationella institutioner, 1946–1954

Enligt 1946 års statliga utredning av den svenska folkbildningen, fanns det en överhängande risk att det utrikespolitiska intresse som andra världskriget hade väckt bland svenskarna nu skulle sjunka tillbaka. ”Det synes vara en av det politiska bildningsarbetets huvuduppgifter att med lämpliga medel motverka denna reaktion, att bevara det vunna resultatet.”[43] Formuleringen gick igen i Brevskolans kurs från 1948 om stormaktspolitiken, vars uttalade ambition var att ”väcka intresse för utrikespolitiska spörsmål”.[44] Under dessa första år efter kriget behandlade en uppsjö brevkurser och cirklar det framväxande, mellanstatliga internationella organisationsväsendet. Redan 1946 erbjöd Brevskolan kursen ”Förenta nationerna”, författad av Sven Dahl vid Utrikespolitiska institutet.[45] I diskussionshandledningen *Kooperationens internationella uppgifter* från 1947 presenterade Herman Stolpe först FN, dess fackorgan och sedan den Internationella kooperativa alliansens arbete. Ett liknande tema behandlade Thorsten Odhes *Internationella kooperativa problem* från 1949 och den medföljande diskussionshandledningen.[46] Året därpå utkom Allan Degermans *Samarbete över gränserna* med en ganska uttömmande presentation av FN-systemet, Europarådet och Internationella domstolen, författad för att ackompanjera Radiotjänsts serie *För en enad värld*. 1950 publicerades också Odhes *Folkrörelserna och FN* i Arbetarnas bildningsförbunds (ABF) skriftserie, och året efter gav Utrikespolitiska institutet ut *Världsnöden och vi* av Sixten Heppling, som ledde det dagliga arbetet inom Centralkommittén för tekniskt bistånd. Hepplings skrift lades i sin

tur till grund för en korrespondenskurs, ”Utvecklingsländernas problem” från 1953, via Försvarets brevskola.

Syftet med samtliga publikationer var att få kursdeltagare att diskutera sig fram till insikten att internationellt samarbete var nödvändigt för att säkra världsfreden. ”Fredens problem”, kallade Degerman det, och poängterade i sitt förord att även i ”vårt eget högt privilegierade land finns dock fortfarande människor med brist på internationell orientering och utan kunskap om grundläggande fakta i det mänskliga samfundets struktur”.[47] För att FN skulle uppfylla sin roll som världsfredsorganisation, krävdes enligt Odhe ett starkt opinionsstöd i alla länder från folkrörelsernas sida.[48] Från kooperationens perspektiv, fick KF:s gruppdeltagare lära sig, var en fri världsekonomi inte bara ett ”ofrånkomligt villkor för bestående fred” utan internationaliseringen av kooperativa företag gav också kooperatörer i alla länder ökade möjligheter att ”utnyttja stordriftens fördelar”.[49] Hepplings skrift å sin sida, Centralkommitténs mest omfattande publikation, underströk den ojämlikhet som rådde mellan jordens rika och fattiga länder och sökte förklara ”de underutvecklade” områdenas problem. Enligt Försvarets brevskola var det ”för närvarande praktiskt taget omöjligt att få en helhetsbild av det världspolitiska spelet, om man inte har denna allvarliga fråga klar för sig”.[50] Säkerhetspolitiska, ekonomiska och idealistiska anledningar: alla pekade de mot att svenskarna måste engagera sig mer i sin omvärld.[51]

Det grundläggande pedagogiska momentet i dessa kurser bestod i olika former av uppgifter som deltagare skulle göra när de läst olika avsnitt av texterna. Kurserna innehöll allt från begränsade faktafrågor till mer öppna diskussionsfrågor. ”Vilka fördelar anser Ni, att Sveriges medlemskap i FN medför?”[52] ”Vilka utmärkande gemensamma drag kan man finna hos de frivilliga internationella organisationerna?”[53] ”Anser Ni, att Sverige kan ha något intresse av att höja den kulturella standarden i utvecklade länder? Angår det oss, om negrerna kan läsa eller ej?”[54] Nästa pedagogiska steg var att föra de formulerade ståndpunkterna vidare. *Studiekontakt* uppmanade cirkelmedlemmar att presentera det de lärt sig för sina medmänniskor och på så vis ”väcka några ur sin likgiltiga slummer”.[55] KF-gruppen

beskrevs i diskussionshandledningen som en ”diskussions- och propagandagrupp”, som hade en dubbel uppgift: kunskaper skulle både inhämtas och spridas ”på arbetsplatsen, i umgängeslivet, på föreningsmöten etc”.[56] Enligt Försvarets brevskola var det inget mindre än de militära kursdeltagarnas skyldighet ”att sprida upplysning om denna fråga”, och de fick följaktligen i slutuppgift att skriva ett föredrag om utvecklingsländernas problem.[57]

Allan Degerman, Torsten Odhe och Herman Stolpe hade liksom Gunnar Heckscher erfarenhet av att arbeta i internationella organisationer, och kan betecknas som medlemmar av folkrörelse-Sveriges toppskikt.[58] Att dessa herrar såg ökad internationalism i samhället som både självklar och nödvändig är knappast förvånande, deras personliga engagemang sträckte sig tillbaka till mellankrigstiden.[59] För dem var problemet att de inte var representativa för befolkningen överlag. Svenskarna i allmänhet, konstaterades det i *Studiekontakt*, uppvisade en ”gränslös okunnighet i internationella frågor”.[60] Tidskriften *Vi vill* återkom kontinuerligt under första hälften av 1950-talet till samma sak. ”Studier i internationella frågor har f.n. knappast någon högkonjunktur inom det folkliga bildningsarbetet”, hette det 1952. Detta trots att press och radio förmedlade utrikesnyheter som aldrig förr, och trots att det betonades ”ganska ihärdigt från olika håll” att det vore önskvärt att ”folk får veta mera i dessa frågor”.[61] Vid en översyn av vilka ämnen som studiegrupperna valde att ägna sig åt var kategorin internationell kooperation ”det verkliga sorgebarnet [...] Dessa ämnen hotas av fullständig katastrof”.[62] Samma problem rapporterats från alla håll. Programtillverkarna på Svenska landsbygdens studieförbund borde ta sig ”en allvarlig funderare” om varför de internationella frågorna inte fick mer plats i cirklarna, enligt en av dess lokala studieledare.[63] Inte ens en enda procent av KF:s studiegrupper ägnade sig 1953 åt internationella frågor. ”Skall man helt enkelt stryka alla internationella ämnen från folkbildningsprogrammet”, frågade sig irriterat en ledarartikel i *Vi vill*.[64]

Likgiltigheten inför vad som hände utanför Sveriges gränser beskrevs i föreningspressen som ett hinder mot framväxten av en gemenskaps-

känsla mellan svenskarna och andra folk.[65] Trots produktionen av diskussionshandledningar, korrespondenskurser, radioföredrag och existensen av organisationer som tillhandahöll publikationer, bildmaterial och filmer tycktes alltså befästandet av svensk internationalism befinna sig i svår motvind. Intresset för internationell kooperation inom KF:s gruppverksamhet hade 1954 till och med ”nått ett bottenläge”.[66]

Nationella kampanjer, 1955–1958

Centralkommittén för tekniskt bistånd bildades 1952. Den etablerades under ledning av Utrikesdepartementet, dess sekretariat placerades vid Svenska institutet, och dess institutionella utformning gjorde att den från början framstod som ”Organisationssveriges gemensamma angelägenhet”.[67] Representanter från 23 organisationer – kvinnoförbund, ungdoms- och studentorganisationer, folkrörelser, arbetsmarknadsorganisationer och kristna organ – bjöds in till den nya kommittén. Förutom att administrera och samordna det än så länge väldigt begränsade svenska bilaterala tekniska biståndet, var en av dess huvuduppgifter att ”stödja och samordna upplysningsverksamhet bland allmänheten och de anslutna organisationernas medlemmar” om de ”mindre utvecklade områdenas problem”. I första hand skulle detta arbete behandla de svenska insatserna i biståndsarbetet.[68] Enligt flera av initiativtagarna var denna propagerande roll minst lika viktig, möjligen viktigare, än kommitténs biståndsadministrerande funktion. Enligt Centralkommittén var ett viktigt syfte med det bilaterala svenska biståndet att väcka svenskarnas intresse för utvecklingsproblem och därmed deras engagemang för Förenta nationerna. Med andra ord skulle biståndsprojekten tjäna opinionsbildningen, för att i förlängningen förändra Sveriges relationer med omvärlden.[69] Arbetet inom kommitténs Upplysningsdelegation syftade därför till att ”flytta in de underutvecklade ländernas problem i det allmänna medvetandet och [...] genom positivt hållna redogörelser för nationella och internationella ansträngningar [...] skapa förståelse hos allmänheten härför”.[70]

Det första verkligt påtagliga uttrycket för denna ambition var den riksomfattande Sverige hjälper-kampanjen som påbörjades i februari 1955 och avslutades i maj. På den korta tiden drog kampanjen in totalt tre miljoner kronor från individer och företag. Statsrådet Ulla Lindström, kung Gustav VI Adolf, samt Centralkommitténs samtliga medlemsorganisationer bidrog till marknadsföringen av insamlingen. Insamlingssekretariatet slöt ett avtal med landets större biografer gällande att få visa kortfilmen *Sverige hjälper* före varje längre biofilm under kampanjens åtta veckor. Pressen fick kompletta artiklar med illustrationer, färdiga att tryckas. Broschyren *Välstånd och världsnöd* trycktes i 40 000 exemplar, och sändes ut till medlemsorganisationerna. Den beskrev insamlingen som en ”inofficiell folkomröstning” om Sveriges framtida politik.[71] Hela aktionen byggde således på ett effektivt, koordinerat budskap som spreds genom ett avancerat kombinerande av olika medier. Det är knappast någon slump att individer med professionell erfarenhet från folkbildningsmiljön spelade en nyckelroll. Centralkommitténs ordförande var Axel Gjöres, som tidigare varit styrelseordförande i KF. Ordförande för Upplysningsdelegationen var Brevskolans tidigare rektor, nu ABF:s studierektor, Sven-Arne Stahre. Som särskild kontaktförmedlare med pressen anlitades en redaktör från ABF.[72] När Centralkommittén sammanfattade effekterna av kampanjen i april konstaterades att ”upplysningsarbetet och insamlingen väl fyllt sina opinionsbildande uppgifter”. Arbetet hade dock samtidigt avslöjat att det fortsatt fanns ”en betydande likgiltighet och i många fall en ren brist på förståelse för de underutvecklade ländernas problem” som återstod att övervinna bland svenskarna.[73] Inom kommittén konstaterades därför att en väsentlig utvidgning av dess kontinuerliga upplysningsverksamhet, genom kurser och framställningen av ”visuella hjälpmedel”, var fortsatt viktig. Dessutom var ”en förbättring av kommitténs public relations önskvärd”.[74]

Visuella medier och professionellt pr-arbete var också vad KF:s ledning använde sig av året därpå, då kooperationen sjösatte en egen nationell informations- och insamlingskampanj. Den här gången var utgångspunkten Internationella kooperativa alliansens konferens i Stockholm i augusti

”Den jättelika globen, som blir KF-utställningens stora attraktion, ser ut som om den när som helst skulle stiga till väders. Inuti kan besökarna se i en ständig ström jordens rika naturtillgångar”, ur *Expressen* den 9 juli 1957. Från Mosebackeutställningen Utan gränser (1957).

1957, och den nya kampanjen riktade sig till de egna medlemsleden liksom allmänheten i stort. Konferensen skulle tematiskt fokusera på breddningen av Alliansens geografiska räckvidd genom att rikta uppmärksamheten mot kooperativa rörelser i Afrika och Asien. I denna utveckling spelade svenska KF en drivande roll, vilket också gav dess representanter ett växande inflytande i den internationella organisationen.[75] Idén var att bidra till formeringen av en ”modern” fredsrörelse genom att förknippa internationalisering med löftet om ökad rationalisering och större ekonomisk vinst: ”större marknader, friare handel och ett allt mer allmänt nyttiggörande av vetenskapens frukter”.[76] För att detta skulle realiseras, krävdes populär uppbackning: KF:s inflytande inom Alliansen vilade på att svenskarna överlag var engagerade i dess frågor. Att agera värd för Alliansens kongress var ett tydligt led i KF:s publika iscensättning av denna internationalistiskt orienterade agenda, och den förstärktes av en spektakulär utställning på Mosebacke kallad Utan gränser som invigdes i samband med konferensen.[77] Utställningen skulle ge stockholmarna en förstahandsupplevelse av svindlande internationella perspektiv. Även de som inte tog sig dit kunde tack vare pressens målande beskrivningar få en känsla av gränslösheten:

> Ni stiger in genom Mosebackes gamla grindar och hamnar under ett regnbågsbanér i spektrums färger, som markerar kooperationens internationella inriktning. Ni vandrar vidare i internationalismen: entréhallens ena vägg är en glödande glasmosaik, i dess säregna sken ser ni en värld utan gränser målad på golvets spegelglas. Ni går några steg till och når därefter i likhet med Jules Verne jordens innandöme.[78]

Insidan av jorden rymdes i en gigantisk jordglob, som med sin placering uppe på höjden under veckor byggt upp stockholmarnas nyfikenhet inför invigningen. Insidan dekorerades av en projektion av jordens yta utan gränser, en 600 kvadratmeter stor målning av Sven X:et Erixon. I globens innandöme visades jordens rikedomar, förklarade *Dagens Nyheter*. ”Där strömmar kol, bomull, olja, ris och vete på rörliga band mot åskådaren, och textade plakat – författade av KF-direktören Thorsten Odhe – berättar

den grymma sagan om håvornas ojämna fördelning”.[79] Den påkostade rumsliga gestaltningen gav Odhes utläggningar om internationella förhållanden en betydligt mer effektiv inramning än hans korrespondenskurser på samma tema. Utställningen Utan gränser talade ”ett språk som alla förstod” om jordens rikedomar och fattigdom, och nödvändigheten av samverkan mellan världens folk. ”Många visste väl sådant förut”, reflekterade *Kooperatören*, ”men utställningen fick alla som såg den att också *känna* det, känna att något måste göras”.[80] Utställningen fick ett entusiastiskt mottagande i Stockholmspressen, och besökstrycket från allmänheten var stort. På sex veckor uppnådde besökarantalet 135 000 personer.[81]

Sedan 1800-talet hade publika utställningar fungerat som en medieform med exceptionell räckvidd, dels genom att attrahera stora mängder besökare och dels genom sin förmåga att vidaredistribueras genom andra medier: dagspress, tidskrifter, reportageböcker och filmer.[82] Både kooperativa världskonferensen 1958 och Utan gränser-utställningen förlängdes också på detta sätt genom andra medier. Mycket utrymme i lokalerna på Mosebacke ägnades åt en utställning av KF-producerade varor, ”allt från margarin till hydrauliska domkrafter”, och den samtida annonseringen för dessa i dagspressen utgjorde ett väsentligt inslag i publicitetsskapandet kring utställningen.[83] Arrangörerna utlyste en fototävling för bästa bild tagen av en besökare inne på utställningslokalerna, och det vinnande bidraget publicerades i dagspressen. KF:s produktionsbolag dokumenterade utställningen i filmen *Utan gränser*, som sedan visades på föreningsmöten och filmkvällar runtom i landet, och ett av de svenska föredragen vid den internationella konferensen publicerades för att bilda underlag till en studiecirkelkurs.[84] Utställningen och världskonferensen blev i sin tur även startskottet för att få de svenska medlemmarna i kooperationen att ”visa världssolidaritet”.[85] På världskonferensen talade Mauritz Bonow, den svenske vicepresidenten av Internationella kooperativa alliansen, direkt till medlemsorganisationerna.[86] Han uppmanade dem att ”utsträcka tanken på välfärdsstaten till att omfatta hela världen. Att bidra till skapandet av en världsopinion i den andan är en konstruktiv uppgift”.[87] I februari 1958 inleddes KF:s insamling Utan gränser, som framhölls som

”Ni vandrar vidare i internationalismen: entréhallens ena vägg är en glödande glasmosaik, i dess säregna sken ser ni en värld utan gränser målad på golvets spegelglas”, ur *Dagens Nyheter* den 2 augusti 1957.

en internationell föregångare inom Alliansen, och vars konkreta syfte i första hand var att samla in pengar till kooperativa funktionärer i Indien.[88] Den insamlingsnål som såldes föreställde ett oändlighetstecken, samma symbol som för första gången använts av KF på Mosebackeutställningen och som 1967 skulle lanseras som hela KF:s varumärke.[89]

I ett tal till KF:s kongress 1958 talade Mauritz Bonow förmanande om folkrörelsernas och de enskilda medborgarnas personliga ansvar att skapa en ”upplyst opinion”. Han efterlyste filmer som kunde åskådliggöra hur världen såg ut ”för människorna i Västerlandet”, och han tryckte på behovet av samverkan mellan ”alla goda krafter”, inte minst med hjälp av radio och tv.[90] Sådan samverkan realiserades i radioserien ”Rika och fattiga länder” som sändes i radio under andra halvan av 1958. Den bestod av föredrag och diskussioner mellan bland andra Bonow själv, Heppling, Degerman, Gjöres och Heckscher. Materialet utgavs sedan i tryckt form under titeln *Det behövs en revolution*, kompletterad med ett föredrag av Bonow med samma titel. Denna tryckta version lades sedan till grund för en kurs genom Brevskolan och KF:s Gruppverksamhet, med en studiehandledning utformad inom KF:s Upplysningsavdelning. Kursen avslutades med en beskrivning av LO:s och KF:s insamlingskampanjer, som uppmanade till diskussioner om folkrörelsernas roll i det ”internationella uppbyggnadsarbetet”.[91] Centralkommittén kunde därmed samma år konstatera att den i sitt opinionsarbete fått ovärderligt och oförutsett stort understöd av ”flera av landets mest inflytelserika folkrörelser”.[92]

I den kontinuerliga kampanjen ingick därmed representanter för KF, Centralkommittén, Svenska institutet samt Sveriges radio som också sökte bidra till att ”en utvidgad hjälp ska få ett stöd i folkmeningen”.[93] När *Det behövs en revolution* lanserades i *Vi vill* motiverades den som angelägen utifrån det faktum att statsmakterna förberedde en ökning av det svenska biståndet, och att det därför var viktigt för alla att lära sig mer om frågorna.[94] Medan Bonow alltså under kongressen 1958 hade talat för behovet att *skapa* en opinion för att aktivt påverka regeringens solidaritetspolitik, var nu i stället argumentet att det var regeringens planerade politik som motiverade att allmänheten blev insatt i internationella frågor. Organisationssveriges relation till den statliga politiken kan med andra ord tidvis liknas vid ett självspelande piano: opinionsbildningen gav riktning åt den dominerande ideologin, som i sin tur formade opinionsbildningen.

Nya grepp, 1959–1963

Vid årsskiftet 1958–1959 uppnådde insamlingen Utan gränser sitt första etappmål om en miljon kronor, och den hade enligt KF:s egen Upplysningsavdelning fått stor uppmärksamhet både inom och utanför kooperationen. Avdelningen fortsatte publicitetsarbetet genom att producera affischer, annonser, butiksplakat, insamlingsbössor och foldrar.[95] Ett särskilt framgångsrikt inslag var att de kooperativa föreningarna fick välja mellan två olika typer av kvittopåsar: en traditionell och en ny typ som försetts med en särskild ruta i vilken varje medlem fick markera att hen anslog en krona av sin årsåterbäring till insamlingen. ”På så sätt tvingas den enskilde medlemmen att sätta sig in i de problem det här gäller och ta ställning till frågan för eller emot.”[96] I praktiken gjordes därmed kvittopåsarna till röstsedlar och ”värdemätare på opinionsläget”, och aktionen blev ”en stor omröstning som i mycket hög grad kan verka opinionsbildande”.[97] ”Denna form för insamling, som ju är mycket påträngande, har väckt stor uppmärksamhet”, deklarerade *Vi vill* stolt.[98]

Inom bildningsverksamheten prövades samtidigt nya vägar att föra ut internationalismens budskap, en uppgift som folkbildningsorganisationerna överlag fortfarande betraktade som ett arbete i uppförsbacke.[99] Bara en sådan sak att insamlingskampanjerna till förmån för utvecklingsländerna på sina håll hade utsatts för kritik från ”fosterlandsvänner” i tidningarnas insändarsidor, noterades det i *Studiekontakt*, visade att det krävdes mer ”social fostran” till ”större medmänsklighet”.[100] Trots att det fanns kursmaterial, och trots att gott om propaganda hade gjorts för de internationella ämnena, hade det visat sig trögt att övertala deltagare att välja dem.[101] Den nya strategin blev nu att konkretisera temat.[102] Inom ABF var Stahre en av de drivande bakom planerna att bjuda in stipendiater från Tanzania att studera organisationens bildningsverksamhet. Förhoppningen var att deras närvaro skulle stimulera intresset för internationella frågor i den svenska arbetarrörelsen.[103] Inom KF:s kursutbud var strategin att levandegöra och målgruppsanpassa temat. Ett exempel på detta var det sätt på vilket den internationella dimensionen flätades in i kursen ”Musik utan

gränser”, som i sin tur ingick i kampanjen att engagera ungdomar i kooperationen. Ungdomscirklar, kallade ”gäng”, bildades utifrån ämnen särskilt valda för tonåringar. Gängen organiserades i anslutning till Domusvaruhus, då den uttalade strategin var att gå ”vägen över varan”, i det här fallet ungdomarnas vilja att köpa skivor. Den absolut mest populära musikstilen, jazz, kunde för den som följde diskussionshandledningen leda in på diskussioner om slaveriets historia, diskriminering och mellanfolkligt samarbete. Den kunde samtidigt enligt samma handledning överbygga generationsgap i hushållet: med kursmaterialets vägledning kunde äldre och yngre lära sig ”tåla musikens mångfald”. Detta hade i sin tur en bredare politisk innebörd, eftersom ”vad som gäller musikerna, gäller människorna överhuvudtaget: de ser olika ut, de lever, tänker, talar och handlar olika – och alla vinner på att respektera varandras olikheter. Det är en grundförutsättning för samförstånd och fred.”[104]

Det var inte bara för ungdomarna som internationalismen nu fick en mer anpassad form. 1959 ställde sig Kooperativa kvinnogillets Etti Widhe frågan: ”Är internationella frågor tråkiga?” Inom svenskt bildningsväsen, förklarade hon, hade kurser på området fått ryktet om sig att de inte kunde attrahera deltagare. Det ansågs ”omöjligt att få fram ett roligt underlag” till dem. Men, skrev hon, faktum kvarstod: svenskarnas plats i världssammanhanget krävde att ”vi lär oss något om den värld som ligger utanför våra gränser och i ord och handling visar, att vi lärt oss något”. Problemet med existerande kurser om internationella frågor menade Widhe var deras fokus på världsekonomin i dess helhet, FN:s uppgifter och det sammanhängande behovet att använda ”stora tal och svåra ord”. De var kanske välmenande, men knappast lättsmälta. Den kurs som nu lanserades för kvinnogillets medlemmar, ”Angår Indien oss”, var i kontrast betydligt mer personlig. Författad av Signe Höjer, som själv under flera år varit verksam i Indien, beskrevs den som varande av ett annat slag än de tidigare handledningarna: den var specialiserad på ett begränsat geografiskt och idémässigt område, som den sökte ”göra levande”. ”Lågmält men intensivt”, ”utan gester eller stora ord”, förmedlade Höjer en konkret bild av ”österns problem, som kommer åhörarna att känna sitt medansvar i utvecklingen”.[105]

DET GÄLLER ATT HJÄLPA!

Gillemedlemmar säljer boklotter utanför Forum i Uppsala. De sålde 2.000 på två dagar. Följ exemplet och rekvirera ett lotteri om 99 lotter.

Insamlingen Utan Gränser har startat sportkampanjen. Som ett led i den presenterade vi i förra numret av Vi Vill (nr 8) ett boklotteri, med vars hjälp gillen, grupper och medlemsråd — och naturligtvis alla andra intresserade — på ett enkelt och trevligt sätt kan tillföra insamlingen stora belopp.

Det gäller att hjälpa. De svenska kooperatörernas hjälp till skolning och uppbyggnad i de s. k. undervecklade länderna. Ni som läser detta är aktiva medlemmar — får vi sammanfatta vår vädjan till er i några frågor och svar:

Vilka har den största viljan att hjälpa?
— Ni, de aktiva medlemmarna.

Hur kan ni hjälpa?
— Lotterivägen, den klassiska insamlingsmetoden.

Vad slags lotteri?
— Ett litet boklotteri om 99 lotter. Två typer:
a) Vanliga lotter med talong för dragning sedan lotteriet sålts.
b) Dragningen gjord i förväg. Inuti lotten finns utom lottsumret en dragningslista.
14 böcker som vinst i varje lotteri.

Kan ni sälja det?
— Javisst, för ni hjälps ju åt!

Hur gör ni?
— Fyller i kupongen och sänder in den omgående!
Till slut frågan:

Är detta angeläget?
— Ja, i högsta grad. Det är medlemsliten — nu som alltid — som kommer att göra insatserna. Ni skall visa att just i ett gille, i er grupp, i ett medlemsråd finner man de verkligt aktiva. Det skall kunna rapporteras full och helhjärtad anslutning från alla landets aktiva kooperatörer. Därför: I varje gille, i varje grupp, i varje medlemsråd minst ett lotteri!

Rune Forsberg

Till Vingförlaget Postfack 16 389 Stockholm 16 (tel. 21 30 26)
Vi vill göra en insats för "UTAN GRANSER" och beställer:

..... st. lottsatser typ .....

.....
grupp, gille eller medlemsråd

.....
beställare

.....
(adress)

.....
(postadress)

13

”Utan gränser”: både ett politiskt budskap och ett kommersiellt varumärke: KF-medlemmar uppmanas i medlemstidningen *Vi vill* engagera sig i KF-insamlingen genom att sälja boklotter från KF-ägda förlaget Ving. På fotot ses försäljning i Uppsala invid reklam för KF:s Cirkelkaffe, framför det KF-ägda varuhuset Forum.

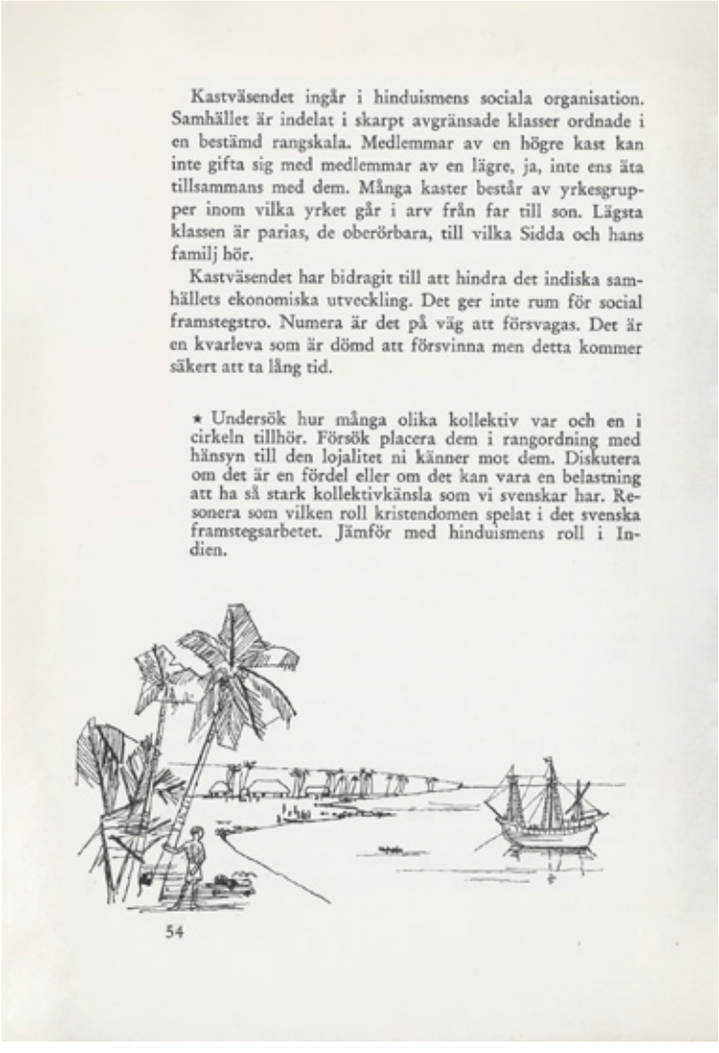

Kastväsendet ingår i hinduismens sociala organisation. Samhället är indelat i skarpt avgränsade klasser ordnade i en bestämd rangskala. Medlemmar av en högre kast kan inte gifta sig med medlemmar av en lägre, ja, inte ens äta tillsammans med dem. Många kaster består av yrkesgrupper inom vilka yrket går i arv från far till son. Lägsta klassen är parias, de oberörbara, till vilka Sidda och hans familj hör.

Kastväsendet har bidragit till att hindra det indiska samhällets ekonomiska utveckling. Det ger inte rum för social framstegstro. Numera är det på väg att försvagas. Det är en kvarleva som är dömd att försvinna men detta kommer säkert att ta lång tid.

* Undersök hur många olika kollektiv var och en i cirkeln tillhör. Försök placera dem i rangordning med hänsyn till den lojalitet ni känner mot dem. Diskutera om det är en fördel eller om det kan vara en belastning att ha så stark kollektivkänsla som vi svenskar har. Resonera som vilken roll kristendomen spelat i det svenska framstegsarbetet. Jämför med hinduismens roll i Indien.

54

För att vara god svensk krävdes att en lärde sig vara god världsmedborgare. Text, gruppuppgift och illustration i *Grannar i fjärran* från kapitlet om den indiske lantarbetaren Sidda. Ur Lars Erikssons *Grannar i fjärran* (1960).

Engagerade gruppdeltagare i ”Angår Indien oss” uppmandes att utarbeta korta föredrag, exempelvis om insamlingen Utan gränser, vilka kunde hållas i samband med kursavslutningen då gruppen uppmanades att bjuda in till ett internationellt program. Widhe föreslog att programmet kunde innehålla filmvisning, förslagsvis Arne Sucksdorffs film *Indisk by*, som ingått i filmkursen ”Kooperativ filmresa på två kontinenter” från 1954, eller filmen *Utan gränser*, KF:s egen dokumentär om utställningen på Mosebacke.[106] Ett annat förslag var att i samband med programmet visa Kvinnogillets skärmutställning, också med titeln Utan gränser, som kunde rekvireras från kansliet.[107] Utställningen bestod av sex pappskärmar som med text, bilder och teckningar belyste jordens befolkningsutveckling och de underutvecklade ländernas stora utmaningar.[108] I bästa fall skulle en sådan tillställning till och med leda till bildandet av en ny internationellt engagerad studiegrupp, som i sin tur förslagsvis kunde välja kursen ”Det behövs en revolution”.[109]

I både ”Musik utan gränser” och ”Angår Indien oss” hade de storskaliga internationella frågorna konkretiserats och levandegjorts genom musik, film och aktiviteter. Denna tendens fortsatte i Brevskolans kurs ”Grannar i fjärran” (1960). Enligt *Vi vill* var det först i och med denna kurs som ”folkrörelsernas försök” att ”sprida kunskap om hur människor i andra länder lever” för första gången nådde en ”imponerande omfattning”.

> Det var här fråga om ett nytt grepp på ämnet som man inte tidigare prövat. I stället för att mera abstrakt behandla olika ekonomiska, sociala eller kulturella problem i olika länder beskrev den nya kursen ett antal människoöden i utvecklingsländerna och satte deras levnadsstandard och miljö i motsättning till hur vi har det i vårt land.[110]

Under de första två åren använde mer än tusen cirklar sig av ”Grannar i fjärran”, som innehöll presentationer av den sydafrikanske gruvarbetaren Sibeko, den indiske lantarbetaren Sidda, den mexikanska änkan Rosina och den sudanesiske ynglingen Ali, och ”förbindelselinjerna mellan Transvaal och Bergslagen, Sydindien och Sydsverige, Mexico och Norrland, Blå

Nilen och Mälaren".[111] Uppföljaren, Brevskolans "Som goda grannar" från 1963, handlade om hur utvecklingsbistånd kunde se ut i praktiken och använde ett liknande grepp. Handlingen kretsade kring två huvudpersoner, fiktiva svenska biståndarbetare som arbetade i landet Ulandia. "Många drag hos Ulandia är närmast afrikanska", förklarades det i inledningen, "men man kan också finna kännetecken som är typiska för Asien och Latinamerika och även de mindre utvecklade delarna av Europa."[112] Handlingen om de två svenskarna löpte genom kursens samtliga fem brev, men avbröts då författaren med jämna mellanrum vände sig till läsaren "med sakliga upplysningar och förslag till samtals- och arbetsuppgifter". Vid dessa tillfällen refererades också till tabeller och diagram, samt till vidarestudier av litteratur, filmer och stillfilmer.

"Som goda grannar" producerades i samarbete med det nygrundade helstatliga organet Nämnden för internationellt bistånd (NIB), som årsskiftet 1961–1962 ersatte Centralkommittén. NIB bildades för att hantera den stora biståndssatsning som regeringen nu inledde, vilken också sammanföll med den realpolitiska maktförskjutningen i FN:s generalförsamling till fördel för det framväxande "Tredje världen"-blocket. Med tv-mediets genomslag, grundandet av NIB och formeringen av en allt aktivare transnationell studentaktivism inspirerad av de revolutionära befrielserörelserna och antikoloniala regimerna i Afrika, Latinamerika och Sydasien, började en radikalare era i den svenska internationalismens ideologiproduktion.[113] Den accentuerades av den intensifierade internationella omvärldsrapporteringen i svenska nyhetsmedier, inte minst i samband med den svenska FN-truppens engagemang i Kongo. Liksom det hade varit för Centralkommittén, skulle upplysningsarbete vara en huvuduppgift även för den nya statliga myndigheten NIB. Informationsavdelningen skulle vara jämställd med nämndens övriga tre huvudenheter, och dess officiella uppgift var enligt den ursprungliga regeringspropositionen att agera som "ideologisk kraftkälla".[114] Trots de nya förutsättningarna skulle även fortsättningsvis de svenska folkrörelserna spela en central roll. Många av dessa började runt 1960 att genomgå en process av "biståndifiering", och bland andra KF initierade och drev egna utvecklingsprojekt i den postkoloniala världen.[115] Så även när den officiella svenska verksamheten fullt ut finansierades med kraftigt ökade statsbidrag, ansågs därför Organisationssveriges kontaktskapande och opinionsformande funktion vara oumbärlig för att upprätthålla verksamhetens legitimitet.

*

De påstridiga ansträngningarna att få gräsrötterna att förhålla sig engagerat till sin växande omvärld ska varken ses som uttryck enbart för spontan humanism, naiv idealism eller påtvingad moralism. De var snarare en potent blandning av alla dessa, som dessutom förstärktes av en högst realistisk analys av politikens nya förutsättningar. För att parafrasera Folkberedskapens chef under kriget kan, utifrån detta perspektiv, det envisa förespråkandet av internationalism ses som uttryck för folkrörelsernas känsla av plikt gentemot den "största organisationen i landet": den svenska staten. Ökad kunskap om omvärlden och mer internationellt engagemang ansågs vara angeläget för det psykologiska försvaret och den alliansfria utrikespolitikens legitimitet, liksom för folkrörelsernas egen kapacitet att hävda sig i de allt fler internationella sammanhangen.[116] För att åstadkomma detta krävdes en ständigt anpassad kombination av påverkansstrategier och informationskanaler. Som Mauritz Bonow uttryckte sig 1957, krävdes propaganda för att upplysa den allmänna opinionen.[117] Anne Berg och Samuel Edquist har visat att nationalism var en av de ideologiska grundbultarna i den statsunderstödda svenska folkbildningen under efterkrigstiden, och Sofia Österborg Wiklund har argumenterat för att denna nationalism nu tog en distinkt internationalistisk vändning. Här har jag fördjupat analysen av varför och hur i praktiken denna internationalistiska nationalism anpassades till den nya världsordningen genom en studie av ett brett nätverk av drivande aktörer och överlappande bildningsaktiviteter. I den mån dessa ska ses som ett uttryck för den nationella "uppfostringsapparat", som enligt Mats Jönsson etablerats under andra världskriget, visar den här studien att apparatens inflytande över befolkningen hade begränsad räckvidd.[118] Jag har visat att

ideologin på intet vis fick omedelbart fäste i de breda folklagren, som länge uppvisade ett ganska kompakt ointresse för internationella förhållanden. Innehållet i den svenska nationalismen försköts därför endast successivt under 1950-talet trots föreningslivets samordnade insatser.

Erfarenheten från andra världskriget hade med all tydlighet visat att myndigheternas förmåga att nå medborgarna byggde på ett fungerande samarbete med experterna som arbetade med Organisationssveriges internkommunikation. Gränserna mellan statens pr och folkrörelsernas var nog sällan särskilt tydliga ens för aktörerna själva.[119] Som *Studiekontakt* påpekade, krävdes sociala och kulturella program för att ”samla massorna” kring folkbildning.[120] Som vi sett kunde till och med svenska biståndsprojekt utomlands ses som just ett sådant instrumentellt programinslag, som ett medel snarare än ett mål i sig: syftet med projekten beskrevs ibland som varande att gynna folk- och opinionsbildningsarbetet i Sverige. I de exempel som presenterats i detta kapitel finner vi ett antal variationer på hur främjandet av svensk internationalism på olika sätt flätades ihop med skapandet och reproduktionen av en större gemenskap, både inom föreningen och inom nationen. För att vara god svensk blev det under decenniets gång allt viktigare att lära sig att vara en god världsmedborgare. Konkret tycks en viktig del i denna utveckling ha bestått i att nya retoriska grepp utvecklades för att göra omvärlden relevant i folkbildningssammanhang: från att framställas som ett abstrakt institutionellt system kom den allt mer att personifieras och emotionaliseras med hjälp av ansikten, individer och mänskliga öden.[121]

Bildningsorganisationerna visade stor kreativitet i sitt bruk av de system av medier som stod till buds. Som jag visat här, byggde de tidiga kombinationerna på ganska enkla varianter: handböcker låg till grund för kursbrev och studiehandledningar, nationella radioföredrag och slutna konferensbidrag spreds med instuderingsfrågor genom studiecirklar. Med tiden blev teknikerna mer avancerade. Bruket av insamlingar och försäljningar av nålar inom ramen för Utan gränser och Sverige hjälper var ett konkret sätt att aktivera medlemsbasen, erbjuda den ett praktiskt sammanhang att engagera sig i, och samtidigt visa upp organisationens styrka

och förmedla dess budskap utåt. Ibland inkorporerades även direkt kommersiella överväganden i det internationalistiska budskapet: utställningen Utan gränser marknadsförde KF:s produkter, medan cirkeln ”Musik utan gränser” sålde skivor från Domus. Den expanderande konsumtionskulturen liksom ungdomens förändrade medievanor medförde på så vis inte bara reella utmaningar för de gamla folkrörelserna utan erbjöd också möjligheter att skapa relationer med nya publiker.

Ofta nyttjades i dessa sammanhang sådant som på dagens pr-språk kallas event. På lokal nivå hade till exempel det offentliga filmvisningsmomentet inom kursen ”Kooperativ filmresa i två världsdelar” två syften: dels bildade den utgångspunkt för de interna gruppdiskussionerna inom studiecirkeln, dels attraherade den utomstående publik som på så vis exponerades för KF:s budskap. I betydligt större skala fungerade Sverige hjälper-insamlingens aktiviteter på samma sätt, liksom den stora publikattraktionen på Mosebacke. Den senare lyckades göra Internationella Kooperativa alliansens Stockholmskonferens till en mediehändelse som sedan kunde följas upp med en rad besläktade aktiviteter under samma namn. Utan gränser representerades av en logotyp (i form av evighetssymbolen) som senare skulle användas för att sälja KF:s produktsortiment, men titeln gav också namn åt en film, en rikstäckande insamling, minst en studiecirkel och en skärmutställning. Inom ramen för den KF-interna kursen ”Angår Indien oss” föreslogs att skärmutställningen och filmen sedan skulle visas upp för en bredare allmänhet i anslutning till att kursdeltagarna höll föredrag på kurstemat. Denna multimediala presentation genom föredrag, bilder och film skulle värva fler medlemmar, samla mer bidrag till insamlingen och förhoppningsvis leda till bildandet av ytterligare en studiecirkel på ett liknande tema. Utan gränser lanserades inte bara som ett politiskt budskap och kommersiellt varumärke, utan även som politiskt varumärke och kommersiellt budskap.

Mellan 1949 och 1962 utkom Svenska institutets engelskspråkiga bok *Introduction to Sweden* i fem upplagor, författad av Ingvar Andersson. Publikationen var under dessa år ett standardverk i det halvstatliga institutets arbete, vars upplysningsverksamhet av institutets direktör 1962

beskrevs som ett led i Sveriges pr gentemot utlandet.[122] Anderssons översiktliga och välspridda introduktion till Sveriges historia, geografi och samhälle avslutades med ett löfte till den internationella läsekretsen: andra världskriget hade slagit sönder det gamla Sveriges isolering. ”Nationen är nu beredd att axla sin andel av samtliga länders gemensamma ansvar att bygga en ny värld grundad i tillit och samarbete.”[123] Utåt fanns alltså en explicit ambition från det officiella Sveriges sida att bli mer engagerat i internationella samarbeten. Främjandet av internationalistiskt engagemang bland svenskarna under perioden var i ljuset av detta inte bara ett nödvändigt led i nationens interna anpassning till den nya världsordningen utan också en konsekvens av statens strategiska utåtriktade relationsbyggande. Om Sverige skulle leva upp till Anderssons löfte, krävdes att medborgarna kände till det och aktivt omfamnade dess ideal. För att Sveriges pr-verksamhet skulle fungera behövde folkbildningsorganisationerna lyckas med sin.

Noter

1. ”Möt framtiden med bättre kunskaper!”, *Kursprogram* (Stockholm: Brevskolan, 1951), vardagstryck, Kungliga biblioteket (KB), 3.

2. ”Möt framtiden med bättre kunskaper!”. Brevskolan var från början (1919) en avdelning av Kooperativa förbundet (KF), men konstituerades 1949 som en egen ekonomisk förening. Tillsammans ägde KF och Landsorganisationen (LO) det mesta av andelskapitalet, men cirka en tredjedel fördelades på organisationer såsom Arbetarnas bildningsförbund (ABF), Tjänstemännens bildningsverksamhet, Jordbrukareungdoms förbund och Godtemplarorden. I slutet på 1950-talet hade Brevskolan mer än 100 000 elever per år, och dess folkbildningsenhet levererade kurser till över 11 000 studiecirklar. Skolan beräknades ha kontakt med en femtedel av studiecirklarna i Sverige. SOU 1962:16 *Korrespondensundervisningen inom skolväsendet*, 23–24; ”Vi hälsar på hos Brevskolan”, *Vi vill*, nr 2 1957, 6

3. Enligt Svenska institutets broschyr *Sverigebilden 2.0: Vägen till en uppdaterad Sverigebild* (2008) är ett av de fyra svenska kärnvärdena ”Öppenhet”, det vill säga att ”bejaka den fria tanken och olikheter mellan människor, kulturer och livsstilar”. Det exemplifieras med punkterna ”internationellt näringsliv och trendkänslig test-

marknad; ett öppensinnat och resande folk; folkbildnings- och föreningstradition; offentlighetsprincip och allemansrätt”.

4. För en diskursanalytisk studie av opinionsbildningen på detta område inom svenska folkhögskolevärlden, se Sofia Österborg Wiklund, ”(Inter)nationalistisk folkbildning: Säkerhetspolitik, nationalism och opinionsbildning i den svenska folkhögskolans mobilisering för utvecklingsfrågor 1950–1969”, *Nordic Journal of Educational History*, vol. 5, nr 1 2018.

5. ”Egoism eller samverkan?”, *Studiekontakt*, nr 4 1952, 2. Uttrycket ”Organisationssverige” användes i olika sammanhang för att referera i helhet till det omfattande och vittförgrenade föreningslivet. Se till exempel Gunnar Heckscher, *Staten och organisationerna* (Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1946), 25.

6. Sigvard Clason, ”Att återfinna entusiasmen”, *Aftonbladet* 21/12 1957.

7. År 1945 fanns över 3 000 verksamma diskussionsgrupper inom KF, med totalt 45 342 medlemmar. Av dessa grupper ägnade sig hälften av grupperna åt kooperativa ämnen, och 12 procent åt Brevskolans ämnen. 1959 var det totala antalet grupper något fler, men studiedeltagarna hade sjunkit till 30 000. SOU 1946:68 *Betänkande och förslag angående det fria och frivilliga folkbildningsarbetet. Del 1. Allmänt folkbildningsarbete*, 73; ”Skolan med 6 lärare och nära 30 000 elever”, *Vi vill*, nr 2 1960, 6.

8. Alvar Svensson, ”Att se på folkbildning: Om vad folkbildare menar att det är”, *Om folkbildningens innebörder: Nio försök att fånga en företeelse*, red. Bosse Bergstedt & Staffan Larsson (Linköping: Mimer, 1995), 128. Utöver dessa två kollektiva funktioner diskuterar Svensson även bildningsarbetets syften ur ett individperspektiv. Se också Kjell Rubenson, ”Vad är folkbildning? Några jämförande funderingar om folkbildningsbegreppet”, Bergstedt & Larsson, 99.”Folkbildning” är ett svårfångat begrepp och i detta kapitel används det i bred bemärkelse.

9. Forskare som har berört denna period, och hur kommunikation organiserades i samarbete mellan statliga aktörer och organisationer, är till exempel Larsåke Larsson, *Upplysning och propaganda: Utvecklingen av svensk pr och information* (Lund: Studentlitteratur, 2005), kap 3; Hanna Kjellgren, *Staten som informatör eller propagandist? Om statssyners betydelse i svensk informationspolitik* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2002). Jenny Jansson, *Manufacturing consensus: The making of the Swedish reformist working class* (Uppsala: Uppsala universitet, 2012) visar hur facket använde sin bildningsverksamhet för att främja reformism inom arbetarklassen.

10. Bo Rothstein, *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik* (Stockholm: Norstedt, 1992), 134.

11. Anne Berg & Samuel Edquist, *The capitalist state and the construction of civil society: Public funding and the regulation of popular education in Sweden, 1870–1991* (Cham: Springer Palgrave Macmillan, 2017), 168.

12. Berg & Edquist, 171–172

13. Berg & Edquist, 141–142. De svenska folkrörelserna har dominerats av aktiva och, gentemot gräsrötterna, relativt självständiga ledare. PerOla Öberg, *Särintresse och allmänintresse: Korporatismens ansikten* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1994), 274–275. Staffan Larsson berör folkbildningens historiska disciplinerande roll i ”Folkbildningen och vuxenpedagogiken”, Bergstedt & Larsson, 44.

14. Berg & Edquist, 137. Se även Samuel Edquist, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009); samt Bergs och Edquists respektive bidrag i *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, red. Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (Uppsala: Uppsala Studies of History and Education, 2017).

15. Gunnar Lind Haase Svendsen & Gert Tinggard Svendsen, ”The global development race and the Samaritan’s dilemma: Development aid discourse in Danish agriculture, 1960–1970”, *Contemporary European History*, vol. 17, nr 1 2008.

16. SOU 1946:68, 106

17. Mats Jönsson & Pelle Snickars, ”Introduktion”, *Medier & politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Jönsson & Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007), 26–35

18. Elin Gardeström, *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal* (Huddinge: Södertörns högskola, 2018), 151.

19. *Propaganda och medlemsaktivitet* (Stockholm: Brevskolan, 1953), 24. Mauritz Bonow beskrev på ett liknande sätt KF:s studiecirklar och korrespondenskurser som ”utbildnings- och propagandaarbete”. Bonow, ”The place of the co-operative movement within the Swedish community”, *Kooperatören*, nr 13–14 1957, 264.

20. ”Upplysningsavdelningen startar”, *Vi vill*, nr 8 1958, 4.

21. Glenda Sluga & Patricia Clavin, ”Rethinking the history of internationalism”, *Internationalisms: A twentieth-century history*, red. Sluga & Clavin (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 8.

22. Petter Tistedt, *Visioner om medborgerliga publiker: Medier och socialreformism på 1930-talet* (Höör: Brutus Östlings bokförlag), 148

23. Jämför Inge Johansson, *För folket och genom folket: Om idéer och utvecklingslinjer i studieförbundens verksamhet* (Stockholm: Liber, 1985), 291.

24. Citerad i Gardeström, 190–191.

25. Se till exempel *Bildningsarbetet och medborgarskyddet* (Stockholm: Brevskolan, 1939).

26. Lund, ”Kooperationen och det folkliga kulturarbetet”, *Kooperatören*, nr 23–24, 1939, 642.

27. Mats Jönsson, *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel förlag, 2011).

28. Kjellgren, 128–129, 152; Göran Elgemyr, *Får jag be om en kommentar? Yttrandefriheten i svensk radio 1925–1960* (Stockholm: Prisma, 2005), 167–171. I Folkberedskapen ingick även Yngve Hugo, Mauritz Andersson, Sven Lunner och Iwan Bolin från den folkrörelsebaserade folkbildningsmiljön.

29. Lund, ”Folkberedskapen, organisation och arbete”, *Svensk reklam: Svenska reklamförbundets årsbok* (Stockholm: Norstedt, 1942), 19. Se även Kurt Lindal, *Om kriget hade kommit: Folkberedskapen och motståndsandan i Sverige under andra världskriget* (Stockholm: Carlssons, 2004), 31–34.

30. ”Några ord om Brevskolan”, *Kursprogram* (Stockholm: Brevskolan, 1951), 6; Nils Runeby, ”Vad vi ha att försvara – nationell identitet under andra världskriget: Om korrespondenskursen ’Den svenska livsformen’”, *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson (Stockholm: Prisma, 2001), 303–306; Marie Cronqvist, *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Stockholm: Carlsson, 2004), 66–69, 87.

31. Lund, 23–24: Edquist, 113–115.

32. Lund, 22.

33. Utrikespolitiska institutet delfinansierades under de första åren av bland andra Svenska arbetsgivareföreningen och LO, och dess publikation gavs ut på KF:s förlag. Bjørn Arne Steine, ”Mellom nasjonale ambisjoner, intellektuelt samarbeid og amerikansk filantropi: Forsøkene på å etablere internasjonale studier som vitenskapsdisiplin i Skandinavia før andre verdenskrig”, *Internasjonal politikk,* vol. 70, nr 1 2012, 53, 57; *Utrikespolitiska institutet 75 år: 1938–2013* (Stockholm: Utrikespolitiska institutet, 2013), 10–17. Svenska institutet var halvstatligt, folkrörelser och arbetsmarknadsorganisationer engagerades som medfinansiärer och representerades i kommittéer, utskott och styrelse. Nikolas Glover, *National relations: Public diplomacy, national identity and the Swedish Institute, 1945–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2011), 31–33, 60–62. Centralkommittén för tekniskt bistånd initierades av Utrikesdepartementet, men verksamheten byggde helt på engagemang från folkrörelser och intresseorganisationer. Per Åke Nilsson, *Svenskt bistånd till tredje världen: Dess uppkomst under 1950-talet: En studie av SIDA:s och NIB:s föregångare Centralkommittén för tekniskt bistånd till mindre utvecklade områden* (Hammerdal:

Hammerdal förlag och reportage, 2004), 7–9; Sixten Heppling, ”The very first years: Memories of an insider”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1986), 13–26.

34. Detta speglades även i statsanslaget till Centralkommittén folk och försvar från och med budgetåret 1946–47.

35. SOU 1953:27 *Psykologiskt försvar: betänkande*, 59. För mer om kommittén och det psykologiska försvaret, se Marie Cronqvists kapitel i denna antologi.

36. SOU 1953:27, 112.

37. SOU 1953:27, 116.

38. SOU 1953:27, 117.

39. SOU 1953:27, 49.

40. SOU 1953:27, 61–62.

41. Heckscher, 62.

42. ”Det angår oss alla”, *Studiekontakt*, nr 2 1955, 2.

43. SOU 1946:68, 114.

44. Yngve Lorentz, *Stormaktspolitiken 1938–1948* (Stockholm: Brevskolan & Riksförbundet för Sveriges försvar, 1949), 2.

45. Sven Dahl, *Förenta Nationerna* (Stockholm: Brevskolan, 1946).

46. Holter Sohlenius, *Kooperation över gränserna: Diskussionshandledning för kooperativa grupper* (Stockholm, 1949); Torsten Odhe, *Internationella kooperativa problem* (Stockholm: KF:s bokförlag, 1949).

47. Allan Degerman, *Samarbete över gränserna: Studiehandbok till radioserien ”För en enad värld” våren 1950* (Stockholm: Radiotjänst, 1950), 6–7.

48. Torsten Odhe, *Folkrörelserna och FN* (Stockholm: Tiden, 1952), 14–15.

49. Herman Stolpe, *Kooperationens internationella uppgifter: Handledning för de kooperativa gruppernas diskussioner* (Stockholm: Kooperativa Förbundet, 1947), 36; Sohlenius, 24. Fredsbudskapet gick även igen i Odhe, *Folkrörelserna*.

50. *De underutvecklade ländernas problem: Handledningskurs för studium och diskussion* (Stockholm: Försvarets brevskola), vardagstryck, KB, 1, 21.

51. Se till exempel ”Blick över gränserna”, *Studiekontakt*, nr 2 1952, 8–9.

52. Dahl, 45, 9.

53. Odhe, *Folkrörelserna,* 17.

54. Degerman, 168. Om det tydligt koloniala arvet i 1950-talets svenska utvecklingsdiskurs, se till exempel May-Britt Öhman, ”’Sverige Hjälper’ – att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet”, *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 1 2008; Österborg Wiklund; Nikolas Glover, ”Framtidsmarknader: Svensk ekonomisk diplomati i Afrika och Asien under avkoloniseringens era”, *Historisk tidskrift*, vol. 138, nr 4 2018, 671–673.

55. ”Världen och vi”, *Studiekontakt*, nr 1 1950, 6.

56. Stolpe, 1.

57. *De underutvecklade ländernas problem*, 22–23.

58. Professor Gunnar Heckschers karriär är illustrativ. Efter den statsvetenskapliga studien *Staten och intresseorganisationerna*, utgiven på KF:s förlag, hade han FN-uppdrag i Turkiet, innan han 1953 ledde Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret och 1954 blev chef för Svenska institutet. Samma år blev han även ordförande i den nygrundade Styrelsen för psykologiskt försvar, en post han behöll även då han 1958 blev ordförande för Centralkommittén för tekniskt bistånd. Hans förmåga att röra sig mellan akademin, internationella poster, officiella uppdrag och folkbildningsengagemang var talande för det gränsland mellan stat och civilsamhälle vilket många beslutsfattare och ledande opinionsbildare rörde sig inom.

59. Särskilt kooperatörernas internationalistiska engagemang är beforskat. Se till exempel Katarina Friberg, ”A co-operative take on free trade: International ambitions and regional initiatives in international co-operative trade”, *A global history of consumer co-operation since 1850*, red. Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (Leiden: Brill, 2017); Mary Hilson, *The International Co-operative Alliance and the consumer co-operative movement in northern Europe, c. 1860–1939* (Manchester: Manchester University Press, 2018); Katarina Leppänen, ”Education for internationalism at the Nordic school for adult education in Geneva 1931–1939, *History of Education*, vol. 40, nr 5 2011, 635–649.

60. ”Blick över gränserna”, *Studiekontakt*, nr 2 1952, 8.

61. ”Folkbildningsarbetet och de internationella frågorna”, *Vi vill*, nr 7 1952, 3.

62. ”Ämnesvalet”, *Vi vill,* nr 1 1953, 3.

63. ”Vänner världen över”, *Studiekontakt*, nr 2 1950, 92.

64. ”Ämnesvalet”, *Vi vill*, nr 1 1953, 3; ”En lyckad studiesäsong”, *Vi vill*, nr 5 1954, 3; Se även ”Höstens studieinriktning”, *Vi vill*, nr 10 1954, 3.

65. ”Vi och världen”, *Vi vill*, nr 9 1953, 15; ”Vänner världen över”, *Studiekontakt*, nr 2 1950, 91–92.

66. ”De internationella frågorna angår oss alla”, *Studiekontakt*, nr 7 1953, 7–8; ”Filmkvällar kring internationell kooperation”, *Vi vill*, nr 1 1954, 4.

67. Nilsson, 7.

68. Citerat i Nilsson, 9.

69. ”Redogörelse för Centralkommitténs verksamhet för tiden 17/1 1956–30/6

1957", 11/11 1957; "Redogörelse för Centralkommitténs verksamhet under tiden 1/7 1957-30/6 1958", 11/11 1958. Båda i F1 vol. 2, Centralkommittén för svenskt tekniskt bistånd till mindre utvecklade områden (CK), Riksarkivet Arninge (RA).

70. Stahre & Heppling, "Pm angående det fortsatta arbetet inom upplysningsdelegationens verksamhetsområde", daterad 25/4 1955. F1 vol. 26 (CK RA).

71. Öhman, 59–75. Filmen *Sverige hjälper* (1955) regisserades av Nils Jerring.

72. Öhman, 66.

73. Stahre & Heppling, "Pm angående det fortsatta arbetet inom upplysningsdelegationens verksamhetsområde", 25/4 1955, F1 vol. 26 (CK RA), 1–2.

74. Protokoll U1/1956, 29/2 1952, F1 vol. 27 (CK RA).

75. Rita Rhodes, *Empire and co-operation: How the British Empire used co-operatives in its development strategies 1900–1970* (Edinburgh: Birlinn, 2012), 293–298; Nikolas Glover, "The 'aidification' of national experiences: Swedish-supported correspondence education in Tanzania, 1960–1975", *Nordic Journal of Education History*, vol. 6, nr 1 2019.

76. Åsvärn, "Vad kräver freden av oss?", *Vi vill*, nr 5 1955, 10. Om de kommersiella avbildningarna i Sverige av den postkoloniala världen, se Glover, "Framtidsmarknader".

77. Jämför Jakob Kihlberg, *Gränslösa anspråk: Offentliga möten och skapandet av det internationella 1840–1860* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2018), 18

78. "Glob med jordens rikedomar landmärke för färgrik expo", *Dagens Nyheter* 2/8 1957. För en detaljerad analys av utställningens innehåll, se Helena Mattsson, "Designing the reasonable consumer: Standardisation and personalisation in Swedish functionalism", *Swedish modernism: Architecture, consumption and the welfare state*, red. Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein (London: Black Dog publishing, 2010), 86–97

79. "Glob med jordens rikedomar landmärke för färgrik expo", *Dagens Nyheter* 2/8 1957.

80. "Utan gränser", *Kooperatören*, nr 2 1958, 25.

81. "Utan gränser", *Kooperatören*, nr 17 1957, 368.

82. Se t ex Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, "I mediearkivet", *1897: Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, red. Ekström, Jülich & Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2005), 13; Ylva Habel, *Modern media, modern audiences: Mass media and social engineering in the 1930s Swedish welfare state* (Stockholm: Aura förlag, 2002).

83. "Flygande tefat och margarin på KF:s utställning", *Expressen* 2/8 1957; *Utan gränser*, annonsbilaga i *Aftonbladet* 16/8 1957. Se även Mattsson.

84. Herman Stolpe, *Kooperationen i världsekonomin: En handledning* (Stockholm: Kooperativa förbundet, 1958).

85. "Efter världskongressen", *Kooperatören*, nr 17 1957, 352.

86. "Världen av i dag behöver kooperationen", *Kooperatören*, nr 8 1958, 145.

87. "Solidaritet med de fattiga länderna", *Kooperatören*, nr 17 1957, 380.

88. "Utan gränser", *Kooperatören*, nr 13–14 1958, 344.

89. "Insamling Utan gränser", *Kooperatören*, nr 2 1958, 43.

90. "Utan gränser" *Kooperatören*, nr 13–14 1958, 343–344.

91. Bertil Mathson, *Det behövs en revolution: Studiehandledning om ett internationellt problem* (Stockholm: Brevskolan, 1959), 38–40.

92. "Redogörelse för Centralkommitténs verksamhet under tiden 1/7 1957-30/6 1958", 11/11 1958, F1 vol. 2 (CK RA).

93. Mathson, 5.

94. "Det behövs en revolution", *Vi vill*, nr 2 1959, 2. 1958 utgavs även Hans Hastes *Länder i stöpsleven* av Radioskolan för vuxna, vilken kombinerade radioprogram och studiematerial.

95. "Mer kring insamlingen Utan gränser", *Vi vill*, nr 2 1959, 7.

96. "Kryssa för Indien", *Vi vill*, nr 10 1958, 5.

97. "Kryssa för Indien", 5; "Mer kring insamlingen Utan Gränser", *Vi vill*, nr 2 1959, 7.

98. "Kryssa för Indien", 5.

99. "Samverkan över gränserna", *Vi vill*, nr 3 1958, 3; Thomas Ginner, *Den bildade arbetaren: Debatten om teknik, samhälle och bildning inom Arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping: Linköpings universitet, 1988), 153.

100. "Vi och de andra", *Studiekontakt*, nr 4 1955, 2. Citattecknen kring "fosterlandsvänner" i originalet.

101. "Kritik med måtta", *Vi vill*, nr 9, 1958, 3.

102. SOU 1961:11 *Folkbildningsarbete och ungdomsverksamhet*, 113.

103. Ginner, 153.

104. Ludwig Schnabl, *Musik utan gränser: En brevkurs för unga musiklyssnare och spisargrupper* (Stockholm: Kooperativa förbundet, 1959), 6.

105. "Är internationella studier tråkiga?", *Vi vill*, nr 6 1959, 9.

106. Om *Indisk by*, se Emil Stjernholm, "Visions of post-independence India in Arne Sucksdorff's documentaries," *BioScope: South Asian Screen Studies,* vol. 8, nr 1 2017.

107. "Är internationella studier tråkiga?", *Vi vill*, nr 6 1959, 9.

108. "Kvinnogillesförbundets utställningsmonter 'Utan gränser'", *Vi vill*, nr 7 1959, 14.

109. ”Är internationella studier tråkiga?”, *Vi vill*, nr 6 1959, 8–9.
110. ”Som goda grannar”, *Vi vill*, nr 5 1963.
111. ”Som goda grannar”, *Vi vill*, nr 5 1963; Lars Eriksson, *Grannar i fjärran* (Stockholm: Brevskolan, 1960), 5–6.
112. Lars Eriksson, *Som goda grannar* (Stockholm: Brevskolan, 1963), 4.
113. Nikolas Glover, ”Between order and justice: Investments in Africa and international CSR in Swedish media during the 1960s”, *Enterprise & Society*, vol. 20, nr 2 2019. Jämför Roland Burke, ”The internationalism of human rights”, Sluga & Clavin, 288–289. Se vidare Lars Diurlins kapitel i denna antologi.
114. Proposition 174 1961, 40.
115. Om ”biståndifiering”, se Glover ”Aidification”. 1961 genomfördes även en andra Sverige hjälper-kampanj, som återigen baserades på omfattande engagemang och logistiskt stöd från Organisationssverige. Öhman, 68–71.
116. Glover ”Aidification”.
117. Bonow, ”Solidaritet med de fattiga länderna”, *Kooperatören*, nr 17 1957, 379.
118. Jönsson, 101–102.
119. Se även Fredrik Noréns kapitel i denna antologi.
120. ”Metoder och organisationsformer”, *Studiekontakt*, nr 6 1955, 6.
121. Denna utveckling liknar den som Svenska institutets representationer av Sverige genomgick under samma period, se Glover, *National relations*, till exempel 194–197.
122. Glover, *National relations*, 65–73, 138.
123. Ingvar Andersson, *Introduction to Sweden* (Stockholm: Forum, 1949), 277.

”Att vidmakthålla och stärka allmänhetens intresse och stöd”

SIDA:S ATTITYDFÖRÄNDRANDE INFORMATIONSSTRATEGIER

Lars Diurlin

Under 1980-talet pågick Riksutställningars vandringsutställning Amandla riktad mot skolungdomar. Projektet skulle öka kunskapen om apartheid i Sydafrika. Utställningen centrerades kring dokumentärfilmen *Amandla! Maatla!* (Magnus Bergmar & Kjell Söderlund, 1984) om ANC:s Frihetsskola i Tanzania, där sydafrikanska exilungdomar undervisades i befrielsekampen. Skådespelerskan Eva Remaeus *voice-over*, konstruerad att förmedla studenten Mujakis perspektiv, berättar om hjärntvättade vita barn och frihetstörstande svarta. Utställningen ledde till en lång rad solidaritetsinsatser från svenska skolor och filmen beräknades redan efter ett par år ha setts av uppemot 100 000 personer.[1]

Långfilmen *Vi ska mötas igen* (Ulf Hultberg & Mona Sjöström, 1983) visades på svenska biografer, för skolklasser och i tv under mitten av 1980-talet. Filmen är uppbyggd runt en fiktiv brevväxling mellan två vietnamesiska flickor. Vikten av att göra motstånd och kämpa mot imperialistiska angripare är central i filmen som inleds med att en av flickorna får sin alldeles egna skära, tillverkad av skrot från ett amerikanskt bombflygplan. Liksom i *Amandla! Maatla!* tar svenska *voice-overs* grepp om karaktärernas röster och förmedlar en text som retoriskt är mer riktad mot publiken än konstruerad som en dialog mellan flickorna. Filmskaparna försökte på detta vis göra en postkolonial problematik förståelig för svenska barn.

Filmaffisch till *Vi ska mötas igen* (Ulf Hultberg & Mona Sjöström, 1983).

År 1984 hade den svenska långfilmsdokumentären *Gaza Ghetto* (Pierre Björklund, PeÅ Holmquist & Joan Mandell) biopremiär i Stockholm. På affischerna stod titeln skriven i blodröd frakturstil för att understryka den eftersträvade kopplingen mellan den israeliska ockupationsmakten och Nazityskland. Året därefter visades filmen i svensk tv, alltmedan den totalförbjöds i Israel – ett rättsfall som gick ända upp i landets högsta domstol. Ett rykte sade till och med att dokumentären skulle ha finansierats av PLO.[2]

Det finns inga tecken på att PLO skulle ha legat bakom produktionen av *Gaza Ghetto*. Däremot är det just de ekonomiska produktionsförutsättningarna som förenar dessa tre filmprojekt. De var nämligen alla delvis finansierade med medel från den svenska biståndsmyndigheten SIDA.[3]

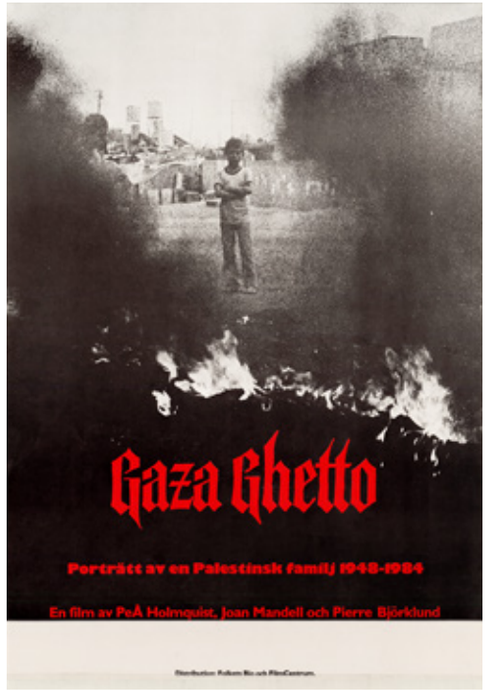

Filmaffisch till *Gaza Ghetto* (Pierre Björklund, PeÅ Holmquist & Joan Mandell, 1984).

SIDA bildades år 1965. Som ett led i myndighetens inhemskt riktade informationsstrategier fördelades, under de kommande decennierna, delar av biståndsmedlen till filmproduktion – både rörliga bilder och så kallad stillfilm (bild- och ljudband). Från 1969 och fram till 1987 delades regelbundna stipendier ut till företrädesvis svenska filmskapare, kulturarbetare, författare, fotografer och journalister.[4] Sporadiskt förekom beställningar av egna informationsfilmsproduktioner. Vanligare var stödinsatser till film- och tv-projekt som ansågs gå i linje med myndighetens informationsverksamhet. SIDA samarbetade även med externa producenter av information, företrädesvis aktörer ur folkrörelserna, så som studieförbunden och löntagarorganisationerna. Liksom tidigare nämnda stipendiater och

Inom ramen för utställningen Amandla producerade SIDA och Riksutställningar en rad informationsmaterial utöver filmen. Här syns utdrag från tidningarna *Amandla Maatla* (vänster) och *Amandla* (höger) för mellanstadiet, båda sammanställda av filmregissören Magnus Bergmar.

filmare användes folkrörelserna som ”vidareinformatörer” – ett begrepp som diskuteras längre fram. Folkrörelserna erhöll dock inte projektriktade medel utan en form av generella bidrag med direktivet att pengarna skulle gå till så kallad u-landsinformation. I vissa fall användes även dessa medel till filmproduktion. Slutprodukterna visades på biografer och i tv, i klassrum, utställningar, studiecirklar och i utbildningen av nya biståndsarbetare. Summorna och tillvägagångssätten för produktion av filmmaterial har skiftat, men konsekvent har gällt att medel fördelade till filmproduktion i första hand gått till svenska filmskapare och den tänkta publiken har varit det svenska folket.

Det övergripande syftet med denna studie är att undersöka följande frågeställning: Hur kommer det sig att en myndighet vars uppdrag har varit att genom fördelning av svenska biståndsmedel minska fattigdomen i världen, kontinuerligt ägnat delar av dessa medel till inhemsk informationsverksamhet, och vad hade denna samhällsinformation för egentligt uppsåt? När SIDA:s informationsverksamhet studeras synliggörs att denna historiskt skiljt sig från andra myndigheters strategier både vad det gäller spridning av beteende- och attitydförändrande samhällsinformation och vad det gäller tidpunkten för informationens förmedlande i förhållande till av riksdagen tagna beslut. Kapitlet kommer därför även att undersöka huruvida SIDA – med information som styrmedel – kan sägas ha verkat för att i efterhand ha försökt uppnå legitimitet för statliga aktiviteter och

redan fattade beslut, samt ha försökt verka långsiktigt attitydförändrande för att underlätta planerade beslut i utformningen av en framtida biståndspolitik.

I undersökningens huvudsakliga fokus ligger alltså inte så mycket informationsstrategiernas slutprodukter som förutsättningarna och de politiska motiven bakom produkternas statliga finansieringsstöd. Denna bakgrundsbeskrivning är av vikt för att förstå varför svenska filmer, som exempelvis *Vi ska mötas igen*, *Amandla! Maatla!* och *Gaza Ghetto*, finansierades med biståndsmedel ämnade att minska fattigdomen i världen. Ett ytterligare syfte med studien är därmed att blottlägga strategierna bakom förhållandet mellan finansiär och slutlig informationsprodukt. Undersökningen ämnar här påvisa att det legat i SIDA:s intresse att denna produktionsförutsättningslänk mellan sponsor och produkt ofta strategiskt undanhållits för bästa beteendeformande och opinionsbildande informationseffekt.

Enligt egen utsago innehade SIDA, i början av 1970-talet, en av de mest påkostade posterna för informationsspridning inom det svenska myndighetsväsendet.[5] Mängden informationsmaterial som sprang ur denna post var naturligtvis omfattande, liksom variationen på informationens mediala former. Denna undersökning inriktar sig specifikt på filmmediet. Detta val legitimeras av att film innehade en föredragen särposition som informationsförmedlare för SIDA, vilket framkommer genom studiet av SIDA:s informationsstrategier. Under 1970-talet växte nämligen insikten inom myndigheten att film potentiellt kunde förmedla en, med andra medier ojämförbar, emotionell *upplevelse* av utvecklingsländernas problem, vilket ledde till ökade satsningar på filmproduktion. Under åren 1979 till 1987 var SIDA:s medelsfördelning till film som mest utvecklat. Efter intern jurybedömning fördelades mellan 325 000 och 370 000 kronor årsvis till vad som inom ramen för just denna specifika stödform kom att bli ett femtiotal färdigställda produktioner och det är från denna grupp de tre exemplen ovan är hämtade. Detta filmstöds uttalade syfte var ett led i ”SIDA:s strävan att öka förståelsen för U-ländernas problem”.[6] En ytterligare ambition med undersökningen är att skapa klarhet i varför SIDA intresserade sig för just film som informationsmedium och hur man inom myndigheten resonerade kring audiovisuell information som en upplevelse av u-landsproblematiken.[7]

Att rikta in sig på de SIDA-stödda filmerna och deras produktionskontext kan ha ett ytterligare värde och skapa frågeställningar som av avgränsningsskäl endast kommer att få en introducerande behandling. Genom att blotta både den ekonomiska och den ideologiska produktionsförutsättningslänken mellan SIDA och ett stort antal filmproduktioner ämnade för en svensk publik, ges möjligheten att ställa de SIDA-stödda filmernas ideologiska innehåll i relation till den biståndspolitik som fördes under 1960-, 1970- och 1980-talen, och som planerades för de kommande decennierna.

För att besvara undersökningens huvudfrågor utgår studien ifrån, och bygger vidare på, tidigare forskning kring svensk biståndspolitik och opinionsbildningen kring densamma, statsfinansierad samhällsinformation samt mediehistoriska perspektiv på statliga informations- och kulturproduktionsstrategier. Som källmaterial studeras en rad utredningar, granskningar, propositioner, utvärderingar och informationsstrategiska planer, med det gemensamt att de haft betydelse för utvecklingen av biståndspolitikens informationsstrategier. För att kunna påbörja en kartläggning av både SIDA:s informationsstrategier och det audiovisuella resultatet av strategierna har det varit nödvändigt att studera material från SIDA:s arkiv, samt att söka efter SIDA-producerat material i audiovisuella arkiv.[8] SIDA:s medverkan framgår dock sällan i katalogiseringarna, vilket gör att varje filmproduktion ofta måste kartläggas för sig. Gällande de jurybedömda produktionsbidragen är det något enklare att spåra SIDA:s insats tack vare två interna utvärderingar.[9] Tidigare nämnda stipendier för filmskapare hade ofta formen av resebidrag och rekognosceringsmedel. Inte sällan tog slutprodukterna en annan form än vad som angavs i ansökan, vilket försvårar kartläggningen av SIDA:s produktionsinflytande för denna kategori filmer. SIDA arkiverade heller aldrig de filmer som beställdes eller stöddes externt. Filmerna spreds för vinden och levde sina egna liv i kontakt med åskådare tänkta att ”solidariseras”

genom audiovisuell information. Utöver denna identifieringsproblematik har två statliga u-landsinformationsutredningar, år 1977 och 1988, konstaterat att de aktörer som erhöll informationsmedel inte fick ”ge sken av att SIDA på något sätt” stod bakom de budskap som framfördes i slutprodukterna.[10] Ett sådant aktivt informationsstrategiskt ställningstagande försvårar naturligtvis spårbarheten mellan informationsmaterialet i sig och dess grundläggande produktionsförutsättningar, men accentuerar samtidigt vikten av att blottlägga förhållandet mellan producent och produkt, och inte minst mellan vad som kan ses som information och propaganda.

Det svenska biståndets historiska bakgrund och behovet av aktiverande informationsåtgärder

För att kunna besvara undersökningens frågeställningar krävs att verksamheten inom SIDA:s Informationsbyrå belyses.[11] Innan dess behövs en kortfattad genomgång av det svenska biståndets historiska bakgrund samt en beskrivning av den biståndsforskningskontext som detta kapitel rör sig inom. SIDA:s informationsstrategier har inte behandlats i någon större omfattning inom forskningen.[12] Detsamma gäller det fysiska resultatet av dessa strategier, det vill säga det informationsmaterial som myndigheten bidragit till att producera. Forskningen väntar även på en omfattande och samtidigt opartisk genomlysning av den svenska biståndspolitikens historik.[13] Med en aktiv utvärderingsenhet som integrerad del av den egna verksamheten kan SIDA sägas på egen hand ha varit involverad i större delen av den svenska biståndshistorieskrivningen och analysen av myndighetens strategier och verkningar.[14] Det senaste decenniet har SIDA och den svenska biståndspolitiken erhållit något mer uppmärksamhet från forskarsamhället. Ett mer opartiskt försök att ge en introducerande bakgrund till Sverige som biståndsgivarland är statsvetaren Ann-Marie Ekengrens och historikern Norbert Götzs kapitel i antologin *Saints and sinners* (2013).[15]

Internationellt sett blev statlig involvering i hjälpinsatser gentemot fattiga länder en vanligare företeelse först efter andra världskriget i och med avkolonialiseringsfasen i världspolitiken.[16] För svensk del blev resultatet av detta bildandet av Centralkommittén för svenskt tekniskt bistånd till mindre utvecklade områden (CK) år 1952.[17] CK var halvstatlig och innefattade 45 organisationer för folkbildning, nykterhet och idrott, samt religiösa grupper, löntagarorganisationer, fackföreningar och ungdomsorganisationer. Etableringen av CK hade, enligt dess generalsekreterare Sixten Heppling, ett dubbelt syfte. Kommittén skulle etablera ett fungerade biståndsprogram, men lika viktigt var att konstruera inhemska informations- och utbildningskampanjer. CK var därmed tänkt att skapa ett opinionsunderlag hos allmänheten för att möjliggöra en långsiktig utveckling av det svenska biståndet.[18] Produktion och distribution av information, med avsikten att mobilisera en positiv attityd i biståndsfrågan, var således integrerat i målsättningen för den svenska biståndspolitiken redan innan den var att tala om i diskursiv mening.

År 1962 brukar anges som startår för när den svenska biståndspolitiken tog form, då proposition 1962:100 antogs av riksdagen. Enligt SIDA:s egen historieskrivning var det i huvudsak moralisk pliktkänsla och internationell solidaritet som var de rådande motiven bakom riksdagens beslut att formulera en officiell linje i biståndspolitiken.[19] I och med att staten åtog sig att föra en konsekvent biståndspolitik, och även delge en nämnd – Nämnden för internationellt bistånd (NIB) – ett samordnande ansvar att utföra politiken, skedde i viss mån en sekularisering av en form av gränsöverskridande hjälpinsatser som kan dateras så långt tillbaka som till den svenska missionsverksamheten som tog sin början i Etiopien på 1860-talet.[20]

Omkring 1962 låg det svenska biståndet på 0,12 procent av landets BNP. Nu fanns förhoppningar från statsmakternas håll om att öka biståndspotten i linje med de resolutioner som Förenta nationerna antog 1960 och 1961 om det så kallade enprocentsmålet: att en procent av ett lands BNP skulle gå till bistånd.[21] Liksom CK tidigare hade haft, erhöll NIB en funktion som informatör gentemot svenska folket. Propositionen

underströk att NIB:s informationsavdelning skulle inta rollen som en opinionsbildande ”ideologisk kraftkälla”.[22] Som ett resultat av en omfattande presskritik efter ett antal interna skandaler rekonstruerades NIB 1965 till en myndighet – Styrelsen för internationell utveckling (SIDA).[23] SIDA:s avdelning för informationsspridning ärvde uppdraget från föregångarna. Det ålades uttryckligen myndigheten ”att sprida upplysning om biståndsverksamheten och i samband därmed om de underutvecklade ländernas och områdenas problem”.[24]

En konkret tidplan för när Sverige skulle uppnå enprocentsmålet sattes 1968 i och med en ny proposition, där räkenskapsåret 1974–1975 blev riktmärke. För att uppnå målet beslutade Riksdagen att öka biståndsbudgeten med 25 procent årligen.[25] Utrikesminister Torsten Nilsson underströk i propositionen att enprocentmålet kom att ställa betydande anspråk på SIDA:s informationsarbete om statsmakterna skulle ha möjligheten ”att vidmakthålla och stärka allmänhetens intresse och stöd” för biståndspolitiken.[26] Under dessa år inföll också en brytpunkt i SIDA:s informationsarbete, ”från en i huvudsak passiv till en vidgad, övervägande aktiv information”, vilket påtalades i myndighetens verksamhetsberättelse för budgetåret 1968–1969.[27]

1965 års instruktioner gav SIDA ett brett, men också vagt, uppdrag att sprida upplysning om u-ländernas problem samt om den svenska biståndsinsatsen. Nu skulle informationen inte endast skapa förståelse, utan leda till aktiva handlingar och ”vidgat engagemang för den offentliga biståndsverksamheten”, vilket definierades i ett utlåtande från Statsutskottet 1968.[28] I vad som kan ses som en dialog med Statsutskottet hävdade SIDA:s styrelse i ett program för budgetåret 1969–1970 att om ”förståelse och vidgat engagemang” skulle uppnås hos folket så var inte förmedlande av fakta tillräckligt, det var snarare ”väsentligt att stimulera en information som vid sidan av enskilda fakta även redovisar tolkningar av dessa [...]. En ökad insikt om vår omvärld blir meningsfylld först då den leder till handling.”[29] Både kunskapsförmedling och beteendeförändrande attitydpåverkan skulle eftersträvas inom ramen för SIDA:s informationsverksamhet för att kunna folkligt förankra en kraftigt förändrad

Ur SIDA:s fyraårsplan *U-information* (1971). Illustratör: Mats Andersson.

biståndspolitik. Det blir synligt att önskan om en sådan informationsstrategi kom både från riksdagshåll och från biståndsmyndigheten i sig.

Olika perspektiv på formeringen av den svenska biståndsopinionen

Liksom annan statligt finansierad informationsverksamhet belyser fallet med SIDA:s Informationsbyrå problematiken och den hårfina gränsen kring vad som kan ses som information eller propaganda. Byrån bör därmed sättas in i den informationspolitiska kommunikationskontext mellan stat och medborgare som studerats av statsvetaren Hanna Kjellgren och av medie- och kommunikationsvetaren Fredrik Norén.

Med utgångspunkt i den svenska statens förehavanden under efterkrigstiden har Kjellgren diskuterat statens samhällsinformerande aktiviteter som en form av ideologiproduktion, och lägger fokus på det under efterkrigstiden ökande intresset att använda information som ett så kallat milt politiskt beteendeförändrande styrmedel. En viktig fråga hos Kjellgren är just huruvida statskontrollerad information på ett neutralt vis har upplyst medborgarna om rättigheter och skyldigheter – och därmed

gynnat fri opinionsbildning – eller om informationen snarare använts för att normativt forma ideologiska, moraliska och etiska uppfattningar och attityder som lett till att statens aktiviteter och beslut upplevts som legitima.[30] Då beslutet att försöka uppnå enprocentsmålet, enligt 1962 och 1968 års propositioner, i första hand var en fråga om just svenskarnas tänkta gemensamma känsla för moral, etik och solidaritet – eller ideologiska konsensus – blir Kjellgrens frågor pregnanta då SIDA:s informationsstrategier studeras.

Norén har poängterat att tidigare forskning, däribland Kjellgrens, främst lyft fram masskommunikationens roll för samhällsinformationens formering, samt att det var de traditionella nyhetsmassmedierna (pressen, radio och tv) som utgjorde de främsta kanalerna för att nå ut med information till folket. Noréns forskning, som fokuserar på åren 1965 till 1975, har nyanserat denna bild och visat att en mängd olika medier och kanaler, allt från mjölkpaket till klistermärken, användes i samhällsinformationens tjänst och att varje medium nyttjades med hänsyn till sina specifika förutsättningar.[31] Att SIDA under samma period betraktade filmmediet som den föredragna informationsförmedlaren – som förutom via tv också kunde distribueras genom en rad andra kanaler såsom biografer, utställningar, kursverksamheter och i klassrum – bör ses ur detta perspektiv, liksom det faktum att myndigheten diskuterade filmmediet utifrån dess mediespecifika potential att kunna få betraktaren att mer konkret och emotionellt *uppleva* utvecklingsländernas verklighet. Fortsättningsvis har Norén understrukit att samhällsinformationens formering inte var en isolerad statlig eller hierarkisk företeelse utan snarare ”en fråga som förgrenades ut till, och genom olika samhällssektorer”.[32] Med exempelstudier från bland annat högertrafikomläggningen 1967 och Socialstyrelsens hälsokampanjer under 1970-talet pekar Norén på hur olika skärningspunkter mellan det offentliga och privata uppstod både i produktionen och distributionen av samhällsinformationen. Noréns resonemang kring samhällsinformation som ett ömsesidigt utbyte mellan staten och andra aktörer kan lyftas fram för att nyansera tidigare forskning gällande utvecklingen av den svenska biståndsopinionen.

Att SIDA:s uppskruvade informationsuppdrag i slutet av 1960-talet bör ses som ett direkt resultat av riksdagens beslut att kraftigt öka biståndsvolymerna har konstaterats i de två tidigare nämnda u-landsinformationsutredningarna.[33] Trots denna koppling har ingen forskning gjorts gällande hur detta stegrande informationsarbete tog sig ut eller vad som blev det materiella resultatet av strategierna. Forskning kring den svenska biståndspolitikens opinionsunderlag har i första hand fokuserat på tiden före SIDA:s konstituerande och studerat *framväxten* mer än det kontinuerliga *närandet* av en opinion. Eller som utrikesminister Nilsson uttryckte det år 1968: det springande behovet från statsmakternas sida att, efter enprocentmålets införande, vidmakthålla och stärka allmänhetens intresse och stöd.

Gällande framväxten kan två synsätt sägas krocka där det antingen hävdats att kraven på ökat bistånd kom från folket och därefter blev något riksdagen fick ta ställning till. Eller tvärtom, att folkets opinion snarare aktivt formades av beslutsfattarna genom effektiva och omfattande propagandamässiga informationskampanjer. Den senare teorin har lyfts fram av teknikhistorikern May-Britt Öhman som i sin avhandling om ett SIDA-stött vattenkraftsprojekt i Tanzania under 1970-talet även studerar de så kallade Sverige hjälper-kampanjerna år 1955 och 1961. Dessa arrangerades av CK och koordinerades av en informationsgrupp inom kommittén kallad Upplysningsdelegationen, och kampanjerna var, betonar Öhman, sprungna ur utrikesdepartementets önskan att forma en positiv opinion kring ökat svenskt bistånd.[34]

Afrikaforskaren Tor Sellström knyter sig i stället till den förstnämnda tanken och bygger sin studie av upptakten till Sveriges bistånd till befrielserörelserna i södra Afrika (vilket inleddes i slutet av 1960-talet och varade i tre decennier framåt) på idén om att framväxten av en positiv biståndsopinion snarare kom underifrån, som ett solidaritetskrav från svenska folkets hjärtan. Sellström menar att hans forskning understryker ett påstående som SIDA:s långvarige direktör Ernst Michanek i efterhand uttalat, nämligen att ”the whole build-up of the Swedish public opinion on Southern Africa came from below.”[35] Tar man fasta på Sellströms och

Michaneks resonemang blir följdfrågan: Om kraven på ökade bistånd sprang ur folket, varför arbetade då CK, och senare SIDA, strategiskt med opinionsformande taktiker? Och hur kom det sig då att Informationsbyrån i början av 1970-talet innehade en av de mest påkostade posterna för informationsspridning bland svenska myndigheter?

Sellström framhåller vidare att svenska filmskapare, författare och journalister genomgående hade en framträdande roll som opinionsbildare när det kom till synen på svensk biståndspolitik.[36] Vad som inte syns i Sellströms studie är de grundläggande materiella och ekonomiska förutsättningar som gjorde det möjligt för aktörer att under 1960-, 1970-, och 1980-talen bedriva internationell journalistik, producera dokumentärfilmer, resa, trycka foldrar, översätta och distribuera böcker med mera. Inte sällan sprang dessa möjligheter direkt från Informationsbyråns budget. I stället framstår det som att dessa opinionsbildande producenter endast var en del av det *below* som Michanek såg som den demokratiska kraft som låg bakom de politiska besluten.

Sellströms och Michaneks argument är problematiska, men det bör poängteras att opinionsbildningen i biståndsfrågan inte i första hand fördes direkt av staten, vilket skulle kunna bli slutsatsen om vi följer Öhmans spår. Bilden är mer komplex än så, vilket anknyter till Noréns ovan nämnda resonemang, att den statliga information som spreds till medborgarna inte till fullo kan sägas ha varit renodlad statlig information: ”Det som kom ut från myndigheterna var en blandprodukt.”[37] Den övervägande delen av u-landsinformationsproduktionen sprang ur de icke-statliga aktörer som SIDA kallade sina vidareinformatörer, utifrån den av SIDA föredragna informationstaktiken ”överflyttad informationsverksamhet”, en strategi som kommer att återkopplas till nedan.

En majoritet av vidareinformatörerna återfanns inom folkrörelserna. Vidareinformatörernas avgörande roll som opinionsbildare påtalades i 1988 års u-landsinformationsutredning, där det konstaterades att dessa organisationers informationsarbete hade ”bidragit till att göra den nuvarande svenska biståndsvolymen politiskt möjlig”.[38] Förhållandet mellan statens informationsstrategier och den folkliga opinionen bör således ses

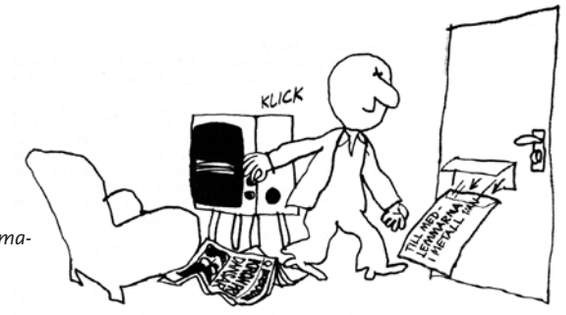

Ur SIDA:s fyraårsplan *U-information* (1971). Illustratör: Mats Andersson.

ur ett tredje perspektiv där opinionsbildningen beskrivs som ett samarbete mellan statliga aktörer och olika materialproducerade individer och organisationer, som enligt SIDA:s regelverk de facto hade mandat att profilera sitt informationsutbud utifrån personliga, religiösa och politiska värderingar.[39] Samtidigt var produktionen av u-landsinformationen naturligtvis avhängig bidragen från SIDA, som tillsamman med det av regeringen utsedda rådgivande organet Beredningen för u-landsinformation beslutade hur medlen skulle fördelas. Att tala om opinionsbildningen som ett resultat av icke-statliga aktörers individuella agerande är således lika problematiskt som att tala om opinionsbildningen som ett direktresultat av statlig påverkan.

Trots att både Öhman och Sellström studerar SIDA-relaterade biståndspolitiska förehavanden, med övervägande fokus på 1970- och 1980-talen, diskuterar forskarna varken Informationsbyrån eller det opinionsformande arbete som SIDA praktiserade. Det är viktigt att påpeka att det attitydförändrande arbetet som CK inledde inte stannade av i och med att Sverige fick en offentlig biståndspolitik, utan snarare intensifierades kraftigt och cementerades som statlig praktik. Det fanns också en insikt från statens sida att vikten av det attitydförändrande arbetet inte skulle minska i samband med att enprocentmålet väl hade uppfyllts, vilket Beredningen för u-landsinformation konstaterade under sitt första möte 1973. Tvärtom, menade den, skulle behovet av välutvecklade informationsstrategier endast

öka i betydelse under de kommande åren.[40] SIDA:s Informationsbyrå bör ses som en långt mer avancerad och utvecklad förlängning av CK:s Upplysningsdelegation och NIB:s ideologiska kraftkälla till informationstjänst.

SIDA:s Informationsbyrå och dess vidareinformatörer

Från 1965 till 1981 ökade SIDA:s anslag till information från 183 000 kronor årligen till 22 miljoner kronor.[41] Majoriteten av de medel som via skattsedeln finansierade SIDA var ämnade att kanaliseras vidare utomlands i form av bi- och multilateralt bistånd till fattiga länder. Till skillnad från dessa medel var Informationsbyråns del av biståndsbudgeten riktad inåt. Den avsedda mottagaren av denna biståndsmedelsportion var det svenska folket. Att byråns aktiviteter inte var avsedda att nå utanför landets gränser tydliggörs i ett remissvar författat 1967 av Michanek och SIDA:s informationschef Bo Kärre. Myndigheten Upplysningsberedningen samt Kollegiet för Sverige-information i utlandet hade beställt en undersökning kring behovet av information om Sverige och den svenska välfärdsstaten riktad gentemot afrikanska länder med de svenska biståndsprojekten som en form av potentiella informationsnav.[42] Biståndsprojekten kunde, enligt undersökningen, fungera som underlag för att sprida publicitet om Sverige. Michanek och Kärre reagerade kraftigt mot detta, och menade att det vore ”direkt olämpligt att utnyttja biståndet för att skaffa det svenska namnet publicitet [---] Styrelsens eget anslag för informationsverksamhet är avsett att inom Sverige redogöra för den svenska biståndspolitiken och för medelsanvändningen inom olika projekt.”[43] Det var inte biståndsländernas invånare som skulle övertygas om behovet av bistånd, utan svenskarna.

Som tidigare nämnts skedde en markant brytpunkt och stegring i byråns arbete omkring 1968. SIDA uppmanades detta år av Statsutskottet att utforma ett förslag till en ”plan för vidgad informationsverksamhet

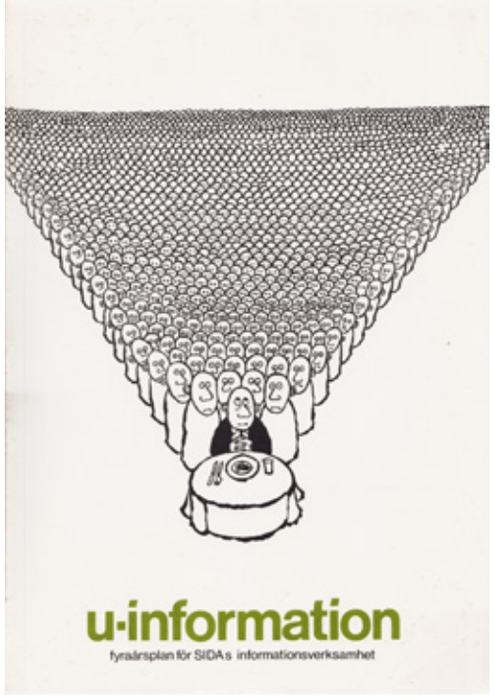

Framsidan till SIDA:s fyraårsplan *U-information* (1971). Illustration: *Jämlikhet* av Ewert Karlsson.

kring u-ländernas problem”.[44] En sådan färdigställdes 1971 i form av en fyraårsplan, vilken antogs av Riksdagen efterföljande år.[45] Planens fokus låg på att utveckla strategin kring överflyttad informationsverksamhet, det vill säga att en majoritet av u-landsinformationen skulle nå mottagaren via en extern vidareinformatör. Strategin kom att få stort inflytande över Informationsbyråns verksamhet de kommande decennierna.

SIDA hade redan från starten 1965 haft ett nära samarbete med folkrörelserna. I och med fyraårsplanen cementerades detta upplägg till den grad att från mitten av 1970-talet gick två tredjedelar av informationsbudgeten till generella bidrag till folkrörelserna styrt utifrån medlemsantal i respektive organisation.[46] Enda villkoret var att informationen som

producerades skulle handla om u-länder, men själva utformningen stod i dessa fall bidragsmottagaren för.

Den kvarvarande tredjedelen bekostade byråns egen informationsproduktion. Byrån verkade genom en rad mediala former. Information delgavs via bokutgivning, foldrar, annonser i dagspress, tidskrifter, utvärderingar, konferenser, studiecirklar, utställningar, undervisningsmaterial samt still-, tv-, informations- och dokumentärfilmer. Inom ramen för byråns tredjedel kunde även vidareinformatörer, fristående från folkrörelserna, ansöka om medel. SIDA delade årsvis ut forskningsbidrag, journaliststipendier, rese- och rekognosceringsstipendier till författare och filmskapare, samt bidrag till förberedelse, produktion och slutförande av, i första hand dokumentär, kort- och långfilm. Oavsett om stödet var generellt eller ansökt styrdes informationens grundläggande ämnesinriktning och produktionsförutsättningar från Informationsbyrån. Flera vidareinformatörer hävdade att deras u-landsinformation var helt beroende av SIDA-bidragen.[47]

Den uttalade tanken var att vidareinformatörerna skulle decentralisera och pluralisera informationsinnehållet, men en avgörande egenskap hos dessa var kanske snarare att de *inte* var en myndighet. Avsändaren som mötte mottagaren fick därmed ett mindre auktoritärt, mer personligt ansikte, som kanske kunde resonera väl med mottagarens redan etablerade ideologiska horisont. Ett återkommande påpekande i SIDA:s strategiska planer och utvärderingar har varit att man upplevde det som problematiskt att själva producera och distribuera information eftersom en myndighet kan uppfattas som byråkratisk. Om informationen kom från mottagarens egen medlemsorganisation eller från en enskild aktör kunde ett potentiellt hinder för informationsintaget hos svenska folket undanröjas. Denna avskräckande omvägsstrategi gick i linje med de riktlinjer som förespråkades av den år 1971 konstruerade Nämnden för samhällsinformation (NSI), tänkt att samordna statens informationsverksamhet. NSI menade, sammanfattat av Kjellgren, att ”i de fall då det fanns risk för att den offentliga informationen uppfattades som politisk kunde det vara bra att låta olika organisationer stå för utformningen av informationen”.[48]

Kunskapsbrist som informationsproblem

Liksom inom CK var syftet med byråns informationsmedel dubbelt. Dels skulle svenskarna informeras om SIDA:s internationella verksamhet och dels skulle folket informeras om det ansträngda läget i de fattiga länderna. Att svenskarna fick både biståndsinformation och u-landsinformation var nödvändigt. Med stöd från samtida svensk forskning hävdades det nämligen både från Statsutskottets, och från SIDA:s håll, att det fanns en kunskapsbrist hos folket när det kom till ”u-ländernas utvecklingsproblem och om biståndsverksamhetens innehåll, syften och betingelser”.[49] Bland forskningen som SIDA hänvisade till återfanns sociologen Stig Lindholms avhandling *U-landsbilden: En undersökning av allmänna opinionen* (1970). Däri menade forskaren att det kopplat till synen på bistånd både rådde ett ”kunskapsproblem” och ett ”informationsproblem”. Svenskarna var vid tiden för undersökningen allmänt positiva till solidaritet med fattiga länder, men detta byggde enligt Lindholm mer på ”en vag allmän känsla av medmänsklighet än på kunskap om och analys av situationen”.[50] Svenskarnas kunskap om, och intresse för, u-länder och bistånd ansågs vara låg och informationen som fanns tillgänglig via nyhetsmedier var främst av apokalyptisk och sensationsbetonad natur. Svenskarna kände sig därför maktlösa och alienerade i frågan. Det fanns ett psykologiskt motstånd hos folket som måste övervinnas, särskilt, betonade Lindholm, om man från statens håll önskade ”minska sannolikheten för protester mot den u-hjälpspolitik som förs och mot de stigande anslagen”.[51]

SIDA:s styrelse hade ett par år innan Lindholms forskning publicerades understrukit vikten av att förändra hur den allmänna debatten om utvecklingsländerna fördes i Sverige, och att detta var en avgörande fråga för biståndspolitikens framtid. I styrelsens informationsplan från 1968 menade man att myndighetens roll var att ”aktivt bidraga med underlag för en allsidig debatt samt att verka för en samordning, stimulans och mobilisering av en vidgad upplysning och opinionsbildning om u-ländernas situation.”[52] Inom SIDA:s ledning påtalades övertygelsen om att existensen av en levande debatt var nyckeln till en fungerande bistånds-

Ur SIDA:s fyraårsplan *U-information* (1971). Illustratör: Mats Andersson.

politik, något som Lars Kalderén, avdelningschef på SIDA, framförde i en debattbok 1971, finansierad av SIDA för just detta ändamål: ”Att den [u-landsdebatten] förs vidare av kunniga och engagerade stämmor är ett livsvillkor för utvecklingsbiståndet”.[53] Slutsatsen, som SIDA drog redan 1968, var således att genom opinionsbildande och attitydförändrande information, producerad av SIDA och de av myndigheten utvalda samarbetsparterna, kunde svenskarna formas till att erhålla en mer ”realistisk – mindre nationellt begränsad – verklighetsuppfattning”.[54] Därmed skulle också en internationell problemmedvetenhet gentemot fattiga delar av världen uppstå.

Vid studiet av Informationsbyrån konfirmeras att den tänkta kollektiva folkhemsideologiskt präglade gemenskapen inom välfärdsstaten fick en allt mer internationell karaktär omkring dessa år, och det påverkade också behovet av attitydförändrande samhällsinformation. Byrån framhöll i fyraårsplanen ett tal av dåvarande statsministern Olof Palme: ”Vi vill internationalisera det svenska samhället. Det är en av 70-talets viktigaste uppgifter… För att kunna möta de krav som internationaliseringen ställer oss inför på 70-talet måste den internationella solidaritetens principer förankras hos människorna. Det kräver kunskaper och det förutsätter en debatt som påverkar våra attityder.”[55] Internationaliseringen av välfärdsstaten hängde alltså samman med SIDA:s verksamhet, och det låg på Informationsbyrån att kratta den inhemska opinionsmanegen för att

vinna stöd för den solidaritetspolitik som regeringen ämnade föra framöver, något som utrikesminister Nilsson påtalade i 1971 års budgetproposition: ”Endast genom ett brett folkligt stöd kan vår internationella solidaritetspolitik ges stadga och kontinuitet.”[56]

En liknande kunskapsbrist underströks även i den statliga informationsutredningen *Vidgad samhällsinformation* (1969), där man menade att utbyggnaden av välfärdsstaten hade lett till okunskap bland medborgarna gällande deras omfattade rättigheter och skyldigheter. Utredningen varnade också för ett samhälle ”där medborgarna endast var intresserade av att engagera sig i det som låg dem allra närmast och struntade i att ta ett ansvar för det gemensamma”, vilket Kjellgren uppmärksammat i sin forskning.[57]

Att informera medborgarna före eller efter tagna beslut

Informationsutredningen underströk dock, och senare också NSI, att information om rättigheter och skyldigheter endast skulle äga rum *efter* demokratiska beslut.[58] Likadant ansåg Beredningen för u-landsinformation, i sin principiella syn på den statligt finansierade u-landsinformationen formulerad i en programförklaring 1975, att informationens uppgift var att ”informera om bakgrunden till och innehållet i riksdagens och regeringens beslut angående u-landspolitiken”.[59] SIDA:s biståndsverksamhet måste sägas ha legat utanför medborgarnas lagstadgade rättigheter och skyldigheter, så hur kunde Informationsbyråns attitydförändrande verksamhet legitimeras? Kanske kunde byråns existensberättigande skruvas till att gälla medborgarnas rättighet att informeras om statens verksamhet. Ett svar på frågan: vad gör ni med skattepengarna? Men endast med ett globaliserat moraliskt och ideologiskt anlagt raster kan SIDA:s informationsverksamhet sammankopplas med medborgarnas eventuella solidariska skyldigheter. Samtidigt fanns sedan tidigt 1960-tal ett riksdagsbeslut om att uppnå enprocentsmålet. Det ålåg således myndigheten

att efter taget beslut informera medborgarna om det icke jämställda världsläget, det vill säga själva anledningen till medborgarnas skyldighet att skänka pengar till behövande länder via skattsedeln. Eftersom tillräcklig kunskap om världsläget ansågs ha saknats hos medborgarna – här kunde SIDA peka på resultaten av exempelvis Lindholms avhandling – kunde myndigheten inte nöja sig med att bara informera om enprocentsmålet. Målet måste sättas in i en förklarande och *tolkad* (som SIDA hade uttryckt det 1969) och i förlängningen attitydförändrande kontext, byggd på den moraliska och solidariska grund som låg bakom formuleringarna i 1962 och 1968 års biståndspropositioner.

Att SIDA:s informationsstrategier stack ut från gängse myndighetshållning gentemot det offentliga informationsarbetet synliggörs i SIDA:s yttrande över 1969 års informationsutredning. Utredningen hade fokuserat på hur myndigheter kunde medvetandegöra medborgarna om deras rättigheter och skyldigheter. Michanek och Kärre menade i yttrandet att SIDA:s informationsarbete inte berördes av detta område.[60] De ställde sig frågande till en slutsats i utredningen, nämligen att myndigheternas informationsverksamhet inte kunde tilldelas ”någon aktiv roll som opinionsbildare”, något som gick stick i stäv med hur SIDA:s informationsstrategier höll på att utvecklas.[61] Michanek och Kärre önskade att frågan om sambandet mellan information och opinionsbildning utreddes ytterligare, men påtalade samtidigt SIDA:s officiella hållning i frågan: att det måste ses som ”tveksamt om någon distinktion mellan ’sakinformation’ och opinionsbildning kan göras”.[62] Yttrandet uppvisar att SIDA inte arbetade efter tydliga och välförankrade riktlinjer, utan att myndigheten snarare, med egna ord, befann sig ”på ett inom den svenska samhällsinformationen oprövat fält”, och att ledningen kände osäkerhet inför hur den skulle hantera ”den principiellt centrala frågan om gränsdragningen mellan myndigheternas informationsverksamhet och opinionsbildningen i det demokratiska samhället”.[63]

Informationsbyråns självlegitimerande informationsuppdrag

Det är en berättigad fråga huruvida Informationsbyrån aktivt kan ha verkat för att i efterhand ha försökt uppnå legitimitet för statliga aktiviteter och redan fattade beslut, samt verkat långsiktigt attitydförändrande för att underlätta planerade beslut i utformningen av en framtida biståndspolitik. Detta är en fråga som tidigare biståndsopinionsforskning eller samhällsinformationsstudier ej behandlat. Kjellgren konstaterar endast att SIDA, tillsammans med Invandrarverket, haft något av en särställning som informerande och attitydförändrande myndighet, men problematiken kring dessa myndigheters informationsarbete diskuteras inte.[64]

Att de statliga aktörerna som omgav SIDA var väl medvetna om myndighetens opinionsformande uppdrag tydliggörs av både protokoll, granskningar och publikationer kring verksamheten under 1970-talet. Riksrevisionsverket genomförde 1974 en analys av SIDA och fastslog att ”en väsentlig förutsättning för SIDA:s verksamhet torde, enligt RRVS mening, vara upprätthållandet av en hög biståndsvilja bland medborgarna.”[65] När analysen diskuterades inom Beredningen för u-landsinformation klargjordes att dess uppfattning om SIDA:s existensförutsättningar sammanföll med Riksrevisionsverkets analys.[66]

Ett liknande konstaterande återfinns i en granskning genomförd av Riksdagens revisorers kansli 1976. Granskningen tillkom som en effekt av att informationsutbudet från statligt håll, och från privata sektorn, hade expanderat kraftigt under efterkrigstiden i takt med att samhället upplevdes som regelmässigt och teknologiskt mer komplext. Granskningen slog fast att det fanns två typer av samhällsinformation. Å ena sidan kunde information möjliggöra för medborgarna att hävda sina idéer. En form av allmän fortbildning i medborgarkunskap med avsikt att uppmuntra medborgarens politiska engagemang. Å andra sidan kunde information användas för att medvetandegöra medborgarna om deras rättigheter och skyldigheter. I denna kategori återfanns också information avsedd att underlätta myndigheternas arbete eller att påverka medborgarna till ett i

ett visst sammanhang mer rationellt beteende, så som hälsoupplysning eller konsumentupplysning.[67] Granskningen slog fast att den informationsverksamhet som bedrevs av SIDA kunde ses som ytterligare en typ av information, som skiljde sig från hur andra myndigheter arbetade:

> SIDA:s information kan närmast karaktäriseras som en allmän plädering för det arbete verket bedriver eller planerar att framledes bedriva inom sitt verksamhetsområde. SIDA bedriver sålunda själv information eller lämnar understöd till informationsaktiviteter avsedda att skapa större förståelse och vidgat engagemang för den offentliga biståndsverksamheten. Denna typ av information är från principiell synpunkt intressant då den på längre sikt kan innebära ett förstärkt politiskt tryck för ökad medelstilldelning.[68]

Riksdagens revisorers kansli, Beredningen för u-landsinformation och Riksrevisionsverket konstaterade alltså samtliga att Informationsbyrån aktivt verkade i egen sak. Detta sågs dock inte som ett problem. Det är av vikt att understryka att granskningen av Riksdagens revisorers kansli inte kritiserade SIDA:s tredje självlegitimerande informationsstrategi utan endast konstaterade den. I stället kritiserade granskningen strategin med överflyttad informationsverksamhet eftersom denna kunde riskera att informationen upplevdes som motsägelsefull. Särskilt barn och ungdom skulle ha svårt ”att skaffa sig en angelägen helhetssyn på u-landsfrågor”.[69] Granskningen förespråkade en centralstyrd informationsspridning. I efterföljande års u-landsinformationsutredning lyftes granskningen fram och det påpekades att SIDA, statskontoret och representanter från folkrörelserna förhöll sig negativt inställda till den, och kritiserade tanken om en centralstyrd informationshantering.[70] Strategin med överflyttad informationsverksamhet var ju – vilket både SIDA och NSI hade påpekat – av största vikt för att inte informationen skulle uppfattas som politisk eller byråkratisk.

Några kritiska kommentarer kring SIDA:s långsiktigt attitydförändrande och självlegitimerande arbete framkom inte i 1977 års utredning. I stället underströks att målet för informationsarbetet måste vara att

utveckla människors kunskaper om och intresse för förhållanden av betydelse för u-ländernas utveckling. Endast då kunde ”engagemanget för Sveriges internationella solidaritetspolitik fördjupas”.[71] Utredningen fortsatte: ”Denna politik, med de växande biståndsanslagen som sitt främsta uttryck, förutsätter en fortlöpande diskussion i massmedia, i hem och skola, på arbetsplatser och inom föreningslivet.”[72] Enligt utredningen hade informationsflödet i sig möjliggjort de senaste tio årens mångdubbling av biståndsanslagen och förverkligandet av enprocentsmålet: ”Opinionen för vårt omfattande bistånd skulle säkert ha varit svagare än vad den är i dag utan den decentraliserade och mångfasetterade informationsverksamhet, som bedrivits under de gångna åren.”[73] Utredningens slutsatser gick således i linje med SIDA:s fyraårsplan från 1971 där det hade hävdats att förutsättningen för att nå ut till alla folklager var att informationen fick en ”epidemisk” spridning, något som utredningen ansåg mer eller mindre hade uppnåtts i och med strategin med överflyttad informationsverksamhet.[74]

U-landsinformation som audiovisuell upplevelse av utvecklingsländernas problem

Ett grundläggande skäl till att man inom SIDA betraktade sig nödgad att opinionsbilda för sitt eget existensberättigande var inte endast kopplat till att man ansåg den inhemska medvetenheten kring biståndsfrågor och utvecklingsländer vara låg. En lika viktig anledning var att SIDA inte tyckte sig arbeta efter samma villkor som andra myndigheter. Detta eftersom biståndets geografiska svårtillgänglighet komplicerade förståelsen, kommunikationen och i förlängningen opinionsbildningen runt verksamheten. Så sent som 1994 skrev SIDA-veteranen, socialdemokraten och initiativtagaren bakom Informationsbyråns juryberedda filmstöd Bengt Liljenroth följande kring denna problematik:

> Svensken saknar en personligt förankrad upplevelse av biståndet att förstärka sin positiva grundinställning med. Han/hon finner inte heller stöd i sin omgivning för en klar uppfattning, varken i närmiljön eller hos auktoriteter, hos andra som vet. Och inte finns det några levande vittnesmål i Sverige i form av biståndets ”kunder”, dvs fattiga människor i fattiga länder, som kan berätta hur det är.[75]

Lindholm hade i sin avhandling understrukit att just avståndet till problemen var en avgörande ”tröghet” gällande möjligheten att med information påverka svenskarna.[76] I SIDA:s fyraårsplan underströks Lindholms konstaterande. Kopplat till myndighetens påstådda svårighet att för folket förklara motiven och innehållet i dess egen verksamhet – eftersom den bedrivs långt utanför landets gränser – menade SIDA att den övervägande delen av medborgarna, som en följd av detta, hade små möjligheter att själva se resultaten av och bilda sig en uppfattning om gjorda insatser.[77]

Idén om att utvecklingsländernas problem behövde göras mer fysiskt närvarande för svenska folket och att svenskarna var i behov av att emotionellt *uppleva* situationen i de fattiga länderna har med stor kontinuitet präglat statsmakternas diskurs om hur u-landsinformationsstrategierna skulle utformas. I ett utlåtande från 1970 menade Statsutskottet exempelvis att om informationen skulle stärka förståelsen för ”dessa länders sociala och kulturella förhållanden så väl som deras ekonomiska villkor”, måste möjligheterna ökas ”för den breda allmänheten att på ett konkret sätt uppleva u-ländernas verklighet”.[78] Vidare löd en slutsats i 1977 års u-landsinformationsutredning att informationen måste ”skapa möjligheter till inlevelse i u-ländernas situation”.[79] SIDA:s styrelse slog 1985 fast, i samma anda, att ”kunskaper som förankras i en emotionell upplevelse t ex genom konstnärlig gestaltning blir erfarenhetsmässigt mer bestående än ’torra’ fakta”.[80]

Med televisionens intåg i svenskarnas vardagsrum, vilket skedde med rekordfart i början av 1960-talet, hade avståndet mellan Sverige och länderna som stod i behov av bistånd i viss mån krympt.[81] Svenskarnas medvetenhet kring omvärlden ökade naturligtvis i och med att bilder av fattigdom och krig nu nådde ut snabbare och mer inpå livet än tidigare.

Svensken ställde sig också i slutet av 1960-talet i allmänhet positiv till bistånd, kanske eftersom tv och press hade fört in, och synliggjort, nöden i vardagsrummen. Lindholm påstod, i den för SIDA:s strategier så inflytelserika avhandlingen, att den i Sverige då nylanserade färg-tv:n hade potential att ge ”medlidandet nya dimensioner”.[82] Detta antagande kan vidare jämföras med vad 1963 års pressutredning noterade i sitt betänkande två år senare, nämligen att dagstidningarnas roll för den allmänna politiska åsikts- och opinionsbildningen ansågs vara ringa, och att televisionens påverkan numera uppfattades som kraftigast.[83] Med andra ord, televisionens effekter på den breda opinionen var något som den nybildade biståndsmyndigheten av nöd behövde förhålla sig till.

Informationen och bilderna som delgavs svenskarna behövde påvisa att biståndet gjorde nytta, och kanske ännu viktigare, att bilderna inte endast väckte en vag allmän känsla av medmänsklighet utan också kunde uppvisa hoppfullhet inför framtiden. Medvetenhet väcks inte genom att visa på katastrof, menade Lindholm. Sådana problembilder kunde endast bidra till den alienation och maktlöshet som forskaren hade påvisat återfanns hos många svenskar i relation till biståndsopinionen. Lindholm och ledningen för SIDA anslöt sig således i viss mån till den ofta negativt hållna diskussion som Mats Hyvönen, Pelle Snickars och Per Vesterlund menar var vanligt förekommande i svensk offentlighet efter televisionens genombrott, där det nya massmediet bland annat ansågs innebära ett allmänt fördummande ”problem för folkbildningen”.[84] Massmedierna hade potential att skapa opinion och påverka samhällets utformning, men om televisionen, i Hyvönens, Snickars och Vesterlunds ord, ”förmedlade fel kulturella instrument, eller fördelade kunskapen ojämnt bland befolkningen fanns också ständigt potentiella problem – för samhället, för kulturen eller för demokratin; rentav för människan själv.”[85] Men televisionens rapportering av fattiga länders situation var inte nödvändigtvis endast fördummande enligt Michanek och Lindholm, däremot förstummande, alienerande och handlingsförlamande. Både Michanek och Lindholm verkar snarare ha varit övertygade om att bilder av nöd, och då främst *audiovisuella* sådana, oavsett hade en kraftigare påverkan på folkets attityd

kring bistånd, än vad den inhemska debatten kunde uppnå på egen hand. Vid tiden för Informationsbyråns allt mer intensifierade arbete påpekade Michanek exempelvis – i en artikel år 1969 i socialdemokratiska *Tiden* – att nyhetsmediernas emotionella påverkan hade ”forcerat biståndsarbetet – mer än många enprocentsdebatter”.[86] Om bara nyhetsrapporteringen kompletterades med olika former av *aktiverande* ”mediepolitiska instrument” – för att använda Hyvönens, Snickars och Vesterlunds ord – kunde den rörliga bildens effektiva påverkanseffekter med sannolikhet nyttjas i önskvärd opinionsformande och attitydförändrande riktning.[87] Michanek menade att om u-informationen och biståndsdebatten skulle kunna engagera ”de många som måste fås att känna och förstå, bör den koncentreras på väsentliga och gripbara frågor som kan diskuteras i positiv anda”.[88] SIDA-direktören drog slutsatsen att det var tvunget att sätta de kraftigt ökade biståndsbeloppen i relation till vad folk kunde ”uppleva: fält som ger gröda, munnar som mättas, utbildningstörst som släcks, arbetstillfällen som skapas”.[89]

Det var med andra ord av stor vikt för SIDA att ”rätt” sorts bilder nådde svenskarna, och det var avhängigt att myndigheten med hjälp av informationsbudgeten påverkade den bild av biståndets faktiska och potentiella effekter som nådde svenskarna, tillika bilden av u-ländernas problem (och möjligheter att lösa dem). Den korrigerande, upplysande och medvetandegörande strategi som SIDAs Informationsbyrå fick i uppgift att utforma gick i linje med vad som kan ses som ett övergripande intervenerande statligt förhållningssätt. Detta förenade flera svenska politikområden under 1960- och 1970-talen, såsom konsument-, folkhälso-, kultur-, film-, informations- och biståndspolitik, där en gemensam nämnare även var att politikområdena, och informationen kring dessa, ofta realiserades som ett samarbete mellan privata och offentliga aktörer. Folkhälsopolitiken hade formerats redan under 1930-talet med utgångspunkt i att ansvaret för medborgarens hälsa delades mellan individ och stat. En ohälsosam kropp kunde till och med ses som ett hot mot den senare. I slutet av 1960-talet fokuserade statsmakterna på att stävja ett allt mer expanderande sortiment av kommersiella produkters ohälsosamma påverkan genom

storskaliga kampanjer med livsstilsorienterad hälsoinformation.[90] Under 1960- och 1970-talen påtalades upprepat från statens sida behovet av en mer effektiv och övergripande konsumentupplysning eftersom marknaden hade expanderat med en mängd nya varor i olika utföranden, vilket ansågs allt för svåröverskådligt för konsumenterna.[91] Detta ledde till bildandet av Konsumentverket 1973. Även en aktiv kulturpolitik formerades under dessa decennier där en av ambitionerna var att staten skulle gå in och underlätta produktionen och distributionen av goda alternativ till masskulturens och marknadsekonomins kulturellt ”undermåliga” varor. Inte minst filmreformen anno 1963 kan ses som en kulturell balansakt med ambitionen att säkerställa ett ekonomiskt tillflöde till ökad konstnärlig och så kallat kvalitativ aktivitet inom filmens område.[92]

En gemensam nämnare var således att de statliga interventionerna var tänkta att balansera upp marknadsekonomins påstått negativa inverkan och aktivera och medvetandegöra medborgaren i ”rätt” riktning. Ett ”dåligt” eller allt för svåröverskådligt utbud av varor och information krävde åtgärder i form av en långtgående politisering av medborgarnas ekonomiska, kulturella och sociala liv – vilket alltså innefattade både kropp och själ och attityder – vare sig det gällde rätt sorts mat, rätt sorts information, rätt sorts kvalitetsfilmer, rätt sorts kapitalvaror eller rätt sorts bilder av fattiga länder.

För SIDA var dock insatserna något högre än för andra medvetandegörande och socialt och/eller kulturellt balanserande myndigheter så som Konsumentverket och Socialstyrelsen eller halvstatliga branschstiftelsen Svenska Filminstitutet. Om inte SIDA:s (eller möjligtvis medborgarnas) kunskaps- och informationsproblem åtgärdades, fanns det nämligen en överhängande risk för att kunskapen, attityden och opinionen kring de fattiga länderna blev lidande, och i förlängningen de fortsatta biståndsanslagen. Inte minst riskerades också en ökad alienation och ”stängdhet” inför ytterligare informationsupptag från svenskarnas sida. Myndighetens existens stod alltså på spel.

En ”mänskligare” och mer ”idé-förankrad” SIDA-profil

Kanske kunde rörliga bilder erbjuda svenskarna den fysiska närhet till problematiken som flertalet statliga aktörer hävdade fordrades, och även ge åskådaren den personligt förankrade upplevelsen av biståndets nödvändighet som man menade behövdes? SIDA:s styrelse propagerade i sin fyraårsplan för just filmens betydelse när det gällde att intressera människor för u-landsfrågan och ansåg att myndigheten i växande omfattning skulle använda ”filmen som informationsmetod”, där tv-visning var den föredragna distributionsformen.[93] Under det kommande decenniet hoppades man därför kunna fortsätta anlita ledande svenska beställningsföretag för att göra så kallad u-landsfilm. Detta hade gjorts sporadiskt under 1960-talet där erfarna beställningsfilmare som Per Gunvall ofta befann sig bakom kameran.[94] Samtidigt identifierade fyraårsplanen ett problem med denna typ av opersonliga informationsfilmer gjorda på uppdrag av SIDA. Nämligen att de, liksom samhällsinformation överlag, kunde uppfattas som anonyma och byråkratiska. Man menade att betydelsen av ”en mänsklig SIDA-profil” inte skulle ”underskattas när det gäller att öka intresset för u-länder i Sverige”.[95] I linje med strategin kring överflyttad informationsverksamhet behövde Informationsbyrån filtrera sin agenda inte bara genom folkrörelserna utan också genom enskilda kulturproducenter och filmskapare som kunde ge informationen en mer personlig röst. Det var dessa strategier som under 1970-talet föranledde ett samarbete mellan SIDA och den nya tv-kanalen tv2 samt ledde fram till att SIDA i slutet av decenniet initierade det juryberedda filmstödet.

tv2 lanserades 1969 med uttalad uppgift att visa begripliga, informativa och samhälleligt angelägna program, inte sällan med fokus på internationella kontexter. Kanalen präglades under början av 1970-talet, enligt Malin Wahlberg, av en programsättningskultur som förespråkade vad hon väljer att kalla solidaritetsfilm: en engagerande essäartad, ofta politiskt medveten filmtyp som kan sägas ha legat nära tanken om den typ av u-landsfilm som SIDA eftersökte en ökad produktion av.[96] Det dröjde inte länge innan SIDA samarbetade med tv2 kring ett antal dokumentära produktioner riktade mot både barn och vuxna. Produktionerna präglades ofta av ett uttalat solidaritetsfokus och ett subjektivt anslag som i linje med Wahlbergs syn på solidaritetsfilmen kan sägas ha gjort avkall på journalistikens och nyhetsrapporteringens tänkta objektivitets- och sakligheteideal.[97] På ett liknande vis kan den u-landsinformation som tillkom som ett resultat av SIDA:s audiovisuella informationsstrategier placeras i ett problematiskt gränsland mellan information och propaganda, där objektiv saklighet aldrig stod i främsta rummet. Vidareinformatörerna hade också all rätt att forma informationen efter sina specifika ideologiska värderingar, något som betonades i SIDA:s fyraårsplan och i 1977 och 1988 års U-landsinformationsutredningar.[98]

Att bidra till spridningen av ideologiskt tolkade fakta kan sägas ha varit en strategi som tog fasta på de paragrafer i 1969 års informationsutredning som underströk att ”samhällsinformationens uppgifter inte inskränker sig till att förmedla kunskaper. Syftet måste ofta bli att genom kunskapsförmedling förändra eller förstärka medborgarnas egna värderingar och beteenden”, vilket Kjellgren summerar i att det faktiskt var ”legitimt för staten att främja en specifik moral”.[99] Genom strategin att kanalisera medel via vidareinformatörer kunde och skulle informationen präglas av olika rörelsers och enskilda kulturproducenters ideologiska ställningstaganden. Det var en uttalad ambition från statens sida att vidareinformatörerna skulle svara för ideologiskt präglad ”idéförankrad information”, för att citera ett uttalande i frågan från Statskontoret år 1976.[100]

Ett politiserat bistånd tillika politiserat informationsutbud?

Tanken om att opinionsbildningen närdes av ett samarbete mellan stat och fristående aktörer blir pregnant när den uttalade vidareinformatörsstrategin – att decentralisera och pluralisera informationsinnehållet – ställs mot informationsmaterialets slutliga form, i varje fall när de SIDA-stödda

filmerna studeras. Majoriteten av dessa gick nämligen i linje med hur den samtida biståndspolitiken utvecklades.

Det är ett faktum att biståndspolitikens övergripande ideologiska karaktär under 1970-talet färgade av sig på statsmakternas informationsinstruktioner till SIDA. Det som 1965 hade varit en öppnare anvisning skulle nu specifikt identifiera ”de sociala, politiska och ekonomiska faktorernas roll” kopplat till problematiken i utvecklingsländerna samt sprida upplysning om ”Sveriges insatser för att bidra till ekonomisk och social utveckling och utjämning i dessa länder”.[101]

Den internationella solidaritetspolitik som socialdemokratiska företrädare som Palme och Nilsson förespråkade och aktivt förde, tog ett allt mer uttalat socialistiskt uttryck under 1970-talet. Omkring 1970 erhöll biståndspolitiken nämligen en ny ideologisk dimension då målen försköts från att gälla enskilda projekt till att fokusera på specifika länder.[102] Det har hävdats att biståndet i början av decenniet allt mer kopplades till mottagarländernas ideologiska attraktivitet för internationaliseringen av den svenska välfärdsstaten, där staten nu gav politiska/ekonomiska eloger snarare än apolitiska allmosor.[103] Den svenska regeringen förtydligade också under dessa år att det var ”naturligt” att Sverige fokuserade sitt bistånd till länder som strävade efter både social och ekonomisk utjämning. Nya stöd skulle i första hand gå till länder som omfamnade en sådan fördelningspolitisk vision.[104]

Flera progressiva och socialistiskt inriktade länder fick också ökat stöd i mitten av 1970-talet. Ett område som under 1970- och 1980-talen var överrepresenterat när det kom till fördelningen av biståndsmedel var södra Afrika. Inte minst fick stödet till de så kallade *frontline*-staterna och deras respektive antikoloniala och marxistiskt inriktade befrielsearméer symbolisera Sveriges biståndspolitiska åtaganden.[105] Södra Afrika var även överrepresenterat när det kom till ämnesval i de filmer SIDA stödde under dessa decennier, och filmerna vilar genomgående på en ideologisk grund som kan sägas korrelera med den förda biståndspolitikens mål.

Både solidaritetsfilmerna som tv2 producerade och de u-landsfilmer som SIDA stödde präglades i hög grad av antikapitalistiska, antiimperialistiska och socialistiska tendenser. De tre filmerna som beskrevs i inledningen är typexempel på vilken världsbild och vilka maktrelationer och problemorsaker som framställts i SIDA-stödda audiovisuella produktioner. Ett ofta förekommande tema i filmerna är nödvändigheten av kollektivt arbete där individuell frihet hamnar i bakgrunden för ett gemensamt behov att bygga upp landet. Även den nationella frihetskampen med kollektivt revolutionärt väpnat motstånd som inslag framställs ofta som en närmast självklar väg framåt. Liberal marknadssyn, kapitalism och individuell lycka och frihet framhålls däremot inte som något som kan lösa utvecklingsländernas problem.[106] Kolonialism, kapitalism, marknadsstyrd ekonomi och individualism framställs i filmerna snarare som grundläggande orsaker till dessa problem.

*

En slutsats som kan dras av denna studie är att SIDA aktivt verkade opinionsbildande i egen sak. Myndigheten ansåg dels att den inhemska medvetenheten kring biståndsfrågor och utvecklingsländer var låg, dels att biståndets geografiska svårtillgänglighet komplicerade informationsspridningen och opinionsbildningen. Den påstådda bristen på kunskap om livsförutsättningarna i den egna nationen *och* i andra nationer skulle lösas med värderings- och beteendeförändrande samhällsinformation. Annars stod myndighetens existens på spel.

Denna självbevarelsedrift låg till grund för de ökade informationssatsningar som tog fart under slutet av 1960-talet, där stödet till filmproduktion blev en integrerad och viktig del i att förmedla en från myndigheten, i viss mån, verifierad bild av både biståndsmedlens användning och dess mottagarländer. För att denna bild inte skulle framstå som auktoritär eller byråkratisk nyttjades strategin med överflyttad informationsverksamhet och externa vidareinformatörer. Tanken var att det gynnade informationsmottagligheten hos folket om länken mellan staten och materialet mer eller mindre suddades ut. Det var viktigt för SIDA att de aktörer som erhöll informationsmedel inte gav sken av att SIDA stod

bakom budskapen som framfördes i slutprodukterna. Detta raderande av produktionsförutsättningslänken mellan medelsfördelaren och informatören hör samman med det problem Informationsbyrån hade identifierat med de allt för opersonliga informationsfilmerna SIDA inledningsvis producerade. Informationen skulle ha en avskräckande mänsklig profilering för att gå hem i stugorna. Det har varit studiens ambition att blottlägga denna omvägsstrategi och åter göra länken mellan informationsmaterialet i sig och dess grundläggande produktionsförutsättningar synlig.

Vad studien ytterligare önskat påvisa är att oavsett om informationen var tänkt att präglas av olika rörelsers och enskilda kulturproducenters ideologiska ställningstaganden var den snarare tämligen enhetlig, vilket tydligt framgår när den förda biståndspolitiken och den audiovisuella informationen ställs sida vid sida. Här aktualiseras behovet av ett tredje perspektiv då förhållandet mellan statens informationsstrategier och den folkliga biståndsopinionen diskuteras. Går det att hävda att SIDA:s informationsstrategier främjade en viss ideologisk uppfattning eller en viss moral när informationens innehåll kanaliserades via externa fristående informatörer? För att kunna besvara den frågan behöver närandet av en positiv opinion i biståndsfrågan ses som ett samarbete mellan staten och olika materialproducerade individer och organisationer. Dessa offentliga och privata aktörers uppfattningar om behovet av ökat bistånd och solidaritet med fattiga länder samt om förklaringsmodellerna bakom och problemlösningsmodellerna för framtiden, har genomgående präglats av en uppenbar samsyn. Studiet av de SIDA-stödda filmerna synliggör en ideologisk konsensus mellan myndigheten och dess vidareinformatörer.

Efter studiens genomgång framstår det som att det informationsmaterial SIDA föredrog – med möjligheten att gynna myndighetens egen verksamhet och den förda biståndspolitiken – bestod av en solidaritetsideologiskt, antiimperialistiskt och antikolonialistiskt präglad film med personlig, icke-statlig, avsändare. En film där mottagaren fick uppleva och bli emotionellt påverkad av fattigdom och misär men där både förklaringsmodeller och lösningar på problemen presenterades. Informationen skulle därefter leda till attityd- och beteendeförändring och i slutänden

aktiv handling. SIDA summerade det tänkta resultatet av denna process i myndighetens informationsriktlinjer för 1985: ”Ett viktigt syfte med attityddpåverkan är att skapa handlingsberedskap hos informationsmottagaren [...] att t ex i diskussioner med grannen stödja biståndets idé.”[107]

I dess informationsarbete verkade SIDA långsiktigt för ökade anslag till den egna myndigheten. Den direkta länken mellan SIDA:s informationsverksamhet och formerandet av en positiv attityd gentemot den förda biståndspolitiken kan nog inte bli tydligare än så som den framfördes 1983 av Lasse Berg vid Beredningen för u-landsinformation. Berg hävdade att ”den enda mätbara kontroll som behövs för u-landsinformationen är opinionsundersökningarna gällande biståndsviljan”.[108] Det kan med andra ord hävdas att Informationsbyråns yttersta uppgift egentligen inte bestod i, såsom instruktionerna löd, att sprida kunskap om u-ländernas problem eller att ge information om vilka biståndsprojekt som skattemedlen för närvarande bekostade. SIDA:s informationsbudget upptogs snarare i första hand av biståndsmedel som strategiskt användes för att främja användandet av mer biståndsmedel.

Noter

1. Lars Bildt, *Jakten på den försvunna marknaden: Om distributionsvillkor för fri film: En utvärdering av distribution och visning av filmer om tredje världen som fått produktionsstöd av SIDA* (Stockholm: SIDA, 1986), 39.

2. Lars Åhlander, red., *Svensk filmografi 8, 1980–1989* (Stockholm: Svenska Filminstitutet, 1997), 333.

3. SIDA (Styrelsen för internationell utveckling) var verksam fram till 1995 då den ersattes av Sida (Styrelsen för internationellt utvecklingssamarbete). Då denna text handlar om tiden före 1995 är det den föregående myndigheten som hänvisas till och därför används också akronymen med versaler.

4. Filmskaparstipendierna lades 1970 till de övriga stipendierna, som hade initierats året innan. Se vidare *U-information: Fyraårsplan för SIDAs informationsverksamhet: 1971/72–74/75* (Stockholm: SIDA, 1971), 66.

5. *U-information*, 5, 38 samt Anders Fänge & Peder Palmstierna, *LO-journalister om tredje världen: En utvärdering av LO:s journaliststipendier för reportageresor till tredje*

världen (Stockholm: SIDA, 1981), 7. I en statlig u-landsinformationsutredning påtalades år 1988 att anslaget för u-landsinformation då var högt jämfört med andra informationsanslag inom statsförvaltningen. SOU 1988:19 *U-lands och biståndsinformation*, 47.

6. Anders Holt & Carl Henrik Svenstedt, *Film från tredje världen: SIDAs produktionsstöd för film 1979–83: En utvärdering* (Stockholm: SIDA, 1984), 124. Under de första sju åren inkom 271 ansökningar varav 47 erhöll stöd. Se vidare Bildt, 7. Få filmer var till fullo finansierade av SIDA. Det har under de decennier som detta kapitel fokuserar på rört sig om insatser mellan 10 och 100 procent beroende på produktionens storlek. År 1987 beslutade SIDA:s informationssekretariat att framöver endast ge produktionsstöd till en film per år, med en summa på 300 000 kronor, samt fokusera på att stödja distributionen av de filmer som tidigare gjorts med SIDA-stöd. Då tiden efter denna brytpunkt ligger utanför denna antologis tidsram, studeras inte effekterna av detta beslut, eller filmer som gjorts efter 1987. Se vidare SOU 1988:19, 98.

7. SIDA:s informationsmaterial är överlag förbisett inom forskningen och det kan poängteras att undersökningen kan bidra till att framöver även studera andra mediala uttryck, från tryckt material till kursverksamheter.

8. En del av stillfilmsmaterialet är lokaliserat i distributören Föreningsfilmos arkiv i Arbetarrörelsens arkiv och stora delar av filmmaterialet finns bevarat i Svensk mediedatabas vid Kungliga biblioteket.

9. Se Holt & Svenstedt samt Bildt.

10. SOU 1988:19, 82. Se vidare SOU 1977:73 *U-landsinformation och internationell solidaritet*, 143.

11. Informationsbyrån gick även under namnet Informationsenheten. Det förstnämnda namnet användes mer frekvent efter decennieskiftet 1970. 1986 bytte byrån namn till Informationssekretariatet.

12. Bistånds- och informatikforskaren Cecilia Strand har författat en artikel om Sidas (SIDA:s efterföljare) förhållande till medier. Artikeln fokuserar på tiden 2006 till 2014. Cecilia Strand, ”Semi-autonomous organizations’ communication challenges in a mediatized society: A case study of the Swedish Development Cooperation Agency”, *Organizations and the media: Organizing in a mediatized world*, red. Josef Pallas & Lars Strannegård (New York: Routledge, 2014). Freds- och utvecklingsforskaren Maria Baaz Eriksson har i en text, utan specifikt nationellt fokus, studerat biståndets retorik och stereotyper ur ett postkolonialt perspektiv och berör då kort ett informationsmaterial från Sida publicerat 1999. Liksom hos Strand diskuteras inte den tidigare myndigheten SIDA och någon historisk förankring

gällande SIDA:s informationsstrategier ges ej. Maria Baaz Eriksson, ”Biståndet och partnerskapets problematik”, *Sverige och de Andra: Postkoloniala perspektiv,* red. Michael Mc Eachrane & Louis Faye (Stockholm: Natur och kultur, 2001), 175–176.

13. År 2012 finansierade Vetenskapsrådet projektet ”Världen som arbetsfält: Svenskt bistånd under tre decennier” som drivs av forskare vid Stockholms universitet. Ett första forskningsresultat i form av en monografi beräknas publiceras under 2019, men mediefrågor och informationsstrategier kommer inte att beröras i någon större omfattning. E-postkorrespondens med Mattias Tydén, 11/4 2018.

14. Antologin *Swedish development aid in perspective*, som var en av de första historiska översikterna som också riktade sig till en internationell läsekrets, var även den en SIDA-produktion. Pierre Frühling (red.), *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986). Det samma gällde de svenska bidragen till forskningsprojektet *The western middle powers and global poverty project* som under Olav Stokkes och Cranford Pratts ledning resulterade i fyra antologier omkring 1990. Här deltog exempelvis Informationsbyråns chef Bo Kärre och den socialdemokratiske politikern och ekonomen Bo Södersten. Bo Kärre & Bengt Svensson, ”The determinats of Swedish aid policy”, *Western middle powers and global poverty: The determinants of the aid policies of Canada, Denmark, the Netherlands, Norway and Sweden*, red. Olav Stokke (Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies in cooperation with the Norwegian Institute of International Affairs, 1989). Bo Södersten, ”Sweden: Towards a realistic internationalism”, *Internationalism under strain: The north-south policies of Canada, the Netherlands, Norway and Sweden*, red. Cranford Pratt (Toronto: University of Toronto Press, 1989). Även Lennart Wohlgemuth och Tor Sellström, vilka båda bidragit till det svenska biståndsforskningsfältet, var under flera år verksamma inom SIDA. Ett exempel på SIDA:s självreflexiva, men trots det historieskrivande och konstruerande, verksamhet är tidskiften *Bistånd utvärderat* som gavs ut mellan åren 1982 och 1994. Se exempelvis ”Programförklaring”, *Bistånd utvärderat: Markvård i Kenya*, nr 1 1982, 2.

15. Ann-Marie Ekengren & Norbert Götz, ”The one per cent country: Sweden’s internalisation of the aid norm”, *Saints and sinners: Official development aid and its dynamics in a historical and comparative perspective*, red. Thorsten Borring Olesen, Helge Ø. Pharo & Kristian Paaskesen (Oslo: Akademika, 2013).

16. Sixten Heppling, ”The very first years: Memories of an insider”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986), 14.

17. Ekengren & Götz, 24–25.

18. Heppling, 24.

19. Börje Lundgren, ”Swedish goals and priorities”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986), 65. Se vidare Ekengren & Götz, 24–25. Tidigare studier har i första hand lyft fram altruism, idealism och vad som brukar benämnas *humane internationalism* som huvudsakliga förklaringar till varför vissa länder, såsom Sverige, Norge, Kanada och Nederländerna, historiskt haft jämförelsevis hög biståndsvilja. Se vidare Thorsten Borring Olesen, Helge Ø. Pharo & Kristian Paaskesen, ”Conclusions: Aid norms, foreign policy and the domestic context”, *Saints and sinners: Official development aid and its dynamics in a historical and comparative perspective*, red. Borring Olesen, Pharo & Paaskesen (Oslo: Akademika, 2013), 329.

20. Södersten, 158. Se vidare Heppling, 16 samt Christian Andersson, ”Breaking through: Politics and public opinion in the period of rapid expansion”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986), 28.

21. Riksdagens proposition 1962:100, 20. Det fanns vid tiden för propositionen ingen internationell definition av begreppet bistånd. I propositionen antog man en hårdare definition där man inte räknade kommersiella investeringar som bistånd. Definitionsproblematiken ledde till att Förenta nationerna sänkte ambitionen och beslutade om ett 0,7-procentsmål 1970 där den hårdare definitionen förelåg. Se vidare Södersten, 160–161. I Sverige behölls enprocentsmålet vilket Ekengren och Götz (49) menar fungerat som en viktig *catch phrase* inom opinionsbildningen kring biståndspolitiken.

22. Riksdagens proposition 1961:174, 40.

23. NIB-krisen handlade om det kritiserade valet av generalsekreterare till nämnden samt om internationella prestigeförluster till följd av illa hanterade biståndsprojekt. Se exempelvis ”Ulla Lindström mot Aftonbladet: Det var inte jag som utsåg chef för NIB”, *Aftonbladet* 18/9 1963, ”NIB-krisens orsaker får inte mörkläggas”, *Expressen* 18/9 1963 och ”Bättre bistånd”, *Dagens Nyheter* 21/9 1963.

24. Svensk författningssamling 1965:666, 1298.

25. Riksdagens proposition 1968:101, 95. Se vidare Lundgren, 69–70 samt SOU 1988:19, 25. Sverige nådde 0,7-procentsmålet 1975 och enprocentsmålet 1977. Ekengren & Götz, 23.

26. Riksdagens proposition 1968:101, 112. Omkring decennieskiftet 1970 proklamerade Förenta nationerna en övergripande strategi där varje enskilt land gavs ansvar för att generera och mobilisera en inhemsk positivt inställd biståndsopinion. Som den norske biståndsforskaren Olav Stokke uttryckt det: ”National bodies

established by governments were responsible for garnering public support”. Olav Stokke, *The UN and development: From aid to cooperation* (Bloomington: Indiana University Press, 2009), 169.

27. SIDA:s verksamhetsberättelse för 1968–69 citerad i SOU 1977:73, 13. Ett större fokus på internt informationsarbete under åren 1965 till 1968 kan utläsas efter en genomgång av Informationsbyråns protokoll och korrespondens i volymerna F1AB/318 och A8A/4, i SIDA:s arkiv, Riksarkivet (SA RA). En skillnad mot 1970-talets informationsarbete ses i hur det beställda och egenproducerade filmmaterialet används. Under SIDA:s första år lades vikt vid interna filmvisningar för anställda för att öka den egna u-landskompetensen.

28. Statsutskottets utlåtande 1968:128 citerat i SOU 1977:73, 12.

29. SIDA:s program för budgetåret 1969–70, citerad i SOU 1977:73, 12.

30. Hanna Kjellgren, *Staten som informatör eller propagandist? Om statssyners betydelse i svensk informationspolitik* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 2002).

31. Fredrik Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”: Samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975* (Umeå: Umeå Universitet, 2019), 94–95.

32. Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”*, 90.

33. SOU 1977:73, 10; SOU 1988:19, 9.

34. May-Britt Öhman, *Taming exotic beauties: Swedish hydropower constructions in the era of development assistance, 1960s-1990s* (Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, 2007), 112. Se även May-Britt Öhman, ”’Sverige hjälper’: Att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet”, *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 1 2008, 64. Det ska understrykas att Öhman i dessa studier inte förhåller sig till Sellströms forskning.

35. Tor Sellström, *Sweden and national liberation in southern Africa vol. 1: Formation of a popular opinion (1950–1970)* (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 1999), 520. Michanek uttryckte detta 1996 och var vd för SIDA mellan åren 1965 till 1979.

36. Tor Sellström, *Sweden and national liberation in southern Africa vol. 2: Solidarity and assistance 1970–1994* (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 2002), 35.

37. Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”*, 90.

38. SOU 1988:19, 49.

39. *Samhällsinformation: Granskningspromemoria nr 1* (Stockholm: Riksdagens revisorers kansli, 1976), 37–38. Se även SOU 1988:19, 13–14.

40. Beredningen för U-landsinformation protokoll nr 1, 31/10 1973, A5A/1 (SA RA).

41. År 1968 dubblerade riksdagen SIDA:s informationsanslag till 600 000 kronor trots att myndigheten själv endast hade ansökt om hälften. Andersson, 34. För en

tydligare helhetsbild kan nämnas att SIDA:s totalbudget 1971–72 låg på 1000 miljoner, varav 2,8 miljoner avsattes till Informationsbyrån. 1975–76 var siffrorna 2860 miljoner respektive 12,82 miljoner. Se vidare ”Informationsutredningens enkät till statliga myndigheter”, 1968, F1AC/486, samt brev från Ulla Lovén vid SIDA:s Upplysningstjänst till Mikael Larsson 9/2 1977, F1AC/487 (SA RA). Se vidare *Samhällsinformation*, 36; SOU 1988:19, 46; *U-information*, 5, 38; Fänge & Palmstierna, 7.

42. David Wirmark, ”Sverige-informationen i Afrika”, augusti 1966, F1AC/486 (SA RA).

43. Brev från Bo Kärre och Ernst Michanek till Kollegiet för Sverige-information i utlandet 13/1 1967. F1AC/486 (SA RA). Brevet var ett remissvar på Wirmarks undersökning.

44. SOU 1988:19, 24.

45. SOU 1988:19, 173.

46. SOU 1988:19, 45. Eftersom bidragsfördelningen bestämdes utifrån medlemsantal erhöll LO cirka 60 procent av dessa bidrag under 1970-talet. Fänge & Palmstierna, 6. Denna medlemsrelaterade fördelningsnyckel kvarstod omkring 1990 enligt Kärre & Svensson, 270.

47. SOU 1988:19, 11.

48. Kjellgren, 173. Se även Norén, *”Framtiden tillhör informatörerna”*, 91.

49. Statsutskottets utlåtande nr. 1968:128 citerat i *U-information*, 11.

50. Stig Lindholm, *U-landsbilden: En undersökning av allmänna opinionen* (Stockholm: Almqvist &Wicksell, 1970), 215.

51. Lindholm, 226.

52. Citat från informationsplanen i *U-information*, 13.

53. Lars Kalderén, ”Inledning”, *U-debatt: Om mål och metoder i biståndsarbetet* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1971), 30. Kalderén var avdelningschef på SIDA 1965–1970 och deltog tillsammans med Olof Palme i den arbetsgrupp som tog fram proposition 1962:100. Se vidare Ernst Michanek, ”Vårt behov av debatt”, *U-hjälp i utveckling?: 14 forskare och samhällsvetare om Sveriges u-landspolitik och utvecklingsbistånd* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969), 6. Även denna debattbok tillkom i nära samarbete med SIDA.

54. *U-information*, 22. Här citerar Informationsbyrån SIDA:s informationsplan från 1968.

55. *U-information*, 34.

56. Riksdagens proposition 1971:1, bilaga 5, 47. Se vidare SOU 1977:73, 25.

57. Kjellgren, 301. Se vidare SOU, 1969:48 *Vidgad samhällsinformation: Betänkande avgivet av Informationsutredningen*, 8.

58. Kjellgren, 174, 302, 308.

59. Beredningen för u-landsinformations programförklaring från 1975 citerad i SOU 1977:19, 34.

60. Bo Kärre & Ernst Michanek, ”Yttrande över betänkandet ’Vidgad samhällsinformation’ SOU 1969:48”, 6/2 1970; Konseljakter 12/3 1971, A30/3, Finansdepartementets arkiv.

61. Kärre & Michanek.

62. Kärre & Michanek.

63. Kärre & Michanek.

64. Kjellgren, 320, 325.

65. Riksrevisionsverkets analys av SIDA 25/10 1974, citerad i protokoll fört vid Beredningen för u-landsinformations internatsammanträde den 18–19/11 1974. A5A/1 (SA RA).

66. Riksrevisionsverkets analys av SIDA 25/10 1974 (SA RA).

67. *Samhällsinformation*, 3–7.

68. *Samhällsinformation*, 6.

69. *Samhällsinformation*, 40.

70. SOU 1977:73, 39–40. SIDA:s självlegitimerande informationsstrategier kommenterades dock inte.

71. SOU 1977:73, 132–133. Detta uttalade mål fastställdes också ordagrant av riksdagen 1979. Se SOU 1988:19, 19.

72. SOU 1977:73, 133.

73. SOU 1977:73, 39–40.

74. *U-information*, 34.

75. Bengt Liljenroth, ”Varma korvar och kalla fakta om biståndsopinionen”, *Bistånd på utvecklingens villkor: En antologi,* red. Lennart Wohlgemuth (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 1994), 191. Liljenroth började vid Informationsbyrån 1969 och var byråns chef åren 1991–1996. Liljenroth var även en av filmarna bakom den SIDA-stödda dokumentärfilmen *Min mor Afrika* (Mats Godée & Bengt Liljenroth, 1986), som bland annat behandlade FRELIMO-guerillan i Mocambique. För en diskussion kring biståndspolitikens inhemska ”osynlighet” se Södersten, 173.

76. Lindholm, 218.

77. *U-information*, 38.

78. Statsutskottets utlåtande nr 84 1970, citerat i SOU 1977:73. 13.

79. SOU 1977:73, 143.

80. ”Riktlinjer för SIDAs informationsverksamhet fastställda av SIDAs styrelse den 11 oktober 1985 att gälla tills vidare”, i SOU 1988:19, bilaga 3, 177.

81. Införskaffandet av tv-licenser steg i Sverige från cirka 9000 stycken år 1956 till 1,8 miljoner år 1963. Leif Furhammar, *Filmen i Sverige* (Stockholm: Dialogos, 2003), 249.

82. Lindholm, 226. Färg-tv introducerades stegvis i Sverige mellan åren 1965 och 1970.

83. SOU 1965:22, *Dagstidningarnas ekonomiska villkor*, 89. Se även Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Hyvönen, Snickars & Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015), 27.

84. Hyvönen, Snickars & Vesterlund, 18, se även 14.

85. Hyvönen, Snickars & Vesterlund, 16.

86. Ernst Michanek, *Vår insats för u-länderna: Tal, diskussionsinlägg, reflexioner 1964–70* (Stockholm: Prisma, 1970), 111. Ursprungligen publicerad i *Tiden*, nr 3 1969.

87. Hyvönen, Snickars & Vesterlund, 17.

88. Michanek, *Vår insats för u-länderna*, 113.

89. Michanek, *Vår insats för u-länderna*, 112.

90. Fredrik Norén, ”’6 to 8 slices of bread’: Swedish health information campaigns in the 1970s”, *Scandinavian Journal of History*, vol. 43, nr 2 2018, 234–242.

91. Sophie Elsässer, *Att skapa en konsument: Råd & Rön och den statliga konsumentupplysningen* (Göteborg: Makadam, 2012), 126, 195.

92. Lars Diurlin, *”Filmreformens förste avantgardist”: Experimentfilmaren Peter Kylberg* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2017), 137–140. För kulturpolitikens formering under 1960-talet se Anders Frenander, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till 2010* (Möklinta: Gidlund, 2014), 127–165.

93. *U-information*, 79. Redan i anslagsframställningen för 1969–1970 hade styrelsen föreslagit en utökad satsning på egenproduktion av film.

94. Under 1960-talet beställde SIDA flera stillfilmer, exempelvis de av Nordisk Tonefilm producerade *Harambee – låt oss arbeta tillsammans* (Per Gunvall, 1967), och *Steg mot framtiden* (Per Gunvall, 1968) samt den av SIDA och Are-film producerade *För många? Stillfilm om familjeplanering* (Herbert Fristedt, 1970). Se Informationsbyråns mötesprotokoll 20/12 1966 samt 29/6 1966, A8A/4 (SA RA). Byrån medverkade även i produktionen av flera 16 mm-filmer, bland andra *Det är barnen det gäller* (1968), *Inte tillräckligt* (1968) och *En sluten värld* (Rolf Bolin, 1974). Se vidare *U-information*, bilaga 8, 165–168.

95. *U-information*, 39. Ett typexempel på en anonym beställningsfilm är *En sluten värld* producerad gemensamt av de nordiska biståndsmyndigheterna.

96. Malin Wahlberg, ”Vietnam in transmission: Documentary film and solidarity programming in Swedish broadcasting culture (1967–72)”, *Journal of Scandinavian Cinema*, vol. 7, nr 1 2017. Wahlberg gör dock ingen koppling till biståndsopinionen eller till SIDA:s verksamhet.

97. Wahlberg, 47. Den starkt antikoloniala och antiimperialistiska tv-serien *Vi kallar dom u-länder* av Leif Hedman och Erik Eriksson visades i tio avsnitt i tv2 1970. Serien var i huvudsak producerad av Kommittén för television och radio i utbildningen och SIDA. Som samproduktioner mellan tv2 och SIDA kan nämnas barnprogramserien *Mangati – en filmserie av Stig Holmqvist* (Stig Holmqvist, 1972) och de till en vuxnare publik riktade *En coke i Bangkok* (Lars Lambert, 1976) och *Mitt på jorden – mitt under solen* (Ulf Hultberg & Mona Sjöström, 1976). Den senare visades även på bio i Sverige.

98. Intressant nog påtalades det samtidigt i båda utredningarna att all statligt stödd u-landsinformation skulle präglas av just saklighet. SOU 1977:73, 142–143 och SOU 1988:19, 135. 1988 års utredning påpekade dock att SIDA i realiteten hade små möjligheter att kontrollera saklighetskravet och konstaterade att ”gränsen mellan engagerad opinionsbildning och osaklig propaganda” ibland kunde vara flytande. SOU 1988:19, 81–82.

99. Kjellgren, 306. Citat från SOU 1969:48, 8. Det är intressant att Michanek och Kärre inte hänvisade till denna paragraf i sitt yttrande över utredningen då denna paragraf gick mer i linje med SIDA:s attitydförändrande informationsuppdrag.

100. SOU 1977:73, 42.

101. Svensk författningssamling 1973: 687.

102. Lundgren, 68, 71.

103. Nikolas Glover, ”Neutrality unbound: Sweden, foreign aid and the rise of the non-aligned Third World”, *Neutrality and neutralism in the global Cold War: Between or within the blocs*, red. Sandra Bott, Jussi M. Hanhimäki, Janick Marina Schaufelbuehl & Marco Wyss (Abingdon: Routledge, 2016), 167.

104. Södersten, 163. Se vidare Ekengren & Götz, 33.

105. Ekengren & Götz, 47. Fram till mitten av 1980-talet var Afrika (och särskilt södra Afrika) den kontinent som erhöll mest bistånd från Sverige. Se vidare Lundgren, 80. Detta alltså oavsett att borgerliga partier innehade regeringsmakten i Sverige mellan åren 1976 och 1982. Gerillagrupperna som mottog stöd var i första hand MPLA, FRELIMO, SWAPO samt Sydafrikanska ANC. Inom begreppet *frontline*-staterna ryms Angola, Botswana, Tanzania, Zambia, Mocambique, Zimbabwe och Namibia. Se vidare Sellström, 1999 och 2002.

106. Här kan, utöver de tre exempelfilmerna i inledningen samt de tidigare

nämnda TV2-samarbetena, nämnas ett flertal SIDA-stödda filmer så som *Familjen Benedict* (Stig Holmqvist, 1970), *Uppbrott* (Kjell Nordenskiöld, 1976), *Människan och* jorden (Ulf von Strauss, 1983), *Babylon* (Lars Lambert, 1984), *På gränsen* (Peter Torbiörnsson, 1985), *Apartheid* (Gun Eliasson, Anne Percy & Judy Scott, 1985), *Att döda en dröm* (Anders Nilsson & Gunilla Åkesson, 1988), *Före katastrofen* (Leyla Assaf-Tengroth, 1985), *Imbahuru: Ett familjedokument från södra Afrika* (Åsa Sjöström, 1988), samt de tidigare nämnda *En sluten värld* och *Min mor Afrika*.

107. ”Riktlinjer för SIDAs informationsverksamhet fastställda av SIDAs styrelse den 11 oktober 1985 att gälla tills vidare” i SOU 1988:19, bilaga 3, 180.

108. Lasse Berg, ”Synpunkter på SIDAs informationsverksamhet med anledning av Wideco-rapporten”, 17/8 1983. F1AC/488 (SA RA).

Litteratur i urval

Abrahamsson, Kenneth, *Medborgaren i samhällsdialogen: Om kunskapssyn, byråkrati och välfärd* (Stockholm: Publica, 1993).

Abrahamsson, Marita, med flera, *Graviditet, förlossning, spädbarnsvård* (Göteborg: Mölnlycke AB, 1972).

Acland, Charles & Haidee Wasson, red., *Useful cinema* (Durham: Duke University Press, 2011).

Agar, Jon, ”What happened in the sixties?”, *The British journal for the history of science*, vol. 41, nr 4 2008.

Agrell, Wilhelm, *Alliansfrihet och atombomber: Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982* (Stockholm: Liber Förlag, 1985).

Agrell, Wilhelm, *Ett samhällsskydd för alla väder? Om det civila försvarets principer och problem* (Bjästa: Cewe-förlaget, 1988).

Aléx, Peder, *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899–1939* (Stockholm: Symposion, 1994).

Alfvén, Hannes, *Energi till döds? Studiebok i energi- och miljöproblemen* (Täby: Larson, Seelig, 1973).

Almgren, Birgitta, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm: Carlsson, 2005).

Altheide, David L., *Creating fear: News and the construction of crisis* (New York: Aldine de Gruyter, 2002).

Andersson, Bo & Ola Melén, *Studier över Lazarsfelds tvåstegshypotes: Data från några svenska surveys I–II* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1957).

Andersson, Christian, ”Breaking through: Politics and public opinion in the period of rapid expansion”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986).

Andersson, Jenny, ”The great future debate and the struggle for the world”, *American Historical Review*, vol. 117, nr 5 2012.

Andersson, Jenny, *The future of the world: Futurology, futurists and the struggle for the post cold war imagination* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

Andrén, Carl-Gustaf, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitetens utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press, 2014).

Anshelm, Jonas, *Socialdemokraterna och miljöfrågan: En studie av framstegstankens paradoxer* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1995).

Anshelm, Jonas, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000).

Anthony, Scott & James G. Mansell, *The projection of Britain: A history of the GPO Film Unit* (London: British Film Institute, 2011).

Arbman, Stig, *Om samhällskontakt: Några synpunkter i diskussionen kring industriell demokrati* (Stockholm: Esselte, 1946).

Armstrong, David, ”Screening: mapping medicine’s temporal spaces”, *The sociology of medical screening*, red. Natalie Armstrong & Helen Eborall (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012).

Armstrong, Natalie & Helen Eborall, ”The sociology of medical screening: past, present and future”, *The sociology of medical screening*, red. Natalie Armstrong & Helen Eborall (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012).

Asklund, Lis, & Maj Ödman, red., *Föräldraboken* (Malmö och Helsingfors: Bernce, 1963).

Auerbach, Jonathan & Russ Castronovo, ”Introduction: Thirteen propositions about propaganda”, *The Oxford handbook of propaganda studies*, red. Jonathan Auerbach & Russ Castronovo (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Auerbach, Jonathan & Russ Castronovo, red., The Oxford handbook of propaganda studies (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Baaz Eriksson, Maria, ”Biståndet och partnerskapets problematik”, *Sverige och de Andra: Postkoloniala perspektiv*, red. Michael Mc Eachrane & Louis Faye (Stockholm: Natur och kultur, 2001).

Barn: Rädda barnen firar 90, nr 4 2009.

Bengtsson, Lennart, *Att bli Mamma (En liten berättelse om hur en helt vanlig flicka får sitt första barn)* (Stockholm: Cellvabruken ab, 1969).

Benner, Mats, *Forskning, samhälle och stat: En studie av nya forskningsområden och samhälleliga kunskapsnätverk* (Lund: Lunds universitet, Forskningspolitiska institutet, 1993).

Bennesved, Peter & Fredrik Norén, ”Urban catastrophe and sheltered salvation: The Media System of Swedish Civil Defence, 1937–1960”, *Media History*, publicerad online juni 2018.

Bentele, Günter, ”New perspectives of public relations in Europe”, *Public relations and communication management in Europe*, red. Betteke van Ruler & Dejan Verčič (Berlin: Mouton de Gruyter, 2004).

Bentele, Günter, ”Problems of public relations historiography and perspectives of a functional-integrative stratification model”, *Perspectives on public relations historiography and historical theorization*, red. Tom Watson (New York: Palgrave MacMillan, 2015).

Berg, Anne & Samuel Edquist, *The capitalist state and the construction of civil society: Public funding and the regulation of popular education in Sweden, 1870–1991* (Cham: Springer Palgrave Macmillan, 2017).

Berg, Anne, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg & Andreas Åkerlund, red., *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring* (Uppsala: Uppsala Studies of History and Education, 2017).

Berg, Gustaf, *Filmen och folkundervisningen: En blick på skolfilmens läge i Sverige sommaren 1922* (Stockholm: Zetterlund & Thelander, 1922).

Berg, Gustaf, *Skolfilmens historia och förutsättningar i aktuell svensk belysning* (Stockholm: Zetterlund & Thelander, 1938).

Berg, Gustaf, *Den svenska skolfilmen och bildningsfilmen: Vad är det? Hur står det till? Vart bär det hän? Föredrag hos Uppsala studenters filmstudio* (Stockholm: Svensk filmindustri, 1942).

Bergström-Walan, Maj-Briht, *Vi väntar barn* (Stockholm: Norstedts, 1964).

Bergström, Åsa, ”A means to an end: Media strategies and films commissioned by Svenska Europahjälpen in the late 1940s”, W*ar remains: Mediations of suffering and death in the era of the World Wars*, red. Marie Cronqvist & Lina Sturfel (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

Bergström, Åsa & Mats Jönsson, ”Screening war and peace: Newsreel pragmatism in neutral Sweden, September 1939 and May 1945”, *Researching newsreels: Local, national and transnational case studies*, red. Ciara Chambers, Mats Jönsson & Roel Vande Winkel (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018).

Bernays, Edward L., *Propaganda* (New York: Ig Publishing, 1928).

Bernays, Edward L., *Crystallizing public opinion* (New York: Liverlight Publishing Corporation, 1961).

Bess, Michael, *The light-green society: ecology and technological modernity in France, 1960–2000* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

Bildt, Lars, *Jakten på den försvunna marknaden: Om distributionsvillkor för fri film: En utvärdering av distribution och visning av filmer om tredje världen som fått produktionsstöd av SIDA* (Stockholm: SIDA, 1986).

Bini, Elisabetta, Ferdinando Fasce, & Toni Muzi Falconi, ”The origins and early developments of public relations in post-war Italy, 1945–1960”, *Journal of Communication Management*, vol. 15, nr 3 2011.

Björkin, Mats, ”Industrifilm som dokument och kommunikationsmedium”, *Det förflutna som film och vice versa: Om medierade historiebruk*, red. Pelle Snickars & Cecilia Trenter (Lund: Studentlitteratur, 2004).

Björklund, Elisabet, *The most delicate subject: A history of sex education films in Sweden* (Lund: Språk- och litteraturcentrum, 2012).

Björkman, Johan, *Kortsiktiga effekter av trafikinformation: En studie av förekomsten och effekten av informationen via massmedia i samband med högertrafikomläggningen 1967* (Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm, 1971).

Blei, David, Andrew Y. Ng & Michael I. Jordan, ”Latent Dirichlet allocation”, *The Journal of Machine Learning Research*, vol. 3, nr 3 2003.

Bocking, Stephen, *Nature's experts: Science, politics, and the environment* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2004).

Borg, Margareta, *Skol-tv: Traditioner, visioner och former: En studie av Skol-tv:s förutsättningar, framväxt och utveckling under 1960-talet* (Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2006).

Borring Olesen, Thorsten, Helge Pharo & Kristian Paaskesen, ”Conclusions: Aid norms, foreign policy and the domestic context”, *Saints and sinners: Official development aid and its dynamics in a historical and comparative perspective*, red. Thorsten Borring Olesen, Helge Pharo & Kristian Paaskesen (Oslo: Akademika, 2013).

Boyer, Paul S., *By the bomb's early light: American thought and culture at the dawn of the atomic age* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994).

Broström, Anders, *Urval av utrikestelegram: En case-study av en gatekeeperfunktion på Svenska Dagbladet* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1969).

Brown, Robert E., ”Myth of symmetry: Public relations as cultural styles”, *Public Relations Review*, vol. 32, nr 3 2006.

Bryder, Linda, Flurin Condrau & Michael Worboys, ”Tuberculosis and its histories: Then and now”, *Tuberculosis then and now: Perspectives on the history of an infectious disease*, red. Linda Bryder, Flurin Condrau & Michael Worboys (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2010).

Burke, Roland, ”The internationalism of human rights”, *Internationalisms: A twentieth-century history*, red. Glenda Sluga & Patricia Clavin (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

Byström, Mikael, *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006).

Carlsson, Ulla, ”Media and mass communication research: Past, present and future: Reflections from a Nordic horizon”, *Media, structures and practices. As time goes by…: Studies and reflections from a Scandinavian horizon*, red. Ulla Carlsson & Knut Helland (Göteborg: Nordicom, 2007).

Carlsson, Ulla, ”NordMedia: A vital venue, then as now: Reflections on media research 1973–2013”, *Nordicom Review*, vol. 35, nr 2 2014.

Cartwright, Lisa, *Screening the body: Tracing medicine's visual culture* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995).

Chrapkowska, Cecilia, & Agnes Wold, *Praktika för blivande föräldrar: Gravidfakta och barnkunskap på vetenskaplig grund* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2017).

Comstock, George W., ”The international tuberculosis campaign: A pioneering venture in mass vaccination and research”, *Clinical Infectious Diseases*, vol. 19, nr 3 1994.

Connelly, Matthew, *Fatal misconception: The struggle to control world population* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2008).

Corner, John, ”Mediated politics, promotional culture and the idea of 'propaganda'”, *Media, Culture & Society*, vol. 29, nr 4 2007.

Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Stockholm: Carlsson, 2004).

Cronqvist, Marie, ”Utrymning i folkhemmet: Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961”, *Historisk tidskrift*, nr 3 2008.

Cronqvist, Marie, ”Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur”, *Fred i realpolitikens skugga*, red. Magnus Jerneck (Lund: Studentlitteratur, 2009).

Cronqvist, Marie, ”Between scripts: Radio Berlin International and its Swedish audience in the autumn of 1989”, *Remapping European media: Institutions, infrastructures, networks, exchanges*, red. Alice Lovejoy & Mari Pajala (Bloomington: Indiana University Press, kommande 2019).

Dahlberg, Leif & Pelle Snickars, ”Inledning: Mot ett transmedialt berättande”, *Berättande i olika medier*, red. Leif Dahlberg & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007).

Darnton, Robert, ”An early information society: News and the media in eighteenth-century Paris”, *The American Historical Review*, vol. 105, nr 1 2000.

Dassanowsky, Robert von, *Austrian cinema: A history* (Jefferson: McFarland, 2005).

de Valck, Marijke, *Film festivals: From European geopolitics to global cinephilia* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007).

Dickens, Charles, *Oliver Twist: Or the parsish boy's progress* (London: Richard Bentley, 1838).

Diesen, Jan Anders, *Film som statlig folkeopplyser: Statens filmsentral i 50 år* (Oslo: Norsk filminstitutt, 1998).
Dijck, José van, ”Bodies without borders: The endoscopic gaze”, *International Journal of Cultural Studies*, vol. 4, nr 2 2001.
Diurlin, Lars, *”Filmreformens förste avantgardist”: Experimentfilmaren Peter Kylberg* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2017).
Djerf Pierre, Monika, *Gröna nyheter: Miljöjournalistiken i televisionens nyhetssändningar 1961–1994* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 1996).
Druick, Zöe, P*rojecting Canada: Government policy and documentary film at the National Film Board* (Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2007).
Edfeldt, Åke W., *Kvicksilvergäddan* (Stockholm: Tiden, 1969).
Edin, Anna & Per Vesterlund, red., *Sveriges television: En mediehistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Edquist, Samuel, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009).
Egan, Michael, *Barry Commoner and the science of survival: The remaking of American environmentalism* (Cambridge: The mit Press, 2007).
Ekecrantz, Jan, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975).
Ekengren, Ann-Marie & Norbert Götz, ”The one per cent country: Sweden’s internalisation of the aid norm”, *Saints and sinners: Official development aid and its dynamics in a historical and comparative perspective*, red. Thorsten Borring Olesen, Helge Pharo & Kristian Paaskesen (Oslo: Akademika, 2013).
Ekström, Anders, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna”, *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doxa, 2004).
Ekström, Anders, Solveig Jülich & Pelle Snickars, red., *1897: Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006).
Elgemyr, Göran, *Får jag be om en kommentar? Yttrandefriheten i svensk radio 1925–1960* (Stockholm: Prisma, 2005).
Ellul, Jacques, *Propaganda: The formation of men’s attitudes* (New York: Vintage Books, 1968).
Elmér, Birger, *Propagandaanalys: En studie av sovjetiska radioutsändningar på svenska och finska språken åren 1952–1954* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1956).
Elsaesser, Thomas, ”Archives and archaeologies: The place of non-fiction film in con-temporary media”, *Films that work: Industrial film and the productivity of media*, red. Vinzenz Hediger & Patrick Vonderau (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009).

Elsässer, Sophie, *Att skapa en konsument: Råd & rön och den statliga konsumentupplysningen* (Göteborg, Makadam, 2012).
Engerman, David C., ”Social science in the Cold War”, *Isis*, vol. 101, nr 2 2010.
Englund, Anders, ”Högertrafikomläggningen: En översikt av Anders Englund”, *Människan i trafiken: En handbok i trafiksäkerhet*, red., Rune, Matts Halldin & Stig Lindgren (Stockholm: Natur och kultur, 1967).
Ewen, Stuart, *Pr! A social history of spin* (New York: Basic books, 1996).
Florin Persson, Erik, ”Useful cinema and the dynamic film history beyond the national archive: Locating municipally sponsored Swedish city films in local archives”, *Journal of Scandinavian Cinema*, vol. 7, nr 2 2017.
Florin, Bo, Nico de Klerk & Patrick Vonderau, red., *Films that sell: Moving pictures and advertising* (London: British Film Institute, 2016).
Florin, Christina, & Bengt Nilsson, *”Något som liknar en oblodig revolution…”: Jämställdhetens politisering under 1960- och 1970-talen* (Umeå: Umeå universitet, 2000).
Forsberg, Vera, *Att rädda barn: En krönika om Rädda barnen med anledning av dess femtioåriga tillvaro* (Stockholm: Rädda barnens Riksförbund, 1969).
Frenander, Anders, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1998).
Frenander, Anders, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till 2010* (Möklinta: Gidlund, 2014).
Friberg, Katarina, ”A co-operative take on free trade: International ambitions and regional initiatives in international co-operative trade”, *A global history of consumer co-operation since 1850*, red. Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (Leiden: Brill, 2017).
Friman, Eva, ”Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter: Debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980”, *Historisk tidskrift*, vol. 121, nr 1 2001.
Friman, Eva, *No limits: The 20th century discourse of economic growth* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2002).
Frühling, Pierre, red., *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986).
Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige: En historia i tio kapitel* (Höganäs: Wiken, 1991).
Furhammar, Leif, ”From affluence to poverty: The early Swedish tv documentary”, *A history of Swedish broadcasting: Communicative ethos, genres and institutional change*, red. Monika Djerf-Pierre & Mats Ekström (Göteborg: Nordicom, 2013).
Fänge, Anders & Peder Palmstierna, *LO-journalister om tredje världen: En utvärdering av LO:s journaliststipendier för reportageresor till tredje världen* (Stockholm: sida, 1981).

Gardeström, Elin, *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal* (Stockholm: Södertörns högskola, 2018).
Ginner, Thomas, *Den bildade arbetaren: Debatten om teknik, samhälle och bildning inom Arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping: Linköpings universitet, 1988).
Glander, Timothy, *Origins of mass communications research during the American Cold War: Educational effects and contemporary implications* (Mahwah: Erlbaum, 2000).
Glover, Nikolas, *National relations: Public diplomacy, national identity and the Swedish Institute, 1945–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2011).
Glover, Nikolas, ”Unity exposed: The Scandinavia pavilions at the world exhibitions in 1967 and 1970”, C*ommunicating the North: Media structures and images in the making of the Nordic region*, red. Jonas Harvard & Peter Stadius (Burlington: Ashgate, 2013).
Glover, Nikolas, ”Neutrality unbound: Sweden, foreign aid and the rise of the non-aligned Third World”, *Neutrality and neutralism in the global Cold War: Between or within the blocs*, red. Sandra Bott, Jussi M. Hanhimäki, Janick Marina Schaufelbuehl & Marco Wyss (Abingdon: Routledge, 2016).
Glover, Nikolas, ”Framtidsmarknader: Svensk ekonomisk diplomati i Afrika och Asien under avkoloniseringens era”, *Historisk tidskrift*, vol. 138, nr 4 2018.
Glover, Nikolas, ”The ’aidification’ of national experiences: Swedish-supported correspondence education in Tanzania, 1960–1975”, *Nordic Journal of Education History*, vol. 6, nr 1 2019.
Glover, Nikolas,”Between order and justice: Investments in Africa and international csr in Swedish media during the 1960s”, *Enterprise & Society*, vol. 20, nr 2 2019.
Goodell, Rae, *The visible scientists* (Boston: Little, Brown, 1977).
Grant, Mariel, ”Towards a Central Office of Information: Continuity and change in British government information policy, 1939–51”, *Journal of Contemporary History*, nr 1 1999.
Grunig, James E. & Todd Hunt, *Managing public relations* (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1984).
Guha, Ramachandra, *Environmentalism: A global history* (New York: Longman, 2000).
Guzun, Vadim, red., *Rădda barnen și Securitatea: Documente româno-suedeze 1946–1949* (Clju-Napoca: Argonaut, 2015).
Habel, Ylva, *Modern media, modern audiences: Mass media and social engineering in the 1930s Swedish welfare state* (Stockholm: Aura förlag, 2002).
Harthug, Henrik, ”Strategier for bcg-vaksinasjon 1947–94”, *Medisinsk historie*, vol. 10, nr 136 2016.

Harvard, Jonas & Patrik Lundell, red., *1800-talets mediesystem* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
Hediger, Vinzenz & Patrick Vonderau, ”Introduction”, *Films that work: Industrial film and the productivity of media*, red. Vinzenz Hediger & Patrick Vonderau (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009).
Hediger, Vinzenz & Patrick Vonderau, red., *Films that work: Industrial film and the productivity of media* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009).
Hedling, Erik & Mats Jönsson, red., *Välfärdsbilder: Svensk film utanför biografen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Helsvig, Kim G., *Pax forlag 1964–2014: En bedrift* (Oslo: Pax, 2014).
Heppling, Sixten, ”The very first years: Memories of an insider”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986).
Higgs, Edward, *The information state in England: The central collection of information on citizens since 1500* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).
Hilson, Mary, *The International Co-operative Alliance and the consumer co-operative movement in northern Europe, c. 1860–1939* (Manchester: Manchester University Press, 2018).
Hirdman, Yvonne, Urban Lundberg & Jenny Björkman, red., *Sveriges historia: 1920–1965* (Stockholm: Norstedts, 2012).
Hjort, Magnus, *”Nationens livsfråga”: Propaganda och upplysning i försvarets tjänst 1944–1963* (Stockholm: Santérus, 2004).
Holm, Torsten, *Kriget och kulturutvecklingen* (Uppsala: Lindblad, 1941).
Holt, Anders & Carl Henrik Svenstedt, *Film från tredje världen: SIDAS produktionsstöd för film 1979–83: En utvärdering* (Stockholm: SIDA, 1984).
Hyvönen, Mats, ”Mediekritik i pocketformat: Massmedieproblem i debattböcker 1965–1975”, *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).
Hyvönen, Mats, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, *Massmedieproblem: Massmediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).
Hyvönen, Mats, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, 2015).
Idestam-Almquist, Bengt, red., *Svensk filmindustri tjugufem år: En bok om filmproduktion och biografrörelse* (Stockholm: Zetterlund & Thelanders boktryckeri, 1944).

Ilshammar, Lars, Pelle Snickars & Per Vesterlund, red., *Citizen Schein* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
Inghe, Gunnar & Maj-Britt Inghe, *Den ofärdiga välfärden* (Stockholm: Tiden, 1967).
Ingimundarson, Valur & Rosa Magnúsdóttir, red., *Nordic Cold War cultures: Ideological promotion, public reception, and East-West interactions* (Helsingfors: Aleksanteri Institute, 2015).
Isaksson, Emman, *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm: Atlas, 2007).
Jacquie L'Etang, "Where is public relations historiography? Philosophy of history, historiography and public relations", *Perspectives on public relations historiography and historical theorization*, red. Tom Watson (London: Palgrave MacMillan, 2015).
Jansson, Christina, *Maktfyllda möten i medicinska rum: Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960–1985* (Lund: Sekel, 2008).
Jansson, Jenny, *Manufacturing consensus: The making of the Swedish reformist working class* (Uppsala: Uppsala universitet, 2012).
Jarlbrink, Johan, "Historievetenskapens mediehantering", *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).
Jasanoff, Sheila, red., *States of knowledge: The co-production of science and social order* (London: Routledge, 2004).
Jerneck, Magnus, red., *Fred i realpolitikens skugga* (Lund: Studentlitteratur, 2009).
Johansson, Alf W., *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1973).
Johansson, Gustaf, *När man skär i nuet faller framtiden ut: Den globala krisens bildvärld i Sverige under 1970-talet* (Uppsala: Uppsala universitet, 2018).
Johansson, Inge, *För folket och genom folket: Om idéer och utvecklingslinjer i studieförbundens verksamhet* (Stockholm: Liber, 1985).
Jowett, Garth & Victoria O'Donnell, *Propaganda & persuasion* (Los Angeles: Sage, 2015).
Jülich, Solveig, "Fetal photography in the age of cool media", *History of participatory media: Politics and publics, 1750–2000*, red. Anders Ekström, Solveig Jülich, Frans Lundgren, & Per Wisselgren (New York/London: Routledge, 2011).
Jülich, Solveig, "Transdisciplinära varianter och strategier: Mediehistoria möter medicinhistoria", *Återkopplingar*, red. Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2014).
Jülich, Solveig, "The making of a best-selling book on reproduction: Lennart Nilsson's A child is born", *Bulletin of the History of Medicine*, vol. 89, nr 3 2015.

Jülich, Solveig, "In the light of media: Mass miniature radiography surveys for tuberculosis in Sweden, c. 1940–197", *Media History*, vol. 22, nr 2 2016.
Jülich, Solveig, Patrik Lundell & Pelle Snickars, red., *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Jönsson, Mats, *Visuell fostran: Film och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel, 2011).
Jönsson, Mats, "Non-fiction film culture in Sweden circa 1920–1960: Pragmatic governance and consensual solidarity in a welfare state", *A companion to Nordic cinema*, red. Mette Hjort & Ursula Lindqvist (Malden: Wiley Blackwell, 2016)
Jönsson, Mats & Pelle Snickars, "Introduktion", *Medier & politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007).
Jönsson, Mats & Pelle Snickars, red., *Medier & politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007).
Jönsson, Mats & Pelle Snickars, red., *"Skosmörja eller arkivdokument?" Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012).
Kaiser, Hilmar, *Imperialism, racism, and development theories: The construction of a dominant paradigm on Ottoman Armenian* (London: Gomidas Institute, 1997).
Kalderén, Lars, "Inledning", *U-debatt: Om mål och metoder i biståndsarbetet* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1971).
Karlsson, Martin, *Att projicera det förflutna: Historiebruk och historieförmedling i svensk skolfilm 1970–2000 utifrån de regionala av-centralernas utbud* (Härnösand: Sisyfos, 2011).
Kask, Peeter-Jaan, *Mr Gates och urvalet av utrikestelegram: En "gatekeeper"-studie av utrikesmaterialets redigering på en stor svensk morgontidning* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1967).
Katz, Elihu & Paul F. Lazarsfeld, *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communication* (New Brunswick: Transaction publishers, 2006).
Kihlberg, Jakob, *Gränslösa anspråk: Offentliga möten och skapandet av det internationella 1840–1860* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2018).
Kirchhof, Astrid Mignon & Jan-Henrik Meyer, "Global protest against nuclear power: Transfer and transnational exchange in the 1970s and 1980s", *Historical social research/Historische Sozialforschung*, vol. 39, nr 1 2014.
Kjellgren, Hanna, *Staten som informatör eller propagandist? Om statssyners betydelse i svensk informationspolitik* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2002).
Kleberg, Madeleine, *Skötsam kvinnosyn: Hem- och familjereportage i svensk tv åren 1956–1969* (Stockholm: Stockholms universitet, 1999).

Kline, Wendy, *Bodies of knowledge: Sexuality, reproduction and women's health in the second wave* (London/Chicago: University of Chicago Press, 2010).

Knowles, Scott Gabriel, "Learning from disaster? The history of technology and the future of disaster research", *Technology and culture*, vol. 55, nr 1 2014.

Korpus, Einar, *Reklamiska: Guldäggsannonser 1975–2007* (Örebro: Örebro universitet, 2008).

Kärre, Bo & Svensson, Bengt, "The determinats of Swedish aid policy", *Western middle powers and global poverty: The determinants of the aid policies of Canada, Denmark, the Netherlands, Norway and Sweden*, red. Olav Stokke (Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies in cooperation with the Norwegian Institute of International Affairs, 1989).

L'Etang, Jacquie, "State propaganda and bureaucratic intelligence: The creation of public relations in 20th century Britain", *Public Relations Review*, vol. 24, nr 4 1998.

L'Etang, Jacquie, *Public relations in Britain: A history of professional practice in the twentieth century* (Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2004).

L'Etang, Jacquie, "Writing pr history: Issues, methods and politics", *Pathways to public relations: Histories of practice and profession*, red. Burton St. John, Margot Opdycke Lamme och Jacquie L'Etang (London: Routledge, 2014).

Lagerlöf, Selma, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, 1906-07, Project Runeberg, http://runeberg.org/nilsholg/ (hämtad 2/5 2019).

Lamme, Margot Opdycke & Karen Miller Russell, "Removing the spin: Toward a new theory of public relations history", *Journalism and communication monographs*, vol. 11, nr 4 2010.

Larsson Heidenblad, David, "Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten 1971–1972, *Historisk tidsskrift*, vol. 135, nr 4 2015.

Larsson Heidenblad, David, "Ett ekologiskt genombrott? Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966", *Historisk tidsskrift*, vol. 95, nr 2 2016.

Larsson Heidenblad, David, "Mapping a new history of the ecological Turn: The circulation of environmental knowledge in Sweden 1967", *Environment and History*, vol. 24, nr 2 2018.

Larsson Heidenblad, David, "From content to circulation: Influential books and the history of knowledge", *Circulation of knowledge: Explorations in the history of knowledge*, red. Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

Larsson Heidenblad, David, "Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi", *Scandia*, vol. 81, nr 1 2019

Larsson, Larsåke, *Upplysning och propaganda: Utvecklingen av svensk pr och information* (Lund: Studentlitteratur, 2005).

Larsson, Mariah, "Långt ner i 1973: Kvinnlig njutning inom kvinnorörelsen och porrfilmen", *1973: En träff med tidsandan*, red. Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (Lund: Nordic Academic Press, 2008).

Larsson, Staffan, "Folkbildningen och vuxenpedagogiken", *Om folkbildningens innebörder: nio försök att fånga en företeelse*, red. Bosse Bergstedt & Staffan Larsson (Linköping: Mimer, 1995).

Lazarsfeld, Paul F., & Wagner Thielens, *The American mind: Social scientists in a time of crisis* (Glencoe: The Free Press, 1958).

Lee, Mordecai, "Public relations in public administration", *Government public relations: A reader*, red. Mordecai Lee (Boca Raton: CRC Press, 2008).

Lennerhed, Lena, *Kvinnotrubbel: Abort i Sverige 1938–1974* (Hedemora/Uppsala: Gidlunds, 2017).

Lennerhed, Lena, *Sex i folkhemmet: rfsu:s tidiga historia* (Hedemore/Uppsala: Gidlunds, 2002).

Leppänen, Katarina,"Education for internationalism at the Nordic school for adult education in Geneva 1931–1939, *History of Education*, vol. 40, nr 5 2011.

Liljenroth, Bengt, "Varma korvar och kalla fakta om biståndsopinionen", *Bistånd på utvecklingens villkor: En antologi*, red. Lennart Wohlgemuth (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 1994).

Limper, Verena, *Flaschenkinder: Wissens- und dinggesischtliche perspektiven auf familienbeziehungen in Deutschland und Schweden (ca. 1900–1980)*, opublicerat avhandlingsmanus (Köln: Kölns universitet, 2018).

Lindahl, Rutger & Claes Lundgren, *Ett gåtfullt oidentifierat undervattensobjekt: Moskvaradions syn på ubåtsjakten i Stockholms skärgård* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1982).

Lindahl, Rutger & Claes Lundgren, *Sovjets syn på nedskjutningen av det sydkoreanska planet: En studie av innehållet i Moskvaradions svenskspråkiga program* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1983).

Lindahl, Rutger, *Internationell radiokommunikation: En fallstudie på Sverige* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1974).

Lindahl, Rutger, *Broadcasting across borders: A study on the role of propaganda in external broadcasts* (Lund: LiberLäromedel/Gleerups, 1978).

Lindahl, Rutger, *Internationella radiosändningar som propagandainstrument: En studie*

av utländska radiostationers svenskspråkiga sändningar till Sverige (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1979).
Lindal, Kurt, *Om kriget hade kommit: Folkberedskapen och motståndsandan i Sverige under andra världskriget* (Stockholm: Carlssons, 2004).
Linder, Erik Hj., ”Sveriges neutralitetspolitik: Fakta och dokument”, *Världspolitikens dagsfrågor* (Stockholm: Utrikespolitiska institutets broschyrserie, nr 1–2, 1943).
Lindholm, Stig, *U-landsbilden: En undersökning av allmänna opinionen* (Stockholm: Almqvist & Wicksell, 1970).
Lindqvist, Sven, *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift* (Stockholm: Bonnier, 1957).
Linnér, Björn-Ola, *Att lära för överlevnad: Utbildningsprogrammen och miljöfrågorna 1962–2002* (Lund: Arkiv, 2005).
Linnér, Björn-Ola, *The world household: Georg Borgström and the postwar population-resource crisis* (Linköping: Tema, 1998).
Ljunggren, Jens, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009).
Lundgren, Börje, ”Swedish goals and priorities”, *Swedish development aid in perspective: Policies, problems & results since 1952*, red. Pierre Frühling (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986).
Lundgren, Claes, *Här är Moskva* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1976).
Lundgren, Claes, *Tjernobylolyckan i Moskvas belysning: En studie av sovjetisk information till svensk publik om en nationell katastrof* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 1987).
Lundgren, Lars J., *Försurningen på dagordningen: En bild av ett händelseförlopp 1966–1968* (Solna: Statens naturvårdsverk, 1991).
Maartens, Brendan, ”From propaganda to ’information’: Reforming government communications in Britain”, *Contemporary British History*, vol. 30, nr 4 2016.
Marosi, Karl, *Tvåstegshypotesen och utrikespolitiska händelser: En opinionsundersökning i Stockholm våren 1969* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1970).
Martin, Benjamin G., *The Nazi-fascist new order for European culture* (Cambridge: Harvard University Press, 2016).
Masco, Joseph, ”’Survival is your business’: Engineering ruins and affect in nuclear America”, *Cultural anthropology*, vol. 23, nr 2 2012.
Masco, Joseph, ”The age of fallout”, *History of the present*, vol. 5, nr 2 2015.
Mathsson, Katrina, Anna Harding & Camilla Larsson, red., *Folkets Bio 1973–2013: De första 40 åren* (Stockholm: Folkets bio, 2013).

Mattsson, Helena, ”Designing the reasonable consumer: Standardisation and personalisation in Swedish functionalism”, *Swedish modernism: Architecture, consumption and the welfare state*, red. Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein (London: Black Dog publishing, 2010).
McEnaney, Laura, *Civil defense begins at home: Militarization meets everyday life in the fifties* (Princeton: Princeton University Press, 2000).
Melén, Ola, *Opinionsbildning: Strukturella och funktionella drag i kommunikationsprocessen* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1962).
Mercer, Ben, ”The paperback revolution: Mass-circulation books and the cultural origins of 1968 in Western Europe”, *Journal of the History of Ideas*, vol. 72, nr 4 2011.
Messinger, Gary S., *British propaganda and the state in the First World War* (Manchester: Manchester University Press, 1992).
Michanek, Ernst, ”Vårt behov av debatt”, *U-hjälp i utveckling? 14 forskare och samhällsvetare om Sveriges u-landspolitik och utvecklingsbistånd* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969).
Michanek, Ernst, *Vår insats för u-länderna: Tal, diskussionsinlägg, reflexioner 1964–70* (Stockholm: Prisma, 1970).
Miller, David & William Dinan, *A century of spin: How public relations became the cutting edge of corporate power* (London: Pluto Press, 2008).
Moloney, Kevin, *Rethinking public relations: Pr propaganda and democracy* (London: Routledge, 2006).
Mussell, James, ”Elemental forms: The newspaper as a popular genre in the nineteenth Century”, *Media History*, vol. 20, nr 1 2014.
Mårald, Erland & Christer Nordlund, ”Modern nature for a modern nation: An intellectual history of environmental dissonances in the Swedish welfare state”, *Environment and History* (kommande, antagen för publicering 23/10 2018).
Nehlin, Ann, *Exporting visions and saving children: The Swedish Save the Children Fund* (Linköping: Department of Child Studies, Linköping University, 2009).
Nehring, Holger, ”National internationalists: British and West German protests against nuclear weapons, the politics of transnational communications and the social history of the Cold War, 1957–1964”, *Contemporary European history*, vol. 14, nr 4 2005.
Nelkin, Dorothy, *Selling science: How the press covers science and technology* (New York: Freeman, 1995).
Nichols, Bill, *Representing reality: Issues and concepts in documentary* (Bloomington: Indiana University Press, 1991).
Nietzel, Benno, ”Propaganda, psychological warfare and communication research

in the USA and the Soviet Union during the Cold War", *History of the Human Sciences*, vol. 29, nr 4/5 2016.

Nilsson, Karl-Ola, "'Förnekar ni historien, drar vi den igen': Om 1970-talets dokumentärfilm", *Svensk filmografi 7: 1979–1979*, red. Lars Åhlander (Stockholm: Norstedt, Svenska filminstitutet, 1989).

Nilsson, Lennart, Axel Ingelman-Sundberg & Claes Wirsén, *Ett barn blir till: En bildskildring av de nio månaderna före födelsen: en praktisk rådgivare för den blivande mamman* (Stockholm: Bonnier, 1965).

Nilsson, Per Åke, *Svenskt bistånd till tredje världen: Dess uppkomst under 1950-talet: En studie av SIDA:s och NIB:s föregångare Centralkommittén för tekniskt bistånd till mindre utvecklade områden* (Hammerdal: Hammerdal förlag och reportage, 2004).

Nordberg, Karin, *Folkhemmets röst: Radion som folkbildare* (Eslöv: Symposion, 1998).

Norén, Fredrik, "Statens informationslogik och den audiovisuella upplysningen 1945–1960", *Scandia*, vol. 80, nr 2 2014.

Norén, Fredrik, "Information som lösning, information som problem: En digital läsning av tusentals statliga utredningar", *Nordicom-Information*, vol. 38, nr 3 2016.

Norén, Fredrik, "'6 to 8 slices of bread': Swedish health information campaigns in the 1970s", *Scandinavian Journal of History*, vol. 43, nr 2 2018.

Norén, Fredrik, *"Framtiden tillhör informatörerna": Samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975* (Umeå: Umeå universitet, 2019).

Oakes, Guy, *The imaginary war: Civil defense and American Cold War culture* (New York: Oxford University Press, 1994).

Olsson, Claes-Olof, "Nordicom och massmedieforskningens framväxt i Göteborg under 1970-talet", *Norden och världen: Perspektiv på forskningen om medier och kommunikation: En bok tillägnad Ulla Carlsson* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2010).

Orgeron, Devin, Marsha Orgeron & Dan Streible, red., *Learning with the lights off: Educational film in the United States* (New York: Oxford University Press, 2012).

Ostherr, Kirsten, *Medical visions: Producing the patient through film, television, and imaging technologies* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Paddock, Troy R. E., red., *World War I and propaganda* (Leiden: Brill, 2014).

Palm, Göran, *Indoktrineringen i Sverige* (Stockholm: pan/Norstedts, 1968).

Palmblad, Eva & Bengt Erik Eriksson, Kr*opp och politik: Hälsoupplysning som samhällsspegel* (Stockholm: Carlsson, 2014).

Palmstierna-Weiss, Gunilla, *Minnets spelplats* (Stockholm: Bonnier, 2013).

Park, David W. & Jefferson Pooley, red., *The history of media and communication research: Contested memories* (New York: Peter Lang, 2008).

Parry, Manon, *Broadcasting birth control: Mass media and family planning* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2013).

Peters, John Durham, "Information: Notes toward a critical history", *Journal of Communication Inquiry*, vol. 12, nr 2 1988.

Peters, John Durham, *Speaking into the air: A history of the idea of communication* (Chicago: University of Chicago Press, 1999).

Petersson, Olof, *Statsvetaren: Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade* (Stockholm: SNS förlag, 2011).

Postman, Neil, *Building a bridge to the 18th century: How the past can improve our future* (New York: Alfred A. Knopf, 2000).

Prendergast, Maria Teresa & Thomas A. Prendergast, "The invention of propaganda: A critical commentary on the translation of Inscrutabili divinae providentiae arcano", *The Oxford handbook of propaganda studies*, red. Jonathan Auerbach & Ross Castronovo (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Radkau, Joachim, *The age of ecology: A global history* (Cambridge: Polity, 2014).

Rhodes, Rita, *Empire and co-operation: How the British empire used co-operatives in its development strategies 1900–1970* (Edinburgh: Birlinn, 2012).

Robertson, Thomas, *The Malthusian moment: Global population growth and the birth of American environmentalism* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2012).

Rodríguez-Salcedo, Natalia & Tom Watson, "The development of public relations in dictatorships: Southern and eastern European perspectives from 1945 to 1990", *Public Relations Review*, vol. 43, nr 2 2017.

Rodríguez-Salcedo, Natalia, "Public relations before 'public relations' in Spain: An early history (1881–1960)", *Journal of Communication Management*, vol. 12, nr 4 2008.

Rome, Adam, "'Give earth a chance': The environmental movement and the sixties", The *Journal of American History*, vol. 90, nr 2 2003.

Rosengren, Karl Erik, Peter Arvidson & Dahn Sturesson, *Katastrofen i Barsebäck: En fingerad nyhetssändning och dess följder. Del 1–2* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1974).

Rothstein, Bo, *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik* (Stockholm: Norstedts, 1992).

Rubenson, Kjell, "Vad är folkbildning? Några jämförande funderingar om folkbildningsbegreppet", *Om folkbildningens innebörder: nio försök att fånga en företeelse*, red. Bosse Bergstedt & Staffan Larsson (Linköping: Mimer, 1995).

Runeby, Nils, "Vad vi ha att försvara: Nationell identitet under andra världskriget: Om korrespondenskursen 'Den svenska livsformen'", *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson (Stockholm: Prisma, 2001).

Rydén, Per, *Nerskrivning: Egensinniga sidor, kvarglömda dagar* (Stockholm: Carlsson, 2015).

Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996).

Samhällsinformation: Granskningspromemoria nr 1 (Stockholm: Riksdagens revisorers kansli, 1976).

Sandström, Birgitta, *Den välplanerade sexualiteten: Frihet och kontroll i 1970-talets svenska sexualpolitik* (Stockholm: HLS Förlag, 2001).

Sauerteig, Lutz D. H., ”Representations of pregnancy and childbirth in (West) German sex education books, 1900s–1970s”, *Shaping sexual knowledge: A cultural history of sex education in twentieth century Europe*, red. Lutz D. H. Sauerteig & Roger Davidson (London: Routledge, 2009).

Schein, Harry & Gösta Larsson, *Smalfilmsdistribution* (Stockholm: Utbildningsdepartementet, 1972).

Schwartz, Tony, *The responsive chord* (Miami: Mango Media Inc, 2017).

Seefried, Elke, *Zukünfte: Aufstieg und Krise der Zukunftsforschung 1945–1980* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015).

Seefried, Elke. ”Towards the limits to growth? The book and its reception in West Germany and Britain 1972–73”, *German Historical Institute London bulletin*, vol. 33, nr 1 2011.

Seifarth, Sofia, *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939–1968* (Stockholm: Carlsson, 2007).

Sellström, Tor, *Sweden and national liberation in southern Africa vol. 1: Formation of a popular opinion (1950–1970)* (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 1999).

Sellström, Tor, *Sweden and national liberation in southern Africa vol. 2: Solidarity and assistance 1970–1994* (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 2002).

Sevón, Cay, *Visionen om Europa: Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948* (Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1995).

Simonson, Peter, ”Introduction”, i Robert K. Merton, *Mass persuasion* (New York: Howard Fertig, 2004).

Simonson, Peter & David W. Park, *The international history of communication study* (New York: Routledge, 2016).

Simonson, Peter, & John Durham Peters, ”Communication and media studies: History to 1968”, *The international encyclopedia of communication*, red. Wolfgang Donsbach (Malden: Blackwell, 2008).

Simpson, Christopher, *Science of coercion: Communication research and psychological warfare 1945–1960* (New York: Oxford University Press, 1994).

Skiöld, Lars, *80 år på Tellus* (Uppsala: L&M, 2005).

Sluga, Glenda & Patricia Clavin, ”Rethinking the history of internationalism”, *Internationalisms: A twentieth-century history*, red. Glenda Sluga & Patricia Clavin (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

Socialmedicinska barnavårdsdelegationen, Till en blivande mamma, *Socialmedicinska barnavårdsdelegationens skrift*, nr 45 1974.

Söderlind, Åsa, *Personlig integritet som informationspolitik: Debatt och diskussion i samband med tillkomst av datalag (1973:289)* (Borås: Valfrid, 2009).

Soila, Tytti, ”Sweden”, *Nordic national cinemas*, red. Tytti Soila, Astrid Söderbergh Widding & Gunnar Iversen (London/New York: Routledge, 1998).

Solovey, Mark, & Hamilton Cravens, red., *Cold War social science: Knowledge production, liberal democracy, and human nature* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014).

SOU 1942:36 *Betänkande med förslag rörande statligt stöd åt svensk filmproduktion.*

SOU 1946:72 *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: VII, radio och film i skolundervisningen.*

SOU 1949:31 *Social upplysning.*

SOU 1953:27 *Psykologiskt försvar.*

SOU 1969:48 *Vidgad samhällsinformation.*

SOU 1973:53 *Samhället och filmen 4.*

SOU 1975:78 *Svensk press: Pressens funktioner i samhället.*

SOU 1977:11 *Forskning om massmedier.*

SOU 1977:73 *U-landsinformation och internationell solidaritet.*

SOU 1978:5 *Föräldrautbildning 1: Kring barnets födelse.*

SOU 1984:68 *Samordnad samhällsinformation: Stat, landsting, kommun.*

SOU 1988:19 *U-lands och biståndsinformation.*

Soules, Marshall, *Media, persuasion and propaganda* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015).

Sproule, J. Michael, *Propaganda and democracy: The American experience of media and mass persuasion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

Steine, Bjørn Arne, ”Mellom nasjonale ambisjoner, intellektuelt samarbeid og amerikansk filantropi: Forsøkene på å etablere internasjonale studier som vitenskapsdisiplin i Skandinavia før andre verdenskrig”, *Internasjonal politikk*, vol. 70, nr 1 2012.

Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agerings, 2013).

Stjernholm, Emil, ”Visions of post-independence India in Arne Sucksdorff’s documentaries”, *BioScope*, vol. 8, nr 1 2017.

Stjernholm, Emil, *Gösta Werner och filmen som konst och propaganda* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2018).

Stokke, Olav, *The UN and development: From aid to cooperation* (Bloomington: Indiana University Press, 2009).

Strand, Cecilia, ”Semi-autonomous organizations’ communication challenges in a mediatized society: A case study of the Swedish Development Cooperation Agency”, *Organizations and the media: Organizing in a mediatized world*, red. Josef Pallas & Lars Strannegård (New York: Routledge, 2014).

Sturfelt, Lina, ”Visualizing war victims: Rädda barnen’s humanitarian reporting in the interwar years”, *War remains: Mediations of suffering and death in the era of the World Wars*, red. Marie Cronqvist & Lina Sturfelt (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

Svendsen, Gunnar Lind Haase & Gert Tinggard Svendsen, ”The global development race and the samaritan’s dilemma: Development aid discourse in Danish agriculture, 1960–1970”, *Contemporary European History*, vol. 17, nr 1 2008.

Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet och Svenska Europahjälpen, *Sveriges internationella hjälpverksamhet 1939–1950: En redogörelse från Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet och Svenska Europahjälpen* (Stockholm: 1957).

Svensson, Alvar, ”Att se på folkbildning: Om vad folkbildare menar att det är”, *Om folkbildningens innebörder: Nio försök att fånga en företeelse*, red. Bosse Bergstedt & Staffan Larsson (Linköping: Mimer, 1995).

Svensson, Arne, *Den politiska saxen: En studie i Statens biografbyrås tillämpning av den utrikespolitiska censurnormen sedan 1914* (Stockholm: Stockholms universitet, 1976).

Svensson, Ragni, ”Bo Cavefors boc-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen”, *Biblis: Tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk, samlande*, nr 68 2015.

Södersten, Bo, ”Sweden: Towards a realistic internationalism”, *Internationalism under strain: The north-south policies of Canada, the Netherlands, Norway and Sweden*, red. Cranford Pratt (Toronto: University of Toronto Press, 1989).

Sörlin, Sverker & Paul Warde, red., *Nature’s end: History and the environment* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).

Thomsen, Bjarne Thorup, *Lagerlöfs litterære landvinding: Nation, mobilitet og modernitet hos Nils Holgersson og tilgrænsende tekster* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2007).

Thomson, C. Claire, ”Screening the population: Public information films in Scandinavian tuberculosis campaigns around 1950”, *Journal of Scandinavian Cinema*, vol. 9, nr 1 2019.

Thomson, C. Claire, ”’Education, enlightenment and general propaganda’ Dansk Kulturfilm and Carl Th. Dreyer’s short films”, *A companion to Nordic cinema*, red. Mette Hjort & Ursula Lindqvist (Malden: Wiley Blackwell, 2016).

Thomson, C. Claire, *Short films from a small nation: Danish informational cinema 1935–1965* (Edinburgh: Edinburgh University Press 2018).

Thor, Annika, ”Frispråkig, kontroversiell, stundtals ironisk: Maj Wechselmann med filmen som vapen”, *Film & tv*, vol. 70, nr 2 1992.

Thulstrup, Åke, *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45* (Stockholm: Bonnier, 1962).

Tistedt, Petter, *Visioner om medborgerliga publiker: Medier och socialreformism på 1930-talet* (Höör: Brutus Östlings bokförlag, 2013).

Tornehed, Stig, ”Beda S Hallberg”, *Svenskt biografiskt lexikon*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12409 (hämtad 24/12 2018).

Trudel, Dominique, ”Revisiting the origins of communication research: Walter Lippmann’s wwii adventure in propaganda and psychological warfare”, *International Journal of Communication*, vol. 11, nr 19 2017.

Tubin, Eino, *Förfäras ej: 50 år med det psykologiska försvaret: En biografi om en svensk myndighet* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2003).

Tulloch, John, ”Policing the public sphere: The British machinery of news management”, *Media, Culture & Society*, vol. 15, nr 3 1993.

Tydén, Mattias, *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002).

Törnqvist, Kurt, & Kai Kronvall, *Massmedieforskning vid Beredskapsnämnden* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1977).

Törnqvist, Kurt, *Allmänheten och civilförsvaret: En undersökning av kunskaper och attityder rörande civilförsvaret hos befolkningen i Göteborg* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1966).

U-information: Fyraårsplan för SIDA:s informationsverksamhet: 1971/72–74/75 (Stockholm: SIDA, 1971).

Utrikespolitiska institutet 75 år: 1938–2013 (Stockholm: Utrikespolitiska institutet, 2013).

Vesterlund, Per, ”Arkivvärde, programvärde, marknadsvärde”, *”Skosmörja eller arkivdokument?”: Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012).

Vesterlund, Per, ”När medier blev vetenskap: Om tre nordiska massmediekonferenser 1972–1974”, *Återkopplingar*, red. Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2014).

Vowinckel, Annette, Marcus M. Payk & Thomas Lindenberger, red., *Cold War cultures: Perspectives on Eastern and Western European societies* (New York: Berghahn Books, 2012).

Wahlberg, Malin, ”Vietnam in transmission: Documentary film and solidarity programming in Swedish broadcasting culture (1967–72)”, *Journal of Scandinavian Cinema*, vol. 7, nr 1 2017.

Warde, Paul & Sverker Sörlin, ”Expertise for the future: The emergence of environmental prediction c. 1920–1970”, *The struggle for the long-term in transnational science and politics*, red. Jenny Andersson & Eglė Rindzevičiūte (New York: Routledge, 2015).

Wasson, Haidee & Charles R. Acland, ”Cinema and utility”, *Useful cinema*, red. Charles R. Acland & Haidee Wasson (Durham: Duke University Press, 2011).

Watson, Tom, red., *Perspectives on public relations historiography and historical theorization* (New York: Palgrave MacMillan, 2015).

Weart, Spencer R, *The rise of nuclear fear* (Cambridge: Harvard University Press, 2012).

Weibull, Lennart, ”Medieämnets etablering i Sverige”, *Massmedieproblem: Mediestudiets formering*, red. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

Weibull, Lennart, ”Mediebransch och medieforskning 1965–1980: Några erfarenheter och perspektiv”, *Nordicom-Information*, vol. 39, nr 1 2017.

Welch, David, ”Propaganda, definition of”, *Propaganda and mass persuasion: A historical encyclopedia, 1500 to the present*, red. Nicholas John Cull, David Culbert & David Welch (Santa Barbara: ABC-Clio, 2003).

Welch, David, *The Third Reich: Politics and propaganda* (London: Routledge, 2002).

Welch, David, *Germany and propaganda in World War I: Pacifism, mobilization and total war* (London: IB Tauris, 2014).

Westerståhl, Jörgen, *Intervjuundersökning hösten 1957: Frågor rörande civilförsvar och psykologiskt försvar* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1958).

Westerståhl, Jörgen, Bo Särlvik & Esbjörn Janson, ”An experiment with information pamphlets on civil defense”, *Public Opinon Quarterly*, vol. 25, nr 2 1961.

Westerståhl, Jörgen & Bo Särlvik, *FN-aktionen i Katanga under september 1961: En studie rörande nyhetsförmedlingen i svensk press* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1962).

Westerståhl, Jörgen, & Bo Särlvik, *FN-aktionen i Katanga under november 1961: En studie rörande nyhetsförmedlingen i svensk press* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, 1963).

Wickman, Annika, Filmen i försvarets tjänst: Krigsmakten och undervisningsfilmen år 1920–1939 (Stockholm: Stockholms universitet, 2018).

Wigstrand, Hans, *50 år med svensk reklam: En resumé* (Stockholm: Resumé, 1999).

Willis, Göran, *Håll dej till höger, Svensson! En k-spaning kring Dagen H* (Stockholm: Trafik-nostalgiska förlaget, 2017).

Winkler, Allan M., *The politics of propaganda: The Office of War Information 1942–1945* (New Haven: Yale University Press, 1978).

Zimmermann, Yvonne, ”Dokumentarischer Film: Auftragsfilm und Gebrauchsfilm”, *Dokumentarische Gebrauchsfilme 1896–1964*, red. Yvonne Zimmermann, Schaufenster Schweiz: (Zürich: Limmat Verlag, 2011).

Zimmermann, Yvonne, ”Advertising and film: A topological approach”, *Films that sell: Moving pictures and advertising*, red. Bo Florin, Nico de Klerk & Patrick Vonderau (London: British Film Institute, 2016).

Zimmermann, Peter & Kay Hoffmann, red., *Geschichte des dokumentarischen Films in Deutschland: Bd 3, ”Drittes Reich”, 1933–1945* (Stuttgart: Reclam, 2005).

Åhlander, Lars, red., *Svensk filmografi 8: 1980–1989* (Stockholm: Svenska Filminstitutet, 1997).

Åmark, Klas, *Akt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1973).

Åmark, Klas, *Hundra år av välfärdspolitik: Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå: Boréa, 2005).

Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen, andra utgåvan* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2016).

Öberg, PerOla, *Särintresse och allmänintresse: Korporatismens ansikten* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1994).

Öhman, May-Britt, *Taming exotic beauties: Swedish hydropower constructions in the era of development assistance, 1960s–1990s* (Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, 2007).

Öhman, May-Britt, ”’Sverige Hjälper’: Att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet”, *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 1 2008.

Örnebring, Henrik, *Tv-parlamentet: Debattprogram i svensk tv 1956–1996* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 2001).

Östberg, Kjell, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002).

Österborg Wiklund, Sofia, ”(Inter)nationalistisk folkbildning: Säkerhetspolitik, nationalism och opinionsbildning i den svenska folkhögskolans mobilisering för utvecklingsfrågor 1950–1969”, *Nordic Journal of Educational History*, vol. 5, nr 1 2018.

Östling, Johan, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg, red., *Circulation of knowledge: Explorations in the history of knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2017).

Författarpresentationer

PETER BENNESVED är doktorand i Idéhistoria, verksam vid Institutionen för Idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. I sitt avhandlingsprojekt *Sheltered society: The Swedish air-raid shelter from idea to materiality*, undersöker han skyddsrummets ursprung och förvecklingar från mellankrigstiden in i kalla krigets epok. Peter Bennesved har tillsammans med Fredrik Norén också undersökt statliga informationskampanjer med tema civilförsvar i artikeln ”Urban catastrophe and sheltered salvation: The media system of Swedish civil defense 1937–1960” publicerad i *Media History* (2018).

ÅSA BERGSTRÖM är doktorand i filmvetenskap vid Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. Avhandlingsarbetet analyserar hur svensk film skildrat Förintelsen. Hennes forskning inkluderar även projekt och publikationer om dokumentär teater, barnfilm, journalfilm, medierepresentationer av humanitära hjälporganisationer samt dokudrama på film, scen och tv, vilka bland annat publicerats på Palgrave Macmillan, Nordic Academic Press och Atlantis.

ELISABET BJÖRKLUND är lektor i filmvetenskap vid Linnéuniversitetet. Hon disputerade 2013 med avhandlingen *The most delicate subject: A history of sex education films in Sweden*. Hennes forskning fokuserar på sexualitet och reproduktion i svensk film- och tv-historia, och hon har bland annat varit medredaktör för antologierna *Swedish cinema and the sexual revolution: Critical essays* (McFarland, 2016) och *A visual history of HIV/AIDS: Exploring the face of AIDS film archive* (Routledge, 2019), båda tillsammans med Mariah Larsson.

MARIE CRONQVIST är docent i historia och lektor i journalistik och mediehistoria vid Institutionen för kommunikation och medier, Lunds universitet. Hennes forskningsintressen kretsar kring kalla krigets kultur, medier och minne, svensk och europeisk civilförsvarskultur, transnationell radio och television samt litterär journalistik. Bland hennes senaste publikationer finns artikeln ”Entangled media histories: The value of transnational and transmedial approaches in media historiography”, med Christoph Hilgert i *Media History* (2017), samt boken *War remains: Mediations of suffering and death in the era of the world wars*, med Lina Sturfelt (2018).

LARS DIURLIN är filosofie doktor i filmvetenskap och verksam som lektor vid Institutionen för film och litteratur, Linnéuniversitetet. Diurlins avhandling, *”Filmreformens förste avantgardist”: Experimentfilmaren Peter Kylberg*, är lika mycket är en konstnärsstudie som en undersökning av experimentfilmens och filmkonstnärsrollens vara och villkor inom ramen för den svenska välfärdsstatens kulturpolitik. Diurlin har tidigare forskat om filmfestivaler och om Svenska filminstitutets internationella kontakter, och utvecklar för tillfället ett forskningsprojekt om SIDA:s informationsstrategier, med fokus på myndighetens filmstöd.

ERIK FLORIN PERSSON är doktorand i filmvetenskap vid Göteborgs universitet, med inriktning mot beställningsfilm och lokal filmhistoria och mer specifikt kommunalt film- och mediebruk och reklam- och informationsarbete i Göteborg under perioden 1938–2015. Tidiga resultat från avhandlingen, med fokus på filmhistorisk metodologi och filmarkivariska frågor, publicerades i artikeln ”Useful cinema and the dynamic film history beyond the national archive: Locating municipally sponsored Swedish city films in local archives” i *Journal of Scandinavian Cinema* (2017).

NIKOLAS GLOVER är filosofie doktor i historia verksam vid Ekonomiskhistoriska institutionen, Uppsala universitet. Hans forskning har belyst den svenska exportekonomins kulturhistoria utifrån diplomatihistoriska, reklamhistoriska och biståndshistoriska perspektiv. Bland hans senaste publikationer finns ”Between order and justice: Investments in Africa and Corporate International Responsibility in Swedish Media in the 1960s” i *Enterprise & Society* (2019) och ”Between human capital and human worth: Popular valuations of knowledge in 20th-century Sweden” med Orsi Husz i *Scandinavian Journal of History* (2019).

DAVID LARSSON HEIDENBLAD är docent i historia verksam vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Hans forskning är inriktad mot efterkrigstidens kunskapshistoria i Skandinavien. Till hans senaste publikationer hör ”Mapping a new history of the ecological turn: The circulation of environmental knowledge in Sweden 1967” i *Environment and History* (2018) och ”Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi” i *Scandia* (2019). Larsson Heidenblad arbetar för närvarande med en monografi om miljöfrågornas genombrott i Sverige.

FREDRIK NORÉN är filosofie doktor i medie- och kommunikationsvetenskap. I avhandlingen *”Framtiden tillhör informatörerna”: Samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975* (2019) undersökte han hur samhällsinformation debatterades och praktiserades i gränslandet mellan olika samhällssfärer. Norén är verksam som förste forskarassistent på Humlab, centret för digital humaniora vid Umeå universitet, och arbetar inom ramen för forskningsprojektet *Welfare state analytics* – ett projekt som använder digitala metoder och storskaliga textsamlingar för att studera den svenska välfärdsstaten mellan 1945 och 1990.

EMIL STJERNHOLM är filosofie doktor i filmvetenskap och verksam som lektor i medie- och kommunikationsvetenskap vid Institutionen för konst, kultur och kommunikation (K3), Malmö universitet. I avhandlingen *Gösta Werner och filmen som konst och propaganda* (2018) studerar han Werners gärning som filmskribent och regissör i syfte att kasta ljus över den svenska filmkulturens institutionalisering, filmbranschens förhållande till Nazityskland och beställningsfilmens roll i efterkrigstidens välfärdsstat. Stjern-

holm arbetar för tillfället med ett forskningsprojekt om svenska myndigheters audiovisuella kommunikation och Sveriges televisions *Anslagstavlan*.

C. CLAIRE THOMSON är docent i skandinavisk film vid University College London. Hon är författare till Thomas Vinterberg's *Festen* (2013) och *Short films from a small nation: Danish informational cinema 1935–1965* (2018), redaktör för *Northern constellations: New readings in Nordic cinema* (2006) och medredaktör för *A history of Danish cinema* (kommande 2020). Hennes forskning fokuserar på dansk film, särskilt dokumentär- och informationsfilm, kortfilmer, den digitala vändningen, film och nationell identitet och multisensory cinema.

Bildregister

Omslag: Formgivning av Johan Laserna.

19: Omslaget till SOU 1949:31 *Social upplysning*. Reproduktion: författarna.

25: Omslaget till SOU 1969:48 *Vidgad samhällsinformation*. Reproduktion: författarna.

27: Ur Sveriges televisions vinjett till *Anslagstavlan*. Reproduktion: författarna.

51, 56, 58, 61: Ur *Svensk skolfilm och bildningsfilm*. Reproduktion: Lunds universitetsbibliotek.

85: Omslaget till *Massmedieforskning vid beredskapsnämnden* av Kurt Törnqvist & Kai Kronvall (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1977). Reproduktion: författaren.

86, 89: Ur "Undersökning U71", 0965/Ö/F2a/49 (Krigsarkivet). Reproduktion: författaren.

113: Ur Mynewsdesks öppna arkiv. Reproduktion: Mynewsdesk.

126: Ur *Sunday News* 3/9 1967, Ö I b vol. 3, Statens högertrafikkommission (HTK), Riksarkivet (RA). Reproduktion: författaren.

134, 135, 142, 143, 147: Ur fotografier, K I vol. 1–4 (HTK RA). Reproduktion: författaren.

135: Ur A I a vol. 3 (HTK RA). Reproduktion: författaren.

159: Omslag till pocketböckerna *Plundring, svält, förgiftning* av Hans Palmstierna (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1967) och *Människans villkor: En bok av vetenskapsmän för politiker* av Karl-Erik Fichtelius (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1967). Reproduktion: författaren.

162: Ur *Dagens Nyheter* 3/5 1966. Reproduktion: författaren.

164, 165, 172, 173: Ur Hans Palmstiernas arkiv, brevväxlingar. Reproduktion: författaren.

168: Ur *Dagens Nyheter* 24/12 1966. Reproduktion: författaren.

187: Löpsedel till *Sydsvenska Dagbladet* 14/11 1973 © *Sydsvenska Dagbladet*. Reproduktion: *Sydsvenska Dagbladet*.

194, 195: Ur filmen *Radiak: Vad är det? Hur skyddar man sig?* (Olle Jarneryd, 1962). Reproduktion: författaren.

198, 199: Ur *Om kriget kommer: Vägledning för Sveriges medborgare* (Stockholm: Kungl. Civilförsvarsstyrelsen, 1952 respektive 1961). Reproduktion: författaren.
228, 229: Ur filmen *Omställningen* (1974) © Maj Wechselmann. Reproduktion: Svenska filminstitutet.
231: Ur broschyren *Graviditet, förlossning, spädbarnsvård* av Marita Abrahamsson med flera (Göteborg: Mölnlycke AB, 1972). Reproduktion: författaren.
255: Ur filmen *En gåva från stora till små* (regi okänd, 1945?). Reproduktion: författaren.
258: Ur filmen *Barnen är utan skuld: Svenska hjälpverksamheten i Wien* (Eduard von Borsody, 1946) © Sveriges television. Reproduktion: författaren.
261: Ur filmen *Barnskor* (Eduard von Borsody, 1947) © Sveriges television. Reproduktion: författaren.
264: Ur filmen *Hemlösa* (Karl Zieglmayer & Karl Sztollar, 1948) © Sveriges television. Reproduktion: författaren.
267: Ur filmen *En film om Föreningen Rädda Barnens internationella hjälpverksamhet* (Elsa Björkman-Goldschmidt & Alex Jute, 1949) © Sveriges television. Reproduktion: författaren.
272: Ur filmen *Sex år efter kriget* (regi okänd, 1951) © Sveriges television. Reproduktion: författaren.
294: Foto: Sune Sundahl (Arkitektur- och designcentrum, ARKM.1988-111-21760-24). Reproduktion: författaren.
297: Foto: Sune Sundhahl (Ariktektur- och designcentrum, ARKM.1988-111-21760-26). Reproduktion: författaren.
301: Ur *Vi vill*. Reproduktion: KB.
302: Ur *Grannar i fjärran* av Lars Eriksson (Stockholm: Brevskolan, 1960), 54. Reproduktion: Kungliga biblioteket (KB).
318: Filmaffisch för *Vi ska mötas igen* © Ulf Hultberg. Reproduktion: Svenska filminstitutets arkiv.
319: Filmaffisch för *Gaza Ghetto* © PeÅ Holmquist. Reproduktion: Svenska filminstitutet.
320: Ur *Amandla Maatla* (Stockholm: Riksutställningar, 1983). Reproduktion: författaren.
321: Ur *Amandla för mellanstadiet* (Stockholm: Riksutställningar, 1985). Reproduktion: författaren.
327, 331, 333: Ur SIDA:s *U-information* (1971). Reproduktion: författaren.

Personregister

Abrahamsson, Marita 231
Adorno, Theodor 21
Agars, Jon 190, 207
Agrell, Wilhelm 209
Ahlberg, Alf 287
Ahlström, Karl-Georg 134, 145
Ahrne, Marianne 225
Aléx, Peder 22
Alfvén, Hannes 159, 190
Almqvist, Bertil 145
Andén, Eva 120
Andersson, Bo 81
Andersson, Jenny 160
Andersson, Ingvar 307–308
Andersson, Knut 200
Anshelm, Jonas 189, 192
Arbman, Stig 9, 22
Asklund, Lis 221
Auerbach, Jonathan 16

Beauvoir, Simone de 225
Bernays, Edward L. 20–21, 129
Bennesved, Peter 27, 31
Bentele, Günter 130
Berg, Anne 283–284, 305
Berg, Gustaf 47
Berg, Lasse 351
Bergdahl, Victor 220
Bergman, Ingrid 270
Bergmar, Magnus 317
Bergström-Walans, Maj-Brith 221
Bergström, Åsa 32
Bernadotte, Folke 251–252, 256
Bernadotte, Lennart 49
Björklund, Elisabet 31
Björklund, Pierre, 318
Björkman, Mats 133–134
Björkman, Susanne 90–91
Björkman-Goldschmidt, Elsa 255–257, 262–264, 267, 273
Bonow, Mauritz 296, 298, 305
Borg, Margareta 44
Borgström, Georg 158, 160–161
Borsody, Eduard von 258–261
Branting, Anna 82
Branting, Hjalmar 82
Brattgård, Helge 144
Brodin, Janne 223
Byström, Mikael 251

Carlsson, Ulla 24, 93
Carson, Rachel 158
Cartwright, Lisa 111–112
Castronovo, Ross 16
Chrapkowska, Cecilia 217, 219, 236
Christensen, Theodor 113
Cornell, Jonas 233
Craven, Hamilton 76
Cronqvist, Marie 21, 29
Cronsioe, Håkan 221

Dahl, Sven 289
Darnton, Robert 94
Degerman, Allan 289–291, 298
Dewey, John 21
Dickens, Charles 265
Diurlin, Lars 27, 33
Djerf Pierre, Monika 189
Durham Peters, John 23
Dyhlén, Gunnar 48

Edberg, Rolf 192
Edin, Anna 19
Edquist, Samuel 283–284, 305
Ehrensvärd, Gösta 190
Ekberg, Göran 188–189, 206–208
Ekdahl, Mats 73
Ekengren, Ann–Marie 324
Elgström, Anna Lenah 248–249
Ellul, Jacques 22, 145
Elmér, Birger 84
Elsaesser, Thomas 104
Engerman, David 76
Englund, Anders 131, 133–134, 140, 144
Eriksson, Lars 302
Erixon, Sven X:et 295
Erlander, Tage 176–177, 186

Fagerberg, Sven 163, 166, 171, 175–176, 180
Falk, Lars 24
Falk, Lauritz 113–114
Fichtelius, Karl-Erik 30–31, 157, 159–161, 167, 169–171, 174, 178
Finnberg, Betil 201
Fjellström, Lars 219
Florin Persson, Erik 29
Forsberg, Einar 108, 112
Forst, Willi 258–260
Francke, Per 90
Freud, Sigmund 20
Frej Nyberg, Kerstin 141
Furhammar, Leif 225

Gardeström, Elin 18, 285–286
Gillberg, Björn 180
Gjöres, Axel 293, 298
Glanders, Timothy 75
Glover, Nikolas 20, 22, 32
Gregorius XV 17
Grunig, James E. 129
Gunnarsson, Sören 172, 174–175
Günters, Ingrid 270
Gunvall, Per 346
Gustav VI Adolf 293
Gyllensten, Lars 175
Gårdlund, Waldemar 220
Götz, Norbert 324

Hallberg, Beda 107
Halldén, Kaj 270
Halldorf, Jan 233
Hammarlund, Carl-Gunnar ”Cege” 125
Harthug, Henrik 102, 105
Hasselbalch, Hagen 106, 115
Heckscher, Gunnar 80, 288, 291, 298
Hedén, Carl-Göran 175
Hediger, Vinzenz 104
Hedlund, Arne 223
Hedlund, Rut 226, 235
Hellberg, Thomas 221
Henryson, Sten 84
Heppling, Sixten 289–290, 298, 325
Hirdman, Yvonne 10

Holm, Torsten 255
Holmgren, Per G. 263
Holmsen, Egil 11
Holmstrand, Sven 54
Holmquist, PeÅ 318
Horkheimer, Max 21
Horton, Charles 21
Hovland, Carl 77
Hultberg, Ulf 317
Hultqvist, Maj 141
Hunt, Todd 129
Hyland, Lennar 140
Hyvönen, Mats 75, 93, 343–344
Höglund, Gunnar 263–264
Höjer, Axel 300

Jackson, Judith 141
Janson, Esbjörn 83
Jansson, Christina 218
Jarlbro, Gunilla 92
Jasanoff, Sheila 74
Jebb, Eglantyne 248
Jerslids, P. C. 233
Johansson, Gustaf 179
Jülich, Solveig 102–103, 111–112, 220
Jute, Alex 267
Jönsson, Mats 18, 46, 54, 305

Kalderén, Lars 336
Karlsson, Martin 44, 46, 54
Katz, Elihu 21, 77
Kempe, Monica 225
Kjareboe, Sigvard 107
Kjellgren, Hanna 12, 327–328, 334, 337, 339, 347
Kleberg, Madeleine 224–225
Korpus, Einar 24
Kronvall, Kai 91
Kågesson, Per 186, 207–208
Kärre, Bo 332, 338

L’Etang, Jacquie 130
Lagercrantz, Olof 163, 166, 171
Lagerlöf, Selma 30, 101, 110, 115–118, 120
Larsson, Larsåke 12, 22, 129–132
Larsson Heidenblad, David 24, 30, 192
Larsson, Maria 231
Lasswell, Harold 21, 76, 82
Lauritzen, Bertil 47, 57
Lazarsfeld, Paul 21, 77, 81–82
Levison, Margit 247, 250, 252, 254, 256–257, 273–274
Liljefors, Noomi 225
Liljenoth, Bengt 341
Lind Haase Svendsen, Gunnar 284
Lindahl, Rutger 84, 87–88, 90–91
Lindholm, Stig 335, 338, 342–343
Linebarger, Paul 80
Lippmann, Walter 21, 76
Lo-Johansson, Ivar 11
Lund, Ragnar 286–287
Lundgren, Claes 84, 87–88, 91
Lundholm, Bengt 171
Lundkvist, Per 223
Löfven, Stefan 73

Magnusson Hidman, Eva 228
Maltheus, Thomas Robert 161–163
Mandell, Joan 318
Mannerheim, Agnes 225
Marcus, Gerda 248–249
Marosi, Karl 81

Martin, Knut 250
Masco, Joseph 191–192
McLuhan, Marshall 176
Melén, Ola 81
Michanek, Ernst 329–330, 332, 338, 343–344
Moloney, Kevin 130–131
Mossberg, Eije 80
Müller, Ivar 209
Muller, Mike, 236
Myrdal, Alva 9
Myrdal, Gunnar 158

Neander, Gustaf 108
Nehlin, Ann 251, 271–272
Nehring, Holger 191–192
Nelkin, Dorothy 207
Nichols, Bill 225
Nilsson, Lennart 220–222
Nilsson, Torsten 236, 337, 348
Nohrstedt, Stig Arne 92
Nord, Lars 92
Norén, Fredrik 21, 25, 30, 327–328, 330
Nyberg, Ola 218
Näsmark, Karl-Erik 55

Oakes, Guy 191
Odén, Svante 173
Odhe, Thorsten 289–291, 295–296
Olssons, Stellan 186

Palm, Göran 232
Palme, Olof 125, 127, 134, 137, 336, 348
Palmqvist, Elisabet 228
Palmstierna, Ellen 248–249
Palmstierna, Hans 30–31, 157–167, 169, 171–172, 174–180
Palmstierna-Weiss, Gunilla 169
Paulsson, Valfrid 1971
Petersson, Olof 82
Prins Bertil 133
Prins Wilhelm 49

Remaeus, Eva 317
Rodhe, Allan 269
Rosengren, Karl Erik 92, 206
Rosselini, Roberto 270

Schein, Harry 223–224
Schramm, Wilbur 77
Schwartz, Tony 22
Seefried, Elke 160
Seifarth, Sofia 19
Sellström, Tor 329, 331
Sevón, Cay 251
Shannon, Claude 77
Sima, Jonas 223
Simpson, Christopher 75
Sjödahl, Anna 219
Sjöström, Mona 317
Sjöström, Victor 29, 101
Skiöld, Lars 125, 137, 141, 147
Skoglund, Gösta 125
Snickars, Pelle 33, 75, 93, 343–344
Soderlund, Dick 126
Soller, Barbro 1971
Solovey, Mark 76
Spock, Benjamin 230
Stjernholm, Emil 29
Stahre, Sven-Arne 293, 299
Stolpe, Herman 289, 291
Strömbom, Greta 254

Sturfelt, Lina 249
Sucksdorff, Arne 55, 57, 115, 303
Svender, Hans-Olof 185
Svensson, Olle 90–91
Sztollar, Karl 263–264
Särlvik, Bo 83
Söderhjelm, Martin 101, 116–117, 119
Söderlund, Kjell 317
Sörlin, Sverker 160

Tenow, Christian A. 47, 49–50, 101
Thomson, C. Claire 30
Thor, Annika 226
Tinggaard Svendsen, Gert 284
Tingsten, Herbert 80, 82
Tistedts, Petter 285
Trolle, Alice 249
Trudel, Dominique 76
Tubin, Eino 84
Törnqvist, Kurt 88, 90–91

Vesterlund, Per 19, 75, 93, 343–344
Vonderau, Patrick 104

Zieglmayer, Karl 263–264

Wahlberg, Malin 346–347
Warde, Paul 160
Weart, Spencer 191–192
Weaver, Shannon 77
Wechselmann, Maj 31–32, 217–219, 222–226, 229–230, 232–233, 235–240
Weiss, Peter 169
Welles, Orson 186
Westerståhl, Jörgen 82–84, 88
Wickman, Annika 45, 53
Wickman, Torgny 239
Widhe, Etti 300, 303
Wold, Agnes 217, 219, 236
Wägner, Elin 248–249
Wärneryd, Karl-Erik 134

Ödman, Maj 221
Öhman, May-Britt 329–331
Österborg Wiklund, Sofia 305

INFORMATION KONTAKT ALLMÄNHET KUNSKAP

INFORMATIONSVERKSAMHET BROSCHYR FORM

MEDBORGARE RAPPORT FRÅGA MASSMEDIUM

MÅLGRUPP UPPLYSNING PERSON ORGANISATION

INFORMATIONSMATERIAL TYP DEBATT MATERIAL

Propaganda, upplysning, pr och information. Detta är några exempel på efterkrigstidens mångfacetterade kommunikationsbegrepp. Under perioden från andra världskrigets slut till 1980-talet var Sverige en framväxande välfärdsstat, och mediernas möjligheter att fostra, påverka och utbilda diskuterades regelbundet. Men i vilka sammanhang användes dessa begrepp och hur omsattes de i praktiken?

I *Efterkrigstidens samhällkontakter* presenteras 10 mediehistoriska texter om olika aktörer i efterkrigstidens Sverige – myndigheter, företag, föreningar – och hur dessa kämpade för att torgföra sina visioner, tankar och idéer. De olika kapitlen visar att metoderna för att föra ut budskapen till allmänheten var sofistikerade och att en uppsjö olika medier togs i bruk – från tändsticksplån till debattpocketböcker. I denna bok framträder den svenska kommunikationsapparaten som präglad av både decentraliserade och kommersiella drag. Efterkrigstidens samhällskontakter formades på så sätt genom en sammanflätning av privata och offentliga sfärer – vem som var mottagare och vem som var avsändare var ibland långt ifrån självklart.

ISBN 978-91-985045-6-9

MEDIEHISTORISKT ARKIV
NR 43